

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000200708

Αρ. ΕΙ6. 9039/2000

ΠΑΝΑΓΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΗΡΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ
Μακεδονία

87

ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ
ΒΑΜΒΑΚΙΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (τέλη 18ου-αρχές 20ου αι.)

Διδακτορική διατριβή

Ιωάννινα 1994

ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ
ΒΑΜΒΑΚΙΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (τέλη 18ου-αρχές 20ου αι.)

ΠΑΝΑΓΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ - ΕΜΠΟΡΙΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ
ΒΑΜΒΑΚΙΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (τέλη 18ου-αρχές 20ου αι.)

Διδακτορική διατριβή

Ιωάννινα 1994

Συμβουλευτική Επιτροπή

Εισηγητής : Γεώργιος Παπαγεωργίου, Αναπληρωτής Καθηγητής
Ελευθερία Νικολαΐδου, Καθηγήτρια
Γεώργιος Σιορόκας, Αναπληρωτής Καθηγητής

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν. 5343/32, άρθρ. 202, παρ. 2).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9-12

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Το βαμβάκι στον ελλαδικό χώρο στα χρόνια της Τουρκοκρατίας	13-17
2. Η ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας στη Μακεδονία (17ος-τέλη 18ου αιώνα).....	17-20

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : Το καθεστώς γαιοκτησίας της βαμβακοκαλλιέργειας	23-44
Οι κάτοχοι γης	23-32
Οι καλλιεργητές, τα συστήματα αγροληψίας και οι σχέσεις παραγωγής	32-44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : Η καλλιέργεια	45-70
Η βαμβακοκαλλιέργεια από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860	45-54
Η ανάκαμψη της καλλιέργειας στη δεκαετία του 1860. Τα μέτρα της οθωμανικής κυβέρνησης	54-61
Από την άνοδο στην πτώση. Η χαμένη ευκαιρία	61-65
Η βαμβακοκαλλιέργεια στις αρχές του 20ου αιώνα	65-70
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : Η βαμβακοπαραγωγή στη Μακεδονία	71-94
Το ύψος της παραγωγής από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860	74-80
Η δεκαετία της απογείωσης (1860-1870)	80-84
Από το 1870 έως το 1913	84-94

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : Αγορές και κέντρα διακίνησης του βαμβακιού.	97-112
Τοπικές αγορές	97-105
Εμπορικά κέντρα εξαγωγής.....	105-112
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : Έμποροι και εμπορικοί οίκοι.....	113-130
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : Όγκος και αξία εξαγωγών	131-200
Από τα τέλη του 18ου αιώνα έως το 1860.....	131-153
Η δεκαετία του 1860	154-169
Από το 1870 έως το 1913.....	169-197
Εξαγωγικοί δασμοί-άλλες επιβαρύνσεις.....	197-200
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ' : Η διακίνηση του βαμβακιού: Οι μεταφορείς, οι δρόμοι, τα μέσα και το κόστος μεταφοράς	201-229
Η μεταφορά στο εσωτερικό.....	201-206
Η μεταφορά στο εξωτερικό.....	206-229

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : Εκκοκκισμός.....	233-241
Παραδοσιακός τρόπος καθαρισμού (από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860).....	233-235
Εκμηχάνιση της επεξεργασίας του βαμβακιού. Εκκοκκιστικές μηχανές και εκκοκκιστήρια (αρχές δεκαετίας 1860- 1912)	235-241
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : Το νήμα και το ύφασμα Η χειροτεχνία-βιοτεχνία βαμβακερού νήματος και υφάσματος από τα τέλη του 18ου μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα.....	242-264
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : Η βαμβακοβιομηχανία : Ο εκσυγχρονισμός της νηματουργίας (1874-1912).....	265-288
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	289-291
ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	293-312

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- ΑΜΑΕ, CCC : Archives du Ministère des Affaires Étrangères (quai d'Orsay, Paris), Serie Correspondance Consulaire et Commerciale.
- ΓΑΚ, ΑΓΒ : Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Γιάννη Βλαχογιάννη.
- FO : Foreign Office, Public Record Office.
- Nachrichten : Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im K. K. Handelsministerium, Wien 1874-1900.
- PPAP : Parliamentary Papers - Accounts and Papers.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η οικονομική ιστορία της Μακεδονίας στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας απασχόλησε και απασχολεί τους ερευνητές ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Στον τομέα αυτό φιλοδοξούμε να συμβάλουμε με την παρούσα μελέτη, η οποία περικλείει την περίοδο από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι την απελευθέρωση. Την περίοδο αυτή η χρήση του βαμβακιού απέκτησε ιδιαίτερη σημασία, καθώς η ανάπτυξη της βαμβακοβιομηχανίας στην Ευρώπη, αλλά και τον υπόλοιπο κόσμο, σημείωσε τεράστια πρόοδο.

Το βαμβάκι υπήρξε ένα από τα αγροτικά προϊόντα, που η ζήτησή τους στις αγορές της Ευρώπης επιτάχυνε την ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως η εισαγωγή ευρωπαϊκών εμπορευμάτων και νομισμάτων συνέβαλε στην επίσπευση της αστικής οικονομίας στις βαλκανικές επαρχίες. Από την άποψη αυτή η συμμετοχή του στο μακεδονικό εμπόριο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία η παραγωγή και το εμπόριο βαμβακιού αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους μοχλούς της διεύρυνσης της αγοράς. Ας σημειωθεί ότι υπήρξε μία από τις πλουσιότερες βαμβακοφόρες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, αν και στερούνταν τα απαιτούμενα μηχανοκίνητα μέσα καλλιέργειας και συγκομιδής. Η πρώτη ύλη απευθυνόταν τόσο στην εγχώρια όσο και την εξωτερική αγορά, ενώ το μεταποιημένο προϊόν κυρίως στην πρώτη. Και τα δύο επηρεάζονταν από τις τοπικές συνθήκες, μέσα στις οποίες πραγματοποιούνταν η παραγωγή, καθώς και από τις συνθήκες των αγορών προορισμού. Ειδικά για τη νηματουργία διαπιστώνεται η παρακμή της στα πλαίσια της παραδοσιακής βιοτεχνίας, η οποία άνθισε από τα μέσα του 18ου αιώνα, και τελικά ο εκσυγχρονισμός της μέσω των νηματουργείων.

Ανάλογη μελέτη για το μακεδονικό βαμβάκι δεν υπάρχει. Ωστόσο, σύγχρονες μελέτες για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της Μακεδονίας ή ειδικά για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας αναφέρονται στο βαμβάκι, δεν καλύπτουν, όμως, παρά αποσπασματικά ορισμένες μόνο περιόδους. Πρόκειται για τη μελέτη του Κ. Βακαλόπουλου με τίτλο Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα

του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου (1980), τη μονογραφία του ίδιου για τη Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας (1830-1912) (1986), καθώς και τα άρθρα του σχετικά με το εμπόριο της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας, τα οποία βασίζονται σε εκθέσεις ευρωπαίων προξένων. Ακόμη, πρέπει να αναφέρουμε τη μελέτη του Β. Γούναρη, *Steam over Macedonia, 1870-1912. Socio-economic change and the railway factor* (1993). Από τις παλιότερες μελέτες, χωρίς την απαιτούμενη τεκμηρίωση, είναι η μελέτη του Ευάγ. Στράτη, *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωσιν αιώνας* (1926 β' έκδοση), καθώς και του Π. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383-1913* (1966 β' έκδοση). Επίσης, η μελέτη του Γ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον, βιομηχανία, βιοτεχνία* (1936).

Γεωγραφικά η διατριβή περιορίζεται στη σημερινή Μακεδονία, η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος της αποτελούσε τμήμα του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης.

Βασική πηγή της έρευνας υπήρξε η αλληλογραφία των προξένων της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, την Καβάλα και τις Σέρρες. Στην αξία της έχουν αναφερθεί στο παρελθόν διάφοροι μελετητές. Οι αγγλικές προξενικές εκθέσεις που χρησιμοποιήσαμε, και ιδιαίτερα η δημοσιευμένη σειρά *Parliamentary Papers-Accounts and Papers*, μας έδωσαν σημαντικές πληροφορίες, κυρίως για το δεύτερο μισό του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Ακόμη, οι εκθέσεις των Αυστριακών προξένων της Θεσσαλονίκης και των υποπροξένων Σερρών και Καβάλας, που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό του αυστριακού υπουργείου Εμπορίου και Βιομηχανίας με τον τίτλο *Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem Statistischen Departement im K.K. Handelsministerium*, την περίοδο 1874-1900, μας επέτρεψαν να συμπληρώσουμε ή να επιβεβαιώσουμε πληροφορίες των Γάλλων και Άγγλων συναδέλφων τους.

Παράλληλα, οι μαρτυρίες περιηγητών που ταξίδεψαν στη Μακεδονία στις αρχές του 19ου αιώνα, ελλείπει άλλων στοιχείων, είχαν συμπληρωματική σημασία. Η μελέτη του Charles Issawi σχετικά με την οικονομική ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην περίοδο 1800-1914, και του Nicolas Michoff με τα πλούσια στατιστικά δεδομένα για το εμπόριο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας το 19ο αιώνα, καθώς και τις πληροφορίες που αφορούν την αγροτική παραγωγή, μας πρόσφεραν σημαντική βοήθεια

για τήν ένταξη της μελέτης στη συνολική οικονομική δραστηριότητα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και γενικότερα της Εγγύς Ανατολής. Ακόμη, η μελέτη του Νίκου Σβορώνου για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 18ο αιώνα μας επέτρεψε να συνδέσουμε την περίοδο που μελετάμε με την προηγούμενη, -δηλαδή το διάστημα από τις αρχές μέχρι τα τέλη του 18ου αι.-, κατά την οποία άρχισε η προοδευτική ανάπτυξη του βαμβακιού, κυρίως αναφορικά με το εμπόριό του.

Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πληροφορίες μας δεν υπήρξαν πάντοτε επαρκείς, ώστε να καλύψουν αναλυτικά όλη την περίοδο που εξετάζουμε. Ιδιαίτερες δυσκολίες, από την άποψη των πηγών, αντιμετωπίσαμε κυρίως στο τρίτο μέρος, όπου οι μαρτυρίες σπανίζουν και οι πληροφορίες είναι αποσπασματικές.

Η εργασία χωρίστηκε σε τρία μέρη. Το πρώτο, στο οποίο εξετάζεται η παραγωγή, αποτελείται από τρία κεφάλαια: α) Το καθεστώς γαιοκτησίας της βαμβακοκαλλιέργειας, όπου ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στους συντελεστές της παραγωγής και τις σχέσεις μεταξύ γαιοκτημόνων και άμεσων παραγωγών που καλλιεργούσαν τη γη· β) Η καλλιέργεια (παρακμή, ανάκαμψη, μέτρα της οθωμανικής κυβέρνησης)· γ) Η βαμβακοπαραγωγή στη Μακεδονία· στο κεφάλαιο αυτό επισημαίνονται οι διακυμάνσεις της παραγωγής αναφορικά με την εσωτερική και διεθνή συγκυρία και παρατίθενται τα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα.

Το δεύτερο μέρος αφιερώνεται στο εμπόριο του μακεδονικού βαμβακιού και απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια, τα οποία αναφέρονται α) στις τοπικές αγορές και τα κέντρα εξαγωγής· β) στους εμπόρους και τους εμπορικούς οίκους που διενεργούσαν το εμπόριο βαμβακιού· γ) στον όγκο και την αξία των εξαγωγών, καθώς και στους παράγοντες που επηρέαζαν τα μεγέθη αυτά, και δ) στη διακίνηση του προϊόντος, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό (μεταφορές, μέσα και κόστος μεταφοράς, αλλαγές που σημειώθηκαν στον τομέα αυτό κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα).

Το τρίτο και τελευταίο μέρος της εργασίας ασχολείται με τη μεταποίηση του βαμβακιού, δηλαδή την παραγωγή νήματος και υφάσματος. Στο πρώτο κεφάλαιο του μέρους αυτού εξετάζεται η επεξεργασία της πρώτης ύλης με παραδοσιακά και μηχανικά μέσα. Στο δεύτερο μελετάται η χειροτεχνία-βιοτεχνία βαμβακερού νήματος και υφάσματος και στο τρίτο η βαμβακοβιομηχανία και συγκεκριμένα ο εκσυγχρονισμός της νηματουργίας, που πραγματοποιείται με την ίδρυση και λειτουργία των νηματουργείων της κεντρικής Μακεδονίας.

Η εργασία κλείνει με τα γενικά συμπεράσματα.

Θεωρώ υποχρέωσή μου να εκφράσω και από τη θέση αυτή τις ευχαριστίες μου σε όλους εκείνους, οι οποίοι με βοήθησαν στην εργασία αυτή. Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή κ. Γεώργιο Παπαγεωργίου, που ανέλαβε την επίβλεψη της διατριβής, παρακολούθησε την πορεία εκπόνησής της και μου έκανε σημαντικές υποδείξεις. Ευχαριστώ, επίσης, την Καθηγήτρια κ. Ελευθερία Νικολαΐδου και τον κ. Γεώργιο Σιορόκα, Αναπληρωτή Καθηγητή, μέλη της τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον κ. Βασίλη Γούναρη, επιστημονικό συνεργάτη του Μουσείου του Μακεδονικού Αγώνα, για την ευγενική του χειρονομία να μου παραχωρήσει χρήσιμο αρχειακό υλικό από τα αγγλικά αρχεία και για τη βοήθεια που μου πρόσφερε γενικότερα στο Ιστορικό Αρχείο του Μακεδονικού Αγώνα της Θεσσαλονίκης. Τέλος, ευχαριστώ τη διεύθυνση και το προσωπικό του Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, που διευκόλυνε τη μελέτη μου στο αρχειακό υλικό (από τα αγγλικά αρχεία), το οποίο έχει στη διάθεσή του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. ΤΟ ΒΑΜΒΑΚΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Το βαμβάκι ήταν γνωστό στον ελλαδικό χώρο από τα πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πανσανία, το 2 μ.Χ. αιώνα καλλιεργούνταν στην περιοχή της Ηλείας με το όνομα "βύσσος", ενώ τα υφάσματα που κατασκευάζονταν από αυτό ονομάζονταν "βύσσινα"¹. Η λέξη "βάμβαξ" καθιερώθηκε το 10ο αιώνα και αναφέρεται στο λεξικό της Σούδας, το οποίο γράφτηκε την εποχή αυτή².

Η χρήση του βαμβακιού αρχικά και αργότερα η καλλιέργεια του φυτού διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο πιθανότατα από τη Συρία, την Κύπρο ή την Αίγυπτο και σημείωσε αξιόλογη ανάπτυξη μετά το 1500³. Οι παλιότερες

¹. Πανσανία, *Ελλάδος Περιήγησις*, V, V, 2, VI, XXVI, 6 και VII, XXI, 14. Πρβλ. Β. Χριστίδη, *Το βαμβάκι*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 27. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εμφάνιση του βαμβακιού, τη διάδοσή του σε διάφορες χώρες και τη σπουδαιότητα που απέκτησε τον 20ο αιώνα, σ. 1-43· ο Χρ. Κόττορος, *Ιστορία, γεωγραφία και ουστηματική καλλιέργεια του βάμβακος*, Αθήναι 1945, σ. 6-19, υποστηρίζει ότι η καλλιέργεια και η χρήση του βαμβακιού ήταν γνωστή στην Ανατολή από την αρχαιότητα, ενώ στη Λύση διαδόθηκε σε ευρεία κλίμακα μόλις στα μέσα του 18ου αιώνα. Σε πρόσφατη σχετικά μελέτη του ο Louis Reybaud, *Le coton. Son régime-ses problèmes, son influence en Europe*, Παρίσι 1982, σ. 2, αναφέρει ότι στην Ευρώπη οι τόποι παραγωγής βαμβακιού ήταν οι τρεις μεγάλες χερσόνησοι της Ισπανίας, Ιταλίας και Ελλάδας. Η Moril στην Ισπανία, η Castellamare στην Ιταλία, η Θεσσαλονίκη και η Αδριανούπολη στην Οθωμανική αυτοκρατορία είχαν συνδέσει το όνομά τους με ποιότητες πολύ γνωστές στο εμπόριο. Από τις πέντε ηπείρους η Ευρώπη ήταν η μόνη, στην οποία η καλλιέργεια του βαμβακιού δεν σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη, επειδή οι εδαφολογικές και κλιματολογικές της συνθήκες, καθώς και οι συνθήκες εργασίας, συγκριτικά με τις άλλες ηπείρους, δεν ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκές.

². Χριστίδη, *ό.π.*, σ. 27.

³. Βλ. Χριστίδη, *ό.π.*, σ. 27 και 39.

μαρτυρίες που έχουμε στη διάθεσή μας για τα νεότερα χρόνια, αναφέρονται στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, αφορούν όμως μόνο ένα μικρό τμήμα της Μακεδονίας και συγκεκριμένα της Χαλκιδικής⁴. Σύμφωνα με τις πηγές που διαθέτουμε, το 16ο αιώνα καλλιεργούνταν βαμβάκι στην Κεφαλονιά. Η παλιότερη γνωστή μαρτυρία προέρχεται από Νοταριακό έγγραφο του 1538, στο οποίο αναφέρεται ότι οι αγρότες φύτευαν βαμβάκι μέσα στα αμπέλια. Πολύ αργότερα, το 18ο αιώνα, η βαμβακοπαραγωγή του νησιού αναφέρεται ότι ήταν πολύ χαμηλή. Φαίνεται ότι η καλλιέργεια του βαμβακιού δεν κατέλαβε ποτέ στο νησί αυτό μεγάλη επιφάνεια, όπως συνέβη με το λινάρι, το οποίο μέχρι το 19ο αιώνα αποτελούσε την κύρια πρώτη ύλη τόσο για τα υφάσματα που χρησιμοποιούσαν οι χωρικοί, όσο και οι άρχοντες⁵. Από στατιστικό πίνακα του 1810, εποχή που στην Κεφαλονιά η σταφίδα παίρνει το χαρακτήρα μονοκαλλιέργειας, η βαμβακοπαραγωγή υπολογίζεται στις 94.469 λίτρες, από τις οποίες το 57,06% εξάγεται⁶.

Εκτός από την Κεφαλονιά, βαμβάκι παρήγε ένα ακόμη νησί της Επτανήσου, η Ιθάκη, όπου η καλλιεργούμενη επιφάνεια ήταν πολύ μικρή και δεν αναφέρεται εξαγωγή⁷.

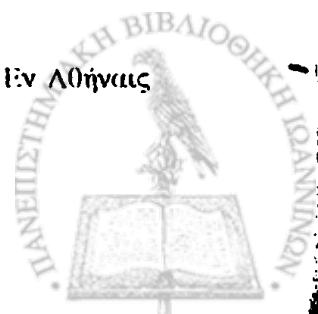
Πρέπει να επισημάνουμε ότι το βαμβάκι απέκτησε ευρεία διάδοση το 17ο αιώνα. Την εποχή αυτή, σχεδόν ταυτόχρονα με τη δημιουργία και την εξάπλωση του τσιφλικιού, εμφανίστηκε στη Βαλκανική ως νέα καλλιέργεια, ενώ, σε περιοχές που ήδη καλλιεργούνταν, άρχισε να παρουσιάζει αξιόλογη ανάπτυξη. Το ίδιο συνέβη με το καλαμπόκι, τον καπνό και το ρύζι, τα οποία έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο στις οικονομικές εξελίξεις των επόμενων

4. Βλ. Jacques Lefort, *Villages de la Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1.-La Chalcidique occidentale*, Παρίσι 1982, σ. 49, 65, 79, 99-100, 165, 170 και 182.

5. Βλ. Γεράσ. Πεντόγαλου, "Καλλιέργεια βαμβακιού (το 1538) και σταφίδας (το 1541) στην Κεφαλονιά. (Δύο σχετικά Νοταριακά έγγραφα)", *Ανάπτυξη από το περιοδικό "Κεφαλονίτικες Ώρες" 1(1974)*, σ. 49-50.

6. Βλ. Γεώργ. Μοσχόπουλος, "Ένας στατιστικός πίνακας του 1810 για την Κεφαλονιά. Παραγωγή-εξαγωγές και εισαγωγές (Μια πρώτη προσέγγιση)", *Το Ιόνιο: Οικολογία-Οικονομία-Ρεύματα ιδεών, Πρακτικά Συμποσίου (Ζάκυνθος 24-27 Οκτωβρίου 1985)*, Αθήνα 1990, σ. 219-239.

7. Βλ. Ιωσήφ Πάρις, *Κεφαλονιά και Ιθάκη. Γεωγραφική μονογραφία*, Εν Αθήναις 1892, σ. 240.

αιώνων⁸. Την ίδια εποχή, εκτός από τη Μακεδονία, διαδόθηκε στη Θεσσαλία, την Κρήτη και τη Λήμνο⁹.

Μεγάλη έκταση άρχισε να καταλαμβάνει από το 18ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία η αγροτική παραγωγή συνδεόταν όλο και περισσότερο με την εξωτερική αγορά. Στο δεύτερο μισό του αιώνα η βαμβακοκαλλιέργεια ήταν μία από τις βασικές αγροτικές καλλιέργειες των τσιφλικιών της Θεσσαλίας¹⁰. Κατά το τελευταίο τέταρτο επεκτάθηκε σε όλη την πεδινή ζώνη της νοτιοδυτικής και κεντρικής Θεσσαλίας, την οποία σχηματίζουν οι πεδιάδες των Τρικάλων, της Καρδίτσας, των Φαρσάλων, της Λάρισας και του Τυρνάβου. Μικρότερη έκταση καταλάμβανε στην πεδιάδα του Αλμυρού, νοτιοανατολικά της Λάρισας, καθώς και στην περιοχή της Αγιάς και του Βόλου στη Μαγνησία¹¹.

⁸. Βλ. Hristo Hristov, "Αι αγροτικάί σχέσεις εν Μακεδονία κατά τον 19ον και τας αρχάς του 20ου αιώνας", *Δελτίον Βουλγαρικής Βιβλιογραφίας*, τχ. 2 (Μάρτ. 1972), σ. 99· Immanuel Wallerstein, Halile Deçdeli and Resat Kasaba, "The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy", (εκδ.) H. Islamoglu-Inan, *The Ottoman Empire and the world-Economy*, Καίμπριτζ 1987, σ. 91· Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, Αθήνα 1991, τ. Α', σ. 99. Πρβλ. L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη 1958, σ. 142. Το ρόλο που έπαιξαν στην οικονομική εξέλιξη των τουρκοκρατούμενων Βαλκανίων οι νέες καλλιέργειες και τη σχέση τους με την ανάπτυξη του θεσμού του τσιφλικιού αναλύει διεξοδικά ο Trajan Stojanovich, *L' économie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι 1962, σ. 123· στον ίδιο, *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός, Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 182.

⁹. Βλ. Χριστίδη, *ό.π.*, σ. 40. Ειδικά για τη βαμβακοκαλλιέργεια στην Κρήτη βλ. *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, Επιστ. επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, Κρήτη 1988, τ. Β', σ. 351.

¹⁰. Βλ. Richard Lawless, "Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία", *Τρικαλινά*, 1 (1981), σ. 46· Robert Mantran, *Histoire de l' Empire Ottoman*, Παρίσι 1989, σ. 334-335.

¹¹. Το χάρτη της βαμβακοκαλλιέργειας στη Θεσσαλία μπορούμε να συνθέσουμε ακολουθώντας τη "Μερική Γεωγραφία" του Αργύρη Φιλιππίδη (Αργύρη Φιλιππίδη, *Τα περιορισμένα έργα. Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικών*, εκδ. Θ. Κ. Σπεράντζα, Αθήνα 1978, σ. 54-144). Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νικ. Γεωργιάδης, το βαμβάκι ευδοκίμοισε κυρίως "Κατά το άνω Θεσσαλικό πεδίο" (Ν. Γεωργιάδου, *Θεσσαλία*, Εν

Στο ετήσιο πανηγύρι των Φαρσάλων (στις 15 Σεπτεμβρίου), τα οποία είχαν στενή επικοινωνία με τη Λαμία, το Βόλο και τη Λάρισα, οι έμποροι της περιοχής πουλούσαν μεγάλες ποσότητες ακατέργαστου βαμβακιού και νήματος. Επίσης, σημαντικές ποσότητες βαμβακιού, που προέρχονταν από ολόκληρη τη Θεσσαλία, πουλούνταν στο πανηγύρι της Λάρισας¹².

Την ανάπτυξη του βαμβακιού στη Θεσσαλία μαρτυρεί και η μεγάλη πρόοδος της χειροτεχνικής και βιοτεχνικής παραγωγής βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων. Από τα μέσα του 18ου μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η ανατολική, κυρίως, Θεσσαλία συγκέντρωνε ένα εξαιρετικά μεγάλο αριθμό εργαστηρίων παραγωγής κόκκινου βαμβακερού νήματος¹³. Την ίδια εποχή στον υπόλοιπο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο βαμβάκι καλλιεργούνταν στην περιοχή της Λιβαδειάς και της Λαμίας στη Στερεά Ελλάδα, καθώς και στην Πελοπόννησο, στην πεδιάδα της Μεσσηνίας¹⁴. Η βιοτεχνία εδώ ήταν αναπτυγμένη μόνο στην περιοχή της Λιβαδειάς και ιδιαίτερα στο χωριό Δαδί (σημ. Αμφίκλεια), όπου κατασκευάζονταν βαμβακερά υφάσματα για το ναυτικό¹⁵. Για την Πελοπόννησο η μόνη πληροφορία που διαθέτουμε είναι ότι το 18ο αιώνα το βαμβάκι περιλαμβανόταν στα εξαγωγικά της προϊόντα, λόγω όμως του μικρού του όγκου δεν κατείχε σημαντική θέση στον κατάλογο των εξαγωγών της¹⁶. Παράλληλα, στην Κρήτη η παραγωγή παρέμεινε χαμηλή λόγω έλλειψης μεγάλων εκτάσεων αρδεύσιμης γης με κατάλληλο έδαφος για τη βαμβακοκαλλιέργεια. Παρόλα αυτά, οι προσπάθειες για την ανάπτυξή της από την πλευρά των κατοίκων της δεν έλειψαν. Αναφέρεται μάλιστα ότι το 1732-33 πραγματοποιήθηκαν και εξαγωγές, οι οποίες όμως δεν επαναλήφθηκαν στη διάρκεια του 18ου αιώνα. Η καλλιέργεια βαμβακιού συνεχίστηκε στην Κρήτη και το 19ο αιώνα, σε εδάφη που προορίζονταν για δημητριακά και εφαρμοζόταν η τριετής αγρανάπαυση. Πάντως, και την

Αθήναις 1880 (ανατύπωση:), σ. 72). Βλ. ακόμη Δ. Φιλιππίδης-Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος*, Αθήνα 1970 (β' έκδοση), σ. 95, 106 και 122.

¹². Βλ. Ι. Λεονάρδου, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Εν Πέστη 1836, σ. 42-43 και 69.

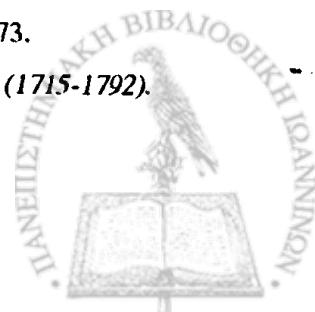
¹³. Βλ. παρακάτω, σ. 244-245.

¹⁴. Βλ. Χριστίδη, *ό.π.*, σ. 40-41.

¹⁵. Βλ. Φιλιππίδη, Τα περισωθέντα έργα. *Μερική Γεωγραφία*, *ό.π.*, σ. 73.

¹⁶. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*.

(Με βάση τα γαλλικά αρχεία), Αθήνα 1972, σ. 197.

περίοδο αυτή το νησί δεν γνώρισε σημαντική ανάπτυξη στον τομέα του βαμβακιού, όπως π.χ. συνέβη με την Κύπρο¹⁷.

2. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΒΑΜΒΑΚΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ (17ος-τέλη 18ου αιώνα)

Στη Μακεδονία η συστηματική καλλιέργεια βαμβακιού ξεκίνησε στις αρχές του 17ου αιώνα από την περιοχή των Σερρών και βαθμιαία επεκτάθηκε στα δυτικά μέχρι τη Θεσσαλονίκη και τη Θεσσαλία¹⁸. Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται από βενετικά τεκμήρια που αφορούν τη Θεσσαλονίκη του πρώτου μισού του 17ου αιώνα¹⁹. Οι εδαφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής υπήρξαν ιδιαίτερα πρόσφορες για το βαμβάκι: το ηπειρωτικό κλίμα με τις άφθονες βροχές και τις υψηλές θερμοκρασίες κατά τους θερινούς μήνες, τις νότιες θαλάσσιες επιδράσεις την άνοιξη και το φθινόπωρο, σε συνδυασμό με το πλούσιο σε άμμο και άργιλλο έδαφος, εννοούσε την ανάπτυξη των βαμβακοφυτειών²⁰. Επιπλέον, ένα μεγάλο τμήμα των περιοχών Θεσσαλονίκης και Σερρών αρδευόταν ικανοποιητικά από τα δύο μεγάλα ποτάμια της Μακεδονίας, τον Αξιό και τον Στρυμόνα²¹.

Ωστόσο, την εποχή αυτή, όπως και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, στη Μακεδονία η καλλιέργεια βαμβακιού καταλάμβανε μικρή επιφάνεια, καθώς το επίπεδο των εξαγωγών (κυρίως προς την Ιταλία) ήταν εξαιρετικά χαμηλό²² και η τοπική κατανάλωση επίσης περιορισμένη²³. Μεγαλύτερη

17. Βλ. Γιολάντα Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, Ηράκλειο Κρήτης 1988, σ. 26-26.

18. Βλ. ΑΜΑΕ, CCC, Salonique, τ. 15 (1793-1809), f. 113v· Γεωργ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον, βιομηχανία, βιοτεχνία*, Θεσσαλονίκη 1936, σ. 33.

19. Βλ. Κ. Μέριτζιου, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 143: "...Υπάρχουν ομοίως εν Θεσσαλονίκη σιτάρια άφθονα και βαμβάκια και σίδηρος...".

20. Για τις κλιματολογικές συνθήκες και τη γεωφυσική διαμόρφωση της Μακεδονίας βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26 (1869-1871), f. 147r· Παναγιώτης Λεκάζος, *Λι γεωργικάί σχέσεις της Μακεδονίας*, Αθήναι 1914, σ. 10 και 15· *Μακεδονία. 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982, σ. 19-24.

21. ΑΜΑΕ, ό.π.

22. Βλ. Μέριτζιου, ό.π., σ. 266.

23. Βλ. παρακάτω, σ. 20.

επιφάνεια άρχισε να καταλαμβάνει από το 18ο αιώνα. Μετά τα μέσα του αιώνα, ιδίως στην περιοχή των Σερρών, απλώθηκε σε μεγάλες εκτάσεις και μετατράπηκε σε μονοκαλλιέργεια²⁴. Η ανάπτυξη αυτή οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: την άνοδο της ευρωπαϊκής ζήτησης και την πρόοδο της ντόπιας βιοτεχνίας. Σημαντικός, επίσης, παράγοντας για την ώθηση της καλλιέργειας του βαμβακιού υπήρξε η εμπορική θέση και εξέλιξη των λιμανιών της Μακεδονίας-προπάντων της Θεσσαλονίκης-, μέσω των οποίων το βαμβάκι διοχετευόταν στις αγορές των ευρωπαϊκών χωρών²⁵.

Εκτός από τη ζήτηση και την εμπορευματική αξία του βαμβακιού, η μεγάλη ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας οφείλεται και στην απόδοσή της, η οποία ήταν μεγαλύτερη από την απόδοση άλλων καλλιεργειών και διπλάσια από εκείνη του σιταριού. Σύμφωνα με τον F. Beaujour, μία επιφάνεια εύφορης γης τριάντα πέντε έως πενήντα μέτρων μπορούσε να παράγει ετησίως 200-300 οκάδες βαμβάκι, αξίας 200-300 πιάστρων, ενώ η ίδια επιφάνεια έδινε μόνο 25-30 στατήρες εκλεκτού σιταριού, ένα εισόδημα αξίας 100-150 πιάστρων²⁶.

²⁴. Στον ελλαδικό χώρο ο προσανατολισμός της αγροτικής παραγωγής στις μονοκαλλιέργειες ήταν αποτέλεσμα της ζήτησης συγκεκριμένων προϊόντων. Ο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 1988 (β' έκδοση), σ. 151, αναφέρει ότι "στον ελλαδικό χώρο του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα οι χαρακτηριστικότερες μονοκαλλιέργειες ήταν το σιτάρι, το βαμβάκι, η ελιά και, αργότερα, η σταφίδα". Για την ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας το 18ο αιώνα βλ. Φιλίππιδης-Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 127.

²⁵. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα η εξάπλωση των πόλεων, του πληθυσμού και της βιομηχανίας στη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη προκάλεσαν αύξηση της ζήτησης για τα αγροτικά βαλκανικά προϊόντα, όπως σιτηρά, δέρματα, βοειδή, κρέας, λάδι, κερί, μετάξι, μαλλί, βαμβάκι, καλαμπόκι, καπνό και ξυλεία. Για το γεγονός αυτό και τις συνέπειές του στον αγροτικό κόσμο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Francis Carter, *An Historical Geography of the Balkans*, Λονδίνο 1977, σ. 178· Wallerstein, Deccdeli and Kasaba, *ό.π.*, σ. 92.

²⁶. Βλ. Φελίξ Μπωζούρ, *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1974, σ. 57-58 και στο υπόμνημα του ίδιου, ΑΜΛΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 113r. Λέξει να αναφερθεί εδώ η επισήμανση του Χρυσού Ευελπίδη ότι η εισαγωγή "βιομηχανικών φυτών" στη Βαλκανική αποτέλεσε πρόοδο για τη γεωργία, καθώς τα φυτά αυτά είχαν πολύ μεγαλύτερη απόδοση σε χρήμα από εκείνη των δημητριακών και ιδιαίτερα του καλαμποκιού (C. Evelyidi, *Les 'Etats balkaniques*, Παρίσι 1930, σ. 189).

Από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα η βαμβακοκαλλιέργεια ήταν μία από τις σημαντικότερες αγροτικές καλλιέργειες της Μακεδονίας και το βαμβάκι αποτελούσε ένα από τα κύρια εξαγωγικά της προϊόντα. Εξίσου σημαντική θέση στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης κατείχαν, την ίδια εποχή, το μαλλί και ο καπνός²⁷. Σύμφωνα με τις πηγές, το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών μακεδονικού βαμβακιού προερχόταν από την πεδινή περιοχή των Σερρών²⁸. Επιπλέον, όλες οι εξαγωγές προέρχονταν από την παραγωγή των τσιφλικιών²⁹. Οι Τούρκοι αγάδες οικειοποιούνταν σχεδόν τη μισή από τη συνολική βαμβακοπαραγωγή, ενώ περισσότερο από το μισό βαμβάκι εξαιρετικής ποιότητας διοχετευόταν στο εξωτερικό εμπόριο³⁰. Αντίθετα, η συμμετοχή των μικροϊδιοκτητών στην παραγωγή, αλλά και την εξαγωγή βαμβακιού, υπήρξε σημαντική μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, λόγω της επέκτασης της καλλιέργειας, της αύξησης της παραγωγής και της διεύρυνσης της μικρής ιδιοκτησίας, κυρίως στο σαντζάκι της Δράμης³¹.

Από το άλλο μέρος, η καλλιέργεια μικρής κλίμακας σε ορεινές περιοχές, οι οποίες διέθεταν άφθονο νερό για πότισμα, δεν οδηγούσε σε εξαγωγή, αλλά στην κάλυψη των αναγκών του εγχώριου πληθυσμού³². Η παραγωγή στις περιοχές αυτές βοήθησε την ανάπτυξη της ντόπιας βιοτεχνίας, εξασφαλίζοντας τη μεγαλύτερη δυνατή αυτάρκεια του ορεινού χώρου απέναντι στην πεδιάδα. Η μεταποίηση του μαλλιού και του βαμβακιού, η

27. Βλ. Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996, σ. 276-298· John Lampe and Martin Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950*, Μπλούμινγκτον 1982, σ. 41. Πρβλ. και Γεωργ. Λαΐου, *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 13· Mantran, *ό.π.*, σ. 335· Ι. Καλοστύπη, *Μακεδονία ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας*, Αθήναι 1993 (γ' έκδοση), σ. 57).

28. Βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 281, όπου και η σχετική βιβλιογραφία· Virginia Paskaleva, "Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l' Empire Ottoman avec les Etats européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s.", *Etudes Historiques* 4 (1968), σ. 275.

29. Βλ. Wallerstein, Decdeli and Kasaba, *ό.π.*, σ. 91.

30. *Ο.π.*

31. Για τη συμμετοχή των μικροϊδιοκτητών στις εξαγωγές βλ. Mantran, *ό.π.*, σ. 335.

32. Βλ. Κ. Μοσχάφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρωταγικού χώρου*, Αθήνα 1978 (γ' έκδοση), σ. 62.

μεταξουργία και η βαφική εξελίχθηκαν σε βασικούς πόλους ανάπτυξης στον ημιορεινό και ορεινό χώρο³³.

Η βιοτεχνία βαμβακερών άρχισε να αναπτύσσεται στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, όταν η βαμβακοκαλλιέργεια παρουσίασε σημαντική ώθηση. Τα παραδείγματα που τεκμηριώνουν την παραδοχή αυτή είναι περιορισμένα, δεν στερούνται όμως αξίας, αφού οι πληροφορίες προέρχονται από δύο σύγχρονους συγγραφείς και αποτελούν την προσωπική τους μαρτυρία. Πρόκειται για τους Τούρκους περιηγητές Χατζή Κάλφα και Εβλιά Τσελεμπί, οι οποίοι αναφέρουν ότι στη Δράμα κατασκευάζονταν πανιά για σκηνές και υφάσματα "αρίστης ποιότητας"³⁴. Ακόμη, στις Σέρρες χριστιανές γυναίκες ύφαιναν πετσέτες και μπουρνούζια, περιζήτητα στην Αραβία και την Περσία, ενώ για τα ίδια βαμβακερά φημιζόταν την εποχή αυτή και η Βέροια³⁵.

³³. Βλ. παρακάτω, σ. 242-246.

³⁴. Hadschi Chalfa, *Rumelic und Bosna*, μετάφρ. Von Hammer, Βιέννη 1812, σ. 73 και Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1991, σ. 75.

³⁵. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833* (γ' ανατύπωση), Θεσσαλονίκη 1992, σ. 215, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΤΩΝ ΣΥΝΟΜΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΩΝ ΤΩΝ ΔΕΚΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Η ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

Το παρόν έργο αποτελεί τον κατάλογο των συγγραμμάτων των Ελλήνων και των Ελληνοφώνων των Δέκα Επιστημών, όπως αυτά αναφέρονται στα αρχαία κείμενα. Ο κατάλογος αυτός είναι ο πρώτος που εκδίδεται στην Ελλάδα και περιλαμβάνει τα ονόματα των συγγραμμάτων, των συγγραφέων και των τόπων εκδόσεως.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Το δεύτερο μέρος του έργου περιλαμβάνει την παράγωγη των συγγραμμάτων, δηλαδή την ανάλυση των λέξεων και των φράσεων που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Η παράγωγη αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση της σημασίας των λέξεων και των φράσεων στα αρχαία κείμενα.

Το τρίτο μέρος του έργου περιλαμβάνει την ανάλυση των λέξεων και των φράσεων που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Η ανάλυση αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση της σημασίας των λέξεων και των φράσεων στα αρχαία κείμενα.

Το τέταρτο μέρος του έργου περιλαμβάνει την ανάλυση των λέξεων και των φράσεων που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Η ανάλυση αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση της σημασίας των λέξεων και των φράσεων στα αρχαία κείμενα.

Το πέμπτο μέρος του έργου περιλαμβάνει την ανάλυση των λέξεων και των φράσεων που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Η ανάλυση αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση της σημασίας των λέξεων και των φράσεων στα αρχαία κείμενα.

Το έκτο μέρος του έργου περιλαμβάνει την ανάλυση των λέξεων και των φράσεων που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Η ανάλυση αυτή είναι απαραίτητη για την κατανόηση της σημασίας των λέξεων και των φράσεων στα αρχαία κείμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΒΑΜΒΑΚΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ

Οι κάτοχοι γης

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας συνδέεται με τη δημιουργία και την εξάπλωση του τσιφλικιού³⁶. Σύμφωνα με τις πηγές, Τούρκοι γαιοκτήμονες από το 17ο αιώνα φρόντισαν να εισάγουν το βαμβάκι στα κτήματά τους ή να αποκτήσουν τα εδάφη που το παρήγαν³⁷. Πρέπει να σημειώσουμε ότι το τσιφλίκι ήταν η μορφή γαιοκτησίας που επικράτησε στη Μακεδονία μετά την κατάλυση του τιμαριωτισμού, η οποία επήλθε από την αποδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας και την κατάρρευση του οθωμανικού κράτους³⁸.

Το τσιφλίκι εμφανίστηκε το 17ο αιώνα, η ανάπτυξη, όμως, αυτού του θεσμού απέκτησε ιδιαίτερη σημασία γύρω στα τέλη του 18ου και κυρίως κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Την περίοδο αυτή γαίες, οι οποίες αρχικά είχαν παραχωρηθεί ως τιμάρια³⁹ σε αξιωματούχους, στρατιωτικούς και πολιτικούς,

³⁶. Βλ. παραπάνω, σ. 14.

³⁷. Βλ. Mantran, *Histoire de l' Empire Ottoman*, ό.π., σ. 335, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

³⁸. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα-Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα 1975, σ. 69· Halil Inalcik-Donald Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914*, Καίμπριτζ 1994, σ. 448· Νεοκλής Σαορής, *Οσμανική πραγματικότητα*, Αθήνα 1996, τ. 12, σ. 132. Για τη γαιοκτησία από την οθωμανική κατάκτηση μέχρι τη μεταρρύθμιση του Τανζιμάτ, το 1839, βλ. Δ. Τσοποτού, *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1977 (γ' έκδοση), σ. 60-107.

³⁹. Σύμφωνα με την οθωμανική νομοθεσία, η γη αποτελούσε ιδιοκτησία του κράτους, το οποίο καθόριζε και τον τρόπο εκμετάλλευσής της. Τα οθωμανικά φέουδα (τιμάρια, ζιμέτια και χάσια), τα οποία παραχωρούνταν από το κράτος σε αξιωματούχους οθωμανούς, σε αντάλλαγμα στρατιωτικών κυρίως υπηρεσιών, παρείχαν σ' αυτούς μόνο ορισμένα φορολογικά δικαιώματα στα αγροτικά, αλλά όχι σπάνια και άλλα εισοδήματα

έναντι παρεχομένων υπηρεσιών προς το κράτος, διευρύνθηκαν με την αρπαγή νέων εκτάσεων, κοινοτικών ή ατομικών, καθώς και ακαλλιέργητων κρατικών γαιών, και μετατράπηκαν σε ιδιωτικά κτήματα. Η θεαματική ανάπτυξη του εμπορίου, κυρίως μετά τα μέσα του 18ου αιώνα, και η ενσωμάτωση της Μακεδονίας μέσω των εξαγωγών της στη διεθνή αγορά οδήγησαν στην αύξηση του αριθμού των τσιφλικιών⁴⁰. Αργότερα, γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα, τα εδάφη αυτά περιήλθαν στην πλήρη κυριότητα των κατόχων τους, είτε με τη χρήση εκβιαστικών μέσων είτε ως αμοιβή για τις υπηρεσίες τους προς τους χωρικούς ή τις κοινότητες⁴¹. Τις επεκτατικές βλέψεις των Τούρκων γαιοκτημόνων, κυρίως μπέηδων ή αγάδων, διευκόλυνε σημαντικά η μετανάστευση αγροτών, ιδίως μικροκαλλιεργητών, σε περιοχές της Αυστρο-

(βλ. σχετικά Νικολάϊ Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, τ. Β', σ. 276. Πρβλ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 55 και 60· Τσοποτού, *ό.π.*, σ. 128-135).

⁴⁰. Βλ. Ηρίστον, *Αι αγροτικά σχέσεις εν Μακεδονία κατά τον 19ον και τας αρχάς του 20ου αιώνας*, *ό.π.*, σ. 99-100· Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 67· Stoianovich, *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος*, *ό.π.*, σ. 180. Για τις μεθόδους ιδιοποίησης της γης και τη συγκρότηση των τσιφλικιών βλ. ακόμη Ligor Mile, "Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών στα αλβανικά εδάφη (τέλη του ΙΗ'-αρχές του ΙΘ' αιώνα)", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ιε' - ιθ' αι.*, Αθήνα 1979, σ. 185-188. Για το καθεστώς γαιοκτησίας στην πρώιμη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, τον εκφυλισμό του στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα και τις αιτίες που προκάλεσαν την κατάρρευσή του και επέτρεψαν τη δημιουργία του τσιφλικιού, βλ. Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, Λονδίνο 1978, σ. 221-225· Bistra Cvetkova, "Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του ΙΣΤ' ως τα μέσα του ΙΗ' αιώνα", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, *ό.π.*, σ. 87-112

⁴¹. Βλ. Δεκάζος, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 46. Σύμφωνα με τον J. Lampe (Lampe and Jackson, *ό.π.*, σ. 34-35), το τυπικό τσιφλίκι, στα βουλγαρικά, ελληνικά και μακεδονικά εδάφη, μέχρι το 18ο αιώνα μόλις ξεπερνούσε τα 60-120 στρέμματα, τα οποία καλλιεργούσαν με παραδοσιακό τρόπο δέκα με είκοσι οικογένειες του χωριού. "Τα μόνα αρκετά μεγάλα κτήματα, που μπορούν κάπως να συγκριθούν με τις σύγχρονές τους πρωσσικές ή πολωνικές εγκαταστάσεις, ήταν ορισμένες ομάδες 100-200 ξεχωριστών τσιφλικιών-χωριών, τα οποία κατείχαν λίγοι από τους ισχυρούς αγάδες στην ανατολική Μακεδονία και τα εδάφη της δυτικής Βουλγαρίας" (βλ. παρακάτω, σ. 30-31).

Ουγγαρίας, Γερμανίας, Ρουμανίας και Ρωσίας, η οποία ακολούθησε την εμφάνιση των τσιφλικιών⁴².

Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, ιδιοκτήτες των τσιφλικιών της Μακεδονίας ήταν μόνο μουσουλμάνοι, κυρίως Τούρκοι και λίγοι Αλβανοί, οι οποίοι είχαν στρατιωτικά ή πολιτικά αξιώματα⁴³. Από τη δεκαετία, όμως, του 1850 "σημαντικός" αριθμός τσιφλικιών περιήλθε σταδιακά στην κατοχή μη μουσουλμάνων, κυρίως εμπόρων και τοκογλύφων, εξαιτίας νομοθετικών ρυθμίσεων και πτωχεύσεων⁴⁴. Έτσι εξηγείται η παρουσία Ελλήνων και Εβραίων γαιοκτημόνων στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης και Βουλγάρων στο βιλαέτι Μοναστηρίου⁴⁵. Τη μεταβίβαση των τσιφλικιών στους νέους κατόχους τους επέτρεψε ο νόμος του 1858, ένας από τους σημαντικότερους νόμους της μεταρρυθμιστικής περιόδου 1839-1876, ο οποίος αναγνώρισε το δικαίωμα σε όσους κατείχαν γη να την πουλούν και να την υποθηκεύουν, νομιμοποιώντας έτσι την ύπαρξη του τσιφλικού. Ο ίδιος νόμος ενθάρρυνε παράλληλα την καλλιέργεια εγκατελειμμένων και ακαλλιεργητων γαιών με συνέπεια την αύξηση του αριθμού των τσιφλικιών⁴⁶.

Παρά την παρουσία νέων γαιοκτημόνων, στα τέλη της δεκαετίας του 1860, σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο της Θεσσαλονίκης R. Wilkinson, οι περισσότεροι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες της Μακεδονίας, οι οποίοι συνολικά κατείχαν τα τρία πέμπτα της καλλιεργήσιμης επιφάνειας, ήταν μουσουλμάνοι⁴⁷. Η μαρτυρία του επιβεβαιώνεται και από τον Bianconi, ο

42. Βλ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 81.

43. Βλ. PPAP 67 (1870), σ. 846· Lampe- Jackson, *Balkan Economic History*, *ό.π.*, σ. 36.

44. PPAP, *ό.π.*· 81 (1884), σ. 244. Βλ. και Hristov, *ό.π.* σ. 102-103.

45. Βλ. Hristov, *ό.π.*, σ. 102 και παρακάτω, σ. 26 και 31-32.

46. Βλ. Stoianovich, *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος*, *ό.π.*, σ. 179-180. Μία από τις σημαντικότερες διατάξεις του νόμου αυτού, η οποία δεν εφαρμόστηκε στην πράξη, απαγόρευε την κατοχή ολόκληρου χωριού από ένα άτομο (βλ. Inalcik, *The Ottoman Empire*, *ό.π.*, σ. 226). Αναφορικά με τη μεταβίβαση γης σε τρίτους, μπορούσε να πραγματοποιηθεί, αν ο ιδιοκτήτης εφοδίαζε τον αγοραστή με τίτλο, το λεγόμενο γοτζέτι, επικυρωμένο από τον ιεροδίκη της περιοχής του (βλ. Βασ. Πασχαλίδης, *Λατινικά Ιστορικά. 67 Μελέτες για τη Λαμία και την περιοχή της*, Λαμία 1992, σ. 90).

47. Βλ. PPAP 67 (1870), σ. 853-854· Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, Λονδίνο 1863, σ. 137· Desa Miljovska, "Γαξική διάρθρωση της μακεδονικής κοινωνίας

οποίος στα μέσα της δεκαετίας του 1870 αναφέρει ότι οι κάτοχοι του μεγαλύτερου μέρους της γης στη Μακεδονία ήταν Τούρκοι⁴⁸. Παρόμοια στα μέσα της επόμενης δεκαετίας ένας άλλος Άγγλος πρόξενος, ο Ch. Blunt, επισημαίνει ότι τα περισσότερα τσιφλίκια ανήκαν σε Τούρκους, αν και οι χριστιανοί κατείχαν την εποχή αυτή σημαντικό αριθμό μεγάλων κτημάτων⁴⁹. Αναφερόμενος στο σαντζάκι των Σερρών, ο πρόξενος παρατηρεί ότι "πενήντα χρόνια πριν κανένας χριστιανός δεν είχε δικό του κτήμα. Μερικά τουρκικά κτήματα έχουν περιέλθει, ολόκληρα ή σε μικρούς κλήρους, σε χριστιανούς, ενώ άλλα είναι υποθηκευμένα· οι υποθήκες βρίσκονται κυρίως σε χέρια χριστιανών"⁵⁰. Πολύ αργότερα, στις αρχές του 20ου αιώνα, στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, όπως υποστηρίζει ο J. Lampe, "πάνω από το 90% των τσιφλικιών ήλεγχαν μουσουλμάνοι, Τούρκοι ή Άλβανοί"⁵¹.

Τα δύο πέμπτα της καλλιεργήσιμης επιφάνειας στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης κατείχαν μικροί ιδιοκτήτες (ελεύθεροι καλλιεργητές) και μεσαίοι γαιοκτήμονες⁵². Σημαντικό ρόλο στη διατήρηση αρχικά και αργότερα τη διεύρυνση της μικρής ιδιοκτησίας έπαιξε η οθωμανική Πύλη, η οποία στα τέλη της τέταρτης δεκαετίας του 19ου αιώνα επεδίωξε με την εφαρμογή του "Χάτι Σερίφ του Γκιουλχανέ" (1839) την αποτελεσματική προστασία των μικροϊδιοκτητών⁵³. Περισσότερο διευρυμένη φαίνεται ότι υπήρξε η μικρή και μεσαία ιδιοκτησία στο σαντζάκι της Δράμας. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με

κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ' αιώνας", *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, τχ. 23 (Αύγ. 1969), σ. 29.

48. F. Bianconi, *La question d' Orient*, Παρίσι 1876, σ. 14-15· στον ίδιο *Cartes commerciales de la région d' Orient. Turquie d' Europe, Province de la Macédoine*, Παρίσι 1885 (β' έκδοση), σ. 6

49. ΡΡΑΡ 81 (1884), σ. 244.

50. Ο.π. Για τους χριστιανούς γαιοκτήμονες βλ. Peter Sugar, "Μερικές σχέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας". *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, ό.π., σ. 80-81.

51. Lampe and Jackson, ό.π., σ. 283.

52. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 853.

53. Πρόκειται για το πρώτο φερμάνι, το οποίο εκδόθηκε στα πλαίσια του Τανζιμάτ, όπως επικράτησε να λέγεται η μεταρρύθμιση που επιχειρήθηκε την περίοδο αυτή από την κεντρική οθωμανική διοίκηση (βλ. Inalcik, *The Ottoman Empire*, ό.π., σ. 226 και παρακάτω σ. 36-37, σημ. 96).

στοιχεία που παραθέτει ο Άγγλος υποπρόξενος της Καβάλας Cortazzi, στις αρχές της δεκαετίας του 1870 από τα 1.304.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης επιφάνειας 640.000 στρέμματα, περίπου το 50%, κατείχαν χωρικοί, σε αναλογία 20-40 στρέμματα ο καθένας· 340.000 στρέμματα, περίπου το 25%, ανήκε επίσης σε χωρικούς, οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους 60-68 στρέμματα. Από το υπόλοιπο 25%, 180.000 στρέμματα ήταν μεσαία τσιφλίκια, με έκταση που κυμαινόταν από 400-2.000 στρέμματα, ενώ 144.000 στρέμματα αποτελούσαν μεγάλα τσιφλίκια με έκταση 2.000 στρέμματα και άνω το καθένα⁵⁴.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι, εκτός από τα μεμονωμένα αγροκτήματα, τσιφλίκια ήταν και ολόκληρα χωριά, στα οποία υπήρχαν περισσότερα από ένα κτήματα με διαφορετικές καλλιέργειες⁵⁵. Σύμφωνα με στοιχεία που αναφέρονται στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Μακεδονίας, μεταξύ 1850-1878 το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης τοποθετείται στην πρώτη θέση ως προς τον αριθμό των χωριών-τσιφλικιών, ενώ ακολουθεί το βιλαέτι των Σκοπίων και του Μοναστηρίου. Από το άλλο μέρος, τα ελεύθερα χωριά εντοπίζονται κατά το 1/5 στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης, κατά το 1/4 στο βιλαέτι των Σκοπίων και κατά το 1/3 στο βιλαέτι του Μοναστηρίου⁵⁶. Το 1886 στο σαντζάκι Μοναστηρίου, στη δυτική Μακεδονία, σε σύνολο 106 χωριών μόνο 11 (ποσοστό 10% περίπου) ήταν τσιφλίκια. Αντίθετα, στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, στην κεντρική Μακεδονία, από τα 246 χωριά τσιφλίκια ήταν τα 170 (το 69%), 182 μαζί με τα μεικτά. Σε όλη τη σημερινή Μακεδονία, που περιελάμβανε 1.335 χωριά, τα τσιφλίκια ανέρχονταν σε 609 (46%), από τα οποία τα 59 (το 4,5%) ελέγχονταν από την εκκλησία⁵⁷.

Μία πιο σαφή, όχι όμως και πλήρη, εικόνα για το καθεστώς γαιοκτησίας στη Μακεδονία, στις αρχές του 20ου αιώνα, παρουσιάζει η έρευνα του Γ. Παλαμιώτου, η οποία διενεργήθηκε με εντολή του ελληνικού

⁵⁴. ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 553.

⁵⁵. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το τσιφλίκι και το χωριό-τσιφλίκι στον ελλαδικό χώρο, βλ. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας*, ό.π., σ. 49-59.

⁵⁶. Risto Poplazarov, *Osloboditelnite vooruzeni borbi na Makedonskiot narod vo periodot 1850-1878*, Institut za nacionalna istorija, Skopja 1977, σ. 30.

⁵⁷. Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπαρακτικού χώρου*, ό.π., σ. 116.

υπουργείου Οικονομικών μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τον οθωμανικό ζυγό⁵⁸. Τα στοιχεία της έρευνας συγκεντρώσαμε στους επόμενους πίνακες:

Δυτική Μακεδονία

καζάς	αριθμός χωριών	τσιφλίκια
Σερβίων		17
Κοζάνης	76	16
Φλώρινας	70	2-3
Βοδενών	46	29
Καρατζόβας	45	2-3
Βέροιας	77	69(·)

Ανατολική Μακεδονία

καζάς	αριθμός χωριών	τσιφλίκια
Θεσσαλονίκης		65
Λαγκαδά		14
Κατερίνης	37	25
Αβρέτ Χισάρ	200	35
Δεμίρ Χισάρ (Νιγρίτας)	59 80	14 21
Ζίχνας	42	8
Σερρών	105	56
Δράμας		27
Καβάλας		5
Πραβίου		7
Χαλκιδικής		11

Έχοντας υπόψη τις συμπληρωματικές πληροφορίες της έρευνας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι από τα 17 χωριά-τσιφλίκια του καζά των Σερβίων μόνο δύο είχαν χριστιανούς ιδιοκτήτες, οι οποίοι, επειδή δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να παρέχουν τα απαραίτητα εφόδια για τις καλλιέργειες και να προσελκύουν γεωργούς, τα εκμεταλλεύονταν πλημμελώς. Τα υπόλοιπα χωριά, ο αριθμός των οποίων δεν αναφέρεται, ήταν κεφαλοχώρια και κατοικούνταν από χριστιανούς. Από το άλλο μέρος, στον καζά της Κοζάνης, αν λάβουμε υπόψη τον αριθμό των χωριών του, οι μεγάλες ιδιοκτησίες ήταν ελάχιστες. Τα τουρκικά χωριά, πάνω από εξήντα, εκτός από

⁵⁸. Γεωργ. Παλαμιώτου, *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι Μελέτη της γεωργικής κατάστασης, του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρειας. Α' της Δυτικής Μακεδονίας και Β' της Ανατολικής Μακεδονίας*, εν Αθήναις 1914, σ. 13-191.

ένα τσιφλίκι, ήταν όλα κεφαλοχώρια, ενώ από τα δεκαοκτώ ελληνικά χωριά τα δεκαέξι ήταν τσιφλίκια και μόνο δύο κεφαλοχώρια⁵⁹. Μεγάλος σχετικά υπήρξε ο αριθμός των τσιφλικιών στους καζάδες Βοδενών και Βέροιας.

Στην ανατολική Μακεδονία τα 56 χωριά-τσιφλίκια του καζά των Σερρών ανήκαν και την εποχή αυτή στους μπέηδες της περιοχής. Ακόμη, από τα 42 χωριά του καζά της Ζίχνας τα 8 ήταν καθαρά τσιφλίκια, ενώ άλλα 7 περιελάμβαναν μεγάλες ιδιοκτησίες γαιών, οι οποίες νοικιάζονταν από τους μπέηδες στους χωρικούς. Η παραγωγή τους ήταν δημητριακά, βαμβάκι και καπνός⁶⁰. Μεγάλο αριθμό τσιφλικιών παρατηρούμε στους καζάδες Δράμας, Κατερίνης και Θεσσαλονίκης, αν και ο αριθμός των χωριών του τελευταίου καζά δεν αναφέρεται. Από το άλλο μέρος, στους καζάδες της Καβάλας και του Πραβίου η γη ήταν μοιρασμένη σε μικρούς κλήρους. Η μεγάλη ιδιοκτησία εδώ ήταν περιορισμένη, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω⁶¹. Μία ακόμη παρατήρηση, η οποία λόγω της απουσίας επαρκών στοιχείων μόνο ως υπόθεση μπορεί να διατυπωθεί, είναι ότι στις αρχές του 20ου αιώνα η μεγάλη ιδιοκτησία είχε υποχωρήσει σημαντικά προς όφελος της μικρής ιδιοκτησίας.

Τα περισσότερα τσιφλίκια της Μακεδονίας ήταν συγκεντρωμένα στις δύο μεγάλες πεδιάδες του Στρουμόνα και του Αξιού. Το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των εκτάσεων αποτελούσε ιδιοκτησία μπέηδων ή αγάδων. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα στην πεδινή περιοχή των Σερρών, που εκτεινόταν από το σημερινό Νέο Πετρίτσι και τη λίμνη Κερκίνη, στα βορειοδυτικά, μέχρι τον κόλπο του Τσάγεζι στα νοτιοανατολικά, υπήρχαν 300 χωριά, τα οποία βρισκόνταν κάτω από τη δικαιοδοσία των αγάδων της περιοχής. Σύμφωνα με τις πηγές, σχημάτιζαν δώδεκα αγάλικια με σημαντικότερα εκείνα της Ζίχνας και της Δράμας⁶². Από το Δεκέμβριο, όμως, του 1808, όπως προκύπτει από φερμάνι του Σουλτάνου Μαχμούτ Β', οι καζάδες Δράμας, Καβάλας, Ζίχνας και Πραβίου, καθώς και όλοι οι καζάδες

59. Ο.π., σ. 15-16 και 21.

60. Ο.π., σ. 140.

61. Ο.π., σ. 169 και 182. Βλ. και παραπάνω, σ. 26-27.

62. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 111v-112r Μπαζούρ, ό.π., σ. 54. Βλ. ακόμη Η. Inalcic, "The emergence of big farms, çiftliks: State, Landlords and tenants", (εκδ.) Jean-Louis Bacque-Grammont et Paul Dumont, *Contribution à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, Λουβαίν 1983, σ. 115.

του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης, υπάγονταν στη γενική διοίκηση του Ισμαήλ μπέη των Σερρών για λόγους καλύτερης προστασίας⁶³.

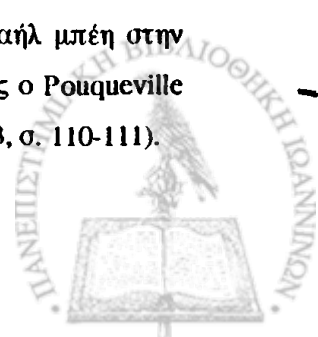
Η πεδιάδα των Σερρών ήταν ο σημαντικότερος τόπος παραγωγής βαμβακιού σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε⁶⁴. Στην ίδια πεδινή ζώνη η περιοχές Νιγρίτας, Ζίχνας, Δράμας και "Ορφανού", που διασχίζονται από το Στρυμόνα και τους παραποτάμους του, ήταν επίσης αξιόλογοι τόποι παραγωγής βαμβακιού⁶⁵. Περίπου 100 χωριά της περιοχής αυτής, από τα οποία σχεδόν τα μισά βρισκόνταν στην πεδιάδα του κάτω Στρυμόνα, ήταν ιδιοκτησία του Ισμαήλ μπέη και από το 1813, χρονιά του θανάτου του, του γιού του Γιουσούφ⁶⁶. Ο περιηγητής Leake, που επισκέφθηκε τη Μακεδονία το 1806, αναφέρει χαρακτηριστικά: "...Ένα μεγάλο τμήμα της περιοχής των Σερρών είναι ιδιοκτησία του Ισμαήλ μπέη και της οικογένειάς του, ενός από τους πλουσιότερους και ισχυρότερους υπηκόους του Σουλτάνου, αν μπορεί να χαρακτηριστεί έτσι αυτός που είναι αδιαμφισβήτητος... ". Η δύναμη του Ισμαήλ μπέη αυξήθηκε σημαντικά από τα μέσα της τελευταίας δεκαετίας του 18ου αιώνα. Στις αρχές του επόμενου αιώνα η δικαιοδοσία του επεκτάθηκε στα βόρεια μέχρι τα σύνορα της Σόφιας και τη Φιλιππούπολη, στα δυτικά μέχρι το Ιστίπ και στα ανατολικά έως την Κομοτηνή. Προς τα νότια και

⁶³. Βλ. Φωτίου Τριάρχη, *Ιστορία του Νομού Δράμας*, Καβάλα 1969, σ. 102-103.

⁶⁴. Βλ. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 84r, 111r· Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία, *ό.π.*, σ. 54· William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, Λονδίνο 1835 (ανατύπωση: Άμστερνταμ 1967), τ. 3, σ. 201· Henry Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μετάφρ. Γ. Καραβίτης, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1989, σ. 205. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Leake, στις Σέρρες το βαμβάκι συνδυαζόταν με την καλλιέργεια του σιταριού, κριθαριού και καλαμποκιού. Γύρω στα μέσα του αιώνα προστέθηκε η βρώμη, το σπανάκι και το όπιο. Η καλλιέργεια του καπνού εντάχθηκε εδώ στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Ακόμη, καλλιεργούνταν λαχανικά και οπωρικά, τα οποία τροφοδοτούσαν την αγορά των Σερρών, της Δράμας, της Καβάλας και της Θεσσαλονίκης (βλ. Πέτρου Πέννα, *Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383-1913*, Αθήνα 1966 (β' έκδοση), σ. 356-357).

⁶⁵. Βλ. Ε. Μ. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, Παρίσι 1831, τ. 2, σ. 4, 52 και 54· Leake, *ό.π.*, σ. 225 και 226.

⁶⁶. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 54-55. Στο ρόλο της οικογένειας του Ισμαήλ μπέη στην περιοχή, στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, αναφέρεται επίσης ο Rouqueville (F.-C.-H.-L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 1826-27 (β' έκδοση), τ. 3, σ. 110-111).

νοτιοδυτικά οι παρυφές των βουνών που περιβάλλουν την πεδιάδα του Στρυμόνα, χάριζαν τις κτήσεις του από το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης⁶⁷. Η κεντρική οθωμανική διοίκηση στάθηκε ανήμπορη να αντιδράσει στις επεκτατικές δραστηριότητες του Ισμαήλ μπέη εξαιτίας της τεχίσιας οικονομικής και πολιτικής δύναμης που διέθετε. Άλλωστε, η παρουσία μεγάλων γαιοκτημόνων, αξιωματούχων Τούρκων, δεν περιορίστηκε μόνο στη Μακεδονία. Πρόκειται για ένα γενικότερο φαινόμενο, το οποίο παρατηρείται την εποχή αυτή στα τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια. Στον ελλαδικό χώρο συναντάται ακόμη στην Πελοπόννησο, την Ήπειρο και την Αττική, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Αλή πασά⁶⁸. Η σημαντικότερη αιτία, η οποία οδήγησε στην ενίσχυση της οικονομικής και πολιτικής δύναμης των ντόπιων αγάδων, υπήρξε η αδυναμία της κεντρικής εξουσίας να ελέγξει την παραγωγή και το εμπόριο στα οθωμανικά εδάφη⁶⁹.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, συμπεραίνεται ότι ο Ισμαήλ μπέης των Σερρών και στη συνέχεια ο γιός του Γιουσούφ ήταν οι επικεφαλής των φυτειών βαμβακιού⁷⁰. Οι υπόλοιποι έντεκα αγάδες της περιοχής Σερρών, Ζίχνας και Δράμας είχαν στην κατοχή τους 50-100 τσιφλίκια ο καθένας, μια έκταση γύρω στα 5-10.000 στρέμματα, η οποία παρήγε βαμβάκι εξαιρετικής ποιότητας⁷¹. Παρόμοια, στο νότιο τμήμα της κοιλάδας του Αξιού, στην περιοχή Γιαννιτσών και τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, το μεγαλύτερο τμήμα των εκτάσεων που παρήγαν βαμβάκι ήταν τσιφλίκια των μπέηδων. Αλλαγές στην κατοχή των γαιών αυτών προέκυψαν από τις συνεχείς κατατιμήσεις μεγάλων κτημάτων σε μικρότερα για λόγους κληρονομιάς. Μαρτυρίες για την περιοχή αυτή βεβαιώνουν ότι ορισμένα τσιφλίκια, που τα εδάφη τους παρουσίαζαν χαμηλές αποδοτικότητες, πουλήθηκαν άμεσα, ή αφού πρώτα υποθηκεύτηκαν σε χωρικούς και άλλους ιδιώτες, Έλληνες ή Εβραίους τοκογλύφους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του

⁶⁷. Leake, *ό.π.*, σ. 202. Βλ. και ΛΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 111r· Holland, *ό.π.*, σ. 209.

⁶⁸. Βλ. Stoianovich, *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων*, *ό.π.*, σ. 182. Για την εμφάνιση μεγάλων γαιοκτημόνων και τους λόγους, οι οποίοι επέτρεψαν το φαινόμενο αυτό, βλ. Wallerstein, Deçdeli and Kasaba, *The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*, *ό.π.*, σ. 92-93.

⁶⁹. *Ό.π.*, σ. 91.

⁷⁰. Βλ. Mantran, *Histoire de l' Empire Ottoman*, *ό.π.*, σ. 335.

⁷¹. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 54-55· Leake, *Travels in Northern Greece*, *ό.π.*, σ. 202· Μοσκόφ, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909*, *ό.π.*, σ. 40.

Θεσσαλονικιού Εβραίου τραπεζίτη "Saul Modiano", στην κατοχή του οποίου περιήλθαν 80 τσιφλίκια της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης⁷².

Στις αρχές του 20ου αιώνα, στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης υπήρχαν χωριά-τσιφλίκια με βαμβακοφυτείες, που ανήκαν σε δύο ή περισσότερους ιδιοκτήτες. Μάλιστα στη Νάουσα και τα Βοδενά (Έδεσσα) αναφέρονται περιπτώσεις χωριών, όπου την καλλιεργήσιμη επιφάνεια κατείχαν από κοινού Τούρκοι και χριστιανοί γαιοκτήμονες⁷³. Ανάλογες μαρτυρίες για το σαντζάκι των Σερρών και της Δράμας δεν κατορθώσαμε να εντοπίσουμε. Αν όμως λάβουμε υπόψη τις πληροφορίες των Άγγλων προξένων σχετικά με το καθεστώς γαιοκτησίας στα δύο αυτά σαντζάκια στις δεκαετίες του 1870 και 1880, πρέπει να θεωρήσουμε και εδώ βέβαιη τη μεταβίβαση τουρκικών κτημάτων, στα οποία καλλιεργούνταν βαμβάκι, σε χριστιανούς μικροϊδιοκτήτες ή νέους γαιοκτήμονες⁷⁴.

Οι καλλιεργητές, τα συστήματα αγροληψίας και οι σχέσεις παραγωγής

Στα τσιφλίκια των Τούρκων γαιοκτημόνων οι καλλιεργητές βαμβακιού ήταν κυρίως Έλληνες χωρικοί ή σπανιότερα Βούλγαροι⁷⁵. Οι τελευταίοι

⁷². Βλ. Lyuben Lapé, "Krsté Missirkov, on the Economic Causes of the Macedonian Liberation Movement", *Macedonian Review*, 6 (1976), σ. 257-258. Για τις βαμβακοφυτείες στην περιοχή Γιαννιτσών βλ. Leake, *ό.π.*, σ. 267.

⁷³. Βλ. Π. Δεκάζου, *Η Νάουσα της Μακεδονίας* (οικονομολογική μελέτη της Γεωργίας, Κτηνοτροφίας και Δασών της περιφέρειας ταύτης), Εν Αθήναις 1913, σ. 34-39· στον ίδιο, *Λι γεωργικά σχέσεις της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 47· Ευστ. Στουγιαννάκη, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 251.

⁷⁴. Βλ. παραπάνω, σ. 26-27.

⁷⁵. Βούλγαροι καλλιεργητές συναντώνται σε τσιφλίκια του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης από τις αρχές του 19ου αιώνα (Leake, *ό.π.*, σ. 259). Στην κάθοδο χωρικών από τη Βουλγαρία, αλλά και ατόμων άλλων εθνικοτήτων, για εποχιακή ή μόνιμη εργασία στη Μακεδονία, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, αναφέρεται διεξοδικά ο Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976 (β' έκδοση), σ. 431-437. Στους Βούλγαρους εργάτες του σαντζακιού της Θεσσαλονίκης αναφέρεται και ο Άγγλος πρόξενος R. Wilkinson, σε έκθεσή του στις 3 Μαΐου 1865 (PPAP 69 (1866), σ. 65).

συναντώνται στις βαμβακοφυτείες κυρίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ως ετήσιοι ενοικιαστές ή μισθωτοί εργάτες κατά την περίοδο της συγκομιδής⁷⁶.

Η σχέση γαιοκτήμονα- καλλιεργητή ακολουθεί το σταθερό πρότυπο που ισχύει στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Ο γαιοκτήμονας παρέχει τη γη και τα μέσα παραγωγής, ενώ ο καλλιεργητής προσφέρει την εργασία⁷⁷. Ο κολίγος, ο λεγόμενος γιαρατζής ή ορτατζής, δηλαδή εκμισθωτής με μίσθωμα τη μισή παραγωγή, αναλάμβανε τα έξοδα της καλλιέργειας, διέθετε τα ζώα και προμηθευόταν τα εργαλεία, ενώ ο ιδιοκτήτης του τσιφλικιού παρ'αχωρούσε τη γη, τη στέγη και το σπόρο. Οι υποχρεώσεις του πρώτου ήταν η προετοιμασία του εδάφους, το όργωμα και η σπορά, η συγκομιδή του βαμβακιού και η μεταφορά του στις αποθήκες του γαιοκτήμονα⁷⁸. Αν εξαιρέσουμε το όργωμα, στα υπόλοιπα στάδια της παραγωγής σημαντική υπήρξε η συμμετοχή όλων των μελών της οικογένειας του καλλιεργητή και κυρίως των γυναικών και των παιδιών. Ειδικά η συγκομιδή και μία πρώτη εργασία καθαρισμού ήταν δραστηριότητες που απαιτούσαν τη συνδρομή ακόμη και των γερόντων, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο⁷⁹. Οι εργασίες γύρω από το βαμβάκι απασχολούσαν τους καλλιεργητές από το Μάρτιο μέχρι το Νοέμβριο⁸⁰.

Στο επίπεδο της διανομής, αφού αφαιρούνταν ο σπόρος για την επόμενη χρονιά και η δεκάτη, που εισέπραττε το κράτος, το καθαρό προϊόν μοιραζόταν σε ίσα μέρη ανάμεσα στο γαιοκτήμονα και τον καλλιεργητή⁸¹. Σε

76. Βλ. Hristov, *Αι αγροτικά σχέσεις εν Μακεδονία*, ό.π., σ. 101.

77. Βλ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 65.

78. Βλ. Δεκάζος, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, ό.π., σ. 48.

79. Βλ. παρακάτω, σ. 233-234.

80. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 30 (mai 1892-1896), f. 191v.

81. Ό.π. Βλ. και ΡΡΑΡ 68 (1867-68), σ. 567· 67 (1870), σ. 853-854· 71 (1884), σ. 244. Στο μισακάρικο σύστημα διανομής αναφέρεται επίσης ο Δεκάζος, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, ό.π., σ. 47-48. Ο μισακάρικος τρόπος καλλιέργειας από γεωργούς (κολίγους) εγκατεστημένους στα αγροκτήματα με τις οικογένειές τους ήταν το κύριο χαρακτηριστικό του καθεστώτος των τσιφλικιών στα Βαλκάνια. Ωστόσο, πρέπει να διευσαφηνιστεί ότι γενικότερα η διανομή εξαρτιόταν από τη γονιμότητα του εδάφους, από το κεφάλαιο που επενδυόταν, το είδος της καλλιέργειας και τις εργασίες ή τις αγγαφείες που υποχρεώνονταν να φέρουν σε πέρας οι αγρότες. Έτσι, η μισακάριχη καλλιέργεια περιελάμβανε ανάλογα το μισό, το τρίτο, το τέταρτο ή το πέμπτο της παραγωγής (βλ. Σαφρής, *Οθωμανική πραγματικότητα*, ό.π., σ. 132. Λκόμη, Σπ. Λαδραχάς, *Ελληνική*

περιπτώσεις, όμως, γαιών που αποτελούσαν ιδιοκτησία των μπέηδων ή αγάδων, η δεκάτη περιερχόταν στον μπέη ή αγά. Συγκεκριμένα, για την περιοχή των Σερρών ο Leake αναφέρει ότι κάθε χωριό ήταν υποχρεωμένο να παραδώσει στο μπέη το βαμβάκι της δεκάτης έτοιμο για εξαγωγή. Πριν, όμως, από την παράδοση έπρεπε να αποκατασταθεί η απώλεια βάρους, που προκαλούνταν από την απομάκρυνση των σπόρων, με την προσθήκη ίσου βάρους εκκοκκισμένο βαμβάκι. Η απαίτηση αυτή είχε ως αποτέλεσμα να μειώνεται το μερίδιο της παραγωγής που νόμιμα έπαιρναν οι χωρικοί. Οι Τούρκοι δικαιολογούσαν την ενέργειά τους με τον ισχυρισμό ότι αυτή ήταν η συνήθης πρακτική σε όλες τις βαμβακοφόρες περιοχές⁸².

Οι κολίγοι ζούσαν μέσα στα τσιφλίκια. Οι εγκαταστάσεις, στις οποίες στεγάζονταν, και τα οικήματα που χρησιμοποιούνταν για τις υπόλοιπες δραστηριότητες, κατασκευάζονταν με έξοδα του γαιοκτήμονα, από τον οποίο γίνονταν και οι επισκευές, όταν κρίνονταν απολύτως αναγκαίες⁸³. Συνήθως ήταν πρόχειρες κατασκευές, με υλικά κακής ποιότητας, και βρίσκονταν πολύ κοντά στο "κονάκι" του τσιφλικά, στο κέντρο του τσιφλικιού. Σε μικρή απόσταση υπήρχαν οι αχυρώνες, οι στάβλοι και οι αποθήκες. Η εικόνα που συνθέτει η χωροθέτηση των κτισμάτων αυτών, δηλώνει με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο την οικονομική και κοινωνική υποτέλεια των γεωργών στον ιδιοκτήτη του τσιφλικιού. Εξάλλου, οι σχέσεις αγρότη-τσιφλικά ή αγρότη-μπέη ή αγά, αν και εμφανίζονται ως αποτέλεσμα διακανονισμού μέσω μιας σύμβασης εργασίας, στην πραγματικότητα στηρίζονταν στη βία και την υποταγή των πρώτων στο δεύτερο⁸⁴.

Οι κολίγοι εργάζονταν κάτω από εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες. Κατά τον Χρ. Ευελπίδη, το καθεστώς στα τσιφλίκια των πεδιάδων της

κοινωνία και οικονομία τη' και ιθ' αι., Αθήνα 1988 (β' έκδοση), σ. 92-93 και 112). Αν οι πληροφορίες μας δεν είναι ελλιπείς, τέτοιου είδους συμφωνίες για το επίπεδο διανομής του βαμβακιού δεν συναντώνται στη Μακεδονία. Μάλιστα ο Δεκάζος αναφέρει ότι το τριτάκι, όπου ο ιδιοκτήτης έπαιρνε το ένα τρίτο του ακαθάριστου προϊόντος και ο καλλιεργητής τα υπόλοιπα δύο τρίτα, συναντάται "σπανιότερα" στη Μακεδονία (Δεκάζος, *Αι γεωργικά σχέσεις της Μακεδονίας*, ό.π., σ. 49).

⁸². Βλ. Leake, ό.π., σ. 203. Ακόμη, Cousinégy, ό.π., σ. 162· Correspondance d' Orient, τ. 22 (1833-1834), f. 303v-304r.

⁸³. Βλ. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 855· Βεργόπουλος, ό.π., σ. 66.

⁸⁴. Βλ. Σαρρής, ό.π., σ. 132-133.

Μακεδονίας, της Θράκης και της Βουλγαρίας υπήρξε το πιο σκληρό⁸⁵. Ωστόσο, μαρτυρίες σχετικά με το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, και συγκεκριμένα την περιοχή Πέλλας, αναφέρουν ότι στις αρχές του 19ου αιώνα οι κολίγοι απολάμβαναν τη φροντίδα και την προστασία των αγάδων σε περιπτώσεις ξένης απειλής. Οι πιο εύρωστοι οικονομικά προσπαθούσαν να ικανοποιήσουν όσο το δυνατόν περισσότερες από τις ανάγκες τους, για να έχουν μεγαλύτερη απόδοση⁸⁶.

Εκτός από τα προβλήματα, που προέρχονταν από τη σχέση τους με τους γαιοκτήμονες, οι χωρικοί είχαν να αντιμετωπίσουν τις αυθαιρεσίες των κρατικών υπαλλήλων και ιδιαίτερα των φοροεισπρακτόρων. Ακόμη, υπέφεραν από τις οργανωμένες ληστείες Τούρκων και Αλβανών ληστών, καθώς και από τις λεηλασίες των στρατευμάτων που στάθμευαν στις πεδιάδες. Οι γαιοκτήμονες, μπέηδες ή αγάδες, συχνά δεν είχαν καμία επαφή με τους αγρότες. Συνήθως κατοικούσαν στις πόλεις και επισκέπτονταν τα τσιφλίκια ελάχιστα φορές το χρόνο. Ειδικά σε περιόδους πολιτικών εντάσεων ή πολεμικών γεγονότων η μετακίνηση από τις πόλεις στην ύπαιθρο ήταν δύσκολη ή και αδύνατη⁸⁷. Ένας ακόμη σοβαρός λόγος που εμπόδιζε τους γαιοκτήμονες να επισκεφτούν τα κτήματά τους, ήταν και ο φόβος της ληστείας⁸⁸. Ας σημειωθεί ότι το φαινόμενο της απουσίας των ιδιοκτητών από τα κτήματά τους παρατηρείται και με τους νέους γαιοκτήμονες, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα⁸⁹.

Είναι προφανές ότι οι γαιοκτήμονες, αν και στηρίζονταν στα εισοδήματα των τσιφλικιών, δεν ασχολούνταν άμεσα με την παραγωγή. Το ενδιαφέρον τους επικεντρωνόταν κυρίως στην απόκτηση τίτλων και αξιωμάτων, μέσω των οποίων συνέδεαν την τύχη τους με την τύχη του ίδιου του κράτους⁹⁰. Εξάλλου, ήταν άνθρωποι με περιορισμένη γεωργική παιδεία

85. Evelpidi, *Les 'Etats Balkaniques*, ό.π., σ. 76.

86. Iapré, *Krsté Missirkov, on the Economic Causes*, ό.π., σ. 260. Για τα τσιφλίκια της περιοχής Πέλλας βλ. Leake, ό.π., σ. 268-269.

87. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 192r· *Nachrichten* 9 (1876), σ. 332· F O 195/1585, f. 143v.

88. Ό.π., τ. 28 (1878- avril 1886), f. 62v-63r.

89. Βλ. Sugar, *Μερικές σκέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 80.

90. Βλ. Σαρής, *Οσμανική πραγματικότητα*, ό.π., σ. 137.

και είχαν πολύ μικρή γνώση ή σχέση με την τεχνολογική πρόοδο⁹¹. Τη διαχείριση των τσιφλικιών ανέθεταν σε πρόσωπα της εμπιστοσύνης τους, στους λεγόμενους σουμπασήδες⁹², οι οποίοι συχνά καταχρώνταν τα έσοδα του τσιφλικιού, με συνέπεια την εξαθλίωση των χωρικών. Οι αυθαιρεσίες των σουμπασήδων σε βάρος των καλλιεργητών ήταν ένα από τα πλέον συνηθισμένα φαινόμενα στα τσιφλίκια⁹³. Παράλληλα, οι γαιοκτήμονες καρπώνονταν το σύνολο της υπεραξίας των προϊόντων που παρήγαν οι χωρικοί με την εργασία τους, καθώς και ένα μέρος της ίδιας της εργασίας τους. Για τους λόγους αυτούς οι τελευταίοι δεν έδειχναν ενδιαφέρον για τη βελτίωση ή την αύξηση της παραγωγής. Άλλωστε, δεν διέθεταν τα απαιτούμενα μέσα, τα οποία ήταν αποκλειστικό προνόμιο του γαιοκτήμονα. Για να μη περιέλθει το όφελος στον τσιφλικά, δεν κατέβαλαν όλες τους τις δυνάμεις, γεγονός το οποίο είχε σοβαρές επιπτώσεις στις καθημερινές συνθήκες διαβίωσής τους⁹⁴. Εξαιτίας και των επιδημικών ή ενδημικών νόσων (όπως η πανώλη, η ελονοσία, η φυματίωση κ.ά.) και της μόνιμης κατάστασης υποσιτισμού, ένα μεγάλο τμήμα της υπαίθρου οδηγήθηκε σε μαρασμό και τα έσοδα των γαιοκτημόνων περιορίστηκαν. Πολλά από τα τσιφλίκια, που η διαχείρισή τους γινόταν από τα αστικά κέντρα, στα οποία είχαν εγκατασταθεί οι ιδιοκτήτες τους, άρχισαν να μετατρέπονται σε βοσκοτόπους⁹⁵.

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ (1839-1858), δεν επέφεραν σημαντικές βελτιώσεις στις παραγωγικές σχέσεις που προϋπήρχαν στη Μακεδονία, όπως άλλωστε συνέβη σε όλη την οθωμανική επικράτεια⁹⁶. Οι

⁹¹. ΡΡΑΡ 86 (1887), σ. 401-402. Δεκάζος Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας, ό.π., σ. 52.

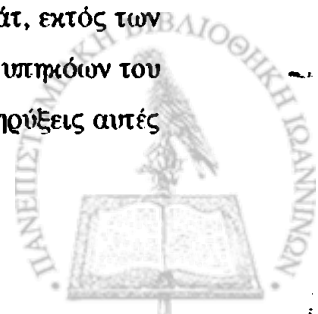
⁹². Ό.π. Σημαντικές πληροφορίες για το σούμπαση και τη δραστηριότητά του στα τσιφλίκια δίνει ο Δ. Τσοποτός, Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν, ό.π., σ. 136-139.

⁹³. Βλ. Leake, ό.π., σ. 249. Lapé, ό.π., σ. 261.

⁹⁴. Βλ. Δεκάζος, ό.π., σ. 49-50 και 52.

⁹⁵. Βλ. Σαρρής, ό.π., σ. 131 και 137. Πρβλ. Δεκάζος, ό.π., σ. 52.

⁹⁶. Το "Χάττι Σερίφ Γκιουλχανέ" (1839), με το οποίο ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ εγκαινίασε την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, γνωστή ως περίοδο του Τανζιμάτ, εκτός των άλλων κατοχύρωνε το σεβασμό της τιμής και της περιουσίας όλων γενικά των υπηκόων του και εισήγαγε μεταρρυθμίσεις στον τομέα της δικαιοσύνης. Τόσο όμως οι διακηρύξεις αυτές

γαιοκτήμονες συνέχισαν να εκμεταλλεύονται και να καταπιέζουν τους κολίγους, ενώ παράλληλα αδιαφορούσαν για την καλύτερη οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και την αναβάθμιση των συνθηκών, μέσα στις οποίες πραγματοποιούνταν η παραγωγή. Με την καθοριστική παρέμβασή τους στη διαδικασία εμπορευματοποίησης των προϊόντων περιορίζαν όλο και περισσότερο τη δυνατότητα των άμεσων παραγωγών να συμμετάσχουν στην αγορά. Το μεγαλύτερο ποσοστό της παραγωγής εμπορευματοποιούνταν από τους ίδιους τους γαιοκτήμονες⁹⁷. Για το λόγο αυτό οι άμεσοι παραγωγοί, αν

όσο και εκείνες που περιελάμβανε ο χάρτης του "Χάτι Χουμαγιούν", το 1856, δεν έφεραν το προσδοκώμενο αποτέλεσμα. Στα μέσα της δεκαετίας του 1860, με εξαίρεση τις υποσχέσεις για το σεβασμό της θρησκευτικής ελευθερίας- υποσχέσεις που είχαν εκπληρωθεί, όλοι οι άλλοι όροι είτε είχαν πλήρως αγνοηθεί ή παρέμειναν στην πράξη νεκρό γράμμα (ΡΡΑΡ 75 (1867), σ. 607). "Κάθε αλλαγή, σημειώνει ο P. Sugar, και του εκσυγχρονισμού συμπεριλαμβανομένου, συναντάει πάντοτε αντίδραση. Όλοι όσοι βρίσκονται στην εξουσία, και όσων η θέση και η οικονομική ευμάρεια συνδέονται με το παλιό σύστημα, θα υποστηρίξουν την αναχαιτίσή της. Στην περίπτωση των οθωμανικών αρχών, η τάση αυτή ενισχύοταν όχι μόνο από τη συνηθισμένη απροθυμία των κυβερνώντων να μοιράσουν τα προνόμιά τους με τους κυβερνωμένους, αλλά και από τη θρησκευτική κοσμοθεωρία τους. Ήταν δύσκολο να είναι κανείς οθωμανός και μεταρρυθμιστής"(Sugar, *ό.π.*, σ. 81. Βλ. και Χαράλ. Παπαστάθης, "Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία υπό το καθεστώς των "Εθνικών Κανονισμών", Συμπόσιο: "Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία", Θεσσαλονίκη 1991, σ. 139-140). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις προσπάθειες της οθωμανικής κυβέρνησης για εκσυγχρονισμό του κράτους και βελτίωση των κοινωνικο-οικονομικών συνθηκών των υπηκόων της και, κυρίως, για τις επιπτώσεις των μεταρρυθμίσεων (περίοδος 1839-1858) στο μακεδονικό χώρο βλ. Κ. Βακαλόπουλου, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 26-33, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Γενικά για τις μεταρρυθμίσεις στο οθωμανικό κράτος βλ. Osman Okyar, "A new look at the recent political social and economic historiography of the Tanzimat", (εκδ.) J. Louis Bacque-Grammont et Paul Dumont, *Economie et sociétés dans l' Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Actes du colloque de Strasbourg (1er-5 juillet 1980), Παρίσι 1982, σ. 33-45. Ειδικά για την τελευταία περίοδο των μεταρρυθμίσεων, 1856-1876, βλ. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Νέα Υόρκη 1973 (β' έκδοση), σ. 52-113 και 311-408. Για την περίοδο μετά το 1876 βλ. Donald Quataert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908*, Καλιφόρνια 1973, σ. 6-185.

⁹⁷. Βλ. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 67. Βλ. και παρακάτω, σ. 104.

και βρέθηκαν ενσωματωμένοι στη διεθνή αγορά, ελάχιστα συμμετείχαν στη λειτουργία της. Εξάλλου, το μερίδιό τους στην παραγωγή μειωνόταν όσο αυξάνονταν κατακόρυφα οι φορολογικές τους υποχρεώσεις προς το κράτος, οι οποίες έρχονταν να προστεθούν στις υποχρεώσεις τους προς τον γαιοκτήμονα. Η οθωμανική κυβέρνηση, όπως αναφέρεται στις πηγές, δεν έδειξε το απαιτούμενο ενδιαφέρον για τα συμφέροντα των τάξεων που στήριζαν την ευημερία του κράτους, δηλαδή τους γεωργούς και τους εμπόρους. Όπως συνέβαινε και με τους γαιοκτήμονες, το κράτος ενδιαφερόταν μόνο πώς θα συγκεντρώσει τα εισοδήματά του και όχι πώς θα τα αυξήσει⁹⁸.

Παρόλα αυτά, όπως διαπιστώνεται από τον Άγγλο πρόξενο, στην κεντρική Μακεδονία σημειώθηκε σημαντική βελτίωση στις σχέσεις παραγωγής⁹⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ρυθμίσεις, που αφορούσαν την προστασία των κολίγων από τις αυθαιρεσίες των γαιοκτημόνων και κυρίως των σουμπασήδων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα παρέμβασης της κεντρικής διοίκησης για την τήρηση των αποφάσεων της αποτελεί το Διάταγμα του 1848, το οποίο απαιτούσε από το διαχειριστή των τσιφλικιών του βαλή Βοδενών και Βέροιας να συμμορφωθεί προς τις διατάξεις των μεταρρυθμίσεων και να μη πιέζει οικονομικά τους "ραγιάδες" των κτημάτων του¹⁰⁰. Ένα δεύτερο διάταγμα το 1854 αφορούσε, επίσης, την πάταξη των καταχρήσεων και την ορθή εφαρμογή των διατάξεων των μεταρρυθμίσεων¹⁰¹. Μαρτυρίες για ανάλογες παρεμβάσεις του κράτους στην ανατολική Μακεδονία δεν διαθέτουμε.

Είναι προφανές ότι οι κολίγοι ήταν υποχρεωμένοι να ζουν μέσα στο πλαίσιο που καθόριζε ο γαιοκτήμονας και να παραμένουν σε διαρκή σταισιμότητα. Η εσωτερική οργάνωση του τσιφλικιού ήταν τέτοια, ώστε να εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης των άμεσων παραγωγών με όσο το δυνατόν μικρότερο κόστος για τον ίδιο. Ταυτόχρονα,

⁹⁸. ΡΡΑΡ 67 (1861), σ. 508-509 και 511· Nachrichten, 9 (1876), σ. 332. Για τις επιπτώσεις του Τανζιμάτ στις σχέσεις γαιοκτημόνων-χωρικών και των διαφόρων τάξεων με το οθωμανικό κράτος βλ. Wallerstein, Deçdeli and Kasaba, *The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*, ό.π., σ. 92. Βλ. και παρακάτω, σ. 196.

⁹⁹. F O 195/293, f. 74v-75r.

¹⁰⁰. Βλ. Ιωάν. Βασδραβέλλη, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β' Αρχείον Βέροιας-Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 373.

¹⁰¹. Ο.π., σ. 385.

τόσο εκείνοι όσο και οι μικροί ιδιοκτήτες υποβάλλονταν σε ένα βαρύ φορολογικό σύστημα. Για να ανταποκριθούν στις φορολογικές τους υποχρεώσεις, για να εξασφαλίσουν δηλαδή τα χρήματα που απαιτούνταν για την καταβολή των φόρων, ήταν υποχρεωμένοι να πουλήσουν ένα μέρος της παραγωγής τους χωρίς οικονομικό όφελος για τους ίδιους. Αν και εκ πρώτης όψεως η αναλογία φαίνεται σημαντική, το μισακάρικο σύστημα αγροληψίας δεν άφηνε στους καλλιεργητές βαμβακιού κέρδος παρά μόνο σε εξαιρετικά εύφορα εδάφη και σε χρονιές ιδιαίτερα ευνοϊκές¹⁰². Ωστόσο, το βαμβάκι δεν αποτελούσε τη μοναδική πηγή για την κάλυψη της φορολογίας. Η κύρια πηγή ήταν τα δημητριακά, με τα οποία συνδυαζόταν η βαμβακοκαλλιέργεια¹⁰³.

Σε περιόδους που η συγκομιδή ήταν πολύ χαμηλή, οι κολίγοι αναγκάζονταν να συνάψουν δάνεια με μεγάλους τόκους από γαιοκτήμονες ή άλλους επαγγελματίες τοκογλύφους, καθώς μέχρι το 1864 δεν υπήρχε καμία τράπεζα στη Μακεδονία. Η ίδρυση τη χρονιά αυτή του πρώτου τραπεζικού υποκαταστήματος στη Θεσσαλονίκη, από την οθωμανική αυτοκρατορική Τράπεζα της Κωνσταντινούπολης, δεν βοήθησε τους γαιοκτήμονες και τους γεωργούς, αφού περιορίστηκε στη διεκπεραίωση καθαρά εμπορικών πράξεων. Έτσι, οι αγρότες συνέχισαν να δανείζονται από ιδιώτες και να πληρώνουν υψηλά επιτόκια για την εξόφληση των χρεών τους¹⁰⁴. Σημαντική εξέλιξη στον τομέα αυτό υπήρξε η ίδρυση της Οθωμανικής Αγροτικής Τράπεζας, τον Αύγουστο του 1888. Τα κεφάλαια της Τράπεζας προέρχονταν από δύο πηγές: α) από τα διαθέσιμα και τις απαιτήσεις των κοινωφελών ταμείων και β) από φόρο 1%, ο οποίος βάρυνε όλα τα αγροτικά προϊόντα και εισπράττονταν μαζί με τη δεκάτη· η φορολογία αυτή προβλεπόταν να σταματήσει, όταν θα συγκεντρωνόταν κεφάλαιο 10.000.000 λιρών Τουρκίας. Συνολικά η Τράπεζα διέθετε είκοσι οκτώ υποκαταστήματα στη Μακεδονία και την Ήπειρο, με κύριο αντικείμενο το δανεισμό των αγροτών με τόκο 6% και υποθήκη της ακίνητης περιουσίας τους. Ωστόσο, και η Τράπεζα αυτή δεν ανταποκρίθηκε στις ανάγκες των γεωργών, αφού το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων της απομυζούσε το κράτος με τη μορφή δανείων. Οι γεωργοί, μη έχοντας άλλη

¹⁰². Βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι. ό.π.*, σ. 90.

¹⁰³. *Ό.π.*

¹⁰⁴. ΡΡΑΡ 69 (1866), σ. 65. Για την ίδρυση υποκαταστήματος της αυτοκρατορικής οθωμανικής Τράπεζας στη Θεσσαλονίκη βλ. ακόμη André Autheman, *La Banque impériale ottomane*, Παρίσι 1996, σ. 43.

επιλογή, συνέχισαν να δανείζονται από τους γαιοκτήμονες ή παράγοντες του εμπορικο-τοκογλυφικού κεφαλαίου¹⁰⁵.

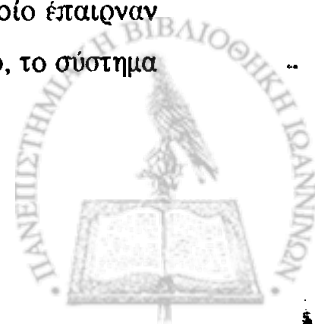
Κάτω από τις συνθήκες αυτές κύριο μέλημά των χωρικών παρέμεινε η επιβίωση. Ο παραδοσιακός τρόπος να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της επιβίωσης ήταν η αυστηρή οικονομία και η συμβολή όλων των μελών της οικογένειας, ανδρών και γυναικών, στην κοινή ευημερία. Για τους κολίγους της Μακεδονίας το ρευστό χρήμα ήταν σπάνιο· το απολάμβαναν μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως στην περίοδο του Κριμαϊκού και του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, όταν οι εξαγωγές δημητριακών και βαμβακιού υπήρξαν ασυνήθιστα μεγάλες. Από το άλλο μέρος, και οι μικροϊδιοκτήτες σπάνια προέβαιναν σε παραγωγικές επενδύσεις. Συνήθως προτιμούσαν να συγκεντρώνουν τα χρήματά τους παρά να τα ξοδέψουν¹⁰⁶.

Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ κύριο αγροληπτικό σύστημα παρέμεινε το μισακάρικο, εμφανίστηκαν στα τσιφλίκια και άλλες συμπληρωματικές μορφές χρήσης της εργασίας, όπως: α) εκμίσθωση της γης για ένα χρόνο, όπου το μίσθωμα έπρεπε να προκαταβληθεί· β) χρησιμοποίηση μισθωτών εργατών, συνήθως νέων από φτωχές οικογένειες, οι οποίοι προσλαμβάνονταν κυρίως σε μεγάλα τσιφλίκια για ένα χρόνο ή έξι μήνες και πληρώνονταν σε είδος και σε χρήμα· γ) απασχόληση ημερομισθίων ή εποχιακών εργατών από μεγάλους γαιοκτήμονες στην περίοδο της σποράς και της συγκομιδής¹⁰⁷. Ο πρόξενος R. Wilkinson αναφέρει σχετικά ότι στις

¹⁰⁵. Ό.π., 89 (1896), σ. 70· Ευάγ. Χεκίμογλου, *Κοφινάς προς Διομήδη, Δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 54-58. Για τις πρώτες τράπεζες της Θεσσαλονίκης και όσες ιδρύθηκαν στη συνέχεια μέχρι το 1936 βλ. τον ίδιο, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη 1900-1936. Όφεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 57-143. Πρβλ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Θεσσαλονίκη 1978 (β' έκδοση), σ. 93-95· *Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη: 1870-1912. Η βιομηχανική υποδομή στην παλιά Θεσσαλονίκη. Ενθύμιο για τα 2.300 χρόνια της πόλης*, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 9.

¹⁰⁶. ΡΡΑΡ 66 (1870), σ. 558-568· 67 (1870), σ. 845-855.

¹⁰⁷. Ό.π., 80 (1884), σ. 244· Stoianovich, *Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος, ό.π.*, σ. 181. Ο Άγγλος πρόξενος R. Wilkinson παρατηρεί ότι σε ορισμένα μεγάλα κτήματα του σαντζακίου των Σερρών οι καλλιεργητές πλήρωναν το γαιοκτήμονα για τη χρήση του "ημίσεως" της παραγωγής, το οποίο έπαιρναν μετά την αφαίρεση του σπόρου και της δεκάτης. Πάντως, σύμφωνα με τον ίδιο, το σύστημα

αγροτικές περιοχές οι εργάτες ασχολούνταν με τη σπορά και τη συγκομιδή του βαμβακιού και των σταφυλιών¹⁰⁸. Είναι φανερό ότι η έλλειψη εργατικών χεριών, στην οποία αναφέρονται στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα οι ευρωπαίοι πρόξενοι και οι περιηγητές, αντιμετωπίστηκε με την εποχιακή εργασία, που πρόσφερε την περίοδο αυτή η εσωτερική μετανάστευση.

Οι εποχιακοί εργάτες που απασχολούνταν στις βαμβακοφυτείες των Σερρών, προέρχονταν συνήθως από τις ορεινές περιοχές της βόρειας Μακεδονίας, με την ευρεία γεωγραφική έννοια του όρου, και ήταν κυρίως Βούλγαροι, που έπαιρναν ως αμοιβή 4-5 πιάστρα ημερησίως. Ο R. Poplazarof κάνει λόγο για εποχιακή μετακίνηση, προπάντων γυναικών, οι οποίες συμμετείχαν στη συγκομιδή βαμβακιού, κουνουλιού, καπνού και άλλων αγροτικών προϊόντων στα σαντζάκια Σερρών, Καβάλας και Δράμας¹⁰⁹.

Οι αμοιβές των ετήσιων μισθωτών εργατών-καλλιεργητών, γνωστών ως "beyliks", οι οποίοι καλλιεργούσαν το ανώτερο μέχρι 48 στρέμματα το χρόνο, συνδέονταν με την απόδοση των ίδιων και των μελών των οικογενειών τους. Σύμφωνα με τον πρόξενο Ch. Blunt, στο σαντζάκι των Σερρών στα μέσα της δεκαετίας του 1880 η ετήσια αμοιβή ήταν περίπου 600 πιάστρα. Συμπληρωματικά ο ιδιοκτήτης χορηγούσε στους καλλιεργητές του 10 κοιλιά κριθάρι, άλλα τόσα σίκαλη ή καλαμπόκι και 4 κοιλιά σιτάρι, η αξία του οποίου ανερχόταν γύρω στις 10 λίρες Αγγλίας¹¹⁰. Ένας άλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης, ο Γάλλος A. de Lacretelle, αναφερόμενος στην επόμενη δεκαετία, επισημαίνει ότι ένας μισθωτός καλλιεργητής στοίχιζε 35-45 τουρκικές λίρες, δηλαδή 800-1.000 φράγκα περίπου ετησίως. Ο ιδιοκτήτης του

ενοικιαστών και υπενοικιαστών δεν συναντάται στη Μακεδονία (PPAP 67 (1870), σ. 854-55).

¹⁰⁸. PPAP 67 (1870), σ. 567.

¹⁰⁹. Ο Poplazarof διακρίνει τέσσερα είδη μετανάστευσης στη Μακεδονία: α) την εποχιακή μετακίνηση πληθυσμού (ανδρικού και γυναικείου) κατά τους μήνες του καλοκαιριού και του φθινοπώρου, β) την εποχιακή μετακίνηση, κυρίως γυναικών, για τη συγκομιδή βαμβακιού, κουνουλιού κ.ά. στις Σέρρες, την Καβάλα και τη Δράμα, γ) την μετανάστευση ανδρών, κτιστών, τεχνιτών ή εργατών, στη Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινούπολη κ.α. και 4) τη μετανάστευση ανδρικού πληθυσμού στις γειτονικές χώρες, Σερβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Ελλάδα, συνήθως για μόνιμη εγκατάσταση (R. Poplazarof, *Osloboditelnité Vooruzeni borbi na makedonskiot narod vo periodot 1850-1878*, Institut Za nacionalna Istorija, Skopje 1977, σ. 36-39).

¹¹⁰. PPAP 81 (1884), σ. 244.

τσιφλικιού παρείχε στον ίδιο και την οικογένειά του στέγη, τροφή και τον απαραίτητο σπόρο, αγόραζε τα εργαλεία και τα ζώα, τα οποία και συντηρούσε με δικά του έξοδα¹¹¹.

Στο σαντζάκι της Δράμας το κόστος εργασίας στα τσιφλίκια ήταν χαμηλότερο. Συγκεκριμένα, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, η ετήσια αποζημίωση (για όργωμα, σπορά, συγκομιδή κλπ.) ήταν 3-5 λίρες στερλίνες μετροητά, εξήντα μόδια κριθάρι ή ρύζι και βοσκή για μία αγελάδα ή λίγα πρόβατα. Για τις ελαφριές εργασίες, όπως ήταν το σκάλισμα, η αμοιβή των εργατών, και των δύο φύλων, κυμαινόταν από 9 πέννες μέχρι 1 σελίνι και 2 πέννες την ημέρα, ποσό στο οποίο συνυπολογιζόταν και η αξία της τροφής τους. Μόνο οι θεριστές έπαιρναν κάπως περισσότερα, δηλαδή ένα σελίνι και 8 πέννες μέχρι 2 σελίνια και 6 πέννες την ημέρα. Εδώ η παροχή στέγης δεν θεωρούνταν υποχρεωτική, μολονότι ήταν η συνηθισμένη περίπτωση¹¹².

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι, παρά την ουσιαστική συμβολή της μισθωτής εργασίας, η μεγάλη ιδιοκτησία στηρίχθηκε κυρίως στο μισακάρικο σύστημα¹¹³. Οι σχέσεις ιδιοκτήτη-μισακάρη, όπως επισημαίνει ο πρόξενος R. Wilkinson, αναγκαστικά ήταν "φιλικές"¹¹⁴. Το δικαίωμα στη χρήση της γης μεταβιβαζόταν στους απογόνους των καλλιεργητών, όμως κανένας δεν ήταν ελεύθερος να αλλάξει τσιφλίκι¹¹⁵. Η δυνατότητα αυτή δόθηκε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, στα πλαίσια των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, χωρίς όμως να είναι εξασφαλισμένη στην πράξη η εφαρμογή της. Επειδή η αποχώρηση του γεωργού ήταν αντίθετη προς το συμφέρον του ιδιοκτήτη, ο δεύτερος υποχρέωνε τον πρώτο να παραμείνει. "Οι χωρικοί, σημειώνει το 1860 ο Άγγλος πρόξενος Calvert, που εργάζονται σε τσιφλίκια Τούρκων, είναι δεμένοι με τον τόπο με την έννοια ενός συνεχούς και κληρονομικού χρέους που ο ιδιοκτήτης τους κατορθώνει να δεσμεύσει. Αυτό πρακτικά οδήγησε πολλές οικογένειες χωρικών σε κατάσταση δουλοπαροικίας. Ως απόδειξη μπορώ να αναφέρω ότι, όταν πουλιέται ένα τσιφλίκι, τα δεσμά των χωρικών μεταφέρονται μαζί με τα εμπορεύματα στον νέο ιδιοκτήτη"¹¹⁶. Μεγάλοι, κυρίως, γαιοκτήμονες έπαιρναν διάφορα μέτρα,

111. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 191v.

112. ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 553.

113. Nachrichten 9 (1876), σ. 332.

114. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 855.

115. Βλ. Correspondance d' Orient, τ. 22, f. 303v· Βεργόπουλος, ό.π., σ. 66.

για να καθλώσουν τους χωρικούς στη γη. Παρόλα αυτά, δεν υπήρξαν λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι τελευταίοι εγκατέλειπαν την ύπαιθρο, για να αναζητήσουν καλύτερη τύχη στα αστικά κέντρα και κυρίως στη Θεσσαλονίκη¹¹⁷.

Αν και τα προβλήματα των κολίγων ήταν πολλά και ποικίλα, οι χωρικοί, όπως επισημαίνει ο Κ. Βεργόπουλος, προτιμούσαν τη μορτιτική σχέση από τη μισθωτή εργασία, επειδή η πρώτη τους πρόσφερε μια ελάχιστη εγγύηση, συχνά ανώτερη από το "μισθό"¹¹⁸. Συνήθως στα μεγάλα και αξιόλογα τσιφλίκια παράλληλα με το μισακάρικο σύστημα αξιοποιούνταν και η μισθωτή εργασία¹¹⁹.

Από το άλλο μέρος, οι μικροί ιδιοκτήτες, ελεύθεροι χωρικοί, καλλιεργούσαν τα χωράφια τους με τη συμμετοχή όλης της οικογένειας, χωρίς να απασχολούν πρόσθετους εργάτες. Οι άντρες έφερναν σε πέρας τις βαριές εργασίες, όπως το όργωμα, ενώ οι γυναίκες ασχολούνταν με τη σπορά και τη συγκομιδή. Η ιδιαίτερη φροντίδα, την οποία έδειχναν σε όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας, ήταν βασικός παράγοντας για τη μεγάλη απόδοση που παρουσίαζαν οι καλλιέργειές τους συγκριτικά με εκείνες των τσιφλικιών¹²⁰.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι στα χωράφια των χριστιανών μικροκαλλιεργητών, ελεύθερων χωρικών, η καλλιέργεια βαμβακιού γινόταν σε μικρή κλίμακα, εξαιτίας της στενότητας του χώρου, και συμπλήρωνε συνήθως την καλλιέργεια των δημητριακών. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται από τις αφηγήσεις των περιηγητών, στις οποίες γίνεται λόγος για καλλιεργημένες εκτάσεις με διάσπαρτες εναλλασσόμενες φυτείες σιταριού, βαμβακιού, κριθαριού και άλλων αγροτικών προϊόντων στην περιοχή του Λαγκαδά, τη Βέροια, τα Βοδενά, τη Νάουσα, ακόμη και στην ορεινή Φλώρινα¹²¹. Ο Beaujour αναφέρει ότι Έλληνες αγρότες στην

¹¹⁶. ΡΡΑΡ 67 (1860), σ. 511.

¹¹⁷. Βλ. Wallerstein, Deçdeli and Kasaba, *The incorporation of the Ottoman Empire*, ό.π., σ. 93.

¹¹⁸. Βλ. Βεργόπουλος, ό.π., σ. 90-91.

¹¹⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 192r.

¹²⁰. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 854-855.

¹²¹. Βλ. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, ό.π., σ. 185. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, ό.π., σ. 58. Leake, *Travels in northern Greece*, ό.π., σ. 201. M. Ch-Ed. Guys. *Le guide de la Macédoine*, Παρίσι 1857, σ. 82 και 86.

Επανεμφάνιση και τα Βασιλικά της Χαλκιδικής καλλιεργούσαν βαμβάκι για τις ανάγκες του σπιτιού¹²². Οι ανάγκες αυτές αρχικά ήταν περιορισμένες. Αυξήθηκαν σημαντικά στη διάρκεια του 18ου αιώνα λόγω της ευρείας διάδοσης και χρήσης του βαμβακερού νήματος και υφάσματος. Στα πλαίσια της μικρής ιδιοκτησίας πρωτογενής και δευτερογενής τομέας συνυπήρχαν ακόμη και στις αρχές του 20ου αιώνα, αφού το βαμβακερό νήμα και το ύφασμα κατασκευάζονταν από τις γυναίκες με τον παραδοσιακό ξύλινο αργαλειό και χρησιμοποιούνταν από τα μέλη της οικογένειας που καλλιεργούσε το βαμβάκι. Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει σχετικά σε υπόμνημά του, στις 14 Δεκεμβρίου του 1869, ο πρόξενος R. Wilkinson "... Ο ρουχισμός τους κατασκευάζεται από βαμβακερό ύφασμα που υφαίνουν στο σπίτι· το ίδιο συμβαίνει και με το μάλλινο χιτώνα και τις γκέττες που φορούν χειμώνα-καλοκαίρι"¹²³.

Το πλεόνασμα του βαμβακιού πωλούνταν από τους ίδιους τους γεωργούς ή εμπορευματοποιούνταν από αυτόν που ιδιοποιούνταν την πρόσοδο¹²⁴.

¹²². Μποζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 61.

¹²³. ΡΡΑΡ, ό.π., σ. 854.

¹²⁴. Βλ. Mantran, Histoire de l' Empire Ottoman, ό.π., σ. 335.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ

Η βαμβακοκαλλιέργεια από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στα τέλη του 18ου αιώνα, λόγω της μεγάλης ζήτησης του βαμβακιού τόσο στην εσωτερική όσο και την ευρωπαϊκή αγορά, η βαμβακοκαλλιέργεια ήταν μία από τις σημαντικότερες αγροτικές καλλιέργειες της Μακεδονίας¹²⁵. Το ίδιο σημαντική παρέμεινε και το 19ο αιώνα. Όμως, την περίοδο αυτή η έκτασή της συχνά επηρεαζόταν από τις αλληπάλληλες μεταβολές στις συνθήκες εξωτερικής ζήτησης, τις πολιτικές εξελίξεις και τις οικονομικές αλλαγές που συντελούνταν στην περιοχή και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Η ποικιλία που καλλιεργούνταν την εποχή αυτή στη Μακεδονία, έδινε ένα ετήσιο φυτό ύψους τριών ή τεσσάρων ποδιών, το οποίο ανήκε στην οικογένεια των Μαλαχοειδών. Ο Beaujour διακρίνει πέντε είδη μακεδονικού βαμβακιού: το Τσεζμέ, το Ουσούρ, το Καντάρ, το Ταξίλι και το Σίρα. Το Τσεζμέ έβγαινε από την καρδιά της κάπας και ήταν η καλύτερη ποιότητα, ενώ το Ουσούρ ήταν το βαμβάκι της δεκάτης, από την οποία πήρε και την ονομασία. Ποιοτικά ερχόταν δεύτερο μετά το Τσεζμέ. Το Καντάρ προερχόταν από τα χωράφια των αγάδων και ποιοτικά ήταν ισοδύναμο με το Ουσούρ. Τέλος, Ταξίλι ονόμαζαν το βαμβάκι που έδινε η κοινότητα του χωριού στον αγά, για να εξοφλήσει τις φορολογικές της υποχρεώσεις. Συνήθως αποθηκευόταν σε δημόσιες αποθήκες και πουλιόταν για λογαριασμό του συνόλου. Όλα τα υπόλοιπα βαμβάκια κατατάσσονταν στην κατηγορία του κοινού βαμβακιού και έφεραν την ονομασία Σίρα¹²⁶. Από τα βαμβάκια της Εγγύς Ανατολής το μακεδονικό κατείχε την τρίτη θέση με πρώτο της Κύπρου

¹²⁵. Για τους παράγοντες που οδήγησαν στις εμπορευματικές καλλιέργειες στον ελλαδικό χώρο του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα, βλ. Κρεμμυδάς, Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας, ό.π., σ. 150-152.

¹²⁶. Βλ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 55 και 59. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 114v.

και δεύτερο της Μικράς Ασίας¹²⁷, ενώ από τα βαμβάκια του ελλαδικού χώρου ερχόταν δεύτερο μετά το Θεσσαλικό¹²⁸. Η παραγωγή των περιχώρων της Επικουμής και των Βασιλικών θεωρούνταν κατώτερης ποιότητας συγκριτικά με εκείνη των άλλων περιοχών που αναφέρθηκαν παραπάνω¹²⁹.

Τα κύρια χαρακτηριστικά της καλής ποιότητας ήταν το μήκος της ίνας, η στερεότητά της, η ελαστικότητα και η στιλπνότητα. Από την άποψη αυτή, την πρώτη θέση στον κόσμο κατείχε το βαμβάκι της αμερικάνικης ποικιλίας, η οποία στη βαμβακοβιομηχανία ήταν γνωστή με την επωνυμία "Sea-Island"¹³⁰. Η ποικιλία Νέας Ορλεάνης, που χρησιμοποιήθηκε στη Μακεδονία μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, έδινε μακρύτερη ίνα από την ντόπια, πιο γυαλιστερή και πιο "όμορφη". Λόγω των πλεονεκτημάτων αυτών, η τιμή της στο εμπόριο ήταν κατά 10-30% μεγαλύτερη από εκείνη της ντόπιας¹³¹. Καλής ποιότητας θεωρούνταν και το αιγυπτιακό βαμβάκι. Από το τελευταίο, αλλά κυρίως από το αμερικάνικο, κατασκευάζονταν στην Ευρώπη τα λεπτότερα νήματα και τα καλύτερα υφάσματα της εποχής¹³².

Οι διαθέσιμες πληροφορίες δεν επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τη συνολική επιφάνεια, που καταλάμβανε το βαμβάκι στη Μακεδονία, ούτε τις διακυμάνσεις που παρουσίαζε η καλλιέργεια στη διάρκεια όλης της περιόδου που εξετάζουμε. Είναι, πάντως, φανερό ότι περιορίστηκε, όταν η ευρωπαϊκή υφαντουργία άρχισε να προσεγγίζει νέες αγορές βαμβακιού, και ότι η καλλιεργήσιμη επιφάνεια αυξομειωνόταν ανάλογα με την επέκταση ή τη μείωση δύο άλλων βασικών καλλιεργειών: του σιταριού στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και των Σερρών και του καπνού στην περιοχή της Δράμας, καθώς η αγροτική παραγωγή επηρεαζόταν από τη διεθνή ζήτηση. Το γεγονός ότι η επέκταση μιας παλιάς καλλιέργειας ή η εισαγωγή μιας νέας οδηγεί αναπόφευκτα στον περιορισμό μιας άλλης οφείλεται στην εφαρμογή του

¹²⁷. Μπωζούρ, ό.π., σ. 59.

¹²⁸. Βλ. Leake, Travels in northern Greece, ό.π., σ. 358· Holland, ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, ό.π., σ. 206· X. Heuschling, L' Empire de Turquie, Βρυξέλλες-Παρίσι 1860, σ. 161.

¹²⁹. Μπωζούρ, ό.π., σ. 61.

¹³⁰. Βλ. Νικ. Σωροκιάδης, "Ο Βάμβαξ και η Κλωστική Βιομηχανία", Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας, τ. Α', τχ. Β' (Ιούν. 1895), σ. 20.

¹³¹. Nachrichten 9 (1876), σ. 370.

¹³². Βλ. Σωροκιάδης, ό.π. Για το αιγυπτιακό βαμβάκι βλ. παρακάτω, σ. 49, σημ. 143, και σ. 55, σημ. 173.

συστήματός της μονοκαλλιέργειας και μπορεί να γίνει κατανοητό, αν λάβουμε υπόψη τις συνθήκες παραγωγής. Στα πεδινά, όπου το έδαφος ήταν πλούσιο, οι καλλιέργειες εναλλάσσονταν. Η εναλλαγή γινόταν ως εξής: 1ο έτος σιτάρι, 2ο κριθάρι ή βρώμη, 3ο βαμβάκι ή καλαμπόκι, 4ο πάλι σιτάρι ή κριθάρι¹³³. Από το άλλο μέρος, στα χαμηλής αποδοτικότητας εδάφη και στα ορεινά εφαρμοζόταν συνήθως η αγρανάπανση. Η συχνότητα με την οποία επανερχόταν η αγρανάπανση ήταν ανάλογη προς την αφορία των γαιών. Συνήθως οι καλλιέργειες επαναλαμβάνονταν για δύο με τρία χρόνια· στο τέλος αυτής της περιόδου εγκαταλείπονταν για άλλα τρία χρόνια, με αποτέλεσμα το ένα τρίτο περίπου της καλλιεργήσιμης επιφάνειας της Μακεδονίας να βρίσκεται διαρκώς σε αγρανάπανση¹³⁴. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο I. Farley, μόνο το ένα τέταρτο της μακεδονικής γης καλλιεργούνταν, το οποίο αντιστοιχούσε στο ένα τρίτο της επιφάνειας που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στη γεωργία¹³⁵. Εξάλλου, η καλλιέργεια πραγματοποιούνταν με παραδοσιακές μεθόδους, τα εργαλεία ήταν πρωτόγονα και οι βελτιώσεις στη διάρκεια αυτής της περιόδου ελάχιστες ή μηδαμινές, όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω¹³⁶.

Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο A. Chatry de Lafosse, από τις αρχές του 19ου αιώνα η βαμβακοκαλλιέργεια άρχισε να υποχωρεί στη Μακεδονία προς όφελος της καλλιέργειας των σιτηρών και του καλαμποκιού, επειδή απέδιδαν μεγαλύτερο κέρδος¹³⁷. Ας σημειωθεί ότι την ίδια εποχή η καλλιέργεια του βαμβακιού παρήκμασε σε όλες τις βαμβακοφόρες περιοχές της οθωμανικής επικράτειας¹³⁸. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες, που συνέβαλαν στην υποχώρηση της βαμβακοκαλλιέργειας από τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα, ήταν η ραγδαία ανάπτυξη της αντίστοιχης καλλιέργειας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και η άνοδος των εξαγωγών αμερικάνικου βαμβακιού στην ευρωπαϊκή αγορά. "Η μεγάλη παραγωγή, αναφέρει ο Γάλλος πρόξενος Cousinégy, φαίνεται ότι

133. Βλ. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ό.π., σ. 95, 120 και 152.

134. Βλ. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 854. Λεκάξος, Οι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας, ό.π., σ. 57-58.

135. Farley, The resources of Turkey, ό.π., σ. 56.

136. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 854. Βλ. και παρακάτω, σ. 69-70.

137. ΛΜΛΕ, ό.π., τ. 24 (1850-1858), f. 191v.

138. Βλ. Farley, ό.π., σ. 55. Στον ίδιο, Modern Turkey, Λονδίνο 1872, σ. 237.

υποχωρεί μπροστά στην αναμενόμενη αφθονία των βαμβακιών της Αμερικής"¹³⁹.

Εκτός από τη διεθνή οικονομική συγκυρία αρνητικές επιπτώσεις είχε και η σημαντική υποχώρηση της παραγωγής χειροποίητου νήματος, η οποία άρχισε να παρατηρείται στο εσωτερικό την ίδια σχεδόν εποχή¹⁴⁰. Επιπλέον, στις αρχές της δεκαετίας του 1820 η μακεδονική ύπαιθρος υπέστη μία πρωτοφανή δοκιμασία, λόγω των επαναστατικών γεγονότων που σημειώθηκαν στο νότιο ελλαδικό χώρο και την κεντρική Μακεδονία. Εξαιτίας των συγκρούσεων, το μεγαλύτερο μέρος των καλλιεργειών καταστράφηκε και τα περισσότερα χωριά ερημώθηκαν. Όσοι επέζησαν από τις σφαγές και τις βιαιότητες των Τούρκων μετακινήθηκαν νοτιότερα ή κατέφυγαν σε πιο ασφαλή μέρη, με άμεση συνέπεια την πτώση της παραγωγής όλων των αγροτικών προϊόντων. Στα μέσα της δεκαετίας η καλλιεργήσιμη έκταση περιορίστηκε μόλις στο 1/10 της επιφάνειας της γης¹⁴¹. Η μείωση αυτή έγινε περισσότερο αισθητή στα μέσα της τρίτης δεκαετίας και προκειμένου για το βαμβάκι διήρκησε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα¹⁴². Ωστόσο, στο βαθμό που οφείλεται στην πολιτικο-στρατιωτική συγκυρία, η μείωση της παραγωγής βαμβακιού υπήρξε παροδική· ο αποφασιστικός παράγοντας ήταν η υποχώρηση της ζήτησης στις αγορές της Ευρώπης, η οποία είχε άμεση σχέση

¹³⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 17 (1813-1817), f. 210ν· τ. 24, f.191ν. Ακόμη, Nicolas Michoff, *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, Rapports Consulaires Français, Documents officiels et autres documents*, Σόφια 1950, τ. 3, σ. 108 (στο εξής: Michoff). Αναφορικά με την ανοδική πορεία των εξαγωγών αμερικάνικου βαμβακιού προς την Ευρώπη βλ. Reybaud, *Le coton. Son régime-ses problèmes, son influence en Europe*, ό.π., σ. 5.

¹⁴⁰. Βλ. παρακάτω, σ. 79-80.

¹⁴¹. Την κατάσταση, που επικρατεί στη Μακεδονία στις αρχές της δεκαετίας του 1820, περιγράφουν ο Γάλλο πρόξενος της Θεσσαλονίκης Dupréaux de Meunte και F. Guys (ΑΜΑΕ ό.π., τ. 21 (1830-1835), f. 65r και τ. 22 (1836-1841), f. 119r και 127v). Για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη Michoff, ό.π., σ. 108. Πρβλ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, ό.π., σ. 591-607. Στις σελίδες 608-616 αναφέρεται στους Μακεδόνες πρόσφυγες στη νότια Ελλάδα και τη συμμετοχή τους στους απελευθερωτικούς αγώνες. Για την απομάκρυνση σημαντικού αριθμού Θεσσαλών και Μακεδόνων από τις επαναστατημένες περιοχές βλ. στον ίδιο, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 21-22.

¹⁴². Βλ. παρακάτω σ. 76-78.

με τη μεγάλη παραγωγή βαμβακιού στην Αμερική, αλλά και στις χώρες όπου το βαμβάκι είχε μακρά παράδοση, όπως την Αίγυπτο και την Ινδία¹⁴³.

Ο ρυθμός υποχώρησης της βαμβακοκαλλιέργειας υπήρξε σχετικά βραδύς. Στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης έγινε αισθητή από το δεύτερο τέταρτο του αιώνα, όταν κυριάρχησαν τα δημητριακά. Η επικράτηση των δημητριακών στην πεδιάδα του Αξιού οφείλεται κυρίως στην αύξηση της εξωτερικής ζήτησης του σιταριού. Το γεγονός ότι οι εύφορες πεδιάδες που περιέβαλλαν τη Θεσσαλονίκη ήταν ιδιαίτερα πρόσφορες για την παραγωγή δημητριακών, υπήρξε ένα επιπλέον κίνητρο για τους αγρότες. Εξάλλου, η εκτατική καλλιέργεια που εφαρμοζόταν από τους γεωργούς λόγω της ευκολίας της, του χαμηλού της κόστους και της μικρής πυκνότητας του πληθυσμού, καθώς και το σύστημα της μονοκαλλιέργειας, ταίριαζαν περισσότερο στη μονοκαλλιέργεια των δημητριακών παρά στην πολυκαλλιέργεια, η οποία απαιτούσε περισσότερες γνώσεις, αυξημένες δαπάνες και πολυπληθέστερο εργατικό δυναμικό¹⁴⁴. Η βαμβακοκαλλιέργεια, συγκριτικά με την καλλιέργεια των σιτηρών, ήταν πιο δαπανηρή και πιο ευαίσθητη στις δύσκολες καιρικές συνθήκες και τις φυτικές ασθένειες¹⁴⁵.

¹⁴³. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 19 (1822-1824), f. 122γ· τ. 20 (1825-1829), f. 195v. Ακόμη, Michoff, ό.π., σ. 108. Για την παραγωγή βαμβακιού στην Αίγυπτο βλ. Farley, *Modern Turkey*, ό.π., σ. 238· François Charles Roux, *La production du coton en Egypte*, τ. 1, Παρίσι 1908· Alan Richards, "Primitive accumulation in Egypt, 1798-1882", (εκδ.) Islamoglu-Inan, ό.π., σ. 203-243. Η καλλιέργεια βαμβακιού στην Αίγυπτο χρονολογείται από την αρχαιότητα. Τη μεσαιωνική εποχή το βαμβάκι αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα εξαγωγικά της προϊόντα. Ωστόσο, η συστηματική καλλιέργεια άρχισε γύρω στα 1820, επί Μωχάμετ Αλή, στην κάτω Αίγυπτο (βλ. "Εκθεσις του εν Αλεξανδρεία Β. Γενικού προξενείου περί της Αιγύπτου εν γένει από ιστορικής, πολιτικής, οικονομικής, εμπορικής και ναυτιλιακής απόψεως, από του έτους 1883 μέχρι του έτους 1913", *Δελτίον του επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείου*, τχ. 22 (1915), σ. 280-282). Παρά, όμως, τη μεγάλη ανάπτυξη της βαμβακοπαραγωγής στην Αίγυπτο, μέχρι το 1896 δεν υπήρχε ούτε ένα κλωστήριο ή υφαντήριο στη χώρα (βλ. Σωροκιάδης, *Ο βάμβαξ και η κλωστική βιομηχανία*, ό.π., σ. 21). Για την παραγωγή βαμβακιού στην Ινδία βλ. Λεων. Καλλιβρετάκης, "Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου", *Τα Ιστορικά*, τχ. 7 (Λεκ. 1987), σ. 84.

¹⁴⁴. Βλ. C. Svolopoulos, "Les effets de la Guerre de Crimée sur la condition de Salonique: l'exportation des céréales", *Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen* (Αθήνα, 7-13 Μαΐου 1970), Αθήνα 1978, τ. 3, σ. 460.

¹⁴⁵. Βλ. παρακάτω, σ. 82.

Από το άλλο μέρος, στο σαντζάκι των Σερρών η επέκταση της καλλιέργειας των δημητριακών και η αντίστοιχη μείωση του βαμβακιού άρχισε μετά το 1830, φτάνοντας στο χαμηλότερο επίπεδο στα μέσα του 19ου αιώνα¹⁴⁶. Οι πηγές αναφέρουν ότι γύρω στο 1837 οι βαμβακοπαραγωγοί αναγκάστηκαν να προχωρήσουν σε δραστική μείωση της καλλιέργειας, σε βαθμό ώστε η παραγωγή μαζί με εκείνη του σαντζακιού της Δράμας να περιοριστεί γύρω στα 3.000.000 χιλιόγραμμα¹⁴⁷. Η ζήτηση στο εξωτερικό είχε ήδη υποχωρήσει, ενώ μία σημαντική διέξοδος για το βαμβάκι των Σερρών στο εσωτερικό είχε χαθεί οριστικά, αφού τα βιοτεχνικά κέντρα της Θεσσαλίας οδηγήθηκαν, το ένα μετά το άλλο, σε ολοσχερή καταστροφή¹⁴⁸. Την εποχή αυτή οι σημαντικότερες καλλιέργειες της Μακεδονίας παρέμειναν το σιτάρι και ο καπνός¹⁴⁹.

Η σιτοκαλλιέργεια κυριάρχησε για δύο σημαντικούς λόγους: ο πρώτος είχε άμεση σχέση με τον εφοδιασμό του κράτους και του στρατού, ενώ ο δεύτερος με τη σταθερή ζήτηση στο εξωτερικό. Γύρω στα μέσα του αιώνα στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης το σιτάρι είχε καταλάβει τη θέση του μαλλιού και του βαμβακιού που κυριάρχησαν τον προηγούμενο αιώνα. Η ασυνήθιστα μεγάλη ζήτηση δημητριακών που προκάλεσε η διεθνής οικονομική συγκυρία την περίοδο της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης στις χώρες της Ευρώπης από το 1845 έως το 1847¹⁵⁰, και κυρίως η συγκυρία του Κριμαϊκού πολέμου την περίοδο 1853-1856, διατήρησαν την παραγωγή και τις εξαγωγές των δημητριακών σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα¹⁵¹.

Το ενδιαφέρον των αγροτών της Μακεδονίας για το βαμβάκι παρέμεινε μικρό και στη δεκαετία του 1840. Την περίοδο αυτή ένα τμήμα της επιφάνειας, που συνήθως χρησιμοποιούνταν για τη βαμβακοκαλλιέργεια, εκτός από το σιτάρι, διατέθηκε στην παραγωγή σησαμιού, ένα προϊόν με

¹⁴⁶. Βλ. Ηριστον, *Δι αγροτικά σχέσεις εν Μακεδονία κατά τον 19ον και τας αρχάς του 20ου αιώνας*, ό.π., σ. 185-186.

¹⁴⁷. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25 (1861-1868), f. 101v· Michoff, ό.π., σ. 542.

¹⁴⁸. Για την προέλευση του βαμβακιού που χρησιμοποιούσαν τα βιοτεχνικά κέντρα της Θεσσαλίας και κυρίως τα Αμπελάκια βλ. παρακάτω, σ. 245.

¹⁴⁹. *Correspondance d' Orient*, τ. 22, f. 300v-301r.

¹⁵⁰. Για την οικονομική κρίση της Ευρώπης και τα αίτια της επανάστασης που προκάλεσε η κρίση αυτή, βλ. Anthony Wood, *Europe 1815-1960*, Έσσεξ 1984 (β' έκδοση), σ. 119.

¹⁵¹. Βλ. Svolopoulos, ό.π., σ. 461-463· Wood, ό.π., σ. 165-170.

μεγάλη ζήτηση στο εξωτερικό, κυρίως τη Γαλλία. Συγκριτικά με το βαμβάκι, το σπασί απαιτούσε λιγότερη φροντίδα, ενώ απέδιδε και μεγαλύτερο κέρδος¹⁵².

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι ενώ οι παραγωγοί της Μακεδονίας είχαν στραφεί στα δημητριακά, το 1847 το κράτος ξεκίνησε μια σημαντική προσπάθεια με σκοπό την αύξηση της παραγωγής και τη βελτίωση της ποιότητας του βαμβακιού. Για την υλοποίηση του στόχου αυτού οι τοπικές αρχές διένειμαν στους καλλιεργητές των σαντζακιών Σερρών και Δράμας αμερικάνικο βαμβακόσπορο με προέλευση τη Νέα Ορλεάνη. Τα αποτελέσματα υπήρξαν ικανοποιητικά, η ανταπόκριση όμως από την πλευρά των βαμβακοκαλλιεργητών δεν ήταν η αναμενόμενη¹⁵³. Ο πρόξενος A. Chatry de Lafosse αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η προσπάθεια σταμάτησε για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος αφορούσε την επίσπευση της συγκομιδής, η οποία ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί εξαιτίας της έλλειψης εργατικών χεριών και της αδιαφορίας των παραγωγών να αναζητήσουν πρόσθετους εργάτες στην περίοδο της συγκομιδής¹⁵⁴. Πρέπει να αναφέρουμε ότι η ποικιλία της Νέας Ορλεάνης απαιτούσε τη συγκέντρωση της συγκομιδής ταυτόχρονα με την ωρίμανση του καρπού. Επειδή, όμως, έπρεπε να προηγηθεί η εκτίμηση και η συγκέντρωση της δεκάτης¹⁵⁵,

¹⁵². Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 23 (1842-1849), f. 113r.

¹⁵³. Ο.π., f. 283r-v και 365v. Βλ. και τ. 24, f. 191r.

¹⁵⁴. Ο.π., f. 191v.

¹⁵⁵. Η δεκάτη ήταν ο σημαντικότερος έγγειος φόρος που εισέπραττε το οθωμανικό κράτος από τους μη μουσουλμάνους υπηκόους του (βλ. Τσοποτού, Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας, ό.π., σ. 102-105). Ο A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial de l' Empire Ottoman, première Partie: Les Ottomans*, Παρίσι 1853 (β' έκδοση), σ. 276, χαρακτηρίζει τη δεκάτη ως οφειλή προς το κράτος, το οποίο κατείχε τα διαθέσιμα αγαθά. Μέχρι το πρώτο μισό του 19ου αιώνα καταβαλλόταν σε είδος και αντιστοιχούσε στο ένα δέκατο της ακαθάριστης γεωργικής παραγωγής. Η προσπάθεια που έγινε το 1839 να καταβληθεί σε χρήμα, απέτυχε (βλ. Miljovska, Ταξική διάρθρωση της μακεδονικής κοινωνίας, ό.π., σ. 55). Μία δεύτερη απόπειρα, το 1862, δεν διήρκεσε περισσότερο από τέσσερα χρόνια. Από το Μάρτιο του 1866 η οθωμανική κυβέρνηση επανέφερε το παλιό σύστημα, το οποίο, σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο R. Wilkinson, ήταν περισσότερο αποδεκτό από τους γεωργούς (PPAP 75 (1867), σ. 607). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη δεκάτη στο μακεδονικό χώρο βλ. Krste Bitoski, *Za destovot i Zemjodelskoto- proizvodstvo vo Makedonija kon krajot na XIX vek i*

οποιαδήποτε καθυστέρηση από την πλευρά των εισπρακτόρων, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη συλλογή των φόρων, είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της παραγωγής. Επιπλέον, η συγκομιδή παραμένοντας στα χωράφια κινδύνευε από τους ληστές¹⁵⁶. Ο δεύτερος λόγος ήταν η δυσχέρεια που παρουσίαζε η αφαίρεση των σπόρων, αφού οι μηχανές εκκοκκισμού ήταν ακόμη άγνωστες στους παραγωγούς της Μακεδονίας¹⁵⁷.

Έτσι, στη δεκαετία του 1850, περίοδο υπερπαραγωγής στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, στη Μακεδονία καλλιεργούνταν βαμβάκι κυρίως στο σαντζάκι των Σερρών. Όμως και εδώ η καλλιεργούμενη επιφάνεια δεν ξεπερνούσε τα 40.000 στρέμματα¹⁵⁸, αφού παράλληλα καλλιεργούνταν δημητριακά, ρύζι και άλλα γεωργικά προϊόντα¹⁵⁹. Την ίδια περίοδο στο σαντζάκι της Δράμας το βαμβάκι άρχισε να χάνει έδαφος προς όφελος των δημητριακών και του καπνού¹⁶⁰.

Μία σημαντική ευκαιρία για νέα ώθηση της βαμβακοκαλλιέργειας, όχι μόνο στη Μακεδονία αλλά και στις άλλες βαμβακοφόρες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, παρουσιάστηκε γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Η αγγλική υφαντουργία, μετά την ανάπτυξη της βαμβακοβιομηχανίας στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, για να αποφύγει στο μέλλον τη συρρίκνωση της παραγωγής της, επεδίωξε να αναπτύξει συμπληρωματικές

ροσετοκοί na XX vek= Περί της δεκάτης και των γεωργικών προϊόντων εις την Μακεδονίαν κατά τα τέλη του 19ου και της αρχάς του 20ου αιώνας (*Glasnik na Institutot za Nacionalna Istorijsa*, τ. 11 (1967), τχ. 3, σ. 83-124), *Δελτίον Γιουγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας*, τχ. 1 (Ιούλ. 1971), σ. 12. Η εισπραξη της δεκάτης νοικιαζόταν έναντι συγκεκριμένου ποσού (βλ. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης κατά τον 19ο αιώνα, ό.π., σ. 61).

¹⁵⁶. F O 195/1362, f. 35v. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ό.π., σ. 75.

¹⁵⁷. Βλ. παρακάτω, σ. 235 και σημ. 1105.

¹⁵⁸. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 24, f. 191v. Ένα στρέμμα περιελάμβανε 10.000 φυτά με μέση απόδοση 55 οκάδες βαμβάκι (Michoff, ό.π., σ. 327).

¹⁵⁹. Βλ. Heuschling, I' Empire de Turquie, ό.π., σ. 124 και 127.

¹⁶⁰. F O 195/771, f. 55r-v. Για τη μεγάλη ανάπτυξη της καπνοκαλλιέργειας στο σαντζάκι της Δράμας, γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, και την έντονη δραστηριότητα, η οποία σημειώθηκε στον τομέα του εξαγωγικού εμπορίου καπνού την περίοδο 1840-1860 από το λιμάνι της Καβάλας προς το εξωτερικό, βλ. Κ. Βακαλόπουλου, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου, ό.π., σ. 93-114. Ακόμη, παρακάτω, σ. 78.

πηγές προμήθειας βαμβακιού. Ας σημειωθεί ότι τα εργοστάσιά της την εποχή αυτή τροφοδοτούνταν σχεδόν αποκλειστικά με αμερικάνικο βαμβάκι. Για να πραγματοποιήσει τα σχέδιά της, το 1857 (ένα χρόνο μετά τη δημιουργία της "Εταιρείας Βαμβακιού της Μικράς Ασίας") ίδρυσε τη "Manchester Cotton Supply Association". Μεταξύ πολλών άλλων χωρών η εταιρεία αυτή θεώρησε την Οθωμανική αυτοκρατορία ως μία "δυνάμει" πηγή προμήθειας βαμβακιού. Άλλωστε, και στο παρελθόν η Οθωμανική αυτοκρατορία υπήρξε ένας από τους παραδοσιακούς προμηθευτές της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας. Στην προσπάθεια αυτή η αγγλική υφαντουργία είχε εξασφαλίσει την αμέριστη συμπαράσταση της βρετανικής κυβέρνησης και τη συνεργασία των κατά τόπους βρετανών προξένων¹⁶¹.

Η εκστρατεία ανάπτυξης της βαμβακοκαλλιέργειας, που επιχειρήθηκε στις περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εντάχθηκε στην πολιτική της βρετανικής κυβέρνησης να εδραιώσει, μέσω των διπλωματικών της αντιπροσώπων και των εκπροσώπων των υφαντουργείων της, την παρέμβασή της στον τομέα των "βιομηχανικών καλλιεργειών", να τις ελέγξει και να τις εντάξει στην περιφέρεια της παγκόσμιας αποικιοκρατικής αγοράς¹⁶². Ιδιαίτερη σημασία είχε η αποστολή του πράκτορα Carleton, με σκοπό να προετοιμάσει το έδαφος για τη βελτίωση της ποιότητας του βαμβακιού και την αύξηση της παραγωγής του¹⁶³. Τη διετία 1858-1859 η νεοσύστατη "Manchester Cotton Supply Association", προκειμένου να ενθαρρύνει τους παραγωγούς, έστειλε στις βαμβακοφόρες περιοχές της Ανατολής σημαντική ποσότητα αμερικάνικου βαμβακόσπορου μεγάλης απόδοσης, ο οποίος διανεμήθηκε στους γεωργούς από τους βρετανούς προξένους δωρεάν. Την επόμενη χρονιά η ποσότητα του βαμβακόσπορου αυξήθηκε, όμως οι καλλιεργητές υποχρεώθηκαν να καταβάλουν την αξία του σε χαμηλή τιμή. Στη Μακεδονία τα αποτελέσματα από τη δοκιμαστική καλλιέργεια αμερικάνικου σπόρου, η οποία πραγματοποιήθηκε στο σαντζάκι των Σερρών

161. Βλ. Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Σικάγο-Λονδίνο 1980, σ. 234· Orhan Kurmus, "The cotton famine and its effects on the Ottoman Empire", (εκδ.) Islamoglu-Inan, *ό.π.*, σ. 160-162.

162. Βλ. Νίκ. Ψυρούκη, *Ιστορία της αποικιοκρατίας* (Το μεσορράνιμα), Αθήνα 1977, τ. Γ', σ. 150 κ.ε.

163. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 326-327. Σχετικά με τη δραστηριότητα των Άγγλων στις βαμβακοφόρες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Issawi, *ό.π.*, σ. 234-241.

κάτω από τις καλύτερες συνθήκες, υπήρξαν ικανοποιητικά¹⁶⁴. Η απόδοση της αμερικάνικης ποικιλίας, συγκριτικά με εκείνη της ντόπιας, διαπιστώθηκε ότι ήταν κατά 25% μεγαλύτερη. Συγκεκριμένα, η απόδοση ενός φυτού που προερχόταν από σπόρους της πρώτης, ανάλογα με την ευφορία του εδάφους, έφτανε τις 150-200 "κεφαλές", ενώ τα φυτά της ντόπιας ποικιλίας δεν έδιναν παρά 80-100¹⁶⁵. Παράλληλα με τον αμερικάνικο σπόρο, έγινε εισαγωγή αιγυπτιακού βαμβακόσπορου, η χρήση του οποίου είχε επίσης μεγάλη επιτυχία¹⁶⁶. Είναι προφανές ότι η εισαγωγή αιγυπτιακού βαμβακόσπορου, αν και η ποιότητά του ήταν κατώτερη από τον αμερικάνικο, οφείλεται στην ευκολότερη προμήθειά του, το μικρότερο κόστος μεταφοράς και τη χαμηλότερη τιμή, στην οποία πουλιόταν.

Ανάλογα αποτελέσματα σημειώθηκαν και στο σαντζάκι της Καβάλας χωρίς, όμως, συνέχεια, αφού οι περισσότεροι καλλιεργητές αρνήθηκαν να χρησιμοποιήσουν τη νέα ποικιλία για τους λόγους που αναφέρθηκαν παραπάνω, και κυρίως εξαιτίας της μη έγκαιρης εκτίμησης της δεκάτης από τους φοροεισπράκτορες¹⁶⁷. Τα επανειλημμένα διαβήματα τόσο του προξένου της Θεσσαλονίκης όσο και του υποπροξένου της Καβάλας προς τις τοπικές αρχές του σαντζακιού της Δράμας για την επίσπευση της διαδικασίας αυτής δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα¹⁶⁸.

Η ανάκαμψη της καλλιέργειας στη δεκαετία του 1860. Τα μέτρα της οθωμανικής κυβέρνησης

Στις αρχές της δεκαετίας του 1860, στη διάρκεια του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου (Απρίλιος 1861-Απρίλιος 1865), με την υποκίνηση της Βρετανίας, στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω, η Πύλη ενθάρρυνε την ανάπτυξη του βαμβακιού¹⁶⁹. Εκτός από τη Μακεδονία, ο πόλεμος έδωσε

164. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 101v· Michoff, ό.π., σ. 542.

165. Ό.π., f. 243r.

166. Ό.π., f. 101v· Michoff, ό.π.

167. Βλ. παραπάνω, σ. 51-52.

168. F O 195/586, f. 458v και 460r-462r-v.

169. Βλ. παραπάνω, σ. 23-53.

σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας και στο ελληνικό κράτος, όπου η παραγωγή βαμβακιού ήταν ασήμαντη¹⁷⁰.

Οι αγρότες της Μακεδονίας ανταποκρίθηκαν πρόθυμα στην εξωτερική ζήτηση και η ετήσια παραγωγή, η οποία κατά την έκρηξη του πολέμου δεν ξεπερνούσε τα 25.000 καντάρια (1.410.200 χιλιόγραμμα), σε διάστημα λίγων ετών δεκαπλασιάστηκε¹⁷¹. Η επέκταση της καλλιέργειας του βαμβακιού πραγματοποιήθηκε κυρίως σε βάρος της καλλιέργειας των δημητριακών, ενώ παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν χέρσες εκτάσεις, οι οποίες στο παρελθόν έμεναν ανεκμετάλλευτες. Ωστόσο, ακόμη και στη διάρκεια της άνθισης του βαμβακιού το μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας καλλιεργούνταν με σιτάρι, κριθάρι και άλλα δημητριακά, τα οποία καταναλώνονταν κυρίως στα αγροκτήματα¹⁷². Δεν παρατηρήθηκε δηλαδή στη Μακεδονία στροφή αποκλειστικά στη μονοκαλλιέργεια του βαμβακιού, όπως συνέβη στην Αίγυπτο, προκαλώντας έλλειψη δημητριακών και επισιτιστικό πρόβλημα¹⁷³. Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι στη διάρκεια της ίδιας περιόδου σε περιοχές όπως το σαντζάκι της Δράμας, εκτός από τα δημητριακά, η ώθηση

¹⁷⁰. Για το ελληνικό βαμβάκι την περίοδο του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου βλ. Χρ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 72-74· Καλλιβρετάκης, *Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 86-102. Το 1865 μεταφράστηκε με δαπάνη του υπουργείου Εσωτερικών και διανεμήθηκε δωρεάν στους Έλληνες βαμβακοπαραγωγούς ειδικό φυλλάδιο για την καλλιέργεια του βαμβακιού με τον τίτλο *Δοκίμιον περί της καλλιέργειας του βάμβακος της Νέας Αυσηλίας εν τη Αμερικανική βαμβακοφόρω χώρα του Μισσισσιππή* (εκ του Εθνικού Τυπογραφείου), Αθήνα 1865.

¹⁷¹. ΡΡΑΡ 70 (1860), σ. 380· 67 (1873), σ. 746.

¹⁷². Βλ. Issawi, ό.π., σ. 20.

¹⁷³. Η αιγυπτιακή παραγωγή βαμβακιού από 501.115 καντάρια το 1860, το 1865 έφτασε τα 2.001.169. Αν και την περίοδο 1866-1871 παρουσίασε σημαντική μείωση, από το 1872 και μετά διατηρήθηκε σε εξαιρετικά υψηλά επίπεδα. Η άνοδος της παραγωγής υπήρξε μεγαλύτερη την περίοδο 1900-1913, όταν από τα 6.496.233 καντάρια ανέβηκε στα 7.532.920 (βλ. Έκθεσις του εν Αλεξανδρεία Β. Γενικού προξενείου περί της Αιγύπτου εν γένει από ιστορικής, πολιτικής, οικονομικής, εμπορικής και ναυτιλιακής απόψεως, από του έτους 1883 μέχρι του έτους 1913, ό.π., σ. 292). Για την αιγυπτιακή παραγωγή βαμβακιού στις παραμονές του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου και κατά τη διάρκειά του βλ. ακόμη Καλλιβρετάκης, ό.π., σ. 84-85, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για την προηγούμενη περίοδο βλ. παραπάνω, σ. 49, σημ. 143.

της καλλιέργειας του βαμβακιού επηρέασε και τον καπνό, ο οποίος παράλληλα είχε πληγεί από τους βαρείς δασμούς στο προϊόν που τροφοδοτούσε την εσωτερική κατανάλωση¹⁷⁴.

Το 1861, όταν η διαμάχη μεταξύ Βορά και Νότου στην Αμερική οξύνθηκε και ο κίνδυνος του πολέμου άρχισε να γίνεται ορατός, Άγγλοι πράκτορες, που βρίσκονταν ήδη στις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, κλιμάκωσαν τις πιέσεις τους προς την οθωμανική κυβέρνηση για τη λήψη ευνοϊκών μέτρων, ενώ παράλληλα ζήτησαν από τους βαμβακοπαραγωγούς να εντείνουν τις προσπάθειές τους για τη βελτίωση της παραγωγής¹⁷⁵.

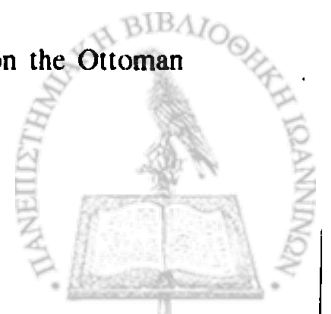
Στην επιτυχία των στόχων της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας συνέβαλε σημαντικά και η δραστηριοποίηση παραγόντων του Τύπου. Ήδη από τη αρχή της προσπάθειας (πριν από την έναρξη του πολέμου στην Αμερική), ο βρετανός ιδιοκτήτης της εφημερίδας *Ceride-i Havadis* της Κωνσταντινούπολης, προβάλλοντας την απειλή ενός ενδεχόμενου πολέμου, εξηγούσε πόσο επικερδής θα ήταν η αύξηση της παραγωγής και παρότρυνε την κυβέρνηση να στηρίξει τους βαμβακοπαραγωγούς. Μετά τον Απρίλιο του 1861, όταν ο πόλεμος είχε πλέον αρχίσει, μια σειρά άρθρων, σχετικά με τις σύγχρονες μεθόδους παραγωγής βαμβακιού και τους τρόπους καταπολέμησης των ασθενειών από τις οποίες πλήττονταν η καλλιέργεια, είδαν το φως της δημοσιότητας¹⁷⁶.

Οι συντονισμένες προσπάθειες των Άγγλων επηρέασαν αποφασιστικά την οθωμανική Πύλη, η οποία στις 27 Ιανουαρίου του 1862 εξέδωσε αυτοκρατορικό διάταγμα, παραχωρώντας στους βαμβακοπαραγωγούς τα ακόλουθα προνόμια: 1) μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν χέρσες εκτάσεις, χωρίς καμία επιβάρυνση, με σκοπό την καλλιέργεια βαμβακιού· 2) οι εκτάσεις αυτές εξαιρούνταν από τη φορολογία για πέντε χρόνια· 3) όλες οι ποιότητες βαμβακιού επιβαρύνονταν με τους ίδιους εξαγωγικούς δασμούς· 4) εργαλεία και μηχανές, που χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή και τον εκκοκκισμό του βαμβακιού, απαλλάσσονταν από τους δασμούς εισαγωγής και 5) η κυβέρνηση θα διένεμε δωρεάν βαμβακόσπορο και θα παρείχε, επίσης δωρεάν,

¹⁷⁴. ΡΡΑΡ 67 (1873), σ. 748· 69 (1866), σ. 66· 70 (1866), σ. 351· 68 (1867), σ. 93· 68 (1867-68), σ. 960.

¹⁷⁵. Βλ. Issawi, *ό.π.*, σ. 236.

¹⁷⁶. *Ο.π.*, σ. 237-241· Kurmus, *The cotton famine and its effects on the Ottoman Empire*, *ό.π.*, σ. 163.

εκπαίδευση και έντυπο υλικό¹⁷⁷. Επιπλέον, προβλεπόταν διοργάνωση ετήσιων πανηγυριών και απονομή βραβείων στους καλύτερους παραγωγούς. Ένα ακόμη σημαντικό μέτρο ήταν η επισκευή των δρόμων από τα αγροκτήματα προς τα λιμάνια, για να διευκολυνθεί η μεταφορά¹⁷⁸. Την ίδια εποχή η οθωμανική Πύλη υπέγραψε μία σειρά από εμπορικές συμφωνίες με την Αγγλία, τη Γαλλία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες, με τις οποίες μειώθηκαν οι εισαγωγικοί και εξαγωγικοί τελωνειακοί δασμοί¹⁷⁹.

Από όσα αναφέρθηκαν, είναι προφανές ότι το κράτος, ανεξάρτητα από τις πιέσεις που δέχτηκε, ενθάρρυνε τη βαμβακοκαλλιέργεια για τους δικούς του λόγους, οι οποίοι ήταν κυρίως φορολογικοί και οικονομικοί.

Η εφαρμογή των μέτρων που θεσπίστηκαν από την οθωμανική κυβέρνηση, είχε ως αποτέλεσμα τη θεαματική αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας σε όλες τις βαμβακοφόρες περιοχές της επικράτειάς της¹⁸⁰. Στη Μακεδονία η καλλιεργούμενη επιφάνεια αυξήθηκε από 200.000 σε 560.000 στρέμματα (το 1864), ενώ η χρήση αμερικάνικου σπόρου από τις 800.000 λίβρες (362.848 χιλιόγραμμα) ανέβηκε στις 4.000.000 λίβρες (1.814.240 χιλιόγραμμα). Η πρόοδος αυτή οφείλεται κυρίως στον Ακίφ Πασά της Θεσσαλονίκης, ο οποίος προχώρησε στη λήψη αυστηρών μέτρων σχετικά με την εισαγωγή και τη διανομή αμερικάνικου σπόρου, καθώς και την προστασία της παραγωγής¹⁸¹. Οι πρόξενοι όλων των επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αναφέρουν ότι η βελτίωση της παραγωγής του βαμβακιού χρηματοδοτήθηκε από ντόπιους εμπόρους και μεσίτες και ότι ο τρόπος χρηματοδότησης διέφερε από περιοχή σε περιοχή. Για την Ευρωπαϊκή Τουρκία επισημαίνουν ότι οι έμποροι προέβαιναν στην αγορά ολόκληρης της σοδειάς, σε τιμή που καθοριζόταν την εποχή της σποράς¹⁸².

Τα αποτελέσματα της προόδου που σημειώθηκε στον τομέα του βαμβακιού, διαπιστώθηκαν και στη διεθνή έκθεση του Λονδίνου, που πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1862. Τα εκθέματα βαμβακιού υπήρξαν εντυπωσιακά, ενώ απονεμήθηκαν μετάλλια στις τοπικές αρχές της Δράμης, της Καβάλας, της Λατάκias της Συρίας και των Αδάνων. Ένα, ακόμη,

177. Βλ. Kurmus, *ό.π.*, σ. 164.

178. Βλ. Issawi, *ό.π.*, σ. 239.

179. Βλ. παρακάτω, σ. 198.

180. Βλ. Issawi, *ό.π.*: Kurmus, *ό.π.*, σ. 165-166.

181. Βλ. Kurmus, *ό.π.*

182. *Ο.π.*, σ. 166.

μετάλλιο δόθηκε στον πασά της Αιγύπτου για ένα εξαιρετικό δείγμα από ντόπιο σπόρο, που η αξία του ήταν 1 σελίνι και 8 πέννες η λίβρα¹⁸³.

Οι προσπάθειες για την αύξηση και βελτίωση της βαμβακοπαραγωγής, τόσο από την πλευρά των Άγγλων όσο και από το κράτος, συνεχίστηκαν και την επόμενη χρονιά. Συγκεκριμένα, στις 2 Ιανουαρίου του 1863 επιτροπή, η οποία αποτελούνταν από μέλη των εργοστασίων υφαντουργίας του Manchester, εξέδωσε ειδικό φυλλάδιο με οδηγίες για τους καλλιεργητές· οι εισπράξεις από την πώληση του φυλλαδίου μοιράστηκαν στους εργάτες των υφαντουργείων. Ακόμη, τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς η κυβέρνηση διένειμε, δωρεάν, στους βαμβακοπαραγωγούς της αυτοκρατορίας 226.843 οκάδες αιγυπτιακού βαμβακόσπορου. Το μερίδιο της Θεσσαλονίκης χορηγήθηκε σε δύο αποστολές και συνολικά ανήλθε στις 30.900 οκάδες¹⁸⁴. Ένα μέρος του αιγυπτιακού βαμβακόσπορου διανεμήθηκε στη Δράμα, δεν έχουμε όμως στη διάθεσή μας στοιχεία για την τύχη αυτής της προσπάθειας. Σύμφωνα, πάντως, με τον Άγγλο πρόξενο, τόσο οι μικροκαλλιεργητές όσο και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες της ανατολικής Μακεδονίας αντιμετώπισαν με διστακτικότητα τα μέτρα του οθωμανικού κράτους. Οι πρώτοι αρνήθηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο διαμονής τους και να μετακινηθούν σε απομακρυσμένες περιοχές, ενώ οι δεύτεροι δεν θέλησαν να αντικαταστήσουν άλλες καλλιέργειες με βαμβάκι. Ο σημαντικότερος, ωστόσο, λόγος που τελικά υπαγόρευσε τη συγκεκριμένη στάση ήταν η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τις τοπικές αρχές. Παρά τις αντίθετες διακηρύξεις, οι παραγωγοί θεωρούσαν πιθανή την αύξηση της φορολογίας ή την επιβολή νέας. Έτσι, απέφυγαν να συμμετάσχουν στη συνολική προσπάθεια για αύξηση της παραγωγής και να επωφεληθούν από τη διεθνή συγκυρία, ώστε να πολλαπλασιάσουν τα κέρδη τους. Άλλωστε, πρέπει να σημειωθεί ότι και οι τοπικές οθωμανικές αρχές του σαντζακίου της Δράμας ήταν απρόθυμες να επιτρέψουν την καλλιέργεια χέρσων εκτάσεων, με συνέπεια το σχέδιο των Άγγλων για επέκταση της βαμβακοκαλλιέργειας να ναυαγήσει. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο πρόξενος, ο μόνος τρόπος που θα οδηγούσε σε αύξηση της παραγωγής ήταν η εκπαίδευση του αγροτικού δυναμικού. Ο αγρότης είχε τη δυνατότητα εξοικονόμησης εργασίας και μεγαλύτερης απόδοσης, αν υιοθετούσε βελτιωμένες μεθόδους καλλιέργειας και χρησιμοποιούσε σύγχρονα γεωργικά εργαλεία. Η εκπαίδευση προβλεπόταν να γίνει σε πρότυπα αγροκτήματα, τα

183. Βλ. Farley, *Modern Turkey*, ό.π., σ. 239.

184. Βλ. Issawi, ό.π., σ. 239-240.

οποία θα δημιουργούνταν με τη βοήθεια αγγλικών κεφαλαίων και θα λειτουργούσαν με τη συμμετοχή ειδικών¹⁸⁵.

- Πάντως, είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι την περίοδο αυτή, σύμφωνα με τον ίδιο πρόξενο, η αναλογία της βαμβακοκαλλιέργειας, σε 1.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης επιφάνειας, στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης ήταν μόλις 3 στρέμματα (ποσοστό 0,3%) και της σιτοκαλλιέργειας 380 (ποσοστό 38%), ενώ στο σαντζάκι των Σερρών 100 και 200 στρέμματα (ποσοστό 10% και 20% αντίστοιχα). Η αναλογία της καπνοκαλλιέργειας ανερχόταν σε 150 στρέμματα (ποσοστό 15%). Στο σαντζάκι της Δράμας, σε σύνολο 550.000 στρεμμάτων καλλιεργήσιμης επιφάνειας, το βαμβάκι καταλάμβανε μόνο 50.000 στρέμματα, τα δημητριακά 420.000 και ο καπνός 80.000 στρέμματα. Η αναλογία στα 1000 στρέμματα ήταν 90 στρέμματα (ποσοστό 9%) για το βαμβάκι, 764 (ποσοστό 76,4) για τα δημητριακά και 146 (ποσοστό 14,6) για τον καπνό¹⁸⁶. Τα παραπάνω στοιχεία τεκμηριώνουν την άποψη ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1860 στη Μακεδονία κυριαρχούσε η καλλιέργεια των δημητριακών και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βαμβακοκαλλιέργεια, παρά την ευνοϊκή συγκυρία της ανόδου της εξωτερικής ζήτησης, παρέμεινε η τρίτη σε έκταση γεωργική καλλιέργεια, μετά τα δημητριακά και τον καπνό.

Το καλοκαίρι του 1863 επισκέφθηκαν τη Θεσσαλονίκη δύο ομάδες Άγγλων πρακτόρων, οι οποίοι εκτελούσαν προγραμματισμένη αποστολή του Foreign Office για την ενίσχυση της βαμβακοκαλλιέργειας¹⁸⁷. Η παρότρυνσή τους, αλλά κυρίως τα κέρδη που προήλθαν από τις εξαγωγές, ώθησαν τους γεωργούς στη χρήση μεγαλύτερης επιφάνειας για την παραγωγή βαμβακιού το 1864¹⁸⁸. Ο Άγγλος πρόξενος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τη χρονιά αυτή η έκταση που χρησιμοποιήθηκε για τη βαμβακοκαλλιέργεια ήταν τετραπλάσια συγκριτικά με εκείνη του 1863¹⁸⁹. Οι καλλιεργητές, υπολογίζοντας ότι θα πραγματοποιήσουν τα κέρδη που αποκόμισαν από την εξαγωγή βαμβακιού την προηγούμενη χρονιά, αφιέρωσαν σ' αυτό το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας που στο παρελθόν χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή

185. F O 195/771, f. 35r-v.

186. *Ο.π.*, f. 40r-v· Issawi, *ό.π.*, σ. 239· Κ. Βακαλόπουλου, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου*, *ό.π.*, σ. 38-39 και 89.

187. F O 195/811, f. 28r-v.

188. ΛΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 25, f. 131r και 150r.

189. ΡΡΑΡ 69 (1866), σ. 66.

δημητριακών¹⁹⁰. Έτσι, η βαμβακοκαλλιέργεια έλαβε διαστάσεις μονοκαλλιέργειας, η οποία αντιμετώπισε μια ήπια σχετικά κρίση, όταν η ζήτηση άρχισε να μειώνεται και οι τιμές να πέφτουν. Η κρίση, όπως ήταν επόμενο, συνέπεσε με το τέλος του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, τον Απρίλιο του 1865. Τη χρονιά αυτή οι τιμές στη διεθνή αγορά σημείωσαν πτώση 80%, γεγονός το οποίο είχε αρνητικές επιπτώσεις στην παραγωγή. Στην περιοχή της Θεσσαλονίκης τεράστιες εκτάσεις, παρά τη σχετική προετοιμασία, δεν χρησιμοποιήθηκαν στη βαμβακοκαλλιέργεια. Αντί για βαμβάκι έσπειραν σιτάμι, μάραθο και καλαμπόκι¹⁹¹. Εκτός, όμως, από τη διεθνή συγκυρία, το 1865 και οι καιρικές συνθήκες δεν υπήρξαν ευνοϊκές. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σχετικά ο πρόξενος R. Wilkinson: " Αν οι πλημμύρες περιορίζονταν, η καλλιέργεια του βαμβακιού θα ήταν πιο εκτεταμένη. Παρόλα αυτά, οι ζεστοί άνεμοι, που αποδείχτηκαν επιζήμιοι για τις σοδειές των δημητριακών, δεν είχαν επιβλαβή επίδραση στις βαμβακοφυτείες"¹⁹².

Με αφορμή τον τερματισμό του πολέμου στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η άνθιση του βαμβακιού υποχώρησε σε όλες τις βαμβακοφόρες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η εταιρεία "Manchester Cotton Supply Association" θεώρησε ως υπεύθυνη την οθωμανική κυβέρνηση, αφού απέτυχε να πραγματοποιήσει τις υποσχέσεις της. Σημαντικό μερίδιο ευθύνης αποδόθηκε επίσης στους χωρικούς, επειδή δεν ακολούθησαν τις οδηγίες των ειδικών. Κυρίως συνέχισαν να οργώνουν τη γη με τον τρόπο που συνήθιζαν για το σιτάρι ή το κριθάρι και παρέτειναν τη σπορά μέχρι τον Ιούνιο, αντί να ολοκληρώνεται στις αρχές Απριλίου. Σύμφωνα πάντως με την άποψη ενός σύγχρονου συγγραφέα, αλλά και του βρετανού προξένου της Jaffa, η πλειοψηφία των χωρικών θεωρούσε τα μέτρα της κυβέρνησης ένα ακόμη μέσο εξαπάτησης σε μία προοχεδιασμένη κίνηση να αυξήσει τους φόρους στη γεωργική παραγωγή¹⁹³.

Η επανεμφάνιση του αμερικάνικου βαμβακιού στην παγκόσμια αγορά επανέφερε την καλλιέργεια των δημητριακών στην πρώτη θέση προτίμησης των αγροτών της Μακεδονίας. Χαρακτηριστικά από την άποψη αυτή είναι όσα αναφέρονται στην έκθεση του προξένου M. de Roucharra, στις 20

¹⁹⁰. ΑΜΑΕ, τ. 25, f. 138v, 150r και 187v· ΡΡΑΡ, ό.π.

¹⁹¹. Ο.π., f. 181r.

¹⁹². ΡΡΑΡ 70 (1866), σ. 351· ΑΜΑΕ, ό.π., 181v.

¹⁹³. Kurmus, ό.π., σ. 167-168. Βλ. και παραπάνω, σ. 58.

Αυγούστου του 1866: "Όσο για το βαμβάκι, είναι φανερό ότι η αποκατάσταση της ειρήνης στο Νέο Κόσμο θα επιφέρει μείωση στις εξαγωγές· μεγάλο μέρος της επιφάνειας που στη διάρκεια του πολέμου είχε διατεθεί στη βαμβακοκαλλιέργεια, αναμφισβήτητα θα χρησιμοποιηθεί εκ νέου στην καλλιέργεια των δημητριακών"¹⁹⁴. Ωστόσο, έχοντας υπόψη την παραγωγή και το ύψος των εξαγωγών που πραγματοποιήθηκαν μετά το 1865, συμπεραίνουμε ότι η καλλιεργούμενη επιφάνεια ήταν πολύ μεγαλύτερη από εκείνη της προπολεμικής περιόδου. Μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας οι επιλογές των καλλιεργητών δεν είχαν ακόμη αποκρυσταλλωθεί οριστικά: η πτώση ή η άνοδος των τιμών του βαμβακιού στις αγορές της Ευρώπης επηρέαζε αποφασιστικά τη βούλησή τους να μειώσουν ή να αυξήσουν την καλλιεργούμενη επιφάνεια¹⁹⁵. Όπως υποστηρίζει ο Γάλλος πρόξενος F. Wiet, οι παραγωγοί ήταν αδύνατο να εγκαταλείψουν την παραγωγή ενός προϊόντος, που η απόδοσή του υπήρξε ιδιαίτερα υψηλή¹⁹⁶. Εξάλλου, τη διετία 1866-1867 η οθωμανική κυβέρνηση, με σκοπό να ενθαρρύνει την καλλιέργεια, επανέλαβε τη διανομή αμερικάνικου βαμβακόσπορου στους γεωργούς της Μακεδονίας, ο οποίος ανήλθε σε 200 και 400.000 χιλιόγραμμα αντίστοιχα¹⁹⁷. Χάρη στην ενέργεια αυτή το 1867 η βαμβακοκαλλιέργεια ήταν περισσότερο εκτεταμένη, ενώ η ανανέωση του σπόρου έδωσε ελπίδες για τη βελτίωση της ποιότητας, η οποία είχε πέσει σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα¹⁹⁸.

Από την άνοδο στην πτώση. Η χαμένη ευκαιρία

Οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά τα μέτρα της κυβέρνησης και τις φοροαπαλλαγές που αποφάσισε το κράτος, αποτέλεσαν αναμφισβήτητα μια νέα βάση για την ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά πολύ σύντομα ατόνισαν. Οι τοπικές διοικήσεις, στις οποίες έπεφτε το βάρος για την υλοποίηση των αποφάσεων της κεντρικής διοίκησης, μετά από μία μέτρια κινητικότητα που παρουσίασαν στην αρχή, στη συνέχεια έμειναν τελείως αδρανείς. Ειδικά για τον εκσυγχρονισμό των δομών της καλλιέργειας, παρά το σχετικό θόρυβο που δημιουργήθηκε πριν από την

¹⁹⁴. ΑΜΛΕ, ό.π., τ. 25, f. 258r.

¹⁹⁵. Ό.π., f. 102r· τ. 26, f. 147v-148r.

¹⁹⁶. Ό.π., τ. 25, f. 380r.

¹⁹⁷. Ό.π., f. 243v και 283v.

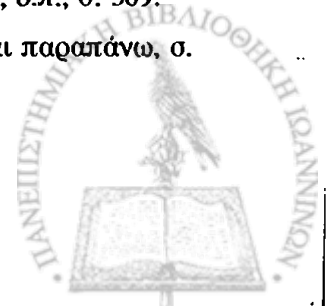
¹⁹⁸. Ό.π.

έκρηξη του αμερικάνικου πολέμου, αλλά και στη διάρκειά του, τίποτε σημαντικό δεν έγινε. Ακόμη και στην περίπτωση που επιχειρήθηκαν στοιχειώδεις βελτιώσεις, η προσπάθεια δεν ολοκληρώθηκε¹⁹⁹. Ένα σημαντικό έργο, όπως η κατασκευή φραγμάτων για την εκτροπή των υδάτων της βροχής και τον περιορισμό των πλημμυρών, δεν απασχόλησε τις τοπικές οθωμανικές αρχές. Από το άλλο μέρος, πολλοί από τους αγρότες δεν ενημερώθηκαν ή δεν πείστηκαν να εφαρμόσουν καλύτερες μεθόδους καλλιέργειας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω²⁰⁰. Ο πρόξενος R. Wilkinson, σε έκθεσή του στις 5 Απριλίου 1872, εκφράζει με χαρακτηριστικό τρόπο την έκπληξή του για την απροσδόκητη εξέλιξη: " Σε μια χώρα όπως αυτή, όπου το έδαφος και το κλίμα είναι ιδιαίτερα ευνοϊκό για την καλλιέργεια του βαμβακιού, φαίνεται παράξενο που περιορίζεται αντί να αναπτύσσεται, αφού με λίγη φροντίδα και συνετή διαχείριση είναι πιο κερδοφόρα από άλλες. Για να ξεπεραστεί όμως η αδράνεια των βαμβακοπαραγωγών και η απροθυμία να δεχτούν βελτιώσεις, απαιτείται ενίσχυση ή μάλλον πίεση από την πλευρά της

¹⁹⁹. Σύμφωνα με τον A. Ubicini, οι πρώτες προσπάθειες της οθωμανικής κυβέρνησης για βελτίωση του ζωτικού τομέα της γεωργίας τοποθετούνται λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Συγκεκριμένα, στις 25 Φεβρουαρίου του 1845 συγκροτήθηκε έκτακτη επιτροπή από μουσουλμάνους και χριστιανούς όλων των επαρχιών (δύο μέλη από κάθε επαρχία), με σκοπό να προχωρήσει σε λεπτομερή εξέταση των αιτιών μαρασμού της γεωργίας σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας. Ωστόσο, παρά τη σοβαρότητα και τη σημασία που δόθηκε στη δραστηριότητα της επιτροπής, το έργο της δεν στέφθηκε με επιτυχία για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος ήταν η έλλειψη κεφαλαίων και ο δεύτερος η απουσία επιμονής. Την ίδια εποχή ευρωπαίοι αγρονόμοι, συνοδευόμενοι από μηχανικούς οδοποιίας, επισκέφθηκαν τις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, για να συγκεντρώσουν στατιστικά δεδομένα σχετικά με τη γεωργία, το εμπόριο και τη βιομηχανία. Στο πλαίσιο των αποστολών αυτών εντάσσεται και η περιοδεία του Jonesco στη Βουλγαρία, και κυρίως τη Dobrodja (Δοβρουτσά, βουλγ. Dobrudza), τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Οι παρατηρήσεις του δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης "Echo de l' Orient", στο φύλο της 19ης Νοεμβρίου 1851. Όπως προκύπτει από τα δεδομένα της επιτροπής και τις πληροφορίες του Jonesco, τα κυριότερα αίτια μαρασμού της γεωργίας στη Μακεδονία, καθώς και τις άλλες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν: 1) η έλλειψη γνώσεων, 2) η έλλειψη χεριών, 3) η έλλειψη ρευστών κεφαλαίων και 4) η απουσία δρόμων επικοινωνίας και μέσων μεταφοράς (Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, ό.π., σ. 369).

²⁰⁰. Βλ. Issawi, ό.π., σ. 242, όπου και η σχετική βιβλιογραφία και παραπάνω, σ.

κυβέρνησης· δυστυχώς η αδιαφορία των τοπικών αρχών στο θέμα αυτό είναι ακατανόητη". Ειδικά στο σαντζάκι της Δράμας, όπως επισημαίνει ο πρόξενος, "ο σπόρος Νέας Ορλεάνης, που προμηθεύτηκαν στη διάρκεια του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, δεν ανανεώθηκε έκτοτε, με αποτέλεσμα το βαμβάκι δύσκολα να διακρίνεται από τα ντόπια είδη"²⁰¹. Πάντως, το 1871, όπως και την προηγούμενη χρονιά, η κυβέρνηση, προκειμένου να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της ποιότητας του βαμβακιού, είχε εισάγει αμερικάνικο βαμβακόσπορο, τον οποίο διέθεσε στους παραγωγούς σε πολύ χαμηλή τιμή²⁰².

Ο πρόξενος της Αυστρίας υποστηρίζει ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1870 σε όλη τη Μακεδονία τα δύο τρίτα της παραγωγής προέρχονταν από ντόπιο σπόρο και μόνο το ένα τρίτο από αμερικάνικο. Από το άλλο μέρος, η καλλιέργεια μιας αιγυπτιακής ποικιλίας, η οποία έδινε ερυθρόχρωμο βαμβάκι, καταλάμβανε επίσης πολύ μικρή επιφάνεια²⁰³. Η ντόπια ποικιλία ήταν περισσότερο διαδομένη στο σαντζάκι της Δράμας. Ας σημειωθεί ότι την ποιότητα του βαμβακιού επηρέαζε αρνητικά και το χαμηλό επίπεδο φροντίδας, με την οποία πραγματοποιούνταν η συγκομιδή και ο εκκοκισμός²⁰⁴. Λόγω των αρνητικών αυτών παραγόντων, αλλά και των δυσκολιών που αντιμετώπιζε η περιοχή αυτή στο εξωτερικό εμπόριο βαμβακιού μετά το 1868²⁰⁵, η μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας, η οποία άρχισε το 1865, συνεχίστηκε με σταθερό ρυθμό²⁰⁶. Αντίθετα, η καλλιέργεια του καπνού απλώθηκε, για να κυριαρχήσει τα επόμενα χρόνια²⁰⁷. Εξάλλου, το βαρύ φορολογικό σύστημα τροποποιήθηκε και η

201. Βλ. PPAP 57 (1872), σ. 561-562· Issawi, *ό.π.*

202. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 26, f. 150r.

203. Nachrichten 57 (1876), σ. 340.

204. PPAP, *ό.π.*, σ. 551· ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 28, f. 68r.

205. Βλ. παρακάτω, σ. 166-167.

206. PPAP 66 (1874), σ. 509· ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 27 (1872-1877), f. 159r και τ. 28 (1878-avril 1886), f. 68v.

207. *Ο.π.*, τ. 26, f. 199r τ. 27, f. 71r και 156r, όπου ο Γάλλος πρόξενος P. Moulin επισημαίνει ότι: "Οι εξαγωγές παρουσίασαν σημαντική μείωση συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά. Η μείωση οφείλεται κυρίως στο βαμβάκι· η καλλιέργεια ελαττώνεται συνεχώς εξαιτίας της ποιότητάς του, η οποία είναι κατώτερη από την αμερικάνικη". Το 1878 ο εμπορικός πράκτορας της Καβάλας Π. Βουλγαρίδης, σε έκθεσή του προς τον πρόξενο της Θεσσαλονίκης, αναφέρει ότι οι καλλιεργητές κέρδιζαν περισσότερο από την

ζήτηση σε πολλές ευρωπαϊκές αγορές παρουσίασε άνοδο. Στη διετία 1870-1871 από τα 1.304.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης επιφάνειας η βαμβακοκαλλιέργεια καταλάμβανε μόνο 24.000 στρέμματα, ενώ η καπνοκαλλιέργεια και η καλλιέργεια των δημητριακών 300.000 και 520.000 στρέμματα αντίστοιχα²⁰⁸. Ωστόσο, στο σαντζάκι της Δράμας η καλλιέργεια βαμβακιού συνέχισε να είναι πιο σημαντική συγκριτικά με το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης²⁰⁹.

Η γενική διαπίστωση για τον περιορισμό της καλλιέργειας δεν αποκλείει το γεγονός ότι ορισμένες χρονιές η έκτασή της μπορούσε να πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις. Η έλλειψη πληροφοριών δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την ετήσια αύξηση ή μείωση της επιφάνειας που καταλάμβανε.

Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας βαμβάκι καλλιεργούνταν κυρίως στις πεδιάδες των Σερρών και της Ζίχνας²¹⁰ και ελάχιστα στην περιφέρεια της Θεσσαλονίκης, όπου χρησιμοποιούνταν τόσο η αμερικάνικη όσο και η ντόπια ποικιλία²¹¹. Από τον Άγγλο υποπρόξενο της Καβάλας Pechioli παρέχεται η πληροφορία ότι το 1888 το υπουργείο Γεωργίας και Εμπορίου παρήγγειλε 2.000 καντάρια (112.816 χιλιόγραμμα) βαμβακόσπορου με σκοπό τη βελτίωση της βαμβακοπαραγωγής του βιλαετιού. "Ο σπόρος αυτός, γράφει ο πρόξενος, είναι από τις καλύτερες ποικιλίες και λέγεται ότι η απόδοσή του ανά στρέμμα είναι πολύ μεγαλύτερη από την απόδοση του σπόρου που χρησιμοποιούν σήμερα οι καλλιεργητές"²¹².

Η εκτίμηση των προξένων, παρόλο που δεν δίνουν τα ανάλογα ποσοτικά στοιχεία, είναι ότι από το 1885 η καλλιέργεια σημείωσε ανάκαμψη τόσο στο σαντζάκι των Σερρών όσο και της Θεσσαλονίκης. Το 1886 ο Άγγλος πρόξενος Ch. Blunt είναι ιδιαίτερα σαφής, όταν αναφέρει ότι η καλλιέργεια βαμβακιού στη Μακεδονία επεκτείνεται σταθερά. Η επέκταση αυτή

καλλιέργεια του καπνού, αφού η έλλειψη εργοστασίων εκκοκκισμού είχε ως συνέπεια το βαμβάκι να πουλιέται με δυσκολία και σε πολύ χαμηλές τιμές (ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 28, f. 68v-69r).

208. ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 553 και 561-562· 67 (1873), σ. 748· 66 (1874), σ. 508.

209. Βλ. παρακάτω, σ. 85-86.

210. F O 195/1484, f. 218v-219r.

211. Nachrichten 31 (1885), σ. 783.

212. ΡΡΑΡ 103 (1888), σ. 312.

αναμφισβήτητα οφείλεται στη δημιουργία των πρώτων νηματουργείων²¹³. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 είχε σημειωθεί στην περιοχή μία σημαντική αλλαγή. Αρχισε δηλαδή να πραγματοποιεί τα πρώτα της βήματα η βαμβακοβιομηχανία, στην οποία θα αναφερθούμε εκτεταμένα σε επόμενο κεφάλαιο. Στη δεκαετία του 1880 λειτουργούσαν τρία νηματουργεία, δύο στη Θεσσαλονίκη και ένα στη Νάουσα, τα οποία απορροφούσαν το μεγαλύτερο μέρος της βαμβακοπαραγωγής και ενδιαφέρονταν άμεσα να αυξήσουν την παραγωγή νήματος²¹⁴. Όμως, η πρώτη ύλη δεν επρόκειτο να παρακολουθήσει τους ρυθμούς ανάπτυξης της βιομηχανίας, που πολύ σύντομα υποχρεώθηκε να τροφοδοτεί τις περισσότερες εγκαταστάσεις της με εισαγόμενο βαμβάκι. Αν λάβουμε υπόψη ότι η παραγωγή προς το τέλος της δεκαετίας του 1890 μόλις επαρκούσε για την ντόπια κατανάλωση και ότι ορισμένες χρονιές τα εργοστάσια αναγκάστηκαν να εισάγουν βαμβάκι από το εξωτερικό²¹⁵, αντιλαμβανόμαστε ότι οι αγρότες της Μακεδονίας όχι μόνο έχασαν την ευκαιρία να παράγουν ανταγωνιστικό βαμβάκι στις αγορές του εξωτερικού, αλλά απέτυχαν επίσης να τροφοδοτήσουν αποτελεσματικά τη νεοσύστατη βαμβακοβιομηχανία. Η μέτρια ποιότητα του μακεδονικού βαμβακιού, σε συνδυασμό με τις χαμηλές τιμές στις αγορές της Ευρώπης, αποθάρρυνε τους παραγωγούς και τους εμπόδιζε να εκμεταλλευτούν την ευνοϊκή συγκυρία στο εσωτερικό²¹⁶.

Η βαμβακοκαλλιέργεια στις αρχές του 20ου αιώνα

Αν και το βαμβάκι είχε μία ασφαλή διέξοδο στην ντόπια αγορά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στις αρχές του 20ου αιώνα η ευρείας κλίμακας καλλιέργεια περιορίστηκε στο σαντζάκι των Σερρών²¹⁷. Στον καζά των

213. Ο.π., 86 (1887), σ. 398 και 465. Βλ. και ΑΜΛΕ, ό.π., τ. 30, f. 206v.

214. ΡΡΑΡ 103 (1888), σ. 312.

215. Ο.π., 99 (1898), σ. 318· 103 (1899), σ. 195.

216. Ο.π., σ. 349.

217. Σύμφωνα με πληροφορίες του αγγλικού προξενείου, στη Μακεδονία από το 1900 το βαμβάκι έδωσε τη θέση του στο όπιο (ΡΡΑΡ 101 (1904), σ. 586). Αντίθετα, η έντονη ζήτηση, η οποία παρατηρήθηκε σε παγκόσμιο επίπεδο, επηρέασε θετικά τους παραγωγούς άλλων χωρών. Π.χ. στην περιοχή των Αδάνων σε διάστημα έξι ετών η παραγωγή τριπλασιάστηκε, ενώ στη Συρία, την ίδια περίοδο, διπλασιάστηκε (βλ. Mantran, Histoire de l' Empire Ottoman, ό.π., σ. 549).

Σερρών καλλιεργούνταν η αμερικάνικη ποικιλία, το κοινώς λεγόμενο χίντικο βαμβάκι, ενώ στις περιοχές που περιβάλλονταν από υψώματα ευδοκίμωσε η εγχώρια ποικιλία, γνωστή ως κοζάκι. Οι γεωργοί προτιμούσαν την εγχώρια ποικιλία, γιατί η συγκομιδή πραγματοποιούνταν στο τέλος της περιόδου, όταν δηλαδή άνοιγαν όλα τα κελύφη, χωρίς καμία απώλεια. Η απόδοση ανά στρέμμα ανερχόταν σε 150-200 οκάδες μεικτού προϊόντος, από το οποίο προέκυπτε 20-22% καθαρό εκκοκκισμένο βαμβάκι. Η καλλιέργεια και των δύο ποικιλιών ήταν ξηρική, ενώ η καλλιεργούμενη επιφάνεια ανάλογη των εργατικών χεριών που διέθετε ο καλλιεργητής. Σπάνια προσλαμβάνονταν μισθωτοί εργάτες²¹⁸. Σύμφωνα με σύγχρονες πηγές, η αμερικάνικη ποικιλία έδινε βαμβάκι εξαιρετικής ποιότητας, καλύτερο από εκείνο της Μικράς Ασίας και της Λιβαδειάς²¹⁹. Στον ίδιο καζά, στην περιοχή Νιγρίτας η καλλιέργεια βαμβακιού καταλάμβανε τα αμμώδη εδάφη της κοιλάδας και την πεδιάδα. Κυρίως χρησιμοποιούνταν η εγχώρια ποικιλία (κοζάκι). Η ποικιλία χίντικο, που ευδοκίμωσε σε εδάφη που προέρχονταν από προσχώσεις, καλλιεργούνταν κοντά στις όχθες του Στρυμόνα. Η ίδια ποικιλία ευδοκίμωσε και στον καζά της Ζίχνας με απόδοση 100-300 οκάδες ανά στρέμμα και καθαρό βαμβάκι 20-22%. Τέλος βαμβάκι χίντικο παραγόταν και στον καζά της Χαλκιδικής, αλλά σε μικρή κλίμακα²²⁰. Στον καζά του Πραβίου, στο σαντζάκι της Δράμας, βαμβάκι καλλιεργούνταν στην πεδινή ζώνη, που βρίσκεται κοντά στη θάλασσα και δημιουργήθηκε από προσχώσεις· στο ορεινό του τμήμα κυριαρχούσε ο καπνός²²¹.

Στην Επανωμή, που ανήκε στον καζά της Θεσσαλονίκης, την ίδια εποχή χρησιμοποιούνταν η αμερικάνικη ποικιλία χίντικο με αρκετά ικανοποιητική απόδοση. Η ντόπια ποικιλία απέδιδε ελάχιστα, ενώ η αιγυπτιακή, αφού δοκιμάστηκε, κρίθηκε ακατάλληλη για την περιοχή. Από το άλλο μέρος, στα Βασιλικά η βαμβακοκαλλιέργεια είχε ήδη εγκαταλειφθεί²²².

²¹⁸. Βλ. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ό.π., σ. 148.

²¹⁹. Βλ. Δ. Τσακαλώτου, *Η Βιομηχανία της Μακεδονίας* (Ανατύπωση εκ του περιοδικού του Ελ. Πολυτεχνικού Συλλόγου Αρχιμήδης), Εν Αθήναις 1913, σ. 2· Γ. Κοφινά, *Τα οικονομικά της Μακεδονίας*, (Ανατύπωση εκ του Δελτίου του Υπουργείου των Οικονομικών), Εν Αθήναις 1914, σ. 174-175.

²²⁰. Βλ. Παλαμιώτου, ό.π., σ. 132, 138, 194.

²²¹. Ό.π., σ. 183.

²²². Ό.π., σ. 82 και 83.

Σε μικρή κλίμακα το βαμβάκι συνέχιζε να καλλιεργείται στον καζά της Κοζάνης· ήταν "ξηρικό" με απόδοση περίπου 40-50 οκάδες ανά στρέμμα. Το ίδιο συνέβαινε και στους καζάδες Λαγκαδά και Αβρέτ Χισάο²²³. Στο γειτονικό καζά του Δεμίρ Χισάο, στα πεδινά καλλιεργούνταν "ξηρικό" βαμβάκι αμερικάνικης ποικιλίας, η απόδοση του οποίου έφτανε τις 250 οκάδες ανά στρέμμα, ενώ στα ορεινά χρησιμοποιούνταν η ντόπια ποικιλία κοζάκι. Η απόδοσή της ήταν 100-300 οκάδες ανά στρέμμα, με 20% καθαρό βαμβάκι²²⁴.

Η περιορισμένη παραγωγή βαμβακιού, εκτός των άλλων οφείλεται στην οικονομική και πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη Μακεδονία στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Συγκεκριμένα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1890, η Μακεδονία, όπως εξάλλου συνέβη σε ολόκληρη την ελληνική χερσόνησο, άρχισε να πλήττεται από μαζική μετανάστευση του αγροτικού της πληθυσμού προς την Αμερική και την Αίγυπτο, με συνέπεια να στερηθεί τα αποδοτικότερα στοιχεία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας²²⁵. Μεγάλες εκτάσεις έμεναν ακαλλιέργητες ή χρησιμοποιούνταν ως βοσκότοποι. Πολύ συχνά τα ενοίκια των βοσκών ήταν η καλύτερη πηγή εισοδήματος ενός τσιφλικιού²²⁶. Εξάλλου, η αφθονία των ελών και η μόνιμη απειλή της ελονοσίας εμπόδιζαν την αξιοποίηση των εδαφών που βρίσκονταν στα χαμηλά σημεία. Τα εδάφη που αξιοποιούνταν, χρησιμοποιούνταν κυρίως για

²²³. Ο.π., σ. 19, 95 και 114.

²²⁴. Ο.π., σ. 121.

²²⁵. Οι λόγοι που οδήγησαν στη μετανάστευση ήταν η έλλειψη προσωπικής ασφάλειας, η αδυναμία διατήρησης της περιουσίας, οι κακοί διακανονισμοί μεταξύ κολίγων και μεγάλων γαιοκτημόνων, οι μικρές σοδειές -αποτέλεσμα των παραδοσιακών μεθόδων καλλιέργειας- και η νομοθεσία για τη στρατολόγηση των χριστιανών. Το μεταναστευτικό ρεύμα από το βιλαέτι της Θεσσαλονίκης προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής εντάθηκε μετά το 1905. Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοηθεί και η θετική πλευρά της μετανάστευσης, η οποία τροφοδοτούσε την οικονομία με ετήσια εμβάσματα της τάξης των 30.000-40.000 λιρών (βλ. ΡΡΑΡ 93 (1907), σ. 186· Λεκάζος, Λι γεωργικά σχέσεις της Μακεδονίας, ό.π., σ. 38). Γενικά για το φαινόμενο της μετανάστευσης στην ελληνική χερσόνησο στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, και κυρίως στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αι., βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 97-159· Ι. Χασιώτης, *Επισκόπηση της Ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 41-112.

²²⁶. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 191Γ-v.

την καλλιέργεια των δημητριακών²²⁷. Ειδικά την περίοδο 1900-1913, σε ένα γενικό πλαίσιο αυξανόμενων εθνικών συγκρούσεων και απρόβλεπτων πολιτικών εξελίξεων, η ανώμαλη πολιτική κατάσταση οδήγησε την οικονομία σε κρίσιμη καμπή. Η βαλκανική κρίση που σοβούσε, η αυξανόμενη πολιτική ένταση, καθώς το Μακεδονικό Ζήτημα έγινε το επίκεντρο του Ανατολικού Ζητήματος, περιορίσε τις οικονομικές δραστηριότητες και προκάλεσε γενική αναστάτωση²²⁸.

Στον τομέα των δομών και της οργάνωσης της καλλιέργειας, αν και η κατάσταση δεν έμεινε εντελώς στάσιμη, εν τούτοις είναι απαραίτητο να διασαφηνιστεί ότι η γενική εικόνα μεταβλήθηκε ελάχιστα. Είκοσι χρόνια μετά τον αμερικάνικο εμφύλιο πόλεμο οι παρατηρητές των οθωμανικών πραγμάτων αναφέρουν πάντοτε τα ίδια προβλήματα για τον τομέα της γεωργίας στην οθωμανική επικράτεια²²⁹. Παραδοσιακές μέθοδοι καλλιέργειας, έλλειψη ειδικών εργαλείων, χαμηλή παραγωγικότητα υπήρξαν μερικά από τα βασικά της χαρακτηριστικά. Από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι το 1914 η γεωργία παρουσίασε μικρή πρόοδο. Παρόλα αυτά, πρέπει να επισημάνουμε ορισμένες σημαντικές αλλαγές, όπως την επέκταση της καλλιέργειας, την εξάπλωση της ρευστοποίησης των προϊόντων, την αύξηση της αναλογίας του εμπορεύσιμου προϊόντος, την ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων και προς το τέλος της περιόδου τη βελτίωση των τεχνικών και της επένδυσης σε αρδευτικές μελέτες και γεωργικές μηχανές. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των αλλαγών, όπως διαπιστώθηκε και από τη μελέτη της καλλιέργειας του βαμβακιού, ήταν αποτέλεσμα πιέσεων της αγοράς, που ασκούσαν από ξένα άτομα ή πρακτορεία ή ακόμη από μέλη κάποιων

²²⁷. Βλ. Basil Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912*, Νέα Υόρκη 1993, σ. 129.

²²⁸. Για την τεταμένη πολιτική κατάσταση στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα βλ. Κ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού. Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 260 κ.ε. Ακόμη, Gounaris, *ό.π.*, σ. 128.

²²⁹. Βλ. Byilleux de Marisy, " Les valeurs orientales", *Revue des deux Mondes* (Οκτ. 1874), σ. 660.

μειοψηφείων. Ωστόσο, στο δεύτερο μισό της περιόδου η κυβέρνηση έπαιξε ένα πιο σημαντικό ρόλο²³⁰.

Στη Μακεδονία η βαμβακοκαλλιέργεια υπέφερε από την έλλειψη ειδικών εργαλείων και την απουσία βελτιωμένων μεθόδων, οι οποίες εφαρμόζονταν για την αντίστοιχη καλλιέργεια σε άλλες χώρες και ιδιαίτερα στην Αμερική, όπου η μεγάλη παραγωγικότητα ήταν αποτέλεσμα της χρήσης ειδικών αρότρων και της μεγάλης διαθεσιμότητας ανθρώπινων χεριών που εξασφάλιζε το σύστημα της δουλείας²³¹. Μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα για το όργωμα χρησιμοποιούνταν το ξύλινο ησιόδειο άροτρο. Σύμφωνα με τον Π. Δεκάξο, μόλις το 1904 άρχισαν να εισάγονται ελαφριά σιδερένια άροτρα, ντόπιας κατασκευής ή ευρωπαϊκού τύπου, τα οποία συναντώνται κυρίως στην πεδιάδα της Φλώρινας και λίγα πεδινά χωριά της Θεσσαλονίκης και της Χαλκιδικής²³². Ωστόσο, πληρέστερη εικόνα για την εποχή αυτή, με στοιχεία που ελάχιστα μπορούν να αμφισβητηθούν, παρέχει η μελέτη του Γ. Παλαμιώτου. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, στη Μακεδονία κυριαρχούσε το ησιόδειο άροτρο. Σιδερένια άροτρα χρησιμοποιούνταν ελάχιστα, ιδίως στα πρώτα οργώματα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της περιφέρειας των Βοδενών, όπου από τα 1612 άροτρα μόλις τα 12 ήταν σιδερένια. Κάπως μεγαλύτερη ήταν η χρήση τους στους καζάδες Νιγρίτας, Ζίχνας και Σερρών. Ευρεία, πάντως, διάδοση αναφέρεται ότι είχε το σιδερένιο άροτρο μόνο στον καζά της Κατερίνης, όπου το ησιόδειο άροτρο χρησιμοποιούνταν βοηθητικά για την κάλυψη των σπόρων. Ακόμη, πρέπει να σημειωθεί ότι τα χημικά λιπάσματα ήταν άγνωστα ή δεν χρησιμοποιούνταν, επειδή θεωρούνταν

230. Βλ. Issawi, *ό.π.*, σ. 199. Για την κατάσταση που επικρατούσε στη γεωργία κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα βλ. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, *ό.π.*, σ. 361-383 (και παραπάνω, σ. 62, σημ. 199). Heusling, *L'empire de Turquie*, *ό.π.*, σ. 137-140.

231. Βλ. *Δοκίμιον περί της καλλιέργειας του βάμβακος της Νέας Αιθιοπίας εν τη Αμερικανική βαμβακοφόρω χώρα του Μισσισσιππή*, *ό.π.*, σ. 2.

232. Δεκάξος, *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 43. Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι από τις αρχές του 20ου αιώνα βρετανικοί οίκοι άρχισαν να πραγματοποιούν εισαγωγές διαφόρων γεωργικών μηχανών (PPAP 129 (1906), σ. 85). Οι προοπτικές, όμως, που καταβλήθηκαν από τις τοπικές αρχές για τη γενίκευση της χρήσης γεωργικών μηχανών, σύμφωνα με τον πρόξενο, προσέκρουσαν στον ανυπέρβλητο συντηρητισμό της πλειοψηφίας των αγροτών (PPAP 100 (1912-13), σ. 710).

ακριβά. Συνήθως η λίπανση γινόταν με κοπριά. Μόνο στον καζά της Καβάλας η κοπριά συνδυαζόταν με χημικά λιπάσματα²³³.

Άγνωστα, τουλάχιστον μέχρι την έκτη δεκαετία του 19ου αιώνα, ήταν και τα ειδικά εργαλεία για το σκάλισμα των βαμβακοφυτειών, τα λεγόμενα ιπποσκαλιστήρια, τα οποία έσερναν άλογα ή μουλάρια. Στο ελληνικό κράτος, στην περίοδο 1847-1862, η κυβέρνηση είχε εισάγει ένα μικρό αριθμό ιπποσκαλιστηρίων, τα οποία διέθεσε στους αγρότες σε τιμή κόστους, ενώ από το 1863 άρχισε η παραγωγή παρόμοιων εργαλείων από το εργοστάσιο Βασιλειάδη στον Πειραιά²³⁴. Άγνωστο παραμένει σε ποιό βαθμό το εργοστάσιο αυτό ανταποκρίθηκε στις ανάγκες των αγροτών και αν οι βαμβακοπαραγωγοί της Μακεδονίας ενδιαφέρθηκαν για την προμήθεια ιπποσκαλιστηρίων. Το άροτρο Γρινιόν, που κατασκευαζόταν στον Πειραιά στη δεκαετία του 1890, θεωρούνταν πλέον ξεπερασμένο, αφού νέοι τύποι το αντικατέστησαν στη Γαλλία, Αγγλία, Αίγυπτο και Αμερική· τα άροτρα αυτά έφεραν πολλά ινία και ήταν ατμοκίνητα. Σύμφωνα με τις πηγές ένα από τα είδη των νέων αρότρων είχε εισαχθεί και στη Θεσσαλία. Το Γρινιόν απαιτούσε δύναμη δύο ίππων, ενώ το άροτρο που χρησιμοποιούνταν τα τελευταία χρόνια στην Αμερική ήταν μόνιππο²³⁵.

Στο ελληνικό κράτος ήταν επίσης γνωστός στις αρχές του 20ου αιώνα ο βαμβακοσπορέας, ένα ειδικό μηχάνημα για τη σπορά του βαμβακιού. Ωστόσο, δεν διαθέτουμε καμία μαρτυρία για τυχόν χρήση του την ίδια εποχή στη Μακεδονία²³⁶.

²³³. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, *ό.π.*, σ. 13, 18-19, 46, 52, 61, 66, 81, 95, 107, 116, 120, 133, 140, 151, 157, 163, 170, 183 και 193.

²³⁴. Βλ. Καλλιβερετάκης, Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, *ό.π.*, σ. 92. Η Χριστίνα Αγριαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, *ό.π.*, σ. 239, επισημαίνει ότι "Στο ξεκίνημά του, ο Βασιλειάδης κατασκεύαζε άροτρα, που δεν γνώρισαν όμως αξιοσημείωτη επιτυχία· φαίνεται πως η κατώτερη ποιότητά τους δεν ήταν άσχετη με το γεγονός αυτό". Για τα ιπποσκαλιστήρια βλ. και Π. Παπαγεωργίου, *Το βαμβάκι*, Αθήνα 1918, σ. 10.

²³⁵. Βλ. Παναγ. Γενναδίου, *Περί βάμβακος. Ιστορία, Καλλιέργεια και Βιομηχανία*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, [Αθήνα] 1890, σ. 55-56.

²³⁶. Παπαγεωργίου, *ό.π.*, σ. 8.

ΚΕΦΑΛΛΙΟ Γ'

Η ΒΑΜΒΑΚΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Όπως συμβαίνει με όλες τις καλλιέργειες στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, η ποσοτική προσέγγιση του όγκου της βαμβακοπαραγωγής δεν είναι εύκολη, λόγω της απουσίας επίσημων στατιστικών. Όσα στοιχεία γνωρίζουμε προέρχονται κυρίως από προξενικές εκθέσεις, βασισμένες σε ιδιωτικές τοπικές πληροφορίες, καθώς και σε προσωπικές εκτιμήσεις. Στις εκθέσεις των ευρωπαϊών προξένων της Μακεδονίας βρίσκουμε συνήθως γενικές εκτιμήσεις για το επίπεδο της παραγωγής. Τα ποσοτικά στοιχεία δεν καλύπτουν παρά μεμονωμένες χρονιές. Συχνά γίνεται λόγος για ικανοποιητική, μέτρια ή κακή σοδειά, χωρίς να δίνονται συγκεκριμένες λεπτομέρειες για τον όγκο της, ενώ για ορισμένες περιόδους απουσιάζει ακόμη και η γενική εκτίμηση. Επίσης πρέπει να παρατηρήσουμε ότι συνήθης πρακτική των προξένων είναι η στρογγυλοποίηση των ποσοτικών δεδομένων, η οποία επηρεάζει την πραγματική εικόνα, δεν αλλοιώνει, όμως, τα συμπεράσματα για τη γενικότερη τάση, που αφορά την άνοδο ή την πτώση του συνολικού όγκου της βαμβακοπαραγωγής. Ανάλογα προβλήματα προκύπτουν και από τα αριθμητικά δεδομένα που αναφέρονται στις εξαγωγές. Για το θέμα αυτό ο Γάλλος πρόξενος P. Moulin σημειώνει: "Οι αριθμοί που δίνονται οπωσδήποτε είναι μικρότεροι από τους πραγματικούς τόσο για τις εξαγωγές όσο και για τις εισαγωγές, αλλά κυρίως για τις τελευταίες"²³⁷. Ένας άλλος, επίσης Γάλλος πρόξενος, ο E. Mallet, αναφέρει ότι οι αριθμοί που είχαν στη διάθεσή τους οι πρόξενοι, "δεν παρουσιάζουν τη μαθηματική ακρίβεια των δυτικών στατιστικών"²³⁸.

Αναμφισβήτητα, σε αρκετές περιπτώσεις μία πρώτη προσέγγιση του όγκου της βαμβακοπαραγωγής μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω των εξαγωγών, για τις οποίες καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος της συγκυρίας στην

²³⁷. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 338r.

²³⁸. Ό.π., τ. 28, f. 52r. Για το ίδιο θέμα βλ. ακόμη Guys, *La guide de la Macédoine*, ό.π., σ. 23.

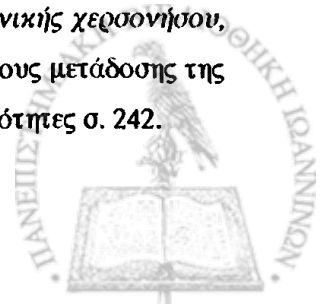

παγκόσμια αγορά βαμβακιού. Οι μεταβολές του όγκου των εξαγωγών αποτελούν, σε μεγάλο βαθμό, άμεση ένδειξη παράλληλων μεταβολών στο επίπεδο της συνολικής ετήσιας παραγωγής. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η μικρή εκπροσώπηση του βαμβακιού στο εξαγωγικό εμπόριο δεν υποδηλώνει πάντοτε μία χαμηλή σοδειά. Τα χαμηλά ποσοστά των εξαγωγών είναι πιθανό να οφείλονται σε άλλους λόγους, όπως π.χ αδυναμία της αγοράς να απορροφήσει την παραγωγή, και δεν αντιπροσωπεύουν οπωσδήποτε το συνολικό της όγκο. Για τον ίδιο λόγο οι μεγάλες εξαγωγές οφείλονται συχνά σε καθυστερημένη διάθεση της συγκομιδής της προηγούμενης χρονιάς. Ένα δεύτερο στοιχείο που πρέπει να λάβουμε υπόψη, είναι τα περιορισμένα αριθμητικά δεδομένα για το βαμβάκι που χρησιμοποιούνταν στην ντόπια κατανάλωση μέχρι την ίδρυση των νηματουργείων. Τέλος, υπάρχει και μια πρόσθετη δυσκολία, η οποία προέρχεται από τη χρήση διαφορετικών μονάδων βάρους, προκειμένου να προσδιοριστεί η ποσότητα.

Η μέση ετήσια παραγωγή επηρεάζεται από τις κλιματολογικές συνθήκες και τα πρόσκαιρα τοπικά γεγονότα, πολιτικά και κοινωνικά. Επηρεάζεται ακόμη από την ομαλή κατάσταση του αγροτικού δυναμικού, που διαταράσσεται από θανατηφόρες επιδημίες ή πληθυσμιακές μετακινήσεις. Η κυριότερη επιδημία, που αποδεκάτιζε τον πληθυσμό της Μακεδονίας το 18ο και 19ο αιώνα, ήταν η πανώλη. Την ίδια περίοδο έπληττε με μεγάλη συχνότητα και τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, καθώς επίσης τις χώρες της Εγγύς και Μέσης Ανατολής. Πρέπει να σημειωθεί ότι η επιδημία ακολουθούσε σταθερά συγκεκριμένες κατευθύνσεις, από το νότο προς το βορά και από την ανατολή προς τη δύση, μέσω των εμπορικών δρόμων της ξηράς και της θάλασσας, προσβάλλοντας πρώτα τα λιμάνια και τους εμπορικούς σταθμούς. Πρωταρχικό ρόλο στη διάδοση της επιδημίας τόσο από την ξηρά όσο και από τη θάλασσα έπαιξε η Κωνσταντινούπολη²³⁹.

Σε διάστημα ενενήντα δύο χρόνων, από το 1714 μέχρι το 1805, η πανώλη έπληξε τη Θεσσαλονίκη είκοσι τέσσερες φορές. Το 1813-1818, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, ενέσκηψε στη Ζίχνα και τις Σέρρες. Ενδεικτικά

²³⁹. Βλ. Daniel Panzac, *La Peste dans l' Empire Ottoman 1700-1850*, Λουβαίν 1985, σ. 194 και 198. Για τις επιπτώσεις από την πανώλη στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης κατά το 18ο αιώνα βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 165-166. Για τον ελλαδικό χώρο γενικά βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 83-113 και 245-267. Για τους τρόπους μετάδοσης της πανώλης, σ. 157-182 και για την επίδρασή της στις οικονομικές δραστηριότητες σ. 242.

αναφέρουμε ότι το 1814 τα θύματα μόνο στην πόλη της Θεσσαλονίκης ανήλθαν σε 15.000. Το 1835 έπληξε τον πληθυσμό της Καβάλας, της Δράμας και της Θεσσαλονίκης· το 1836 διαδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, από τις οποίες εισχώρησε στο εσωτερικό των Βαλκανίων, ενώ το 1838 έπληξε την Καβάλα και τις Σέρρες. Αν και οι πόλεις παρουσίαζαν μεγάλη θνησιμότητα, εντούτοις περισσότερο υπέφερε η ύπαιθρος, όπου ο ρυθμός της ετήσιας αύξησης του πληθυσμού δεν ξεπερνούσε το 5%. Πρέπει να προσθέσουμε ότι πέρα από τα θανατηφόρα κρούσματα και την ψυχολογική αναστάτωση που προκαλούσε η επιδημία, διέκοπτε και τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων των περιοχών αυτών²⁴⁰. Εκτός από την πανώλη, η χολέρα ήταν μία ακόμη επιδημία, οποία εμφανιζόταν στη Μακεδονία κατά διαστήματα²⁴¹.

Από το άλλο μέρος, η μόνιμη εγκατάσταση των κατοίκων της υπαίθρου επηρεαζόταν από τις πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες. Η μετακίνηση προς τα αστικά κέντρα, και ιδιαίτερα προς τη Θεσσαλονίκη, στη διάρκεια του 19ου αιώνα συνδεόταν με την καταστροφή της βιοτεχνίας, την έλλειψη ασφάλειας, την αύξηση της φορολογίας και την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης²⁴².

Σοβαρές επιπτώσεις για την βαμβακοπαραγωγή είχε επίσης η μάστιγα της ακρίδας, η οποία απειλούσε τη συγκομιδή και προξενούσε ανυπολόγιστες καταστροφές²⁴³. Κυρίως, όμως, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι το επίπεδο της αγροτικής παραγωγής στις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού

240. Panzac, *ό.π.*, σ. 115, 164-169, 359 και 379-380.

241. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 30, f. 324r, 335r-340v. Βλ. και παραπάνω, σ. 36.

242. Σύμφωνα, πάντως, με την Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, "Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, *ό.π.*, σ. 221, ο οικισμένος χώρος της Μακεδονίας δεν τροποποιήθηκε τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Για τις μεταναστεύσεις γενικά στα Βαλκάνια και τους λόγους που τις προκαλούσαν, βλ. Dimitrije Djordjevic, "The Balkans and the Mediterranean in the nineteenth century", *Bulletin de l' Association internationale d' Etudes du Sud-Est Européen*, 13-14 (1975-1976), σ. 12-13.

243. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 25, f. 131r και 135v-136r.

χώρου, στην περίοδο που εξετάζουμε, εξαρτάται από την καλλιεργούμενη επιφάνεια²⁴⁴.

Ωστόσο, παρά τα προβλήματα που αναφέρθηκαν, μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία της βαμβακοπαραγωγής και να καταλήξουμε σε ορισμένες διαπιστώσεις. Η εικόνα που παρουσιάζεται δεν αντανακλά ίσως την πραγματικότητα, οπωσδήποτε όμως την ανιχνεύει. Τα ποσοτικά στοιχεία, είτε παρέχονται άμεσα από τις πηγές είτε συνάγονται έμμεσα, δεν θεωρούμε ότι αντιπροσωπεύουν τους πραγματικούς δείκτες, πιστεύουμε όμως ότι τους προσεγγίζουν.

Το ύψος της παραγωγής από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860

Η σημαντική ανάπτυξη της βαμβακοκαλλιέργειας στη διάρκεια του 18ου αιώνα, και ιδιαίτερα κατά το τελευταίο τέταρτο, είχε ως αποτέλεσμα την ανοδική πορεία της παραγωγής, η οποία έφτανε μέχρι 120.000 μπάλες²⁴⁵. Η ανοδική τάση συνεχίστηκε και στις αρχές του 19ου αιώνα, οπότε άρχισε να παρατηρείται σταδιακή πτώση.

Το 1780 η ετήσια βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας ανερχόταν σε 9.000.000 χιλιόγραμμα²⁴⁶, ενώ στη δεκαετία 1787-1797, σύμφωνα με τον Beaujour, μόνο στα περίχωρα των Σερρών η μέση ετήσια παραγωγή ήταν 70.000 μπάλες των 100 οκάδων καθαρό βαμβάκι. Ανληφθεί υπόψη ότι η τιμή κυμαινόταν από 80 έως 160 άσπρα την οκά και ότι ένα πιάστρο αντιστοιχούσε, κατά μέσο όρο, σε 120 άσπρα, διαπιστώνεται ότι η αξία της παραγωγής ανερχόταν σε 7.000.000 πιάστρα. Επιπλέον πρέπει να σημειωθεί ότι την εποχή αυτή η παραγωγή βαμβακιού αντιστοιχούσε στα τρία τέταρτα της παραγωγής των σιτηρών²⁴⁷. Οι παράγοντες, οι οποίοι συνέβαλαν στη

²⁴⁴. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, "Το ΙΗ' αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας", Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, ό.π., σ. 470 και 473, σημ. 10.

²⁴⁵. Βλ. Correspondance d' Orient, τ. 22, f. 300r.

²⁴⁶. Βλ. Issawi, The Economic History of Turkey 1800-1914, ό.π., σ. 233.

²⁴⁷. Βλ. Μπαζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797), ό.π., σ. 60. Σε σχετικό υπόμνημα του ίδιου η ετήσια παραγωγή των Σερρών υπολογίζεται σε 60.000 χιλιάδες μπάλες (ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 84v. Για την ετήσια

θεαματική ανάπτυξη της παραγωγής πρέπει να αναζητηθούν τόσο στην πρόοδο του εμπορίου με την Κεντρική Ευρώπη όσο και στον πόλεμο της Αμερικάνικης ανεξαρτησίας (1778-1783), ο οποίος περιορίσε τα διαθέσιμα αποθέματα βαμβακιού στη Δυτική Ευρώπη²⁴⁸.

Η συνολική ετήσια παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού στις αρχές του 19ου αιώνα από τον Άγγλο πρόξενο R. Wilkinson υπολογίζεται σε 60.000 αλογοφορτώματα ή 150.000 καντάρια (8.461.200 χιλιόγραμμα)²⁴⁹. Αν και δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, αν εξαιρέσουμε τις πιθανές ετήσιες διακυμάνσεις, η βαμβακοπαραγωγή φαίνεται ότι διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα ολόκληρη τη δεκαετία. Το 1809 ο Holland αναφέρει ότι οι εξαγωγές βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη ξεπέρασαν τις 110.000 μπάλες, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι η συνολική ετήσια παραγωγή ήταν πολύ μεγαλύτερη²⁵⁰. Ελάχιστα χαμηλότερη ήταν στις αρχές της επόμενης δεκαετίας, αφού, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Γάλλου προξένου Cousinégy, το 1811 η συγκομιδή ανήλθε σε 100.000 "μπαλότα" (περίπου 6.000.000 οκάδες ή 7.692.000 χιλιόγραμμα)²⁵¹. Δεν διαθέτουμε στοιχεία για τον όγκο της παραγωγής τα αμέσως επόμενα χρόνια. Οι πληροφορίες ότι την περίοδο 1811-1814 πραγματοποιήθηκαν μεγάλες εξαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ασφαλή συμπεράσματα για το συνολικό όγκο της παραγωγής, αφού το διάστημα αυτό οι πίνακες των εξαγωγών που συντάσσονται κάθε τρίμηνο από το Γάλλο πρόξενο, περιλαμβάνουν, εκτός από το ντόπιο βαμβάκι, μεγάλες ποσότητες με προέλευση τη Μικρά Ασία, την Κύπρο και τη Συρία²⁵². Μία πρόσθετη δυσχέρεια στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τον όγκο της ντόπιας παραγωγής προκαλεί, την περίοδο αυτή, το γεγονός ότι στους πίνακες αναγράφεται η συνολική αξία πολλών εμπορευμάτων ή φορτίων που φορτώνονταν στα πλοία και δεν αναφέρεται ο όγκος ή η αξία κάθε προϊόντος χωριστά. Πάντως, έχοντας υπόψη τη μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας

συγκομιδή μακεδονικού βαμβακιού στα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα βλ. ακόμη Heuschling, *L' empire de Turquie*, ό.π., σ. 127.

248. Βλ. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, ό.π., σ. 155 και 214-215.

249. ΡΡΑΡ 67 (1873), σ. 745· Issawi, ό.π.

250. Βλ. Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, ό.π., σ. 206.

251. Βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 355

252. Βλ. παρακάτω, σ. 136-137.

μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1810, η οποία επηρεάζει τον όγκο του παραγόμενου βαμβακιού, συμπεραίνουμε ότι η μέση ετήσια παραγωγή άρχισε να παρουσιάζει πτωτική τάση. Οι ετήσιες διακυμάνσεις έχουν επίσης σχέση με συγκυριακούς παράγοντες.

Αρχίζοντας από το 1813, η συγκομιδή κυμάνθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα, με συνέπεια να παρατηρηθεί έλλειψη βαμβακιού στην αγορά της Θεσσαλονίκης και σημαντική άνοδος της τιμής του²⁵³. Το ίδιο συνέβη και τα δύο επόμενα χρόνια²⁵⁴. Μία από τις πιθανές αιτίες της πολύ χαμηλής παραγωγής μπορεί να θεωρηθεί και η πανώλη, η οποία έπληξε τον πληθυσμό των περιοχών Θεσσαλονίκης, Ζίχνας και Σερρών²⁵⁵. Ειδικά το 1815, σύμφωνα με τον Cousinéry, η σοδειά ήταν χαμηλή, ενώ κανένας έμπορος δεν "τόλμησε" μέχρι τις αρχές Οκτωβρίου να αγοράσει βαμβάκι, προφανώς λόγω της ανόδου των τιμών²⁵⁶.

Οι επόμενες πληροφορίες αναφέρονται στο 1819, για το οποίο τα σχόλια του προξένου είναι ιδιαίτερα απαισιόδοξα: "... Η ανταγωνιστικότητα του αμερικάνικου και άλλων ξένων βαμβακιών, αναφορικά με την ποιότητα και το επίπεδο των τιμών, δεν αφήνει καμία ελπίδα για το μέλλον αυτού του προϊόντος. Τα γαλλικά πλοία που προσεγγίζουν στο λιμάνι είναι ελάχιστα: μόνο προς τη Βενετία παρατηρείται μία μικρή κίνηση"²⁵⁷. Η ίδια απαισιόδοξη εκτίμηση επαναλαμβάνεται και στα επόμενα χρόνια, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1830²⁵⁸. Εξάλλου, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1820 η παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού μειώθηκε σημαντικά εξαιτίας των επαναστατικών γεγονότων, που, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχαν σοβαρές επιπτώσεις στη γεωργία²⁵⁹.

Η βαμβακοπαραγωγή, όπως άλλωστε συνέβη γενικά με την αγροτική παραγωγή της Μακεδονίας, κινήθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα στη δεκαετία του 1830. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει το 1834 ο Γάλλος πρόξενος E. Guys: "Μέσα στη γενική ακινησία, που επικρατεί την περίοδο αυτή, και τη συνεχιζόμενη μείωση των αγροτικών προϊόντων, η σοδειά του βαμβακιού

253. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 17, f. 57r, 88v και 210v. Βλ. και παρακάτω, σ. 139.

254. Ό.π., f. 210r.

255. Βλ. παραπάνω, σ. 72.

256. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 210v.

257. Ό.π., τ. 18 (1818-1820), f. 151v.

258. Ό.π., τ. 19, f. 122v. Βλ. ακόμη Farley, *The resources of Turkey*, ό.π., σ. 50.

259. Βλ. παραπάνω, σ. 48.

ήταν πολύ κακή²⁶⁰. Με βάση τα ποσοτικά στοιχεία που προέρχονται από μία άλλη πηγή, η μείωση της συνολικής παραγωγής μακεδονικού βαμβακιού από τα μέσα της δευτέρας δεκαετίας του 19ου αιώνα έως το 1834 προσέγγισε το 50%. Η μέση ετήσια παραγωγή στο σαντζάκι των Σερρών υποχώρησε γύρω στις 40.000 μπάλες, ενώ στα σαντζάκια Θεσσαλονίκης και Δράμας στις 20.000 μπάλες. Έτσι, η συνολική ετήσια παραγωγή κατέβηκε στις 60.000 μπάλες, περίπου 5.000.000 χιλιόγραμμα²⁶¹. Η ανάκαμψη του θαλάσσιου εμπορίου διεθνώς, οι πρόοδοι της ναυσιπλοΐας και η ευρύτατη διάδοση της βαμβάκοκαλλιέργειας στην Αμερική, τη Βραζιλία και την Αίγυπτο θεωρούνται ως οι σημαντικότεροι παράγοντες αυτής της μείωσης. Ο περιορισμός της βαμβακοκαλλιέργειας στα σαντζάκια Σερρών και Δράμας, μετά το 1837, μείωσε την παραγωγή τους γύρω στα 3.000.000 χιλιόγραμμα²⁶². Συγκεκριμένα, το 1837 η συγκομιδή υπολογίζεται σε 20.000 μπάλες²⁶³. Όπως, μάλιστα, διαπιστώνεται από τα ελάχιστα ποσοτικά στοιχεία, τα οποία διαθέτουμε για τα επόμενα χρόνια, οι αριθμοί αυτοί δεν μεταβλήθηκαν πριν από τα μέσα της δεκαετίας του 1840.

Ωστόσο, οι εκτιμήσεις για την περίοδο 1840-1844 είναι αντιφατικές. Ο Γάλλος πρόξενος P. Juliet στην έκθεσή του στις 14 Ιουνίου του 1844 γράφει: "Είναι βέβαιο ότι εδώ και αρκετό καιρό δεν θα καλλιεργούσαν βαμβάκι σ' αυτή τη χώρα, αν δεν το χρησιμοποιούσαν για την ενδυμασία των κατοίκων"²⁶⁴. Η διαπίστωση αυτή δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται εξολοκλήρου στην πραγματικότητα, αφού, όπως θα παρατηρήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, από το 1838 το μακεδονικό βαμβάκι, παρά τη σημαντική μείωση της παραγωγής, άρχισε να ευνοείται στην ευρωπαϊκή αγορά. τη διετία 1838-1839 πραγματοποιήθηκαν σημαντικές αποστολές με προορισμό τη Μασσαλία και τη Γερμανία²⁶⁵. Ιδιαίτερα η άνοδος της ζήτησης μετά το 1846

260. AMAE, ό.π., τ. 21, f. 243v-244v και 300r.

261. Correspondance d' Orient, τ. 22, f. 301v. Βλ. ακόμη Mémoires et Documents, Turquie, τ. 22 (1833-1834), no 210, f. 310r-v. Όπως προκύπτει από το συνολικό όγκο της παραγωγής, η μπάλα ζύγιζε 65 οκάδες, περίπου 83 χιλιόγραμμα και 333 γραμμάρια.

262. AMAE, ό.π., τ. 25, f. 101v. Εξάλλου, από το 1835 μέχρι το 1838 ο πληθυσμός της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας υπέφερε από την πανώλη (βλ. παραπάνω, σ. 73).

263. Ό.π., τ. 22, f. 204v.

264. Ό.π., τ. 23, f. 100v.

265. Ό.π., τ. 22, f. 273v. Βλ. και παρακάτω, σ. 145.

έδωσε νέα ώθηση στην παραγωγή των σαντζακιών Σερρών και Δράμας, η οποία επανήλθε στα 5.000.000 περίπου χιλιόγραμμα ετησίως. Μόνο στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης παρέμεινε στα προηγούμενα επίπεδα με μέση ετήσια απόδοση 1-1.500.000 χιλιόγραμμα, έχοντας υποστεί μείωση της τάξης του 75% συγκριτικά με την περίοδο της μεγάλης ακμής. Το 1849, από το Γάλλο πρόξενο E. Grasset η παραγωγή της τελευταίας χαρακτηρίζεται ως "φτωχή", ενώ εκείνη των Σερρών υπολογίζεται στις 25-30.000 μπάλες (περίπου 2-2.500.000 χιλιόγραμμα). Εξίσου "επιτυχημένη" θεωρείται και η παραγωγή του σαντζακιού της Δράμας, παρά το γεγονός ότι δεν προσδιορίζεται ποσοτικά²⁶⁶. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε τη σχετική παρατήρηση του προξένου Ch. Blunt, ο οποίος αποδίδει τη μείωση της βαμβακοπαραγωγής κυρίως στις αυξανόμενες εισαγωγές βρετανικών βαμβακερών, οι οποίες έπληξαν την ντόπια βιοτεχνία²⁶⁷.

Η χειρότερη περίοδος για τη βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας φαίνεται ότι υπήρξε η επόμενη δεκαετία. Για το 1850 οι πηγές αναφέρουν ότι η παραγωγή στην περιοχή της Θεσσαλονίκης είχε πέσει λίγο πιο πάνω από 1.000 τόνους²⁶⁸. Άλλα ποσοτικά στοιχεία δεν υπάρχουν. Έχοντας όμως υπόψη τη σταθερή μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας, μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι η ετήσια παραγωγή βαμβακιού παρέμεινε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Οι παραγωγοί των Σερρών και της Δράμας επηρεάστηκαν σημαντικά από τη ζήτηση της εξωτερικής αγοράς, η οποία είχε στρέψει το ενδιαφέρον της στο σιτάρι και τον καπνό²⁶⁹. Η ευρωπαϊκή βαμβακοβιομηχανία συνέχισε, με εντατικότερο μάλιστα ρυθμό, να προμηθεύεται βαμβάκι κυρίως από την Αμερική. Το 1858, χρονιά κατά την οποία η αγγλική βαμβακοβιομηχανία άρχισε να εκδηλώνει έντονο ενδιαφέρον για το βαμβάκι των επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η μέση ετήσια παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού ήταν μόλις 2.500.000 οκάδες (3.205.000 χιλιόγραμμα)²⁷⁰.

266. Ο.π., τ. 24, f. 60v, 69v και 72v.

267. F O 195/240, f. 276r. Βλ. και παρακάτω, σ. 260.

268. Issawi, ό.π., σ. 233, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

269. Βλ. παραπάνω, σ. 49-52.

270. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 327. Σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο της Θεσσαλονίκης R. Wilkinson, η ετήσια παραγωγή βαμβακιού στις παραμονές του πολέμου είχε περιοριστεί στα 25.000 καντάρια (1.410.200 χιλιόγραμμα) (PPAP 67 (1873), σ. 746). Η διαφορά στους

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, καθίσταται φανερό ότι η πτωτική τάση της μακεδονικής βαμβακοπαραγωγής που παρατηρείται στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, οφείλεται κυρίως στο άνοιγμα νέων αγορών βαμβακιού πολύ καλής ποιότητας, όπως ήταν οι αγορές της Αμερικής και της Αιγύπτου. Η προτίμηση των ευρωπαϊκών εργοστασίων, ιδιαίτερα της γαλλικής υφαντουργίας, για το αμερικάνικο βαμβάκι αντανακλάται στα μικρά ποσοστά των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης. Οι παραγωγοί της Μακεδονίας, θύματα των αρχαϊκών δομών της γεωργίας, δεν κατάφεραν να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα της χώρας για μία προσοδοφόρα καλλιέργεια, όπως ήταν το βαμβάκι. Άλλωστε, η υποτονική προσπάθεια της οθωμανικής διοίκησης για τη βελτίωση της ποιότητας με την εισαγωγή βαμβακόσπορου αμερικάνικης ποικιλίας κατέληξε σε αποτυχία, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Η παραγωγή βαμβακιού στη Μακεδονία, όπως και σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, βρισκόταν σε ανοδική πορεία όσο η ευρωπαϊκή υφαντουργία δεν ήταν ακόμη σε θέση να το προμηθευτεί από άλλες πηγές. Από την εποχή που το βαμβάκι των Πολιτειών του αμερικάνικου Νότου άρχισε να κατακλύζει τις αγορές της Ευρώπης, προσφέροντας καλύτερες ποιότητες και χαμηλότερες τιμές, η μακεδονική βαμβακοπαραγωγή περιορίστηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα²⁷¹. Για ένα πρόσθετο λόγο, η παραγωγή βαμβακιού ήταν αξιόλογη όσο οι παραγωγοί είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν το προϊόν τους στους βιοτέχνες της Ανατολής²⁷². Ας σημειωθεί ότι την περίοδο 1814-1821 συντελείται η παρακμή της αμπελακιώτικης νηματουργίας και της χειροτεχνίας-βιοτεχνίας των περισσότερων κέντρων του ορεινού και ημιορεινού ελλαδικού χώρου, εξαιτίας της αδυναμίας τους να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των αντίστοιχων βιομηχανικών προϊόντων της Ευρώπης και ειδικότερα της αγγλικής υφαντουργίας²⁷³. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1810 μόνο τα νηματουργεία των Αμπελακίων

αριθμούς οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι ο Wilkinson αναφέρεται στον όγκο εκκοκκισμένου βαμβακιού.

271. Βλ. παρακάτω, σ. 153.

272. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 523.

273. Βλ. παρακάτω, σ. 256-257.

απορροφούσαν ετησίως μεγάλες ποσότητες μακεδονικού βαμβακιού, κυρίως των Σερρών²⁷⁴.

Η δεκαετία της απογείωσης (1860-1870)

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το μακεδονικό βαμβάκι ξανακέρδισε το χαμένο έδαφος στην περίοδο του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, όταν η παγκόσμια αγορά βαμβακιού απειλήθηκε με σοβαρή κρίση²⁷⁵. Ο πόλεμος εκδηλώθηκε τη χρονική στιγμή που η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας άρχισε να βγαίνει από μία μεγάλη περίοδο ύφεσης. Το πρώτο σημαντικό βήμα έγινε το 1861, ενώ από το 1862, εποχή που ο πόλεμος βρισκόταν σε εξέλιξη, η καλλιέργεια του βαμβακιού καταλάμβανε όλο και μεγαλύτερες εκτάσεις της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας. Οι παραγωγοί, ενθαρρυνόμενοι από τη διεθνή οικονομική συγκυρία και τα μέτρα των οθωμανικών αρχών, έδειξαν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την αύξηση της παραγωγής, σπέρνοντας βαμβάκι αντί για σιτάρι ή άλλα δημητριακά²⁷⁶.

Πράγματι, η δεκαετία του 1860 ήταν μία περίοδος κατά την οποία η παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού σημείωσε εξαιρετικά μεγάλη άνοδο, αφού η ετήσια συγκομιδή υπερέβη κατά πολύ το επίπεδο των αρχών του 19ου αιώνα. Ο όγκος της παραγωγής εξαπλασιάστηκε και από 2.500.000-3.000.000 χιλιόγραμμα, το διάστημα 1858-1861, το 1867 ανέβηκε στα 17.850.000 χιλιόγραμμα. Το 1868, τρία χρόνια μετά τη λήξη του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, η παραγωγή προσέγγισε το εξαιρετικά υψηλό ποσό των 20-25.000.000 χιλιογράμμων περίπου, ενώ το 1869 και το 1870 σημείωσε κάμψη, υποχωρώντας γύρω στα 10.000.000 χιλιόγραμμα. Η πορεία της μέσης ετήσιας βαμβακοπαραγωγής στη διάρκεια της δεκαετίας του 1860 παρουσιάζεται αναλυτικά στους επόμενους πίνακες:

²⁷⁴. Βλ. Ηλ. Νικολόπουλος, *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία. Τα Θεσσαλικά Λιμενάκια (1770-1820)*, Αθήνα 1988, σ. 162, σημ. 106. Βλ. και παρακάτω, σ. 245.

²⁷⁵. Για τις επιπτώσεις που είχε ο αμερικάνικος εμφύλιος πόλεμος στη βαμβακοπαραγωγή της Αμερικής, αλλά και άλλων χωρών, βλ. Χριστίδη, *Το βαμβάκι*, ό.π., σ. 52-56.

²⁷⁶. Βλ. παραπάνω, σ. 54-55.

Μέση ετήσια παραγωγή βαμβακιού στη δεκαετία του 1860

α) σύμφωνα με τα στοιχεία των Γάλλων προξένων

έτος	ποσότητα	
	σε μπάλες	σε χιλιόγραμμα
1862		3.500.000 ²⁷⁷
1863		5.000.000 ²⁷⁸
1864	90.000 ²⁷⁹	
1865		4.500.000 ²⁸⁰
1867		17.850.000 ²⁸¹
1868		20-25.000.000 ²⁸²
1869		10.000.000 ²⁸³

β) σύμφωνα με τα στοιχεία των Άγγλων προξένων

έτος	ποσότητα	
	σε καντάρια ²⁸⁴	σε χιλιόγραμμα
1863	90.000 ²⁸⁵	(5.076.720)
1864	120.000 ²⁸⁶	(6.768.960)
1865	100.000 ²⁸⁷	(5.640.800)
1866	160.000 ²⁸⁸	(9.025.280)
1867	250.000 ²⁸⁹	(14.102.000)

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι τα ποσοτικά δεδομένα των προξένων δεν ταυτίζονται, αφού όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δεν προέρχονται από την ίδια πηγή και δεν προκύπτουν από επίσημες στατιστικές.

277. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 138v.

278. Ό.π., f. 124γ.

279. Ό.π., f. 195γ.

280. Ό.π., f. 210v.

281. Ό.π., f. 405v.

282. Ό.π., τ. 26, f. 148v.

283. Ό.π.

284. Για το καντάρι βλ. παρακάτω σ. 98, σημ. 376.

285. ΡΡΑΡ 69 (1866), σ. 66.

286. Ό.π.

287. Ό.π., 70 (1866), σ. 351.

288. Ό.π., 68 (1867), σ. 93.

289. Ό.π., 68 (1867-68), σ. 958.

Από τους πίνακες διαπιστώνεται ότι η παραγωγή άρχισε να σημειώνει άνοδο από το 1863. Μία από τις σημαντικότερες σοδειές στην περίοδο του πολέμου, παρά τα προβλήματα που προκάλεσαν οι καιρικές συνθήκες και η απειλή της ακρίδας, υπήρξε η σοδειά του 1864. Μόνο η συγκομιδή των Σερρών, για την οποία διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, ανέβηκε στις 90.000 μπάλες, αξίας 13.000.000 φράγκων²⁹⁰. Η μεγάλη αύξηση του όγκου της παραγωγής ήταν συνέπεια της ώθησης, που σημείωσε η καλλιέργεια²⁹¹.

Ωστόσο, οι επιπτώσεις στην παγκόσμια αγορά βαμβακιού από τον τερατισμό του πολέμου, τον Απρίλιο του 1865, είχαν τον αντίκτυπό τους και στο βαμβάκι της Μακεδονίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω²⁹². Η παραγωγή τη χρονιά αυτή σημείωσε κάμψη, δίνοντας μόνο 100.000 καντάρια (5.640.800 χιλιόγραμμα) καθαρό βαμβάκι. Εκτός, όμως, από τη διεθνή οικονομική συγκυρία, στην απόδοση της συγκομιδής επέδρασαν αρνητικά και οι καιρικές συνθήκες, κυρίως οι πλημμύρες²⁹³. Αντίθετα η παραγωγή της επόμενης χρονιάς, λόγω και των πολύ καλών καιρικών συνθηκών που επικράτησαν την περίοδο του καλοκαιριού, υπήρξε αισθητά μεγαλύτερη. Η αύξηση, όπως επισημαίνει ο πρόξενος R. Wilkinson, θα ήταν ακόμη πιο σημαντική, αν δεν σημειώνονταν σοβαρές καταστροφές από τις ακρίδες²⁹⁴.

Θεαματική άνοδος της παραγωγής σημειώθηκε το 1867 χάρη στην ανανέωση του σπόρου και την επέκταση της καλλιέργειας. Εξάλλου, τη χρονιά αυτή οι βαμβακοφυτείες ευνοήθηκαν αρκετά από τις βροχές που σημειώθηκαν τους μήνες Απρίλιο και Μάιο²⁹⁵. Το ύψος της συνολικής παραγωγής επαλήθευσε τις προσδοκίες των παραγωγών και ενίσχυσε τις ελπίδες τους για το μέλλον. "Η καλή σοδειά, επισημαίνει ο Γάλλος πρόξενος E. Wiet, οφείλεται στις ευνοϊκές κλιματολογικές συνθήκες και όχι στην πρόοδο της γεωργίας· ο τομέας αυτός της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως και η βιομηχανία, έμεινε στάσιμος στη Μακεδονία"²⁹⁶. Ας σημειωθεί ότι την εποχή αυτή δεν καλλιεργείται παρά το ένα πέμπτο του καλλιεργήσιμου

²⁹⁰. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 195r.

²⁹¹. Ό.π., τ. 25, f. 138v και 386r. Βλ. και παραπάνω, σ. 57.

²⁹². Βλ. παραπάνω, σ. 60-61.

²⁹³. ΡΡΑΡ 70 (1866), σ. 351.

²⁹⁴. Ό.π., 68 (1867), σ. 93.

²⁹⁵. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 283v. Βλ. και παραπάνω, σ. 61.

²⁹⁶. Ό.π., f. 386r.

εδάφους της Μακεδονίας²⁹⁷. Η άνοδος συνεχίστηκε, όπως διαπιστώνεται από τον πίνακα, και το 1868 λόγω της επέκτασης της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Σε επιστολή του προς το Γάλλο Υπουργό των Εξωτερικών, στις 5 Σεπτεμβρίου 1868, ο πρόξενος E. Wiet γράφει για το βαμβάκι: "Η παραγωγή βαμβακιού στη Μακεδονία, μιμούμενη εκείνη των δημητριακών, τείνει να πάρει μεγάλη έκταση"²⁹⁸.

Η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας μειώθηκε σημαντικά το 1869, όταν η συγκομιδή απέδωσε μόνο γύρω στα 10.000.000 χιλιόγραμμα²⁹⁹. Οι ξεστοί άνεμοι, που έπληξαν τη χρονιά αυτή τις σοδειές των δημητριακών, προκάλεσαν σοβαρές ζημιές και στις βαμβακοφυτείες. Οι επιπτώσεις, εκτός από την ποσότητα, ήταν εμφανείς και στην ποιότητα της παραγωγής, η οποία χαρακτηρίζεται ως η χειρότερη από τότε που άρχισε να χρησιμοποιείται αμερικάνικος βαμβακόσπορος³⁰⁰.

Στη δεκαετία του 1860 στη Μακεδονία υπήρχαν τρεις ποιότητες βαμβακιού: στην πρώτη ποιότητα ανήκε το βαμβάκι που προερχόταν από αμερικάνικο σπόρο εισαγωγής και εκκοκκίζόταν με μηχανές αγγλικής προέλευσης. Το βαμβάκι που προερχόταν από ντόπιους σπόρους, αλλά εκκοκκίζόταν με τις ίδιες μηχανές, ανήκε στη δεύτερη ποιότητα· στο εμπόριο ήταν γνωστό ως "cotton battu". Πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση εκκοκκιστικών μηχανών είχε θετικές επιπτώσεις στη ποιότητα του βαμβακιού, καθώς και στην ποσότητα του καθαρού προϊόντος. Τέλος, το βαμβάκι που προερχόταν από ντόπιο σπόρο και εκκοκκίζόταν με τον παραδοσιακό κύλινδρο, επειδή το καθαρό προϊόν παρουσίαζε ατέλειες, ήταν κατώτερης ποιότητας· στο εμπόριο ήταν γνωστό με την ονομασία "cotton roulé"³⁰¹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι όπως η αύξηση της παραγωγής των δημητριακών προκλήθηκε από την άνοδο της εξωτερικής ζήτησης, παρόμοια η μεγάλη παραγωγή βαμβακιού στη δεκαετία του 1860 ήταν αποτέλεσμα της ανόδου που παρουσίασε η ζήτηση μακεδονικού βαμβακιού στις αγορές της Ευρώπης. Η αύξηση αυτή είχε επίσης συγκυριακό χαρακτήρα και αποδεικνύει την προσαρμογή της αγροτικής παραγωγής της Μακεδονίας στις ανάγκες της διεθνούς αγοράς. Ακόμη πρέπει να

297. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 631.

298. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 405r.

299. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 26, f. 148v.

300. ΡΡΑΡ 65 (1871), σ. 544.

301. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 150v-151r τ. 30, f. 206v.

επισημανθεί ότι, παρό την επανεμφάνιση του αμερικάνικου βαμβακιού στην ευρωπαϊκή αγορά και την έντονη υποτίμηση που υπέστη το μακεδονικό βαμβάκι μετά το τέλος του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, η παραγωγή διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα³⁰². Εξάλλου, η βαμβακοπαραγωγή της Αμερικής, κάτω από τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ήταν δύσκολο να προσεγγίσει τα προπολεμικά επίπεδα. Μετά την ιστορική διακήρυξη της απελευθέρωσης των σκλάβων από τον πρόεδρο Lincoln, το 1863, μισό εκατομμύριο μαύροι μετανάστευσαν στις πολιτείες του Βορά. Έτσι, οι βαμβακοπαραγωγοί του Νότου έχασαν ικανό αριθμό εργατικών χεριών, με τα οποία στο παρελθόν κατάφεραν να αυξήσουν την παραγωγή και να διατηρήσουν την τιμή του προϊόντος σε χαμηλά επίπεδα³⁰³. Η αισθητή μείωση της αμερικάνικης βαμβακοπαραγωγής αντανακλάται στις εξαγωγές, που πραγματοποιήθηκαν προς τις ευρωπαϊκές χώρες αμέσως μετά τη λήξη του πολέμου, και την πτώση της παραγωγής της βαμβακοβιομηχανίας των χωρών αυτών³⁰⁴.

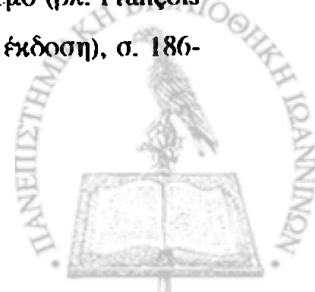
Από το 1870 έως το 1913

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η περίοδος ανάκαμψης για το μακεδονικό βαμβάκι υπήρξε σύντομη και οι λόγοι που συνέβαλαν σ' αυτή συγκυριακοί. Έτσι, η πτώση της παραγωγής, η οποία άρχισε το 1869, συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Η απόδοση της συγκομιδής του 1870 ήταν λίγο πάνω από τα 200.000 καντάρια (11.281.600 χιλιόγραμμα), αλλά κάτω από το μέσο όρο, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά ο πρόξενος R.

302. *Ο.π.*, τ. 26, f. 147v-148r.

303. Βλ. Καλλιβρετάκης, Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, *ό.π.*, σ. 81, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

304. Η ευρωπαϊκή βαμβακοβιομηχανία και ειδικά η αγγλική υφαντουργία δεν θα γνωρίσουν ποτέ στο μέλλον την ανάπτυξη που σημείωσαν στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η έλλειψη βαμβακιού, η οποία παρατηρήθηκε στη διάρκεια του πολέμου, σήμανε το τέλος μιας εποχής. Έκτοτε η μειωμένη ζήτηση βαμβακερών στην εσωτερική αγορά της Μεγάλης Βρετανίας θα προκαλέσει πτώση της παραγωγής τους και άνοδο της ζήτησης μάλλινων υφασμάτων. Η παραγωγή της αγγλικής υφαντουργίας βαμβακιού δεν θα επανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (βλ. Francois Crouzet, *L' économie de la Grande- Bretagne Victorienne*, Παρίσι 1978 (β' έκδοση), σ. 186-187).

Wilkinson³⁰⁵. Από το άλλο μέρος, η ποιότητα συγκριτικά με το 1869 ήταν καλύτερη. Η ξηρασία κατά την περίοδο της συγκομιδής διατήρησε το φυσικό χρώμα του βαμβακιού με θετικές επιπτώσεις στην ποιότητά του³⁰⁶. Εξάλλου, η ανανέωση του σπόρου συνέβαλε σημαντικά στη βελτίωση της ποιότητας³⁰⁷. Από τη συνολική ποσότητα των 8.000.000 οκάδων (10.256.000 χιλιογράμμων) περίπου το 90% προερχόταν από το σαντζάκι των Σερρών και μόνο το 10% από το σαντζάκι της Θεσσαλονίκης³⁰⁸. Την ίδια περίοδο η παραγωγή του σαντζακιού της Δράμας υπολογίζεται γύρω στις 490.000 λίβρες (222.244 χιλιόγραμμα)³⁰⁹. Στη διετία 1871-1872 χαρακτηρίζεται ως πολύ χαμηλή, ενώ ο μικρός της όγκος αποδίδεται στη μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας προς όφελος του καπνού³¹⁰.

Η συνολική παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού το 1871 υπολογίζεται σε λιγότερο από το ένα τρίτο μιας μέτριας σοδειάς. Έχοντας όμως υπόψη τη μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας, η απόδοση της συγκομιδής μπορεί να θεωρηθεί αρκετά σημαντική³¹¹. Για τον ίδιο λόγο η βαμβακοπαραγωγή του 1872 στα τρία σαντζάκια του βιλαετιού της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ κάτω από μια μέση ετήσια σοδειά³¹². Αντίθετα, η συγκομιδή του 1873 χαρακτηρίζεται ικανοποιητική και αποδίδεται στο γεγονός ότι καλλιεργήθηκε μεγαλύτερη επιφάνεια. Το ίδιο συνέβη και με τις σοδειές των δημητριακών και του καπνού, με αποτέλεσμα να σημειωθεί άνοδος των εξαγωγών και να κυκλοφορήσει περισσότερο χρήμα στο εσωτερικό της Μακεδονίας³¹³. Όσον αφορά το 1874, η παρατεταμένη ξηρασία υπήρξε καταστροφική όχι μόνο για την ποσότητα, αλλά και την ποιότητα, τόσο του βαμβακιού όσο και του καπνού. Έτσι οι εξαγωγές διατηρήθηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα³¹⁴.

305. ΡΡΑΡ, 66 (1871), σ. 131. Βλ. ακόμη ΑΜΑΕ, ό.π., f. 148v· Farley, Modern Turkey, ό.π., σ. 239.

306. ΡΡΑΡ, ό.π.· ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 151v-152r.

307. Βλ. παραπάνω, σ. 61.

308. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 148v.

309. ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 551.

310. Ο.π., σ. 561· 67 (1874), σ. 509.

311. Ο.π., 57 (1872), σ. 561.

312. Ο.π., 67 (1874), σ. 509· ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27 (1872-1877), f. 156r.

313. ΡΡΑΡ 67 (1874), σ. 952.

314. Ο.π., 77 (1875), σ. 448.

Στα επόμενα χρόνια η συγκομιδή του βαμβακιού ήταν συνήθως χαμηλή ή μέτρια. Το 1876, μία από τις καλύτερες χρονιές από την άποψη του όγκου της παραγωγής³¹⁵, σύμφωνα με τον Αυστριακό πρόξενο της Θεσσαλονίκης, η μέση ετήσια παραγωγή κυμάνθηκε στις 520.000 οκάδες στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης, 2.000.000 οκάδες στο σαντζάκι των Σερρών και 1.000.000 οκάδες στο σαντζάκι της Δράμας, συνολικά 3.520.000 οκάδες (4.512.640 χιλιόγραμμα)³¹⁶. Σε γενικές γραμμές, από το 1871 έως το 1876 η μέση ετήσια παραγωγή των τριών σαντζακιών δεν ξεπέρασε τα 4.500.000-5.000.000 χιλιόγραμμα, αν και στον τομέα των εξαγωγών μέχρι το 1877 το βαμβάκι κατείχε τη δεύτερη θέση. Οι πληροφορίες που αφορούν την περίοδο αυτή προέρχονται κυρίως από τους Άγγλους προξένους της Θεσσαλονίκης R. Wilkinson και Ch. Blunt, καθώς και τον υποπρόξενο της Καβάλας Cortazzi, που, ωστόσο, δεν αναφέρονται σε ποσοτικά στοιχεία. Την ίδια περίοδο, παράλληλα με την πτώση της παραγωγής, είχε χειροτερέψει αισθητά και η ποιότητα του βαμβακιού. Σ' αυτό συνέβαλαν η χρήση κακής ποιότητας σπόρου και η έλλειψη προσοχής κατά τη συγκομιδή και τον εκκοκκισμό. Ένας ακόμη παράγοντας, που επηρέαζε την ποιότητα, ήταν η συνήθεια των παραγωγών να αναμειγνύουν διαφορετικές ποικιλίες, με σοβαρές επιπτώσεις στην τιμή πώλησης στις αγορές του εξωτερικού³¹⁷.

Μία από τις χαμηλότερες σοδειές, όχι μόνο για το βαμβάκι αλλά και τα δημητριακά, ήταν εκείνη του 1879³¹⁸. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο, οι σοδειές του 1879, 1880 και 1881 ήταν οι χειρότερες της περιόδου 1860-1881³¹⁹.

Οι εκτιμήσεις των προξένων για τις ετήσιες διακυμάνσεις του όγκου της βαμβακοπαραγωγής την επόμενη δεκαετία καταγράφονται ως εξής:

1880-1889

- 1880 — Σοδειά μικρότερη από εκείνη του 1879³²⁰.
 1881 — Μέτρια σοδειά. Η ποιότητα τη χρονιά αυτή, συγκριτικά με εκείνη της προηγούμενης, υπήρξε καλύτερη³²¹.

315. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 343r.

316. Nachrichten 9 (1876), σ. 340.

317. Ό.π., σ. 340.

318. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 28, f. 85v, 93r και 115r· F O 195/1323, f. 90r.

319. ΡΡΑΡ, 72 (1883), σ. 95. Βλ. και Nachrichten 23 (1882), σ. 836.

320. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 93r.

321. Ό.π., f. 137v.

- 1882 ___ Πολύ καλή σοδειά στο σαντζάκι της Δράμας³²².
- 1883 ___ "Αφθονη" σοδειά³²³. Σύμφωνα με τον πρόξενο Ch. Blunt, ήταν "πάνω από το μέσο όρο", τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά³²⁴.
- 1884 ___ Μικρή σοδειά³²⁵.
- 1885 ___ "Αφθονη σοδειά", ποιότητα ικανοποιητική³²⁶.
- 1886 ___ Πολύ κακή σοδειά. Ειδικά στην περιοχή των Σερρών η παραγωγή του βαμβακιού, αλλά και των δημητριακών, μειώθηκε κατά το ήμισυ συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά. Η μείωση αποδίδεται κυρίως στις πλημμύρες που σημειώθηκαν τους μήνες Ιανουάριο και Απρίλιο, με συνέπεια να καταστραφεί η παραγωγή 160.000 στρεμμάτων³²⁷.
- 1887 ___ "Ικανοποιητική" σοδειά, ποιότητα κατώτερη από εκείνη της προηγούμενης χρονιάς. Έτσι εκτιμάει την παραγωγή του 1887 ο Αυστριακός πρόξενος³²⁸. Ανάλογη είναι η εκτίμηση και του Άγγλου προξένου, από τον οποίο χαρακτηρίζεται ως "πολύ καλή"³²⁹.
- 1888 ___ Ο Γάλλος και ο Αυστριακός πρόξενος χαρακτηρίζουν τη συγκομιδή του 1888 "αρκετά ικανοποιητική", τόσο από την άποψη της ποσότητας όσο και της ποιότητας· ειδικά ο δεύτερος αναφέρει ότι η παραγωγή στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης κυμάνθηκε γύρω στα 15.000 καντάρια (846.120 χιλιόγραμμα), ενώ ο Γάλλος συνάδελφός του επισημαίνει ότι η συνολική ετήσια παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού ξεπερνούσε την εποχή αυτή τα 3.000.000 χιλιόγραμμα³³⁰. Από το άλλο μέρος, ο Άγγλος πρόξενος χαρακτηρίζει την παραγωγή ως μία "μέτρια, μέση σοδειά" καλής ποιότητας³³¹.

322. ΡΡΑΡ 73 (1883), σ. 826.

323. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 29 (mai 1886- avril 1892), f. 141r.

324. ΡΡΑΡ 86 (1887), σ. 398.

325. Ό.π. και ΑΜΑΕ, ό.π., f. 142v.

326. Ό.π., f. 143r· Nachrichten 32 (1886), σ. 772· ΡΡΑΡ, ό.π., σ. 465.

327. Nachrichten 34 (1887), σ. 516.

328. Ό.π., 36 (1888), σ. 600 και 608.

329. ΡΡΑΡ 103 (1888), σ. 349.

330. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 258v· Nachrichten 39 (1889), σ. 374.

331. ΡΡΑΡ 87 (1890), σ. 272.

1889 ____ "Κακή" σοδειά ποσοτικά και ποιοτικά³³². Όπως παρατηρεί ο Άγγλος πρόξενος Ch. Blunt, η γεωργία και το εμπόριο είχαν παραλύσει, ενώ οι γαιοκτήμονες αδυνατούσαν να επισκεφτούν τα κτήματά τους και να ασκήσουν τον απαιτούμενο έλεγχο κατά τη συγκέντρωση της συγκομιδής³³³. Εξαίρεση αποτέλεσε το σαντζάκι της Δράμας, όπου η συγκομιδή βαμβακιού και καπνού υπήρξε σημαντική³³⁴.

Αν και λείπουν τα ποσοτικά στοιχεία, η περιγραφική προσέγγιση των πηγών επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι στη δεκαετία του 1880 η παραγωγή βαμβακιού παρουσίασε άνοδο³³⁵.

Για την επόμενη δεκαετία συγκεντρώσαμε τα επόμενα στοιχεία.

1890-1899

1890 ____ "Πολύ φτωχή" σοδειά, με συνέπεια τα ντόπια νηματουργεία να εισάγουν βαμβάκι από τα Άδανα και τη Σμύρνη³³⁶. Μόνο η παραγωγή του σαντζακιού της Δράμας ήταν μεγαλύτερη από εκείνη της προηγούμενης χρονιάς και πολύ καλύτερη ποιοτικά³³⁷.

1891 ____ "Πολύ άφθονη" σοδειά, "υψηλής ποιότητας"³³⁸.

1892 ____ "Αρκετά άφθονη" σοδειά, "υψηλής ποιότητας"³³⁹.

1893 ____ "Αρκετά πλούσια" σοδειά³⁴⁰.

Γνωρίζοντας ότι το 1893 η ποσότητα που διοχετεύτηκε στο εξωτερικό εμπόριο ήταν 8.000 καντάρια και λαμβάνοντας υπόψη ότι τα δύο τρίτα της συνολικής παραγωγής απορροφήθηκαν από τα εργοστάσια της περιοχής, η

³³². Ό.π., 88 (1890-91), σ. 211· ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 206r· Nachrichten 41 (1890), σ. 330.

³³³. F O 195/ 1585, f. 143v.

³³⁴. ΡΡΑΡ 84 (1892), σ. 457.

³³⁵. Βλ. παραπάνω, σ. 64.

³³⁶. ΡΡΑΡ, ό.π., σ. 445.

³³⁷. Ό.π., σ. 457.

³³⁸. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 262r, 264r· ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 216· Nachrichten, 47 (1892), σ. 108.

³³⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 306r· ΡΡΑΡ, ό.π.

³⁴⁰. Ό.π., f. 474r.

συνολική παραγωγή πρέπει να υπολογιστεί γύρω στις 24.000 καντάρια (1.353.792 χιλιόγραμμα)³⁴¹.

- 1894 — Η συγκομιδή ήταν κατά 30% μικρότερη από εκείνη της προηγούμενης χρονιάς. Σ' αυτό συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό οι καιρικές συνθήκες και κυρίως η ξηρασία³⁴².
- 1895 — Σοδειά "αρκετά άφθονη", "χαμηλής ποιότητας"³⁴³.
- 1896 — Η χρονιά αυτή ξεκίνησε άσχημα για τις αγροτικές καλλιέργειες, αλλά τελείωσε ικανοποιητικά. Το βαμβάκι τελικά ήταν άφθονο. Η ποιότητα της ντόπιας ποικιλίας υπήρξε καλή, όχι όμως και της αμερικάνικης³⁴⁴.
- 1897 — Η σοδειά του βαμβακιού σημείωσε πλήρη αποτυχία και τα ντόπια κλωστήρια υποχρεώθηκαν να καλύψουν σχεδόν το σύνολο των αναγκών τους με εισαγωγές³⁴⁵.
- 1898 — "Φτωχή" σοδειά, λόγω ξηρασίας, όχι μόνο για το βαμβάκι, αλλά και για τα υπόλοιπα αγροτικά προϊόντα³⁴⁶.
- 1899 — Η συγκομιδή του βαμβακιού ήταν μέτρια³⁴⁷.

Αν προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε ποσοτικά τον όγκο της ετήσιας παραγωγής την περίοδο αυτή, λαμβάνοντας υπόψη τους πίνακες των εξαγωγών³⁴⁸ και τα αποσπασματικά στοιχεία που διαθέτουμε για την ντόπια κατανάλωση, οδηγούμαστε στο πιθανό συμπέρασμα ότι σε χρονιές μέτριας ή άφθονης σοδειάς η μέση ετήσια παραγωγή κυμαινόταν στα 2.500.000-3.000.000 χιλιόγραμμα. Αντίθετα, σε περιπτώσεις φτωχής συγκομιδής έπεφτε γύρω στο 1.500.000 χιλιόγραμμα. Στα μέσα της δεκαετίας, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Γάλλου προξένου A. de Lacretelle, η ετήσια συγκομιδή ξεπερνούσε τα 3.000.000 χιλιόγραμμα³⁴⁹.

Στα ίδια χαμηλά επίπεδα κινούνθηκε η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας και στις αρχές του 20ου αιώνα. Στην περίοδο 1900-1913

341. Ο.π. Βλ. και f. 348γ· ΡΡΑΡ 89 (1896), σ. 67.

342. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 413ν, 474γ· ΡΡΑΡ, ό.π.· Nachrichten 59 (1895), σ. 205.

343. ΡΡΑΡ 94 (1897), σ. 138· Nachrichten 62 (1896), σ. 104.

344. Nachrichten 65 (1897), σ. 206· ΡΡΑΡ 99 (1898), σ. 318.

345. ΡΡΑΡ, ό.π.· Nachrichten, ό.π., σ. 216.

346. ΡΡΑΡ 103 (1899), σ. 195· Nachrichten 71 (1899), σ. 361.

347. Nachrichten 74 (1900), σ. 354.

348. Βλ. παρακάτω, σ. 185-189.

349. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 206γ.

ελάχιστες φορές ξεπέρασε τα 2.000.000 χιλιόγραμμα. Εξάλλου, από τον πόλεμο του 1897 μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους οι σοδειές όλων των αγροτικών προϊόντων ήταν φτωχές εξαιτίας της παρατεταμένης επιστράτευσης, αλλά και των κλιματολογικών συνθηκών. Ένας πρόσθετος παράγοντας, που επηρέασε τη γεωργική παραγωγή, ήταν η έλλειψη ασφάλειας, η οποία δεν επέτρεπε στους αγρότες να ασχοληθούν με τη φροντίδα των καλλιεργειών. Η δράση των Βουλγάρων ανταρτών και η αντεπίθεση των Ελλήνων μετά το 1904 επηρέασαν αρνητικά τη γεωργία. Για το διάστημα αυτό τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε για το βαμβάκι προέρχονται από το αγγλικό προξενείο της Θεσσαλονίκης και εμφανίζουν την παρακάτω εικόνα:

- 1902 ___ Μικρή σοδειά, με αποτέλεσμα να γίνουν εισαγωγές για την κάλυψη των τοπικών αναγκών³⁵⁰. Πάντως, τη χρονιά αυτή η καλλιέργεια των δημητριακών είχε υποχωρήσει προς όφελος της καλλιέργειας του βαμβακιού, καπνού και οπίου, οι οποίες απέδιδαν μεγαλύτερο κέρδος³⁵¹.
- 1903 ___ Μικρή σοδειά, με αποτέλεσμα να γίνουν εισαγωγές³⁵².
- 1904 ___ Μικρή σοδειά. Πραγματοποιήθηκαν εισαγωγές³⁵³.
- 1905 ___ Μέτρια σοδειά, αλλά 10-15% "μεγαλύτερη" από εκείνη της προηγούμενης χρονιάς. Έγιναν επίσης εισαγωγές³⁵⁴.
- 1906 ___ Σοδειά 10% μικρότερη από εκείνη της προηγούμενης χρονιάς, αλλά καλύτερη ποιοτικά. Και τη χρονιά αυτή πραγματοποιήθηκαν εισαγωγές³⁵⁵.
- 1907 ___ Σοδειά μικρότερη κατά 20% από εκείνη του 1906³⁵⁶.
- 1908 ___ Η παραγωγή υπολογίζεται σε 4.408.000 λίβρες (1.999.292 χιλιόγραμμα)³⁵⁷.
- 1909 ___ Η συνολική παραγωγή υπολογίζεται σε 3.500.000 λίβρες (1.587.460 χιλιόγραμμα), από τις οποίες οι 2.250.000 λίβρες

350. ΡΡΑΡ 101 (1904), σ. 582.

351. Ο.π., 93 (1905), σ. 157.

352. Ο.π., 101 (1904), σ. 595.

353. Ο.π., 99 (1905), σ. 159.

354. Ο.π., 129 (1906), σ. 79.

355. Ο.π., 93 (1907), σ. 187.

356. Ο.π., 117 (1908), σ. 73.

357. Ο.π., 98 (1909), σ. 963.

(1.020.510 χιλιόγραμμα) προέρχονταν από σπόρο αμερικάνικης ποικιλίας, ενώ οι υπόλοιπες 1.250.000 λίβρες (566.950 χιλιόγραμμα) από σπόρο ντόπιας ποικιλίας³⁵⁸.

1910 — Τη χρονιά αυτή η συνολική παραγωγή ήταν 3.640.000 λίβρες (1.650.958 χιλιόγραμμα). Οι 2.240.000 λίβρες (1.015.974 χιλιόγραμμα) προέρχονταν από σπόρο αμερικάνικης ποικιλίας και οι 1.400.000 λίβρες (634.984 χιλιόγραμμα) από σπόρο ντόπιας ποικιλίας³⁵⁹. Η μεγάλη ξηρασία στα τέλη του καλοκαιριού επέδρασε καταστροφικά στη συγκομιδή, η οποία αρχικά προβλεπόταν εξαιρετικά καλή³⁶⁰.

1911 — Συνολική παραγωγή 3.620.000 λίβρες (1.641.887 χιλιόγραμμα): 2.500.000 λίβρες (1.133.900 χιλιόγραμμα) από σπόρο αμερικάνικης ποικιλίας και 1.120.000 λίβρες (507.987 χιλιόγραμμα) από σπόρο ντόπιας ποικιλίας³⁶¹.

1913 ----- Περίπου 3.000 τόνοι.

Σύμφωνα με τις πηγές την εποχή της απελευθέρωσης η συνολική παραγωγή μακεδονικού βαμβακιού δεν ξεπερνούσε τα 3.000.000 χιλιόγραμμα- ήταν δηλαδή περίπου ίση προς την παραγωγή της Λιβαδειάς-, μία ποσότητα, που δεν επαρκούσε για την τροφοδοσία των νηματοργείων της Μακεδονίας, τα οποία την περίοδο αυτή επεξεργάζονταν πάνω από 5.000.000 χιλιόγραμμα ετησίως. Για το λόγο αυτό πραγματοποιούνταν εισαγωγές από τη Μικρά Ασία, κυρίως τη Σμύρνη και τα Άδανα, καθώς και από τη Λιβαδειά³⁶².

Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζεται η μέση ετήσια παραγωγή βαμβακιού στους καζάδες των σαντζακιών Θεσσαλονίκης, Σερρών και Δράμας στις αρχές του 20ου αιώνα, σύμφωνα με στοιχεία της έρευνας του Γ. Παλαμιώτου³⁶³.

358. Ο.π., 103 (1910), σ. 277.

359. Ο.π., 96 (1911), σ. 843.

360. Ο.π., 103 (1910), σ. 275.

361. Ο.π., 100 (1912-13), σ. 712.

362. Ο.π., 73 (1914-16), σ. 22· Τσακαλώτου, Η Βιομηχανία της Μακεδονίας, ό.π., σ. 2-3· Κοφινά, Τα οικονομικά της Μακεδονίας, ό.π., σ. 175. Αναλυτικά στοιχεία για τις εισαγωγές βλ. παρακάτω, σ. 194-195.

363. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ό.π., σ. 14, 53-54, 66, 96, 108, 121-122, 133, 139, 146-147, 152, 163, 170.

καζιάς	στρέμματα	ποσότητα σε οκάδες
Σερβίων		5.000
Κοζάνης		—
Καρατζόβας	600	50.000 ελληνικά "κοιλιά" ³⁶⁴
Βέροιας		65.200
Θεσσαλονίκης		—
Λαγκαδά		44.000
Αβρέτ Χισάρ		—
Δεμίρ Χισάρ	10.000	81.500
Σερρών (περιοχή Νιγρίτας)		262.400
Ζίχνας		2.500.000
Σερρών (+ Νιγρίτα)	6.000	970.000
Δράμας	900	45.000
Καβάλας		10.000
Πραβίου	2.443	100.000
Χαλκιδικής		—

Έχοντας υπόψει τα πρόσθετα στοιχεία που περιλαμβάνει η πηγή των πληροφοριών αυτών, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι 2.500.000 οκάδες βαμβάκι που παρουσιάζονται στον πίνακα είναι η μέση ετήσια παραγωγή του καζά της Ζίχνας το 1910, σύμφωνα με στοιχεία που παρατίθενται από τον Βαλή της Θεσσαλονίκης. Το 1906, όπως προκύπτει από στατιστική του Υπουργείου Γεωργίας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε έκταση 8.000 στρεμμάτων ανερχόταν σε 500.000 οκάδες. Από την ίδια στατιστική προέρχονται και τα στοιχεία που αφορούν τον καζά των Σερρών (συμπεριλαμβανομένης και της περιοχής της Νιγρίτας). Ας σημειωθεί ότι το 1913 στα 56 τσιφλίκια των Σερρών η παραγωγή βαμβακιού ήταν μόνο 103.500 οκάδες, ενώ στα κεφαλοχώρια, ο αριθμός των οποίων δεν αναφέρεται, ανερχόταν σε 171.000 οκάδες.

Αναφορικά με τον καζά της Καβάλας, ο αριθμός που εκπροσωπεί τη βαμβακοπαραγωγή της είναι πολύ πιθανό να μην ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού βασίζεται "σε πρόχειρους υπολογισμούς της οικονομικής υπηρεσίας"³⁶⁵.

Ανακεφαλαιώνοντας κρίνουμε σκόπιμο να επαναλάβουμε ορισμένες επισημάνσεις, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω αναλυτικά. Στις αρχές

³⁶⁴. Το κοιλό είναι μέτρο χωρητικότητας 22 οκάδων, το οποίο χρησιμοποιούνταν κυρίως για τα δημητριακά (βλ. Ασδραχάς, Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι., ό.π., σ. 103 και 356).

³⁶⁵. Βλ. Παλαμιώτου, ό.π., σ. 170.

του 19ου αιώνα η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας βρισκόταν σε άνοδο. Η μέση ετήσια παραγωγή κυμαινόταν γύρω στα 10-15.000.000 χιλιόγραμμα ακατέργαστο βαμβάκι. Την ανοδική αυτή πορεία διαδέχτηκε αιφνίδια κάμψη και διαρκής στασιμότητα. Στη διάρκεια τριάντα και πλέον ετών το βαμβάκι δεν ξεπέρασε ποτέ τον όγκο των 5.000.000 χιλιογράμμων. Η μεγαλύτερη πτώση σημειώθηκε στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης και ήταν αποτέλεσμα αναδιάρθρωσης στη σύνθεση των καλλιεργειών. Η μείωση της καλλιεργούμενης επιφάνειας, την περίοδο 1850-1858, προκάλεσε νέα πτώση και περιόρισε τον όγκο της παραγωγής στα 3.000.000 χιλιόγραμμα περίπου. Τέσσερα χρόνια αργότερα άρχισε η ανάκαμψη, η οποία διήρκησε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1860. Η δεκαετία αυτή δικαιολογημένα αποκαλείται "χρυσή δεκαετία" για το βαμβάκι, αφού η μέση ετήσια παραγωγή ξεπέρασε κάθε προηγούμενο. Το 1868 έφτασε στο πιο υψηλό επίπεδο συγκριτικά με εκείνο των αρχών του 19ου αιώνα, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 βρισκόταν σε πτώση. Η σχετική άνοδος που παρατηρήθηκε στη δεκαετία του 1880 υπήρξε παροδική. Έτσι, από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 και μέχρι το 1913, όπως προκύπτει από τις εκτιμήσεις των προξένων και τα ελάχιστα ποσοτικά στοιχεία που περιλαμβάνουν οι πηγές, η μέση ετήσια παραγωγή έπεσε κάτω από τα 2.000.000 χιλιόγραμμα, ενώ σπάνια προσέγγιζε ή υπερέβαινε τα 3.000.000 χιλιόγραμμα.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου, όπου υπεισέρχεται η διεθνής οικονομική και πολιτική συγκυρία. Καθώς δεν υπήρξε αξιόλογος εκσυγχρονισμός της καλλιέργειας, η αύξηση της παραγωγής δεν απορρέει από αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά από την είσοδο σ' αυτή νέων γαιών, ενώ αξιοσημείωτη μπορεί να θεωρηθεί η αύξηση της απόδοσης από την εισαγωγή βελτιωμένων ποικιλιών στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Η έλλειψη συγκοινωνιακής υποδομής και εργατικού δυναμικού, η απουσία πρακτικών γνώσεων και κεφαλαίου σε κυκλοφορία ήταν οι σημαντικότερες αιτίες αυτής της κακοδαιμονίας σε ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία, σύμφωνα με σύγχρονους μελετητές³⁶⁶. Ειδικά την τελευταία περίοδο σοβαρές επιπτώσεις

³⁶⁶. Βλ. Collas, *La Turquie en 1864*, ό.π., σ. 339.

στην παραγωγή της Μακεδονίας είχε η πολιτική και κοινωνική κατάσταση στην περιοχή³⁶⁷.

367. Βλ. παραπάνω, σ. 67-68.

ΚΡΕΤΑΑΑΑΑΑΑ

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΤΕΡΟΣ ΣΥΝΟΔΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΚΑΙΣΑΡΕΩΣ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΑΙΣΑΡΑ

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Επισημαίνοντες το γεγονός ότι η εμπορία των αγαθών είναι η βάση της οικονομίας και της κοινωνίας, ο Άγιος Πάτερς συζητάει για την ηθική διάσταση του εμπορίου, τονίζοντας ότι οι εμπόροι πρέπει να τηρούν την ακεραιότητα και την ειλικρίνεια. Αναφέρεται στην ανάγκη να μην υπάρχουν ψεύδη και απάτες στην αγορά, αλλά να υπάρχει εμπιστοσύνη μεταξύ των εμπόρων και των πελατών. Ο Άγιος Πάτερς προτρέπει τους εμπόρους να είναι δίκαιοι και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Πάτερς αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία θα τον διδάσκει να τηρεί τους νόμους του Θεού και του Κρατους. Αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι δίκαιος και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας. Ο Άγιος Πάτερς προτρέπει τους εμπόρους να είναι δίκαιοι και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Πάτερς αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία θα τον διδάσκει να τηρεί τους νόμους του Θεού και του Κρατους. Αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι δίκαιος και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Πάτερς αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία θα τον διδάσκει να τηρεί τους νόμους του Θεού και του Κρατους. Αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι δίκαιος και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Πάτερς αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία θα τον διδάσκει να τηρεί τους νόμους του Θεού και του Κρατους. Αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι δίκαιος και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Πάτερς αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία θα τον διδάσκει να τηρεί τους νόμους του Θεού και του Κρατους. Αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι δίκαιος και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

Ο Άγιος Πάτερς αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι υπό την προστασία της Εκκλησίας, η οποία θα τον διδάσκει να τηρεί τους νόμους του Θεού και του Κρατους. Αναφέρει ότι ο εμπορικός κόσμος πρέπει να είναι δίκαιος και να μην φοβούνται να δεχθούν τον έλεγχο της Εκκλησίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΑΓΟΡΕΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΑ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΒΑΜΒΑΚΙΟΥ

Τοπικές αγορές

Σύμφωνα με τις πηγές, οι βαμβακοπαραγωγοί πουλούσαν το προϊόν τους σε μία αγορά ή στον τόπο παραγωγής του. Η πώληση στην αγορά από τους ίδιους τους παραγωγούς μαρτυρείται στις Σέρρες. Πρόκειται για πώληση μικρών ποσοτήτων που μεταφέρονταν στον τόπο της εβδομαδιαίας αγοράς από μικρούς παραγωγούς των περιχώρων ή καλλιεργητές τσιφλικιών, οι οποίοι αμείβονταν σε είδος³⁶⁸. Η πώληση στον τόπο παραγωγής πραγματοποιούνταν από μεγάλους γαιοκτήμονες και ήταν χονδρική πώληση³⁶⁹.

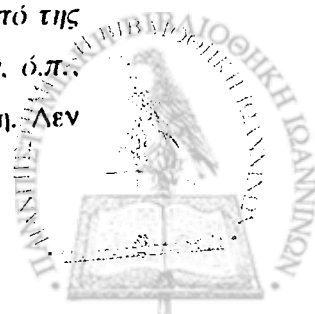
Οι Σέρρες αποτελούσαν τη σημαντικότερη αγορά μακεδονικού βαμβακιού, όσον αφορά τη διάθεσή του στο εσωτερικό, αφού συγκέντρωναν και διένεμαν το μεγαλύτερο όγκο της μακεδονικής βαμβακοπαραγωγής, είτε προοριζόταν για την εσωτερική κατανάλωση είτε εξαγόταν στο εξωτερικό³⁷⁰. Η αγοραπωλησία γινόταν στην εβδομαδιαία αγορά, η οποία, σύμφωνα με τον Beaujour, πραγματοποιούνταν την Κυριακή³⁷¹. Σ' αυτή έπαιρναν μέρος οι

368. Βλ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 60.

369. Βλ. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, ό.π., τ. 1, σ. 123.

370. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 84r και 114v. Μπωζούρ, ό.π.· Cousinéry, ό.π., σ. 163-164· Leake, Travels in northern Greece, ό.π., τ. 3, σ. 207. Βλ. και Farley, The resources of Turkey, ό.π., σ. 55. Για την ανάδειξη των τόπων παραγωγής, εμπορίας και κατανάλωσης του βαμβακιού σε μεγάλες αγορές βλ. Jean Bouvier, *Initiation au vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporains (XIXe-XXe siècles)*, Παρίσι 1977 (γ' έκδοση), σ. 222.

371. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 84r-v και 114v. Ο Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων*, ό.π., σ. 364, αναφέρει ότι αγοραπωλησίες βαμβακιού πραγματοποιούνταν την Τρίτη. Δεν

παραγωγοί της κοιλάδας του Στρουμόνα, από το Μελένικο μέχρι τη Ζίχνα³⁷². Το βαμβάκι που μετέφεραν στον τόπο της αγοράς από τον γειτονικό γεωγραφικό περίγυρο, διοχετευόταν στην εσωτερική κατανάλωση. Συνήθως το αγόραζαν ντόπιοι βιοτέχνες ή πιο απομακρυσμένων περιοχών. Ο Leake αναφέρει σχετικά ότι οι αυτόχθονες ενός μεγάλου τμήματος της Ευρωπαϊκής Τουρκίας προμηθεύονταν από τις Σέρρες ακατέργαστο βαμβάκι για οικιακή χρήση και κυρίως για τη βιοτεχνία νημάτων, τα οποία πουλούνταν στην Ουγγαρία και την Πολωνία³⁷³.

Οι μεγάλοι παραγωγοί και όσοι έμεναν μακριά από τις Σέρρες μετέφεραν στην αγορά δείγματα των βαμβακιών τους, βάσει των οποίων οι αγοραστές, παραγγελιοδόχοι από τις Σέρρες και εμπορικοί πράκτορες από τη Θεσσαλονίκη, αντιπρόσωποι διαφόρων εμπορικών οίκων, διενεργούσαν την προαγορά μεγάλων ποσοτήτων βαμβακιού, αφού διαπραγματεύονταν τις τιμές και έκλειναν τις συμφωνίες για την ημερομηνία παράδοσης του εμπορεύματος στον τόπο παραγωγής. Οι έμποροι δηλαδή της Θεσσαλονίκης έστελναν τους πράκτορές τους στις Σέρρες, για να συναντηθούν με τους αγάδες, οι οποίοι διέθεταν το περισσότερο βαμβάκι. Έτσι, αγόραζαν το εμπόρευμα χωρίς να το δουν και πήγαιναν στα χωριά την ημέρα της παράδοσης για τη συσκευασία και τη μεταφορά του στη Θεσσαλονίκη. Η αγορά βαμβακιού στον τόπο παραγωγής από αντιπροσώπους μεγάλων εμπόρων και εμπορικών οίκων, χωρίς να προηγηθεί η διαδικασία που αναφέρθηκε, ήταν σπάνια³⁷⁴.

Το βαμβάκι πουλιόταν σε μπάλες. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα μία μπάλα ζύγιζε περίπου 100 οκάδες καθαρό βαμβάκι³⁷⁵, δηλαδή 128 χιλιόγραμμα³⁷⁶. Όταν, όμως, η μεταφορά πραγματοποιούνταν

αποκλείεται να έχουν και οι δύο δίκιο, αφού είναι πολύ πιθανό η εβδομαδιαία αγορά να λειτουργούσε περισσότερες από μία φορές την εβδομάδα (βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, ό.π., σ. 33). Μπορούμε ακόμη να υποθέσουμε ότι στη διάρκεια του 19ου αιώνα έγινε μετάθεση της εβδομαδιαίας αγοράς από την Κυριακή στην Τρίτη.

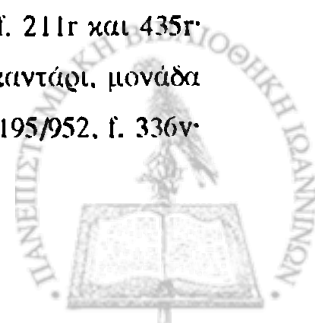
³⁷². Βλ. Μπωζούρ, ό.π., σ. 60· Cousinéry, ό.π., σ. 163· Leake, ό.π., σ. 206-207.

³⁷³. Leake, ό.π., σ. 207.

³⁷⁴. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 84r-v, 115r· Μπωζούρ, ό.π· Cousinéry, ό.π.

³⁷⁵. Βλ. Μπωζούρ, ό.π.

³⁷⁶. Η οκά αντιστοιχεί σε 1,282 χιλιόγραμμα (ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 211r και 435r· Michoff, ό.π., σ. 545). Από τους προξένους χρησιμοποιείται επίσης το καντάρι, μονάδα βάρους που ισοδυναμεί με 44 οκάδες, περίπου 56 χιλιόγραμμα (βλ. F O 195/952, f. 336v·

μέσω ξηράς με τα καραβάνια, το βάρος της μπάλας κυμαινόταν από 50 μέχρι 55 ή και 60 οκάδες, για να ανταποκρίνεται στις δυνατότητες των ζώων που εκτελούσαν τη μεταφορά³⁷⁷. Από τη δεκαετία του 1860 η συσκευασία σε μπάλες πραγματοποιούνταν με τη βοήθεια υδραυλικών πρεσών, που εισάγονταν από το εξωτερικό³⁷⁸. Στην ενδοχώρα χρησιμοποιούσαν πρέσες μικρών διαστάσεων, οι οποίες συσκεύαζαν μπάλες των 65 χιλιογράμμων, ώστε να μπορούν να μεταφερθούν στη Θεσσαλονίκη με άλογα. Οι μπάλες που συσκευάζονταν στη Θεσσαλονίκη, ζύγιζαν από 100 μέχρι 225 χιλιόγραμμα, ανάλογα με τις διαστάσεις της πρέσας. Πρέπει να σημειώσουμε ότι από τον Οκτώβριο του 1865 το βαμβάκι εξαγόταν μόνο σε μπάλες πρέσας· οι περισσότερες από αυτές ζύγιζαν κατά μέσο όρο 100 χιλιόγραμμα, ένας μικρότερος αριθμός 140-160 χιλιόγραμμα, ενώ πολύ λίγες έφταναν τα 225 χιλιόγραμμα. Οι τελευταίες πιέζονταν σε μύλους ατμού, οι οποίοι ανήκαν στο Γάλλο Darblay από το Παρίσι. Στην περίπτωση αυτή οι έμποροι επιβαρύνονταν με τα έξοδα μεταφοράς και φόρτωσης, αφού οι εγκαταστάσεις Darblay βρίσκονταν σε απόσταση μιας ώρας από την πόλη³⁷⁹. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870, σύμφωνα με τον Αυστριακό πρόξενο, οι μπάλες πρέσας ζύγιζαν 150-210 χιλιόγραμμα³⁸⁰.

Κατά την προαγορά του βαμβακιού οι αγοραστές έπρεπε να προκαταβάλουν ένα συγκεκριμένο ποσό χρημάτων. Ο Beaujour αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι εμπορομεσίτες της Θεσσαλονίκης υποχρεώνονταν να πληρώσουν πριν από την παράδοση, ως προκαταβολή, τα τρία τέταρτα της αξίας των βαμβακιών που καπάρωναν³⁸¹. Όταν η προαγορά πραγματοποιούνταν στη διάρκεια της συγκομιδής, ο παραγωγός και οι εμπορικοί πράκτορες συμφωνούσαν η τιμή να διαμορφωθεί μετά την ολοκλήρωση της συγκομιδής. Αφού τα δύο μέρη κατέληγαν σε συμφωνία, οι πράκτορες κατέβαλαν στον παραγωγό ένα χρηματικό ποσό ως εγγύηση χωρίς,

Nachrichten 10 (1876), σ. 30· 30 (1885), σ. 783. Ακόμη, Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Αθήνα 1973, τ. Β', σ. 638. Μία ακόμη μονάδα βάρους, που συναντάμε στις πηγές, είναι η λίβρα (round), ίση με 453,56 γραμμάρια (βλ. Nachrichten 9 (1876), σ. 342· ΜΕΕ Δρανδάκη, τ. ΙΣΤ', σ. 92).

³⁷⁷. Βλ. παρακάτω, σ. 202 και 206.

³⁷⁸. ΑΜΑΙΕ, *ό.π.*, τ. 26, f. 152v-153r.

³⁷⁹. *Ό.π.*, τ. 25, f. 244r.

³⁸⁰. Βλ. Nachrichten 9 (1876), σ. 340.

³⁸¹. Μποζούρ, *ό.π.*, σ. 60· ΑΜΑΙΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 115r.

ωστόσο, να παρέχεται σ' αυτούς κάποιο αποδεικτικό στοιχείο. Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα δεν χορηγούνταν έγγραφες αποδείξεις· οι συναλλαγές στηρίζονταν αποκλειστικά στην αμοιβαία εμπιστοσύνη των ενδιαφερομένων μερών³⁸². Ο Beaujour υποστηρίζει ότι η "καλή πίστη" καθιστούσε αυτό το είδος συναλλαγής "στέρεο". Σπάνια αθετούνταν υποσχέσεις και χάνονταν προπληρωμές. "Η απιστία, αναφέρει χαρακτηριστικά, καθαρά τουρκική, είναι σπάνια και η σιγουριά με την οποία οι Γάλλοι δίνουν στους Γενίτσαρους τεράστια ποσά, για να τα μεταφέρουν από τη Θεσσαλονίκη στις Σέρρες, είναι ακατανόητη· μάλιστα είναι δυσκολότερο να τη δικαιολογήσει κανείς, αν λάβει υπόψη ότι οι δρόμοι συνήθως πολιορκούνται από κλέφτες και ότι η αστυνομία της χώρας, στην ουσία ανυπαρξής, αλλά με κακή διοίκηση, είναι ακατάλληλη να προστατεύσει τους ταξιδιώτες από τις επιθέσεις τους"³⁸³.

Εκτός από την εβδομαδιαία αγορά, αγοραπωλησίες βαμβακιού πραγματοποιούνταν στη διάρκεια του ετήσιου εμπορικού πανηγυριού των Σερρών. Το εμπορικό αυτό πανηγύρι, ένα από τα σημαντικότερα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας και των Βαλκανίων, όφειλε, εν μέρει, τη σημασία του στον εποχιακό χαρακτήρα του εμπορίου βαμβακιού³⁸⁴. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα υπήρξε σημαντικός αγωγός για το βαμβάκι που διοχετευόταν στις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης από τους χερσαίους εμπορικούς δρόμους των Βαλκανίων. Σ' αυτό, κυρίως, παρά σ' ένα κατάστημα της πόλης, πραγματοποιούνταν οι συναλλαγές για το ακατέργαστο βαμβάκι, που διακινούνταν με τα καραβάνια από τις Σέρρες στη Βιέννη ή τη

382. Ό.π. Βλ. ακόμη Σεραφείμ Μάξιμος, Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789, Αθήνα 1973 (γ' έκδοση), σ. 22.

383. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 84v.

384. Βλ. Desa Miljovska, "Economic bases of the social structure of macedonian towns in the second half of the 19th century", *Godisen Zbornik*, 15 (1963), σ. 117). Γενικά για το ρόλο και τις λειτουργίες της εμποροπανήγυρης βλ. Ασδραχάς, Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ιη' και ιθ' αι., ό.π., σ. 34-37· Κων. Καρανάτσης, "Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης". *Τα Ιστορικά*, τχ. 21 (Δεκ. 1994), σ. 312-320. Για τα εμπορικά πανηγύρια της Μακεδονίας με την ευρύτερη γεωγραφική έννοια του όρου, στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18 αιώνα, ό.π., σ. 246-249.

Λειψία³⁸⁵. Εξάλλου, την εποχή αυτή στα εμπορικά πανηγύρια πραγματοποιούνταν το μεγαλύτερο μέρος όλων των εμπορικών συναλλαγών³⁸⁶. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η αγορά των πόλεων, η οποία εξυπηρετούσε το εξωτερικό εμπόριο, λόγω του αργού ρυθμού που χαρακτήριζε το σύστημα της διακίνησης και την κυκλοφορία του χρήματος, δεν εξασφάλιζε την έγκαιρη απορρόφηση του προϊόντος³⁸⁷. Το πανηγύρι των Σερρών έδινε τη δυνατότητα άμεσης εξαγωγής μεγάλων ποσοτήτων και συμπλήρωνε τις μέχρι τότε δραστηριότητες γύρω από το εμπόριο του προϊόντος. Το αποθηκευμένο βαμβάκι, αφού είχαν εξαντληθεί τα περιθώρια διακίνησής του μέσω των άλλων τύπων αγοράς, έβρισκε στο εμπορικό πανηγύρι σημαντική διέξοδο.

Το πανηγύρι των Σερρών συγκροτήθηκε γύρω στα τέλη του 18ου αιώνα και πραγματοποιούνταν τον Ιανουάριο³⁸⁸. Αργότερα, στις αρχές του 19ου αιώνα μετατέθηκε στα μέσα Φεβρουαρίου, εποχή η οποία απείχε αρκετά από την περίοδο της συγκομιδής. Κανονικά άρχιζε στις 20 Φεβρουαρίου και είχε διάρκεια 20 ημερών. Τόσο, όμως, η έναρξη της λειτουργίας του όσο και η λήξη μπορούσαν να μετατεθούν, όταν οι καιρικές συνθήκες ή κάποια πολιτικά γεγονότα δυσχέραιναν τις μετακινήσεις των εμπορών ή τις καθιστούσαν επικίνδυνες³⁸⁹.

Την εποχή αυτή στο πανηγύρι των Σερρών οι πωλήσεις "τοις μετρητοίς" ήταν σπάνιες, ενώ οι προθεσμίες για την εξόφληση της συνολικής αξίας του βαμβακιού, όπως και άλλων εμπορευμάτων, είχαν διάρκεια τριών, έξι και εννέα μηνών. Η εξόφληση επικράτησε να γίνεται τους μήνες Αύγουστο και Σεπτέμβριο, στη διάρκεια των πανηγυριών του Περγλεπέ και του Νευροκοπίου³⁹⁰. Οι έμποροι δηλαδή αγόραζαν από τους αγάδες το προϊόν τοις μετρητοίς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, και το μεταπωλούσαν

385. Βλ. Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, ό.π., σ. 43-44.

386. Βλ. Μάξιμος, ό.π., σ. 22.

387. Βλ. Ασδραχάς, ό.π., σ. 34-35.

388. Βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 247, σημ. 19. Πρβλ. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*, Αθήνα 1939, σ. 23.

389. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 632. Για το εμπορικό πανηγύρι των Σερρών το 19ο αιώνα βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 26r-v. Στράτη, *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωση αιώνας*, Σέρραι 1926 (β' έκδοση), σ. 92.

390. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 632.

στο εξωτερικό με πίστωση. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1885, ο Αυστριακός πρόξενος της Θεσσαλονίκης, Κόμης Alois Viscovich, αναφέρει ότι οι συναλλαγές γίνονταν "τοίς μετρητοίς" και ότι οι βαμβακέμποροι εργάζονταν "εν μέρει" για λογαριασμό τους και "εν μέρει" με προμήθεια³⁹¹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι, εκτός από το βαμβάκι, και άλλα αγροτικά προϊόντα, τα οποία μεταφέρονταν στις Σέρρες από τη Μακεδονία και τις γειτονικές βαλκανικές, κυρίως, περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η πόλη στη διάρκεια της εμποροπανηγύρης κατακλυζόταν από ευρωπαϊκά βιομηχανικά εμπορεύματα, όπως αγγλικά, αυστριακά, γαλλικά και βελγικά. Ο ανταγωνισμός μεταξύ των χωρών της Δύσης, και ιδιαίτερα μεταξύ Αυστρίας και Αγγλίας, στο πανηγύρι των Σερρών έδωσε σημαντική ώθηση στην εμπορική ανάπτυξη της πόλης³⁹².

Ωστόσο, μετά το 1830 και κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα, η εμπορική σημασία του πανηγυριού των Σερρών μειώθηκε³⁹³, ενώ οι δραστηριότητες των ντόπιων εμπόρων στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου περιορίστηκαν σημαντικά. Η D. Miljovska υποστηρίζει ότι από το 1875 η λειτουργία του πανηγυριού διεκόπη³⁹⁴. Η άποψη αυτή δεν ανταποκρίνεται

³⁹¹. Nachrichten 30 (1885), σ. 783.

³⁹². Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 24, f. 70r-71v. Για την εμπορική ανάπτυξη των Σερρών βλ. παρακάτω, σ. 107.

³⁹³. Την ίδια τύχη είχαν και τα υπόλοιπα εμπορικά πανηγύρια της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας. Η εξέλιξη αυτή ήταν αποτέλεσμα σημαντικών αλλαγών στην οικονομική και κοινωνική ζωή της περιοχής: η παραδοσιακή εδαφική κατανομή παραγωγής και ανταλλαγής αγαθών, στην οποία στηρίχθηκαν τα εμπορικά πανηγύρια, υποχώρησε γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα. Στο δεύτερο μισό του αιώνα η Μακεδονία, καθαρά αγροτική περιοχή και παραγωγός πρώτων υλών, θα παίξει το ρόλο περιφερειακής αγοράς (με περιορισμένες δυνατότητες) για την απορρόφηση βιομηχανικών αγαθών της αναπτυσσόμενης Ευρώπης. Στο επίπεδο των εξαγωγών θα συνεχίσει να λειτουργεί ως πηγή πρώτων υλών, οι οικονομικές όμως ανταλλαγές στο έδαφός της θα αναπροσδιοριστούν και θα οργανωθούν σε νέα βάση. Η γεωργική της παραγωγή, στο βαθμό που παρουσιάζει ενδιαφέρον για τους Ευρωπαίους, διοχετεύεται στο εξαγωγικό εμπόριο από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και κατά δεύτερο λόγο από το λιμάνι της Καβάλας. Αποφασιστική υπήρξε η συμβολή της προόδου στον τομέα των μεταφορών, η οποία έγινε αισθητή αρχικά με την οργάνωση της ναυσιπλοΐας στη Θάλασσα και αργότερα με την κατασκευή των σιδηροδρόμων στην Ξηρά (βλ. Miljovska, ό.π., σ. 117).

³⁹⁴. Miljovska, Ό.π.

στην πραγματικότητα, αφού το 1881 ο πρόξενος Ch. Blunt, αναφερόμενος στην πόλη των Σερρών, μνημονεύει το εμπορικό της πανηγύρι. Σύμφωνα, πάντως, με τις πληροφορίες του, την περίοδο αυτή η εμπορική κίνηση του πανηγυριού αφορά περισσότερο το εσωτερικό εμπόριο και τη διακίνηση εμπορευμάτων που εισάγονταν από το εξωτερικό, κυρίως βρετανικών βαμβακερών³⁹⁵.

Πράγματι το πανηγύρι των Σερρών έπαψε να παίζει σημαντικό ρόλο στο μακεδονικό εμπόριο και άρχισε να παρακμάζει από το τέλος της δεκαετίας του 1860, όταν οι αλλαγές στον τομέα των μεταφορών πολλαπλασίασαν τις μεταφορές από τα λιμάνια της Μακεδονίας και επέτρεψαν τη σύνδεση των λιμανιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τακτικές ατμοπλοϊκές γραμμές³⁹⁶. Στις αρχές του 20ου αιώνα την ανάμνηση του εμπορικού πανηγυριού των Σερρών διατηρούσε ένα τετράγωνο συγκρότημα με διώροφα κτήρια, στο ισόγειο των οποίων υπήρχαν καταστήματα. Το οικοδομικό αυτό συγκρότημα βρισκόταν στην αριστερή πλευρά της δυτικής εξόδου της μεγάλης σκεπαστής αγοράς της πόλης, η οποία ήταν γνωστή με την ονομασία "Ορτά-Τσαρσί" και αποτελούσε, όπως φαίνεται, το επίκεντρο του πανηγυριού. Όμως, ο εμπρησμός των Σερρών από τους Βουλγάρους το 1913 κατέστρεψε τα κτήρια και εξαφάνισε και το τελευταίο του ίχνος³⁹⁷.

Για τη διαδικασία εμπορευματοποίησης της βαμβακοπαραγωγής στις άλλες περιοχές της Μακεδονίας δεν διαθέτουμε πληροφορίες. Είναι όμως αυτονόητο ότι το βαμβάκι διοχετευόταν στο εμπόριο μέσω των εβδομαδιαίων αγορών ή της μόνιμης αγοράς των πόλεων. Στο σαντζάκι της Θεσσαλονίκης το μεγαλύτερο μέρος του βαμβακιού, που προοριζόταν για το εξωτερικό εμπόριο, συγκεντρωνόταν στη Θεσσαλονίκη. Ένα μικρότερο ποσοστό, αυτό που τροφοδοτούσε την κατανάλωση της ενδοχώρας, διακινούνταν μέσω της εβδομαδιαίας αγοράς των άλλων πόλεων και κομωπόλεων. Το ίδιο συνέβαινε

³⁹⁵. F O 195/1362, f. 19v-20r. Στα μέσα του 19ου αιώνα τα εμπορικά πανηγύρια πολλαπλασιάστηκαν, έχασαν όμως τη σπουδαιότητά τους εξαιτίας της εξασθένησής τους (βλ. Καφανάσης, *ό.π.*, σ. 318). Για τις αλλαγές στις λειτουργίες του εμπορικού πανηγυριού στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα βλ. σ. 320).

³⁹⁶. βλ. Georgia Ioannidou-Bitsiadou, "Le rôle commercial de Serres au milieu du XIX siècle dans l'espace balkanique", *Βαλκανική Βιβλιογραφία* (Παράρτημα), 6 (1977), σ. 166, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Στράτη, *Ιστορία της πόλεως Σερρών*, *ό.π.*

³⁹⁷. βλ. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών*, *ό.π.*, σ. 366.

και στο σαντζάκι της Δράμας. Εδώ οι κυριότερες τοπικές αγορές βαμβακιού ήταν η Καβάλα και η Δράμα³⁹⁸. Επίσης, στην κωμόπολη του "Ορφανού"³⁹⁹ υπήρχε μία μικρότερη αγορά βαμβακιού που παρήγε η γειτονική περιοχή του Πραβίου⁴⁰⁰.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε στη δραστηριότητα και το ρόλο των γαιοκτημόνων στο εμπόριο βαμβακιού. Οι μπέηδες ήταν υποχρεωμένοι να μοιράζονται το βαμβάκι που παραγόταν στα τσιφλίκια με τους χωρικούς, στο επίπεδο όμως της εμπορικής διαδικασίας ήταν απόλυτα ελεύθεροι να διαθέσουν το προϊόν, όπως οι ίδιοι επιθυμούσαν. Σύμφωνα με τις πηγές, στα σαντζάκια των Σερρών και της Δράμας το εμπόριο βαμβακιού βρισκόταν κάτω από τον έλεγχο των ισχυρών Τούρκων μπέηδων ή αγάδων. Οι αγάδες των Σερρών και της Δράμας είχαν το μονοπώλιο στις εξαγωγές βαμβακιού και υποχρέωναν τους κολίγους καλλιεργητές, ακόμη και τους ελεύθερους μικροκαλλιεργητές, να τους παραδώσουν το βαμβάκι που είχαν στην κατοχή τους σε τιμές πολύ χαμηλότερες από τις τρέχουσες τιμές της αγοράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Ισμαήλ μπέης των Σερρών, ο οποίος, σύμφωνα με τον Leake, ασχολούνταν ο ίδιος με το εμπόριο του βαμβακιού του και είχε υπό την προστασία του τους Έλληνες εμπόρους των Σερρών που διενεργούσαν εκτεταμένο εμπόριο με τη Βιέννη, αν και συχνά η συμπεριφορά του απέναντί τους ήταν εξαιρετικά βίαιη⁴⁰¹. Ο Cousinéry αναφέρει ότι την εποχή της θητείας του ως προξένου (αρχές 19ου αιώνα) ο Ισμαήλ μπέης εξανάγκαζε τους εμπόρους των Σερρών να αγοράσουν μεγάλες ποσότητες βαμβακιού, που διατηρούσε στις αποθήκες του, σε ασύμφορες τιμές και σε περιόδους που εξυπηρετούσαν μόνο τον ίδιο. Συγκεκριμένα, απαιτούσε να πληρωθεί στην τιμή που ίσχυε πριν σημειωθεί πτώση στην αγορά των Σερρών, προκαλώντας την αντίδραση των Ελλήνων εμπορικών πρακτόρων, οι οποίοι εργάζονταν για λογαριασμό γαλλικών εμπορικών οίκων της Θεσσαλονίκης. Για την αντιμετώπιση παρόμοιων αυθαιρεσιών συχνά ήταν τα διαβήματα των προξένων των ευρωπαϊκών χωρών προς τις οθωμανικές αρχές και τα σχετικά διατάγματα του Πασά της Θεσσαλονίκης. Όμως, ούτε η

398. Βλ. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, ό.π., τ. 2, σ. 62.

399. Για την ονομασία "Ορφανός" βλ. παρακάτω, σ. 110, σημ. 432.

400. Βλ. Cousinéry, ό.π., σ. 65-66.

401. Leake, ό.π., σ. 203. Βλ. και εφημ. "Ανατολή", 9 Αυγούστου 1858 (ΓΑΚ- ΑΓΒ Α16, Ήπειρος- Θεσσαλία- Αλβανία- Μακεδονία, φ. 4). Βλ. και παρακάτω, σ. 37.

μεσολάβηση της κεντρικής διοίκησης κατάφερε να λύσει οριστικά το πρόβλημα⁴⁰².

Εμπορικά κέντρα εξαγωγής

Το μακεδονικό βαμβάκι διοχετευόταν στο εξωτερικό εμπόριο μέσω Σερρών, Θεσσαλονίκης και Καβάλας.

Παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο διάστημα της περιόδου που εξετάζουμε το εμπόριο βαμβακιού μέσω Σερρών υπήρξε σημαντικό, συνολικά το μεγαλύτερο μέρος του διεξήχθη από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης⁴⁰³. Είναι, όμως, απαραίτητο να διευκρινίσουμε ότι το βαμβάκι που διακινούνταν από τη Θεσσαλονίκη προερχόταν από διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, ενώ από τις Σέρρες διακινούνταν κυρίως βαμβάκι της ομώνυμης περιφέρειας.

Η Θεσσαλονίκη υπήρξε το δεύτερο εμπορικό κέντρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, το πιο σημαντικό λιμάνι της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, μετά την Κωνσταντινούπολη, και το κύριο λιμάνι της Μακεδονίας⁴⁰⁴. Ταυτόχρονα

402. Cousinéry, *ό.π.*, τ. 1, σ. 152.

403. Βλ. παρακάτω, σ. 152-192.

404. Βλ. Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, *ό.π.*, σ. 185· Heuschling, L'empire de Turquie, *ό.π.*, σ. 210· Απ. Βακαλόπουλου, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη 1973, τ. Δ', σ. 497· Lampe-Jackson, Balkan Economic History, *ό.π.*, σ. 39. Για την πορεία της εμπορικής ανάπτυξης και εξέλιξης του λιμανιού της Θεσσαλονίκης από τις αρχές του 19ου αιώνα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1880 βλ. Κ. Βακαλόπουλος, "Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)", *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ. 76-80· στον ίδιο, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου, *ό.π.*, σ. 15-22 και 71-79· "Le Commerce des ports de Thessalonique et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies* 22 (1981), τχ. 1, σ. 85-108· "Οι ευρωπαϊκές συγκυρίες και οι οικονομικές επιπτώσεις τους στην εμπορική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας κατά την Ανατολική Κρίση (1875-1878) και στα μετέπειτα χρόνια", *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2 (1983), σ. 114-119. Ακόμη, Théano Tsiouaridou, "The commercial development and economic importance of the port of Thessaloniki, from the end of the eighteenth century to the end of World War I", *Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society in East Central Europe*, Θεσσαλονίκη 6-8 Ιουνίου 1985, σ. 273-279. Σημαντικές πληροφορίες για το ρόλο που έπαιξε η Θεσσαλονίκη ως διαμετακομιστικό κέντρο της ανατολικής Μεσογείου, την αναβάθμισή της μετά την κατασκευή των σιδηροδρόμων (τέλη δεκαετίας του 1870) έως τα μέσα της δεκαετίας του 1890, την κίνηση

ήταν η αποθήκη της εύφορης ενδοχώρας της⁴⁰⁵. Μετά τον Κορμαϊκό πόλεμο (1853-1856), όταν η οθωμανική ζώνη των Βαλκανίων απέκτησε σημασία διαμετακομιστικού χώρου παρά μιας αγοράς κατανάλωσης, αποτέλεσε σημαντική διέξοδο για τη βαλκανική ενδοχώρα⁴⁰⁶. Η ανάπτυξή της στη διάρκεια του 19ου αιώνα υπήρξε ραγδαία, αφού αποτέλεσε έναν από τους πιο αξιόλογους πόλους έλξης για την αστικοποίηση των πληθυσμών των αγροτικών περιοχών στη νότια Βαλκανική. Στις αρχές του 20ου αιώνα οι επιδράσεις από τη Δυτική Ευρώπη ήταν εμφανείς σε όλους σχεδόν τους τομείς της οικονομικής της ζωής. Καθώς εξελίχθηκε σε μητρόπολη της νότιας Βαλκανικής, προσείλκυε το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών κεφαλαίων, ενώ δεχόταν παράλληλα τις δυτικές ιδέες⁴⁰⁷.

Οι Σέρρες αποτελούσαν το δεύτερο εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας. Πρωτεύουσα του ομώνυμου σαντζακιού, ήταν η έδρα της τοπικής διοίκησης⁴⁰⁸. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Beaujour, στα τέλη του 18ου αιώνα στον πληθυσμό της περιλαμβάνονταν 300-400 εμπορικοί πράκτορες διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν πράκτορες των Γερμανών⁴⁰⁹. Στη δεκαετία του 1830 φιλοξενούσε προξενικούς πράκτορες της Αυστρίας, Γαλλίας, Ρωσίας και Πρωσίας⁴¹⁰, ενώ μέχρι τα μέσα του αιώνα προστέθηκαν πράκτορες της Αγγλίας, του Βελγίου, της Ελλάδας και της Ιταλίας⁴¹¹. Η ελληνική κυβέρνηση, που είχε μεγάλο αριθμό Ελλήνων υπηκόων στην περιοχή αυτή, διατηρούσε έναν έμμοσθο

που σημειώθηκε την ίδια περίοδο στο χερσαίο και θαλάσσιο εμπόριό της, βρίσκουμε και στο μακροσκελέστατο υπόμνημα του Γάλλου προξένου A. de Lacretelle (ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 185r-190v).

405. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 391r.

406. Βλ. Djordjevic, *The Balkans*, ό.π., σ. 17· Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, ό.π., σ. 59.

407. Βλ. Ηλ. Μεσσίνας (με τη συνεργασία του Ίωνα Βασιλειάδη), *Οι Συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, Αθήνα 1977, σ. 48. Για τις οικονομικές δραστηριότητες της Θεσσαλονίκης από τις αρχές του 20ου αιώνα μέχρι την εποχή της απελευθέρωσης βλ. Χεκίμογλου, *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη 1900-1936*, ό.π., σ. 36-55.

408. Holland, ό.π., σ. 192.

409. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 111r.

410. F O 195/100, f. 371r.

411. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 632· Ioannidou-Bitsiadou, ό.π., σ. 165, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

υποπρόξενο⁴¹². Την ίδια περίοδο στη Θεσσαλονίκη ήταν εγκατεστημένοι προξενικοί πράκτορες της Αυστρίας, της Γαλλίας, του Βελγίου, της Δανίας, Αμερικής, Ελλάδας, Νεάπολης, Ρωσίας, Σαρδηνίας, Ισπανίας, Τοσκάνης και Σουηδίας, καθώς και Αυστριακοί, Άγγλοι, Γάλλοι, Έλληνες Επτανήσιοι, Ρώσοι, Τούρκοι εμπορικοί πράκτορες, "προστατευόμενοι" των αντίστοιχων κρατών, και ντόπιοι Εβραίοι, οι οποίοι ασχολούνταν με το εμπόριο, "προστατευόμενοι" επίσης διαφόρων ευρωπαϊκών χωρών⁴¹³.

Οι Σέρρες εξελίχθηκαν σε σπουδαίο εμπορικό κέντρο στα τέλη του 18ου αιώνα, μετά την κάμψη του εμπορίου της Θεσσαλονίκης, η οποία ήταν αποτέλεσμα των πολεμικών συγκρούσεων στην Ευρώπη. Σε καίρια θέση μέσα στη ζώνη βαμβακοπαραγωγής της κεντρικής Μακεδονίας, απέκτησαν αξιόλογες εμπορικές εγκαταστάσεις, μέσω των οποίων πραγματοποιούνταν οι συναλλαγές με τις βόρειες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και τα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Την εποχή του Ισμαήλ μπέη (τέλη 18ου-αρχές 19ου αιώνα) "εκατόν σαράντα εμπορικά καταστήματα" της πόλης είχαν ανταπόκριση με την Ευρώπη. Λόγω της εμπορικής αυτής ανάπτυξης η πόλη γνώρισε εξαιρετικά μεγάλη ευημερία⁴¹⁴.

Σύμφωνα με τον πρόξενο R. Wilkinson, το 1860 το αγγλικό προξενείο της Θεσσαλονίκης διόρισε στις Σέρρες έναν επίτιμο δραγουμάνο και ανταποκριτή, για να προστατεύει τα βρετανικά συμφέροντα και να παρέχει πληροφορίες σχετικά με την παραγωγή βαμβακιού, αφού ήταν το σημαντικότερο βαμβακοπαραγωγικό κέντρο της περιοχής⁴¹⁵. Αργότερα στη δεκαετία του 1880, η Βρετανία, όπως και η Αυστρία, εκπροσωπούνταν στις Σέρρες με υποπροξενεία, η Ελλάδα με προξενείο και η Ιταλία με ένα προξενικό πρακτορείο. Εκτός από τον Έλληνα πρόξενο, όλοι όσοι κατείχαν τις υπόλοιπες θέσεις ήταν ντόπιοι⁴¹⁶.

Η Καβάλα υπήρξε το τρίτο αξιόλογο εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας και μία από τις σημαντικότερες πόλεις του σαντζακίου της Δράμας, στο οποίο ανήκε. Στα τέλη της δεκαετίας του 1830 φιλοξενούσε δύο προξενικούς πράκτορες, έναν Αυστριακό υποπρόξενο και έναν Έλληνα εμπορικό

412. ΡΡΑΡ 60 (1872), σ. 673.

413. F O 195/100, f. 370v.

414. Βλ. εφημ. "Ανατολή", 26 Αυγούστου 1858 (ΓΑΚ- ΛΓΒ, Λ16, φ. 3).

415. ΡΡΑΡ 60 (1872), σ. 673.

416. Ο.π., 81 (1884), σ. 247.

πράκτορα, ενώ διέθετε επτά "εμπορικά καταστήματα"⁴¹⁷. Σύμφωνα με τις πηγές, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα είχε μόνο δύο μικρούς εμπορικούς οίκους, οι οποίοι ανήκαν σε ντόπιους⁴¹⁸. Την εποχή αυτή προστέθηκε ένας ευρωπαϊκός οίκος, ο οποίος ήταν γαλλικός. Η Γαλλία, καθώς, επίσης, η Αυστρία και η Σαρδηνία εκπροσωπούνταν από ένα προξενικό πράκτορα⁴¹⁹.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι στα μέσα του 19ου αιώνα το λιμάνι της Καβάλας ήταν ακόμη ένας εμπορικός όρμος, που δεν παρείχε καμία ασφάλεια στα πλοία, αφού ορισμένες εποχές του έτους δέχονταν ισχυρούς ανέμους. Ωστόσο, το πρώτο ναυάγιο σημειώθηκε το 1869 σε πλοίο της γαλλικής εταιρείας "Marc Fraissinet", ενώ και το δεύτερο, που συνέβη την ίδια χρονιά, αφορούσε επίσης πλοίο της ίδιας εταιρείας. Αντί της Καβάλας τα πλοία προτιμούσαν τα δύο γειτονικά λιμάνια της Κεραμωτής και του Πόρτο-Λάγος, τα οποία θεωρούνταν πιο ασφαλή⁴²⁰. Το λιμάνι της Καβάλας απέκτησε μεγάλη εμπορική σημασία και έγινε μία από τις κύριες διεξόδους για τα προϊόντα της Μακεδονίας στις αρχές της δεκαετίας του 1870· την εποχή αυτή ευνοήθηκε σημαντικά από την προοδευτική ανάπτυξη των εξαγωγών καπνού και την εμπορική κίνηση προς τις Σέρρες, την οποία μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1860 διεκδικούσε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Στη δεκαετία του 1870 στην Καβάλα υπήρχαν πάνω από τριάντα ντόπιοι και ξένοι εμπορικοί οίκοι, οι οποίοι διενεργούσαν εμπορικές συναλλαγές με ευρωπαϊκές χώρες και ανέπτυσαν όλο και μεγαλύτερη δραστηριότητα⁴²¹.

Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, εποχή μεγάλης ανάπτυξης του χερσαίου εμπορίου με την Κεντρική Ευρώπη, τα δύο τρίτα των εξαγωγών μακεδονικού βαμβακιού μεταφέρονταν στον προορισμό τους από τις Σέρρες με καραβάνια⁴²². Παράλληλα, η πόλη δέχονταν αυτόχθονες από τη Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Βουλγαρία, Θράκη και Θεσσαλία, οι οποίοι

417. F O 195/100, f. 370v.

418. ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 549.

419. Βλ. Guys, *Le guide de la Macédoine*, ό.π., σ. 112.

420. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 24, f. 73r-v και τ. 26, f. 18v-19r.

421. Ό.π., f. 24-27· Guys, ό.π., σ. 25-26· Κ. Βακαλόπουλου, *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου*, ό.π., σ. 60.

422. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 93r, 111r, 116v και 407r-v· Virginia Pascaleva, "Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l' Empire ottoman avec les 'Etats européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s.", *Etudes Historiques* 4 (1968), σ. 275-76 και 282-283. Βλ. και παρακάτω, σ. 131-132.

προμηθεύονταν εισαγόμενα εμπορεύματα ή αγόραζαν εγχώρια αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα, κυρίως βαμβάκι και νήματα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω⁴²³. Την ίδια περίοδο η Θεσσαλονίκη υπήρξε η σημαντικότερη, μετά τη Σμύρνη, αγορά εξαγωγής βαμβακιού στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής, αφού συγκέντρωνε και διακινούσε, εκτός από ένα μέρος του μακεδονικού βαμβακιού, μεγάλες ποσότητες από τη Μικρά Ασία, την Κύπρο και τη Συρία⁴²⁴. Καθώς τα περισσότερα από τα ευρωπαϊκά λιμάνια ήταν κλειστά στο βρετανικό εμπόριο εξαιτίας του ηπειρωτικού αποκλεισμού, έγινε το κυριότερο εμπορικό κέντρο για την πλούσια αγροτική παραγωγή της περιοχής αυτής, η σημαντικότερη αγορά της Ευρωπαϊκής Τουρκίας για την εξαγωγή βαμβακιού, μαλλιού, λευκών και κόκκινων νημάτων, βαμβακερών υφασμάτων, δημητριακών, κ.ά.⁴²⁵. Οι εμπορικές της σχέσεις με χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως την Αγγλία, τη Γαλλία και την Αυστρο-Ουγγαρία, έγιναν πιο στενές στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και ιδιαίτερα μετά τη σύνδεσή της με τα μεγάλα ευρωπαϊκά σιδηροδρομικά δίκτυα⁴²⁶.

Για να επανέλθουμε στις Σέρρες, παρά την οικονομική κρίση που υπέστη η πόλη στη δεκαετία του 1830, εξαιτίας της πολιτικής συγκυρίας της προηγούμενης δεκαετίας και των αλλαγών που σημειώθηκαν στο πεδίο των εμπορικών ανταλλαγών, στον τομέα του βαμβακιού συνέχισαν να παίζουν σημαντικό ρόλο μέχρι τα μέσα του αιώνα⁴²⁷. Το 1839 ο Γάλλος πρόξενος F.

423. Βλ. Στράτη, *Ιστορία της πόλεως Σερρών*, ό.π., σ. 81. Για την εμπορική ακμή της πόλης των Σερρών σ. 92-93. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου ελληνισμού*, τ. Δ', ό.π., σ. 183. Βλ. και παραπάνω, σ. 98.

424. Βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 289. Βλ. και παρακάτω, σ.137

425. ΡΡΑΡ, 67 (1873), σ. 745.

426. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 185γ. Για τη σιδηροδρομική σύνδεση της Θεσσαλονίκης με το εξωτερικό βλ. παρακάτω, σ. 204-205.

427. Στην πολιτική συγκυρία της προηγούμενης δεκαετίας αναφεροθήκαμε παραπάνω (σ.48). Στο οικονομικό πεδίο, η μείωση της αγροτικής παραγωγής και η καταστροφή της βιοτεχνίας είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην εμπορική κίνηση των Σερρών. Η παρακμή του χερσαίου εμπορίου και η αύξηση των θαλάσσιων μεταφορών οδήγησε τις Σέρρες, όπως και άλλες πόλεις, σε στασιμότητα (βλ. Καλοστίπη, *Μακεδονία*, ό.π., σ. 58). Η ελεύθερη ναυσιπλοΐα στο Δούναβη διευκόλυνε τους εμπόρους των Βαλκανίων και τους ξένους να προμηθεύονται εμπορεύματα της Κεντρικής Ευρώπης απευθείας από τη Βιέννη. Λε σημειωθεί ότι μέχρι τότε οι Σέρρες τροφοδοτούσαν τις βόρειες επαρχίες της Βοσνίας,

Guys επισημαίνει ότι τα περισσότερα βαμβάκια στέλνονταν απευθείας στη Γερμανία, μέσω Ξηράς ή Θαλάσσης, από τον "Ορφανό ή Τσάγεζι"⁴²⁸. Ο ίδιος στον "Οδηγό της Μακεδονίας" αναφέρει ότι "ο "Ορφανός" έγινε το λιμάνι των Σερρών· όλα τα εμπορεύματα, με προέλευση ή προορισμό αυτή την πόλη, καταλήγουν σ' αυτό. Ελπίζουμε ότι η Πύλη, θέλοντας να βοηθήσει τα εμπορικά της κέντρα, θα ανοίξει τη λίμνη Κερκίνη, μία τεράστια λίμνη, η οποία έχει το βάθος να δεχτεί πλοία 3-400 τόνων"⁴²⁹.

Το Τζάγεζι ήταν ένα μικρό λιμάνι στις εκβολές του Στρυμόνα, στο βόρειοανατολικό μυχό του Στρυμονικού κόλπου⁴³⁰, σε απόσταση 8 ωρών από τη Θεσσαλονίκη⁴³¹. Στις πηγές συνήθως αναφέρεται ως λιμάνι του "Ορφανού", ενώ ο Στρυμονικός κόλπος ως κόλπος του Ορφανού⁴³².

Αξιόλογη εμπορική κίνηση παρατηρήθηκε στο Τζάγεζι στη δεκαετία του 1840. Την προηγούμενη περίοδο το μεγαλύτερο μέρος του εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου των Σερρών μέσω Θαλάσσης πραγματοποιούνταν από τη Θεσσαλονίκη⁴³³. Ας σημειωθεί ότι μέσω Τσάγεζι διακινούνταν και η βαμβακοπαραγωγή του καζά του Πραβίου⁴³⁴. Σε έκθεσή του, στις 10 Ιουλίου του 1848, ο Γάλλος πρόξενος F. Grasset αναφέρει ότι στο λιμάνι αυτό υπήρχαν μεγάλες αποθήκες για τη φύλαξη των εμπορευμάτων⁴³⁵.

Ερζεγοβίνης και Βουλγαρίας με εγχώρια, αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα, καθώς και με εισαγόμενα ευρωπαϊκά εμπορεύματα (βλ. Στράτη, *ό.π.*, σ. 92· Pascaleva, *ό.π.*, σ. 284).

428. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 22, f. 274r.

429. Βλ. Guys, *ό.π.*, σ. 103· *Correspondance d' Orient*, τ. 22, f. 309r.

430. Βλ. Καλοστίπη, *ό.π.*, σ. 57.

431. Βλ. Guys, *ό.π.*, σ. 105.

432. *Ο.π.* ΡΡΑΡ 81 (1884), σ. 245· *Nachrichten* 30(1885), σ. 786. Η ονομασία προέρχεται από το "Ορφάνιον", έναν από τους σινοικισμούς που με τη νομοθετική ρύθμιση του 1919 σχημάτισαν την κοινότητα Ορφανίου του Νομού Καβάλας· η κοινότητα αυτή βρίσκεται στην ορεινή επαρχία του Παγγαίου (Πραβίου), στις νοτιοδυτικές υπώρειες των ορέων Παγγαίου και Συμβόλου, σε μικρή απόσταση από το Στρυμονικό κόλπο (βλ. *Σύσταση και εξέλιξη Δήμων και Κοινοτήτων. Νομός Καβάλας*, Αθήναι 1962, σ. 180. Ακόμη, *ΜΕΕ Λαονδάκη*, τ. ΙΘ', σ. 122). Από τον Εβλιά Τσελεμπή γίνεται λόγος για κωμόπολη με την ονομασία Ορφάν ή Ορκάν (βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Πηγές της Ιστορίας της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 71-72).

433. *Correspondance d' Orient*, *ό.π.*

434. F O 195/ 647, f. 412.

435. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 23, f. 366v.

Στη δεκαετία του 1840 οι εξαγωγές βαμβακιού από τις Σέρρες και την Καβάλα σημείωσαν άνοδο· τα δύο εμπορικά κέντρα προσπαθούσαν να μονοπωλήσουν το εμπόριο βαμβακιού προς όφελός τους. Ο ανταγωνισμός με τη Θεσσαλονίκη στον τομέα αυτό ήταν εξαιρετικά έντονος. Οι ευρωπαίοι έμποροι προτιμούσαν να αγοράσουν βαμβάκι στις Σέρρες, επειδή οι τιμές ήταν χαμηλότερες και τα έξοδα μεταφοράς μέσω Τσάγεζι λιγότερα⁴³⁶.

Ωστόσο, από τα μέσα του 19ου αιώνα, μετά την τεράστια πρόοδο της ναυτιλίας και τη χρήση του ατμού, το εμπόριο βαμβακιού, όπως άλλωστε συνέβαινε με το μεγαλύτερο μέρος του μακεδονικού εμπορίου, διενεργούνταν μέσω Θεσσαλονίκης· ακολουθούσε η Καβάλα και τελευταίο το Τσάγεζι. Η Θεσσαλονίκη παρέμεινε το αδιαφιλονίκητο εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας. Υποστηριζόμενη από την Καβάλα κυριαρχούσε σε μια ενδοχώρα που ξεπερνούσε τα όριά της⁴³⁷.

Στη δεκαετία του 1880 το περισσότερο βαμβάκι των Σερρών διοχετευόταν στη Θεσσαλονίκη από το λιμάνι του Τζάγεζι και εμφανίζεται στους πίνακες των εξαγωγών της⁴³⁸. Άλλωστε, την εποχή αυτή και το εισαγωγικό εμπόριο των Σερρών διεξαγόταν μέσω Θεσσαλονίκης. Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρονται για το θέμα αυτό σε έκθεση του αγγλικού υποπροξενείου των Σερρών στις 31 Μαρτίου του 1884: "Η κυριότερη αγορά, από την οποία προμηθεύεται εμπορεύματα το σαντζάκι των Σερρών, είναι η Θεσσαλονίκη. Πολλοί λίγοι οίκοι στέλνουν τα εμπορεύματά

⁴³⁶. Ο.π., f. 366v. Για το λιμάνι του Τζάγεζι και το ρόλο του στο εμπόριο των Σερρών, την εποχή αυτή, βλ. ακόμη εφημ. "Ανατολή", 16 Σεπτεμβρίου 1858 (ΓΑΚ- ΛΓΒ, Δ16, φ. 14-16). Σύμφωνα με όσα αναφέρονται στο σχετικό άρθρο, το λιμάνι αποτελούσε ιδιοκτησία των αδελφών Άμποτ, αγγλικής καταγωγής, οι οποίοι διατηρούσαν εμπορικό οίκο στη Θεσσαλονίκη. Αν λάβουμε υπόψη τις πληροφορίες του Άγγλου προξένου, το Τσάγεζι δεν κατάφερε τελικά να παίξει αποφασιστικό ρόλο στο εμπόριο του σαντζακιού των Σερρών. Ο σοβαρότερος λόγος που δεν επέτρεψε την ανάπτυξή του, ήταν η απουσία κατάλληλου οδικού δικτύου. Όλες οι προσπάθειες απέτυχαν, παρόλο που οι κάτοικοι πλήρωσαν σε χρήμα και μόχθο. Οι δρόμοι που οδηγούσαν στο λιμάνι, ειδικά το χειμώνα, ήταν σε πολύ κακή κατάσταση (βλ. ΡΡΑΡ 81 (1884), σ. 245-46). Για την εμπορική σημασία του λιμανιού του Τσάγεζι, ιδιαίτερα στον τομέα των αγγλικών εισαγωγών και εξαγωγών τη δεκαετία του 1840, βλ. Κ. Βακαλόπουλου, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χιόρου στα μέσα του 19ου αιώνα, ό.π., σ. 60-61, 63 και 113.

⁴³⁷. Βλ. Καλοστόπη, ό.π., σ. 57. Βλ. ακόμη στο επόμενο κεφάλαιο των εξαγωγών.

⁴³⁸. ΡΡΑΡ 81 (1884), σ. 245-246· 86 (1887), σ. 470. Βλ. και παρακάτω, σ. 177-180.

τους εκεί απευθείας από τις χώρες που τα παράγουν"⁴³⁹. Ας σημειωθεί ότι η λειτουργία των πρώτων σιδηροδρόμων στη δεκαετία του 1880, και κυρίως οι γραμμές που εγκαινιάστηκαν τη δεκαετία του 1890, έλυσαν σημαντικά προβλήματα στις χερσαίες μεταφορές⁴⁴⁰.

Ωστόσο, η Καβάλα ανταγωνιζόταν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης στη διεξαγωγή του μακεδονικού εμπορίου· δεδομένου ότι βρισκόταν πλησιέστερα στους τόπους παραγωγής του βαμβακιού ο ανταγωνισμός στον τομέα αυτό υπήρξε ιδιαίτερα έντονος. Επιπλέον, είχε το πλεονέκτημα να διαθέτει έξω από την πύλη του λιμανιού της τεράστιες αποθήκες για τη συγκέντρωση βαμβακιού και καπνού που καλλιεργούνταν στην ενδοχώρα του σαντζακιού της Δράμας⁴⁴¹. Στον ίδιο χώρο υπήρχαν ακόμη χάνια από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα⁴⁴². Το 1884 ο Αυστριακός πρόξενος Κόμης Alois Viscovich επισημαίνει ότι ένα μέρος του βαμβακιού των Σερρών μεταφερόταν στη Θεσσαλονίκη και το υπόλοιπο στην Καβάλα, ενώ το βαμβάκι της Στρώμνιτσας μόνο στη Θεσσαλονίκη⁴⁴³. Στα τέλη της δεκαετίας οι εξαγωγές βαμβακιού από την Καβάλα εξακολουθούσαν να είναι σημαντικές, παρά το γεγονός ότι το λιμάνι δεν παρείχε την απαιτούμενη ασφάλεια. Τα πλοία αγκυροβολούσαν στην ανοικτή Θάλασσα και για τη μεταφορά των εμπορευμάτων χρησιμοποιούνταν μικρές βάρκες⁴⁴⁴. Τις δύο επόμενες δεκαετίες οι εξαγωγές από την Καβάλα, αν και χαμηλότερες από πριν, δεν έπαψαν να είναι αξιόλογες, αφού περιελάμβαναν ένα μέρος του βαμβακιού των Σερρών, καθώς και το βαμβάκι της ανατολικής Μακεδονίας που διοχετευόταν στο εξωτερικό εμπόριο⁴⁴⁵.

439. ΡΡΑΡ, *ό.π.*, σ. 245.

440. Βλ. παρακάτω, σ. 204-205.

441. Βλ. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, *ό.π.*, τ. 2, σ. 70· *Nachrichten*, 25 (1883), σ. 248.

442. Βλ. Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 210, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

443. *Nachrichten* 30 (1885), σ. 783.

444. ΡΡΑΡ 103 (1888), σ. 354. Για τον όγκο των εξαγωγών βαμβακιού από την Καβάλα, την περίοδο αυτή, βλ. παρακάτω, σ. 183.

445. Βλ. παρακάτω, σ. 186-192.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΕΜΠΟΡΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΟΙΚΟΙ

Στο εξαγωγικό εμπόριο του βαμβακιού, όπως εξάλλου συνέβαινε με ολόκληρο το μακεδονικό εμπόριο, κυριαρχούσαν οι ντόπιοι έμποροι, Έλληνες και Εβραίοι. Όπως επισημαίνει στις αρχές του 19ου αιώνα ο περιηγητής Holland, αυτές οι δύο ομάδες εμπόρων ήταν οι σημαντικότερες στη Θεσσαλονίκη⁴⁴⁶. Η ίδια επισήμανση γίνεται και στις αρχές της δεκαετίας του 1860 από τον Άγγλο πρόξενο Ch. Calvert, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το εμπόριο στο βιλαέτι της Θεσσαλονίκης βρισκόταν στα χέρια Ελλήνων και Εβραίων⁴⁴⁷. Αργότερα, στη δεκαετία του 1880, ο Ch. Blunt, αναφερόμενος στο εμπόριο του σαντζακιού των Σερρών, παρατηρεί ότι οι Έλληνες είχαν στα χέρια τους τόσο το μικρό όσο και το μεγάλο εμπόριο, εννοώντας προφανώς το εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο. Παράλληλα, για τους Εβραίους υπογραμμίζει ότι ήταν τοκογλύφοι, μεγαλέμποροι, αλλά και μικρέμποροι⁴⁴⁸.

Έλληνες έμποροι από τη Μακεδονία και την Ήπειρο προωθούσαν προς τα ιταλικά εμπορικά κέντρα, κυρίως τη Βενετία, τη Μεσσήνη και την Αγκώνα, βαμβάκι, σιτάρι, μαλλιά και δέρματα των περιοχών τους, καθώς και

446. Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, ό.π., σ. 186-187 και 194. Βλ. ακόμη εφημ. "Le Spectateur Oriental", 9/5/1823, (ΓΑΚ- ΛΓΒ, φ. 11). Για τη δραστηριότητα των Ελλήνων στο εμπόριο βαμβακιού βλ. Σπ. Λάμπρου, "Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Λυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού", *Νέος Ελληνομνημών*, τ. 8 (1911), σ. 292.

447. ΡΡΑΡ 67 (1861), σ. 510.

448. Ό.π., 81 (1884), σ. 243. Στους Έλληνες και Εβραίους εμπόρους της Μακεδονίας αναφέρεται και ο Bianconi, *Cartes commerciales. Turquie d'Europe, Province de Macédoine*, ό.π., σ. 6-7.

της γειτονικής Θεσσαλίας από το 17ο αιώνα⁴⁴⁹. Μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς, το 1718, και το άνοιγμα του λιμανιού της Τεργέστης, έμποροι και αγωγιάτες των περιοχών αυτών άρχισαν να μεταφέρουν βαμβάκι, μαλλιά και, προς το τέλος του αιώνα, βαμβακερά νήματα στην Αυστρία και τη Γερμανία μέσω θαλάσσης ή ξηράς, περνώντας από το Βελιγράδι. Πρέπει να σημειώσουμε ότι οι χριστιανοί Βαλκάνιοι έμποροι απέκτησαν τον έλεγχο του χερσαίου εμπορίου στο εσωτερικό των Βαλκανίων, επειδή οι ευρωπαίοι συνάδελφοί τους αγνοούσαν τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή⁴⁵⁰. Εργαζόμενοι ως πράκτορες των ευρωπαϊών εμπόρων, βοήθησαν στη γρήγορη ενσωμάτωση της βαλκανικής ζώνης στην ευρωπαϊκή αγορά⁴⁵¹.

Πολύ σημαντικό ρόλο στο εμπόριο βαμβακιού, εκτός από τους Έλληνες, έπαιξαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, αν και για δύο αιώνες, από τα μέσα του 17ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, η παλιά εβραϊκή κοινότητα βρισκόταν σε παρακμή⁴⁵². Από τις αρχές του 18ου αιώνα μεγάλη εμπορική δραστηριότητα ανέπτυξαν οι Εβραίοι του Λιβόρνου, οι οποίοι

⁴⁴⁹. Βλ. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, *ό.π.*, σ. 228-229. Ακόμη, Lampe-Jackson, *Balkan Economic History*, *ό.π.*, σ. 40.

⁴⁵⁰. Βλ. Pascaleva, *Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques*, *ό.π.*, σ. 273. Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος, Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, *ό.π.*, σ. 303 και 305· Τοντόροφ, Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας, *ό.π.*, τ. Β', σ. 281. Γενικά στον ελλαδικό χώρο οι ντόπιοι έμποροι πήραν στα χέρια τους το εξαγωγικό εμπόριο από τα μέσα του 18ου αιώνα, όταν αποδεσμεύτηκαν από την προστασία των ξένων και η Πύλη τους εξομοίωσε με τους ευρωπαίους εμπόρους (βλ. Σιμόπουλου, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800, *ό.π.*, σ. 719· Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, *ό.π.*, σ. 38.

⁴⁵¹. Για το ρόλο των μη μουσουλμάνων εμπορικών πρακτόρων των ευρωπαίων στα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο βλ. Wallerstein, *Deçdeli and Kasaba, The Incorporation of the Ottoman Empire into the world economy*, *ό.π.*, σ. 92. Mantran, *Histoire de l' Empire Ottoman*, *ό.π.*, σ. 284. Για την ανάδειξη των Ελλήνων σε κύριο παράγοντα που συνέδεε τις βαλκανικές οικονομίες με τη Μεσόγειο βλ. Djordjevic, *The Balkans and the Mediterranean in the nineteenth century*, *ό.π.*, σ. 18-19.

⁴⁵². Βλ. Μεσσίνας, *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, *ό.π.*, σ. 46 και παρακάτω, σ. 128-129.

εγκαταστάθηκαν την εποχή αυτή στην πόλη και μέχρι το 1848 παρέμειναν υπό γαλλική προστασία⁴⁵³. Οι Εβραίοι αντιπροσώπευαν ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης με εξαιρετική δραστηριότητα στους περισσότερους τομείς της οικονομίας της. Ήταν η δεύτερη σε αριθμό Εβραίων πόλη μετά την Κωνσταντινούπολη. Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η οθωμανική πρωτεύουσα είχε 37.000 Εβραίους, η Θεσσαλονίκη έφτανε τις 12.000⁴⁵⁴.

• Για τους Εβραίους των Σερρών, που αριθμητικά ήταν πολύ λιγότεροι από τους Έλληνες, δεν διαθέτουμε στοιχεία για συμμετοχή τους στο εξαγωγικό εμπόριο βαμβακιού, όπως συμβαίνει με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης⁴⁵⁵. Ωστόσο, μπορούμε να τη θεωρήσουμε βέβαιη, αφού είναι δεδομένο ότι ασχολούνταν με το εμπόριο και εργάζονταν ως πράκτορες ευρωπαϊών-εμπόρων⁴⁵⁶.

Όπως αναφέρει ο Bianconi, οι Εβραίοι, εκμεταλλευόμενοι την άγνοια των ανθρώπων της υπαίθρου στις εμπορικές συναλλαγές, αγόραζαν τα προϊόντα τους σε χαμηλή τιμή και τους υποχρέωναν να τα μεταφέρουν στα μεγάλα κέντρα, όπου στη συνέχεια οι ίδιοι τα πωλούσαν στους ευρωπαϊούς εμπόρους με κέρδος που συχνά κυμαινόταν μεταξύ 50 και 100%⁴⁵⁷.

Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η συμμετοχή ενός μεγάλου αριθμού ντόπιων, κυρίως Ελλήνων, στο εμπόριο βαμβακιού περιορίστηκε στη μεταφορά του προϊόντος στο εσωτερικό ή στα εμπορικά κέντρα των βόρειας

453. Βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 224-227.

454. Βλ. Heuschling, *L'empire de Turquie*, *ό.π.*, σ. 65.

455. Στα τέλη του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τον Beaujour, οι Εβραίοι των Σερρών ανέρχονταν σε 3.000 (AMAE, *ό.π.*, τ. 15, f. 111r). Λιγότερο σαφής για τον αριθμό των Εβραίων που ζούσαν στις Σέρρες, είναι η αναφορά του Leake στις αρχές του 19ου αιώνα. Ο Άγγλος περιηγητής παρατηρεί ότι στον πληθυσμό της πόλης περιλαμβάνονταν και λίγες οικογένειες Εβραίων (Leake, *Travels in northern Greece*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 202-203). Το 1839 ο πρόξενος Ch. Blunt υπογραμμίζει ότι οι Εβραίοι των Σερρών αποτελούσαν το ένα τέταρτο των Ελλήνων- 3.200 Έλληνες, 800 Εβραίοι (F O 195/100, f. 370r).

456. Βλ. και παρακάτω, σ. 116.

457. Bianconi, *ό.π.*, σ. 7. Για τα επαγγέλματα και τις ασχολίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. επίσης Holland, *ό.π.*, σ. 195.

Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης⁴⁵⁸. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε ήδη, ντόπιοι έμποροι, Έλληνες και Εβραίοι, εργάζονταν ως εμπορικοί πράκτορες και παραγγελιοδόχοι ευρωπαϊκών οίκων της Θεσσαλονίκης. Παράλληλα, Έλληνες έμποροι συνεργάζονταν με ελληνικούς οίκους, οι οποίοι είχαν την έδρα τους στη Θεσσαλονίκη ή στις βόρειες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, καθώς και σε εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας των Αψβούργων⁴⁵⁹. Το εμπόριο μεγάλων ποσοτήτων απαιτούσε κεφάλαιο για την αγορά, την αποθήκευση και τη μεταφορά, προϋποθέσεις στις οποίες μπορούσαν να ανταποκριθούν καλύτερα οργανωμένες επιχειρήσεις, όπως ήταν οι εμπορικοί οίκοι, παρά μεμονωμένοι έμποροι. Εξάλλου, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι αγάδες που συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος της βαμβακοπαραγωγής, απαιτούσαν να πληρωθούν αμέσως σε χρήμα για το μεγαλύτερο μέρος της αξίας του εμπορεύματος⁴⁶⁰.

Η συμμετοχή των ντόπιων στο εμπόριο που διενεργούσαν τα ευρωπαϊκά κράτη και οργάνωναν οι προξενικές ή οι καθαρά εμπορικές τους εγκαταστάσεις, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Ο Άγγλος πρόξενος R. Wilkinson αναφέρει σχετικά ότι οι ευρωπαίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης, που συμμετείχαν στο εξαγωγικό της εμπόριο, απασχολούσαν μεγάλο αριθμό ντόπιων στη μεσητεία και τη μεταφορά⁴⁶¹. Οι γαλλικοί εμπορικοί οίκοι χρησιμοποιούσαν ως μεσίτες κυρίως Εβραίους⁴⁶², οι οποίοι έπαιζαν το ρόλο του ενδιάμεσου μεταξύ εμπόρων και ντόπιων παραγωγών⁴⁶³.

Στους πίνακες που δίνουν οι πρόξενοι της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, στις αρχές της δεκαετίας του 1810, οι εξαγωγείς είναι Οθωμανοί και Αυστριακοί υπήκοοι, ενώ Άγγλοι και Οθωμανοί υπήκοοι διενεργούν το διαμετακομιστικό εμπόριο βαμβακιού και νήματος από τη Μάλτα και τη Σμύρνη με προορισμό την Αγγλία, την Αυστρία και άλλες χώρες της

458. AMAE, ό.π., τ. 15, f. 108r-v.

459. Ό.π., τ. 17, f. 37r τ. 18, f. 151v.

460. Βλ. παραπάνω, σ. 99.

461. PPAP 65 (1871), σ. 543.

462. AMAE, ό.π., τ. 17, f. 91r Holland, ό.π., σ. 195.

463. Βλ. Gilles Veinstein (εκδ.), *Θεσσαλονίκη, 1850-1918. Η "πόλη των Εβραίων" και η αφίπνιση των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 62.

Ευρώπης. Αναμφισβήτητα, πρόκειται για Έλληνες που εργάζονταν για λογαριασμό των ξένων, παρά για Άγγλους και Αυστριακούς εμπόρους⁴⁶⁴. Την οργάνωση του αγγλικού εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο είχε η "Levant Company", η οποία στηριζόταν σε ένα ευρύ δίκτυο εμπορικών σταθμών, διαμετακομιστικών κέντρων και ανταποκριτών, που συνήθως ήταν ντόπιοι⁴⁶⁵.

Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα το εξαγωγικό εμπόριο βαμβακιού των Σερρών με τη Βιέννη και τη Γερμανία βρισκόταν στα χέρια Ελλήνων και Βλάχων εμπόρων. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν παραγγελιοδόχοι, που έκαναν αγορές για λογαριασμό των ανταποκριτών τους στη Θεσσαλονίκη ή τη Βιέννη, καθώς και άλλα κέντρα του παροικιακού ελληνισμού⁴⁶⁶. Οι Βλάχοι που υπήρχαν ανάμεσά τους ήταν πρόσφυγες από τη Μοσχόπολη, οι οποίοι μετά τη δεύτερη καταστροφή της, το 1788, έγιναν δεκτοί από τον Ισμαήλ μπέη και άρχισαν να δραστηριοποιούνται ως αγωγιάτες-καραγωγείς και εμπορικοί πράκτορες βαμβακιού⁴⁶⁷.

Είναι απαραίτητο να επισημανθεί ότι οι έμποροι που μετακινούνταν στις παραμεθόριες περιοχές της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση, αφού οι δασμοί για τις χερσαίες μεταφορές ήταν

464. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16 (1810-1812), f. 108r-109r, 137r, 221r και 306r-307r.

465. Βλ. Alfred Wood, *History of the Levant Company*, Λονδίνο 1964· Β. Κρεμμυδάς, *Σιγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, (Αθήνα) 1980, σ. 50. Ακόμη, ΡΡΑΡ 99(1898), σ. 315.

466. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 93r, 108r Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, ό.π., σ. 164. Πρβλ. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων*, ό.π., σ. 363. Οι Έλληνες έμποροι, εκμεταλλεζόμενοι τον ηπειρωτικό αποκλεισμό, στις αρχές του 19ου αιώνα, απέκτησαν τον έλεγχο του εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο και διείσδυσαν ακόμη και στη Μαιήση θάλασσα (βλ. σχετικά Djordjevic, *The Balkans and the Mediterranean in the nineteenth century*, ό.π., σ. 17).

467. Cousinégry, ό.π., τ. 1, σ. 163-164· Stoianovich, *Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος*, ό.π., σ. 298. Για την καταστροφή της Μοσχόπολης βλ. Ιωάν. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 37, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

μικρότεροι από εκείνους που εσπράττονταν για τα ίδια εμπορεύματα, όταν μεταφέρονταν από τη Θάλασσα⁴⁶⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε το ρόλο των ελληνικών παροικιών στο χερσαίο εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού. Οι παροικίες των Ελλήνων, και ιδιαίτερα των Μακεδόνων, στις βόρειες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και σε περιοχές της αυτοκρατορίας των Αιγυπτίων συμμετείχαν ενεργά στο εμπόριο βαμβακιού που απορροφούσε η ευρωπαϊκή υφαντουργία και, κυρίως, η υφαντουργία της Κεντρικής Ευρώπης. Ο ρόλος των παροικιών στο εμπόριο αυτό απέκτησε ιδιαίτερη σημασία στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα⁴⁶⁹.

Μακεδόνες υπήρχαν στις περιοχές της Αυστρο-Ουγγαρίας πολύ πριν από την εποχή στην οποία αναφερόμαστε⁴⁷⁰. Ο αριθμός τους αυξήθηκε σημαντικά μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς, η οποία παρείχε μεγάλες δυνατότητες για εμπορική δραστηριότητα στους οθωμανούς υπηκόους⁴⁷¹. Λόγω αδυναμίας των αυστριακών, ολόκληρο σχεδόν το εμπόριο με την Οθωμανική αυτοκρατορία βρισκόταν στα χέρια Ελλήνων και Βλάχων της

468. Βλ. παρακάτω, σ. 198.

469. Για τις αποδημίες των Μακεδόνων στη βόρεια Βαλκανική και τις αυστριακές κτήσεις, καθώς και τις δραστηριότητές τους στον τομέα του εμπορίου των χωρών αυτών βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, ό.π., σ. 349-394· στον ίδιο, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Δ', σ. 213-236· Παπαδριανός, ό.π., σ. 19-101· Ιωάν. Χασιώτης, *Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 55-56, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Λάμπρου, *Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία μακεδονικού ελληνισμού*, ό.π., σ. 279. Ειδικά για τους απόδημους Έλληνες της Ουγγαρίας βλ. Öden Fűves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 13-18. Για τους Μακεδόνες της Βουδαπέστης, βλ. Εδμόνδου Φιούβες, "Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού της Πέστης", *Μακεδονικά* 5 (1961-63), σ. 194-241· Ακόμη, Έντεν Φιούβες, "Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687-1848", *Μακεδονικά* 6 (1964-65), σ. 106-119. Στη δραστηριότητά τους αναφέρεται και ο Ανδρέας Χόρβατ, "Η 150ετηρίς της Ελληνικής Εκκλησίας της Βουδαπέστης", εφημ. "Καθημερινή," 15 Αυγούστου 1938, σ. 4.

470. Βλ. Παπαδριανός, ό.π., σ. 23-29.

471. Ό.π., σ. 31.

Μακεδονίας⁴⁷². Σημαντικό ρόλο για τη διεξαγωγή αυτού του εμπορίου, μετά το 1776, έπαιξε ο εμπορικός οίκος του κόμη R. Starhemberg, ο οποίος ίδρυσε για το σκοπό αυτό εμπορικά καταστήματα στη Βιέννη, το Σεμλίνο, τη Βενετία κ..α. Στη Θεσσαλονίκη εκπροσωπούσαν από τον Έλληνα Εμμανουήλ Ρίζο και διατηρούσε πρακτορεία στις Σέρρες, τη Λάρισα και σε όλη σχεδόν τη Θεσσαλία· εκτός των άλλων διακινούσε βαμβάκι και βαμβακερά νήματα μέσω θαλάσσης στην Τεργέστη και μέσω ξηράς στο Σεμλίνο με προορισμό τη Βιέννη⁴⁷³. Στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη και άλλοι αυστριακοί εμπορικοί οίκοι, η δραστηριότητα των οποίων είναι λιγότερο γνωστή⁴⁷⁴.

Οι σημαντικότερες παροικίες Ελλήνων στην Αυστρο-Ουγγαρία ήταν οι παροικίες της Βουδαπέστης και της Βιέννης, οι οποίες αποτελούνταν κυρίως από Μακεδόνες και Ηπειρώτες. Επίσης, Μακεδόνες είχαν ιδρύσει και τους περισσότερους εμπορικούς οίκους των παροικιών αυτών⁴⁷⁵.

Εξίσου σημαντική με τις δύο προηγούμενες υπήρξε η παροικία του Βελιγραδίου στη Σερβία. Το μακεδονικό στοιχείο υπερείχε σε πολλές ακόμη ελληνικές παροικίες, που δημιουργήθηκαν στο δεύτερο μισό του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα στις καθαρά σερβικές επαρχίες ή στις αυstroκρατούμενες γιουγκοσλαβικές περιοχές, όπως ήταν οι παροικίες των πόλεων Νις, Κραγκούγιεβατς, Πασάροβιτς, Σμεντέρεβο, Σεμλίνο, Νόβι Σάντ κ.ά.⁴⁷⁶.

Μεταξύ των αποδήμων υπήρχαν και αρκετοί Σερβοί· οι περισσότεροι είχαν εγκατασταθεί στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη με σκοπό την προώθηση του εμπορίου βαμβακιού. Η εγκατάστασή τους στη Βιέννη

472. Βλ. Nicola Gavrilovic, "Οι εκ Μακεδονίας Βλάχοι εις τα έγγραφα του Κρατικού Αρχείου Μπρασόβ", *Δελτίον Γιοιγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας*, τχ. 1 (Ιούλ. 1971), σ. 38.

473. Βλ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797), *ό.π.*, σ. 150· Stoianovich, *ό.π.*, σ. 321-322.

474. Βλ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 215-218.

475. Βλ. Λάμπρου, *ό.π.*, σ. 287-292 και 296· Λπ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, *ό.π.*, σ. 373-388.

476. Βλ. Παπαδριανός, *ό.π.*, σ. 40-51.

τοποθετείται στις αρχές του 19ου αιώνα, εποχή μεγάλης ανάπτυξης της παραγωγής και του εμπορίου βαμβακιού στην περιφέρεια των Σερρών, δημιουργίας εμπορικών εγκαταστάσεων και προσέλευσης πρακτόρων, που διενεργούσαν το εμπόριο αυτό⁴⁷⁷. Το 1816 η ελληνική κοινότητα της Βιέννης περιελάμβανε 69 ανατολικομακεδόνες, 32 Σερραίους και 37 Μελενίκιους, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει εμπορικές εταιρείες, τις λεγόμενες κομπανίες⁴⁷⁸. Σημαντική παρουσία του παροικιακού ελληνισμού, με ενεργό συμμετοχή στο εμπόριο βαμβακιού, υπήρξε ο Σίμων Σίνας, εγκατεστημένος στη Βιέννη, όπου είχε αναπτύξει και τραπεζικές δραστηριότητες. Στην ανάπτυξη της ελληνικής τράπεζας του Σίνα συνέβαλε και το γεγονός ότι τα εμπορεύματα της Ανατολής πληρώνονταν στη Βιέννη με γραμμάτια τετράμηνης προθεσμίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Σίνας ήταν ο πρώτος εισαγωγέας βαμβακιού και μαλλιών από την Οθωμανική αυτοκρατορία στην περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού· την εμπορική του δραστηριότητα συνέχισε μετά το θάνατό του, το 1822, ο γιός του Γεώργιος Σίνας, ο οποίος συγκέντρωσε στα χέρια του το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου βαμβακιού, μαλλιών και καπνού που διεξαγόταν με την Αυστρο-Ουγγαρία⁴⁷⁹.

Για τη διευκόλυνση της αποστολής βαμβακιού και νημάτων στην Κεντρική Ευρώπη είχε οργανωθεί ένα εξαιρετικά ευέλικτο σύστημα. Οι σπενδιτόροι και κομισιονάριοι, όπως ονομάζονταν, της Βουδαπέστης, του Τέμεσβαρ (Τιμισοάρα), του Σεμλίνου και άλλων εμπορικών σταθμών, ήταν πολύ καλά οργανωμένοι με ανταποκριτές στη Ρουστάβα και το Βιδίνι. Κύριο έργο τους υπήρξε η φροντίδα για την καλή συσκευασία και ασφαλή μεταφορά των εμπορευμάτων⁴⁸⁰.

477. Βλ. Π. Πέννα, Ανατολικομακεδόνες άποικοι εν Αυστρο-Ουγγαρία, εφημ. "Καθημερινή", 12 Σεπτεμβρίου 1938, σ. 1.

478. Βλ. Πέννα, *ό.π.* Ειδικά για τις δραστηριότητες των αποδήμων από το Μελένικο στην Κεντρική Ευρώπη και τις παραδοινάβιες ηγεμονίες βλ. Κ. Τσώπρου, *Αναμνήσεις (Μελένικο-Θεσσαλονίκη)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 7-9. Για τις κομπανίες βλ. Fives, *ό.π.*, σ. 19-21.

479. Βλ. Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος, *ό.π.*, σ. 324. Πρβλ. Λάμπρου, *ό.π.*, σ. 280 και 293.

480. Βλ. Λάμπρου, *ό.π.*, σ. 280-281.

Ιδιαίτερα αποτελεσματικός για το χερσαίο εμπόριο βαμβακιού, μέχρι το τέλος της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, υπήρξε ο ρόλος των ελληνικών εμπορικών κοινοτήτων της Τρανσυλβανίας, οι οποίες φρόντιζαν για την εισαγωγή βαμβακιού από τη Σμύρνη και τις Σέρρες με προορισμό την Αυστρία και τη Σαξωνία. Το βαμβάκι μεταφερόταν στο Μπρασόβ μέσω Σεμλίνου⁴⁸¹. Μία από τις σημαντικότερες βλάχικες κομπανίες με έδρα το Μπρασόβ υπήρξε η κομπανία του Μιχαήλ Τσούριππου από τη Σιάτιστα. Η κομπανία αυτή, που δραστηριοποιήθηκε έντονα στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, είχε εκπροσώπους της στις Σέρρες⁴⁸².

Σύμφωνα με στοιχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών, τα οποία αναφέρονται στο 1844, έμποροι των Σερρών, εκτός από την Αυστρία και τη Γερμανία, διατηρούσαν ανταποκριτές στη Γαλλία, την Ιταλία και την Ολλανδία, όπου έστελναν βαμβάκι. Το 1860 οι Έλληνες έμποροι της περιφέρειας του προξενείου Σερρών ανέρχονταν σε 70, από τους οποίους οι 13 ήταν Αυστριακοί υπήκοοι, 6 Ρώσοι υπήκοοι, 4 έφεραν την αγγλική υπηκοότητα και 26 ήταν Οθωμανοί υπήκοοι⁴⁸³.

Η μεγάλη συμμετοχή των ντόπιων στο εμπόριο βαμβακιού των Σερρών με τη Γερμανία και την Αυστρο-Ουγγαρία περιορίστηκε μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν το χερσαίο εμπόριο άρχισε να παρακμάζει και η μεταφορά να πραγματοποιείται από τη θάλασσα⁴⁸⁴.

Οι έμποροι των Σερρών που ασχολούνταν με το εμπόριο βαμβακιού με χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, και κυρίως τη Γερμανία, συναγωνίζονταν με ιδιαίτερη επιτυχία τους εμπορικούς πράκτορες ευρωπαϊκών οίκων στην αγορά των Σερρών⁴⁸⁵. Κυρίως βρισκόνταν σε διαρκή ανταγωνισμό με τους Γάλλους εμπόρους της Θεσσαλονίκης και τους πράκτορές τους στις Σέρρες, από τους οποίους υπερείχαν, γιατί είχαν το πλεονέκτημα να γνωρίζουν τον

481. Βλ. Pascaleva, *ό.π.*, σ. 275-276.

482. Βλ. Gavrilovic, *ό.π.*, σ. 42-45. Απ. Βακαλόπουλου, ΙΝΕ, *ό.π.*, τ. Α', σ. 216-217.

483. Βλ. Καλλιόπη Παπαθανάση- Μουσιοπούλου, Η ζωή στις Σέρρες το 1860 από ανέκδοτα επίσημα στοιχεία, *Σερραϊκά Χρονικά*, 7 (1976), σ. 187-190.

484. Βλ. παρακάτω, σ. 152-192.

485. Βλ. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 93r Πέννα, Ιστορία των Σερρών, *ό.π.*, σ. 363-364.

τόπο και να αγοράζουν από πρώτο χέρι⁴⁸⁶. Σύμφωνα με το Ν. Σβορώνο, οι Έλληνες εμφανίζονται ως ανταγωνιστές των Γάλλων ή και άλλων ευρωπαϊκών εμπόρων, που ήταν εγκατεστημένοι στη Θεσσαλονίκη, από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Στο τρίτο τέταρτο του αιώνα Έλληνες και Εβραίοι, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των Γάλλων στην αγορά βαμβακιού, δημιούργησαν διάφορες εταιρείες. Η ενέργεια αυτή υποχρέωσε τους Γάλλους να ενωθούν με τη σειρά τους, για να αντιμετωπίσουν τους οργανωμένους πλέον Έλληνες και Εβραίους εμπόρους. Είναι, βέβαια, αυτονόητο ότι ο ανταγωνισμός δεν περιορίστηκε μόνο μεταξύ ντόπιων και ευρωπαϊκών εμπόρων· παρατηρούνταν, επίσης, και μεταξύ ομοεθνών που εργάζονταν για τα συμφέροντα διαφορετικών οίκων⁴⁸⁷.

Στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα οι Εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης ανταγωνίζονταν τους Αυστριακούς και τους Έλληνες συνεταιρούς τους. Ο οίκος Starhemberg διαμαρτυρόταν συχνά για τις δραστηριότητές τους. Αλλά και ο πρόξενος της Αυστρίας και της Τοσκάνης θεωρούσε τους Εβραίους, που είχαν παραμείνει κάτω από γαλλική ή αγγλική προστασία, επικίνδυνους ανταγωνιστές των Αυστριακών και προσπαθούσε με κάθε μέσο να τους εξουδετερώσει. Για τον αθέμιτο ανταγωνισμό των Εβραίων διαμαρτύρονταν, επίσης, οι Έλληνες έμποροι και οι ελληνικές συντεχνίες της Θεσσαλονίκης⁴⁸⁸.

Στις αρχές του 19ου αιώνα οι Έλληνες ήταν οι πιο επικίνδυνοι αντίπαλοι των Γάλλων εμπόρων της Θεσσαλονίκης και των συνεργατών τους, όχι μόνο στη Μακεδονία, αλλά και στις βόρειες επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως διαπιστώνεται από τις εκθέσεις που συνέταξαν οι ομοεθνείς τους πρόξενοι. Προαγοράζοντας βαμβάκι, υποχρέωναν τους Γάλλους εμπόρους να το προμηθευτούν από τους ίδιους σε υψηλότερες τιμές. Ας σημειωθεί ότι στη δεκαετία του 1810 Έλληνες έμποροι της Θεσσαλονίκης διενεργούσαν εκτεταμένο εμπόριο βαμβακιού με τη Γαλλία σε συνεργασία με ελληνικούς οίκους, οι οποίοι είχαν την έδρα τους στο Σεράγεβο. Παράλληλα

486. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 84v και 93r.

487. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, ό.π., σ. 231-232 και 281-285· Djordjevic, ό.π., σ. 18-19.

488. Σβορώνος, ό.π., σ. 226.

άλλοι Έλληνες έμποροι, που κινούνταν αυτόνομα, αγόραζαν βαμβάκι και το προωθούσαν στην Κωστανίτσα ή τη Βιέννη. Οι ίδιοι διεκπεραίωναν σχεδόν ολόκληρο το εμπόριο της Μακεδονίας με τη Ραγούζα και τη Δαλματία, με τη βοήθεια εμπορικών πρακτόρων και παραγγελιοδόχων που σύχναζαν στις αγορές της Βοσνίας⁴⁸⁹.

Ο Γάλλος πρόξενος Fourcade Ainé, στις 6 Φεβρουαρίου του 1813, έγγραφε σχετικά με το θέμα αυτό προς το γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών: "Οι φαγιάδες είναι εχθροί μας και ανταγωνιστές μας. Προσκολλημένοι στους Ρώσους με το αιρετικό πνεύμα, στους Αυστριακούς λόγω των εμπορικών τους σχέσεων με τη Βιέννη, στους Άγγλους, των οποίων είναι παραγγελιοδόχοι, οι Έλληνες και οι Εβραίοι φοβούνται το συναγωνισμό των εμπόρων μας. Θέλοντας να ιδιοποιηθούν ολόκληρο το εμπόριο των βαμβακιών της Ανατολής και των βιομηχανικών μας προϊόντων, μας συκοφαντούν στους Τούρκους, διογκώνουν τις δυσκολίες, αποκρύπτουν τις τρέχουσες τιμές"⁴⁹⁰. Δύο μήνες αργότερα ο ίδιος πρόξενος, αναφερόμενος στην κατάσταση που επικρατούσε στις Σέρρες, σημείωνε: "Συνεχίζουν να μας ενοχλούν στη μεγάλη αγορά των Σερρών. Οι τελευταίες επιστολές του εμπορικού μας πρακτορείου σχετικά με την κατάσταση των συμπολιτών μας είναι ανησυχητικές. Οι ραδιουργίες των Ελλήνων μας καταδιώκουν στο τελωνείο, στις αγορές, στα διόδια"⁴⁹¹. Τελικά, ο πρόξενος υποχρεώθηκε να επισκεφθεί τις Σέρρες και να ζητήσει τη συνδρομή των τοπικών οθωμανικών αρχών για την αντιμετώπιση των δυσκολιών. Όπως, μάλιστα, διαπιστώνεται από επιστολή του προς το Γάλλο υπουργό των Εξωτερικών, τον Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, η παρέμβασή του, καθώς και η παρέμβαση του Πασά της Θεσσαλονίκης Γιουσοφ, υπήρξε αποτελεσματική⁴⁹². Η θέση των Γάλλων εμπόρων στην αγορά των Σερρών βελτιώθηκε αισθητά από το Μάιο του 1813. "Οι έκτακτοι φόροι, γράφει ο πρόξενος Fourcade Ainé, που εισπράττονταν για τα βαμβάκια στις Σέρρες ή

489. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 17, f. 37r-v.

490. Ο.π., f. 4r-v.

491. Ο.π., f. 57r και 74v.

492. Ο.π., f. 91r.

τη Θεσσαλονίκη, καταργήθηκαν. Ποσά, τα οποία αποσπάσθηκαν από Γάλλους με τη βία, επιστράφηκαν"⁴⁹³.

Προς το τέλος, όμως, της ίδιας δεκαετίας η δραστηριότητα των Γάλλων εμπόρων της Θεσσαλονίκης στον τομέα του βαμβακιού περιορίστηκε αισθητά εξαιτίας της χαμηλής ζήτησης του προϊόντος από τα γαλλικά εργοστάσια. Εξάλλου, την περίοδο αυτή ο αριθμός τους είχε μειωθεί σημαντικά. Συγκεκριμένα, το 1817 από τους δέκα γαλλικούς εμπορικούς οίκους που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη το 1797, απέμειναν μόνο τέσσερεις, οι οποίοι παρουσίαζαν πολύ μικρή δραστηριότητα. "Οι Έλληνες, επισημαίνει ο Γάλλος πρόξενος Cousinégy, έχουν επικρατήσει στο εμπόριο με τη Μασσαλία· οι Γάλλοι δεν θα επανακτήσουν ποτέ το εμπόριο αυτό, αν η κυβέρνηση μας δεν πάρει τα απαραίτητα μέτρα, για να εμποδίσει τη συμμετοχή των ξένων"⁴⁹⁴.

Η δραστηριότητα των γαλλικών εμπορικών οίκων περιορίστηκε ακόμη περισσότερο στη δεκαετία του 1820⁴⁹⁵. Ο γαλλικός παράγοντας θα αναλάβει στη Θεσσαλονίκη και πάλι από τη δεκαετία του 1840⁴⁹⁶.

Για να επανέλθουμε στους Έλληνες εμπόρους, αν και η συμμετοχή τους στο εμπόριο βαμβακιού ήταν μεγάλη, οι ελληνικοί οίκοι της Θεσσαλονίκης δεν είχαν ποτέ την κυριαρχία αυτού του εμπορίου με τη Μασσαλία⁴⁹⁷. Οι Γάλλοι όλο και περισσότερο άφηναν το εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού στους Εβραίους πράκτορες των εμπορικών τους οίκων, οι οποίοι παράλληλα προμηθεύονταν βαμβάκι από τη Σμύρνη, την Άκρα και την Κύπρο⁴⁹⁸.

Στις αρχές του 19ου αιώνα, και ειδικά στην περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού, στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής τη μεγαλύτερη δραστηριότητα παρουσίαζαν οι αγγλικοί εμπορικοί οίκοι. Η υπεροχή τους οφείλεται στο γεγονός ότι την περίοδο αυτή η Αγγλία υποκατέστησε στο

493 . Ο.π., f. 91r-v.

494. Ο.π., f. 323v.

495. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 108.

496. Βλ. Salgur Kançal, "La conquête du marché interne-ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)", (εκδ.) Bacque-Grammont et Dumont, *Economie et sociétés dans l' Empire ottoman (fin du XVIIIe -début du XXe siècle)*, *ό.π.*, σ. 358.

497. Βλ. παρακάτω, σ. 127-129.

498. Βλ. Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, *ό.π.*, σ. 41.

εμπόριο βαμβακιού της ανατολικής Μεσογείου τη Γαλλία και την Αυστρία⁴⁹⁹. Η Συνθήκη των Δαρδανελίων, το 1809, επέτρεψε την ελεύθερη διέλευση των βρετανικών πλοίων στις θάλασσες γύρω από τα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και εξομοίωσε του Βρετανούς με τους άλλους ευρωπαίους εμπόρους. Το εμπόριο μεταξύ των δύο χωρών, με κέντρο τη Μάλτα, αυξήθηκε με γρήγορους ρυθμούς μετά το 1815⁵⁰⁰. Ωστόσο, δεν φαίνεται πιθανό ότι Άγγλοι έμποροι ασχολήθηκαν με το εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού και ούτε υπάρχουν μαρτυρίες για παρόμοια δραστηριότητα μέχρι τα μέσα του αιώνα⁵⁰¹. Μόνο γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1850 γίνεται αισθητή στη Θεσσαλονίκη η παρουσία Άγγλων πρακτόρων στον τομέα του βαμβακιού, στην οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ωστόσο, ασχολήθηκαν μόνο με την επέκταση της καλλιέργειας και την βελτίωση της παραγωγής⁵⁰².

499 . Βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι., ό.π., σ. 57 και 63.*

500. Βλ. Frank Bailey, "The economics of british foreign policy 1825-1850", *The Journal of Modern History*, 12 (1940), τχ. 4, σ. 466.

501. Ο Β. Κρεμμυδάς, *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας, ό.π., σ. 112*, παρατηρεί ότι οι Άγγλοι δεν θεωρούσαν απαραίτητη την παρουσία μεγάλου αριθμού εμπόρων στον ελλαδικό χώρο, γεγονός το οποίο αποδίδει στο χαρακτήρα της οργάνωσης και διεξαγωγής του αγγλικού εμπορίου. Τις αδυναμίες αυτής της οργάνωσης επισημαίνει ο Άγγλος πρόξενος R. Wilkinson: "Η απουσία στην περιοχή αυτή αξιόλογων βρετανών εμπόρων, στους οποίους θα μπορούσαν να δοθούν εντολές από κάποιο οίκο με τη βεβαιότητα ότι θα πραγματοποιηθούν με έντιμο τρόπο, αποτελεί έναν από τους λόγους που εμποδίζουν την αύξηση του εξαγωγικού εμπορίου με τη Μεγάλη Βρετανία. Οι σημαντικότεροι έμποροι της Θεσσαλονίκης, όπως και όσοι είναι εγκατεστημένοι στα υπόλοιπα λιμάνια της περιοχής του προξενείου, είναι κυρίως ντόπιοι, οι οποίοι επικροτούν την ανέντιμη πρακτική της νοθείας των εξαγωγικών προϊόντων. Το επίπεδο της ηθικής τους είναι τόσο χαμηλό, ώστε τέτοιες νοθείες θεωρούνται απόλυτα νόμιμες. Υπάρχουν ασφαλώς εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό, αλλά οι έμποροι που απέχουν από τέτοιες πρακτικές μπορούν να υπολογιστούν στα δάχτυλα του ενός χεριού" (PPAP 67 (1873), σ. 748).

502. Βλ. παραπάνω, σ. 53.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες για τον αριθμό των εμπορικών οίκων που πραγματοποιούσαν εξαγωγές βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη ή τις Σέρρες μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Σύμφωνα, πάντως, με τις πηγές, στις αρχές της δεκαετίας του 1810 το εμπόριο βαμβακιού περιλαμβανόταν στις δραστηριότητες του ελληνικού οίκου Ρογκότη, προστατευόμενου της Ρωσίας⁵⁰³, των Εβραϊκών οίκων Mizrahi και Fernandez και του αγγλικού Abbot⁵⁰⁴. Ακόμη, το 1818 ο εμπορικός οίκος Καφταντζόγλου πραγματοποιούσε εξαγωγές βαμβακιού στη Μασσαλία⁵⁰⁵. Με το εμπόριο βαμβακιού ασχολούνταν επίσης οι εμπορικοί οίκοι των Γάλλων Victor Reboulet, Philibert Fouquier, Jean-Francois Tavernier, Francois Masse και Francois Aubanel και οι εμπορικοί οίκοι των Εβραίων Joseph David Morpurgo και Pierre Vernazza από τη Γένοβα. Και οι δύο ήταν προστατευόμενοι της Γαλλίας⁵⁰⁶. Μεταξύ αυτών μεγάλη πιστωτική ικανότητα διέθετε μόνο ο οίκος Vernazza, ο οποίος όχι μόνο παρείχε πίστωση στους αγοραστές βαμβακιού, αλλά και διευκόλυνε τη μεταφορά μέσω ξηλής⁵⁰⁷. Το 1814 από τους παραπάνω γαλλικούς οίκους υπήρχαν μόνο τρεις: του Jean-Fr. Tavernier, των Fr. Masse και Fr. Aubanel, καθώς και του Ph. Fouquier, ενώ από τα μέσα της δεκαετίας του 1820 απέμειναν οι δύο τελευταίοι με εξαιρετικά περιορισμένη εμπορική δραστηριότητα όχι μόνο στις εξαγωγές βαμβακιού, αλλά και σε άλλους τομείς. Στις δύο επόμενες δεκαετίες το εμπόριο με τη Γαλλία είχαν στα χέρια τους κυρίως ελληνικοί και εβραϊκοί

⁵⁰³. Για τον εμπορικό οίκο Ρογκότη βλ. παρακάτω, σ. 127.

⁵⁰⁴. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 109r. Ειδικά για τον αγγλικό οίκο Abbot, έναν από τους πρώτους εμπορικούς οίκους της Θεσσαλονίκης, βλ. Βασ. Κυριαζόπουλος, "Άγνωστα στοιχεία για την εμπορική επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Σύρας τον 19ο αιώνα. Από το αρχείο χειρογράφων του Λαογραφικού Μουσείου Μικόνου", Συμπόσιο, Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, ό.π., σ. 583. Για την οικογένεια Abbot και την εγκατάστασή της στη Θεσσαλονίκη, στις αρχές της δεκαετίας του 1770, βλ. C. Vacalopoulos, "Contribution à l'histoire de la colonie européenne de Thessalonique vers la fin du XVIIIe siècle", *Μακεδονικά*, 12(1972), σ. 187-198, όπου και η σχετική βιβλιογραφία

⁵⁰⁵. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 18, f. 64r-v.

⁵⁰⁶. Ό.π., f. 71r-72r, 98r-99r και 102r-103r.

⁵⁰⁷. Ό.π., f. 71r-72r.

εμπορικοί οίκοι της Θεσσαλονίκης. Όπως όμως διαπιστώνεται από τα στοιχεία που διαθέτουμε, την περίοδο αυτή οι εξαγωγές βαμβακιού προς τη Μασσαλία ήταν πολύ χαμηλές⁵⁰⁸.

Οι πληροφορίες των πηγών για τους εμπόρους βαμβακιού γίνονται πλουσιότερες μετά το 1850. Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα μεταξύ των προμηθευτών βαμβακιού της γαλλικής υφαντουργίας αναφέρεται ο Αργύρης Ματθαίου, προστατευόμενος της Γαλλίας. Από το 1851 υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους ελληνικούς οίκους της Θεσσαλονίκης⁵⁰⁹. Ακόμη, με το εμπόριο βαμβακιού ασχολούνταν οι εβραϊκοί οίκοι των Allatini, Modiano και Fernandez-Mizrachi, προστατευόμενοι της Τοσκάνης, οι οποίοι έστελναν βαμβάκι στη Μασσαλία⁵¹⁰. Την ίδια εποχή εξαγωγές βαμβακιού προς τη Γαλλία πραγματοποιούσε και ο ελληνικός εμπορικός οίκος του Π. Ρογκότη, ένας από τους σημαντικότερους εξαγωγικούς οίκους της Θεσσαλονίκης, κυρίως στον τομέα των δημητριακών. Αξίζει να αναφέρουμε ότι από τα μέσα του 19ου αιώνα και για μεγάλο διάστημα προμήθευε τον οίκο Λαδόπουλου, στη Σύρα, με κριθάρι, καλαμπόκι, σιτάρι, σίκαλι, βρώμη, καθώς και βαμβάκι για τα κλωστήρια⁵¹¹.

Εκτός από τους εμπορικούς οίκους που αναφέρθηκαν, δύο ακόμη οίκοι Ελλήνων, προστατευόμενων της Αγγλίας, έστελναν βαμβάκι στη Γαλλία. Ο πρώτος ήταν ο εμπορικός οίκος του Χιώτη Πετροκόκκινου, με αντιπρόσωπό του στη Θεσσαλονίκη τον Μ. Κοράλη, και ο δεύτερος ήταν ο οίκος του Α. Μαιροκορδάτου⁵¹². Ένας άλλος εμπορικός οίκος που εμπορευόταν βαμβάκι με τη Μασσαλία, ανήκε στον Francesco Roggi από τη Σαρδηνία⁵¹³. Την ίδια εποχή, στην Καβάλα το εμπόριο διεξαγόταν από Έλληνες εμπόρους. Εκτός από ένα γαλλικό οίκο, δεν υπήρχε άλλη ευρωπαϊκή εγκατάσταση. Για συναλλαγές μικρής σημασίας ή φόρτωση πλοίων, καθώς οι παραγγελίες

508. Ο.π., τ. 19, f. 30r-v και τ. 23, f. 160v.

509. Βλ. Κυριαζόπουλος, ό.π., σ. 582.

510. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 24, f. 123r-124v. Βλ. και παρακάτω, σ. 128.

511. Βλ. Κυριαζόπουλος, ό.π., σ. 574-576.

512. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 125v-127r.

513. Ο.π., f. 128r.

απευθύνονταν σε εμπορικούς οίκους της Θεσσαλονίκης, έστελναν επί τόπου ένα συνεταιίρο ή αντιπρόσωπό τους⁵¹⁴.

Σχετικά με τους εμπόρους άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ο Αυστριακός πρόξενος αναφέρει ότι στα μέσα της δεκαετίας του 1870 στη Θεσσαλονίκη υπήρχε μόνο ένας "επιφανής" έμπορος αυστρο-ουγγρικής εθνικότητας, χωρίς, ωστόσο, να κατονομάζεται⁵¹⁵. Σύμφωνα με τον ίδιο πρόξενο, έμποροι ξένης εθνικότητας, όπως κόμητες Γάλλοι, Ελβετοί, Γερμανοί και Άγγλοι, εμφανίζονταν πολύ σπάνια⁵¹⁶. Τις εξαγωγές βαμβακιού διενεργούσαν την εποχή αυτή οι εξής εμπορικοί οίκοι⁵¹⁷:

Fratelli Allatini (εβραϊκός), προστατευόμενος της Ιταλίας. Ο οίκος Allatini ήταν οργανωμένος σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και είχε διασυνδέσεις με πολλά κέντρα του εξωτερικού. Πραγματοποιούσε συναλλαγές με τη Γένοβα, τη Μασσαλία, την Αγγλία και την Ολλανδία, ενώ προμήθευε βαμβάκι τα κλωστήρια της Σύρας στο ελληνικό κράτος.

Fratelli Modiano (εβραϊκός), προστατευόμενος της Ιταλίας, ο οποίος έκανε εξαγωγές κυρίως στη Μασσαλία και τη Γένοβα.

Fernandez & Mizrahi, εβραϊκός αυστρο-ουγγρικός οίκος· πραγματοποιούσε εξαγωγές βαμβακιού στην Αυστρο-Ουγγαρία.

Burkhardt Reithaar & Comp. Πραγματοποιούσε εξαγωγές στην Αυστρο-Ουγγαρία, Γερμανία, Αγγλία και Ελβετία.

Durand & Dumonteil, προστατευόμενος της Γαλλίας· πραγματοποιούσε εξαγωγές στη Μασσαλία και τη Γένοβα.

Matalon Père & Fils, ο οποίος είχε οθωμανική προστασία. Όπως και ο προηγούμενος, εμπορευόταν με τη Μασσαλία και τη Γένοβα.

Χατζηλάζαρος (Hadschi Lazzaro) (πιθανόν καταγόταν από το Μοναστήρι), για τον οποίο δεν διαθέτουμε στοιχεία σχετικά με τον προορισμό των εξαγωγών του.

514. *Ο.π.*, f. 73r-v.

515. *Nachrichten* 9 (1876), σ. 334.

516. *Nachrichten*, *ό.π.*

517. *Ο.π.*, σ. 343. Για τις δραστηριότητες του οίκου Allatini βλ. ακόμη Κυριαζόπουλος, *ό.π.*, σ. 577.

Fratelli Pisnikiri, προστατευόμενος της Ιταλίας, ο οποίος πραγματοποίησε
– εξαγωγές βαμβακιού στη Γαλλία.

Την ίδια εποχή οι οίκοι F. Allatini, Matalon Père et Fils, Burtkhardt Reithaar & comp., F. Modiano και ο αυστρο-ουγγρικός οίκος του Isak M. Tiano πραγματοποίησαν εισαγωγές υδραυλικών πρεσών για τη συσκευασία του βαμβακιού σε μπάλες⁵¹⁸.

Ο αριθμός των εμπορικών οίκων που συμμετείχαν στις εξαγωγές βαμβακιού, φαίνεται ότι περιορίστηκε σημαντικά μέχρι τα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Αν οι πληροφορίες του Αυστριακού προξένου της Θεσσαλονίκης Κόμη Alois Viscovich δεν είναι ελλιπείς, το 1884 υπήρχαν στην πόλη τέσσερεις βαμβακέμποροι: F. Allatini, J. Burkhardt, F. Modiano και Matalon Père et Fils⁵¹⁹. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 1910, στον κατάλογο των εξαγωγέων βαμβακιού περιλαμβάνεται μόνο ένα γνωστό όνομα από το παρελθόν. Πρόκειται για τους Modiano Amar & cie και Saül Modiano. Οι υπόλοιποι ήταν οι M.M. Moïse, H. Venezia, Elie A. Amar & cie, και Isac J. Jahiel, όλοι Εβραίοι⁵²⁰.

Όπως συμπεραίνεται από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα το εμπόριο βαμβακιού πέρασε σχεδόν στο σύνολό του στους σημαντικότερους εβραϊκούς οίκους της Θεσσαλονίκης. Η περίοδος 1850-1918 υπήρξε για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης περίοδος πνευματικής, οικονομικής και κοινωνικής αναγέννησης. Αρκεί να σημειωθεί ότι από τους 56 συνολικά μεγάλους εμπορικούς οίκους οι 38 ήταν εβραϊκοί, με ακτίνα δράσης που ξεπερνούσε τα όρια της Μακεδονίας και κάλυπτε ολόκληρη σχεδόν την Οθωμανική αυτοκρατορία⁵²¹. Εκτός από το μεγάλο εμπόριο,

⁵¹⁸. Nachrichten, 10 (1876), σ. 344.

⁵¹⁹. Ο.π., 31 (1885), σ. 783.

⁵²⁰. U.S. Turquie, τ. 60 (2B), 9 Φεβρουαρίου 1910, f. 158r.

⁵²¹. Βλ. Μεσσίνας, Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας, ό.π., σ. 46. Ακόμη, Benjamin Braude and Bernard Lewis, "Christians and Jews in the Ottoman Empire", (εκδ.) Paul Dumont, *Jewish communities in Turkey during the last decades of the nineteenth century in the light of the Archives of the Alliance Israelite*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1982, σ. 209-242· Veinstein, Θεσσαλονίκη, 1850-1918, ό.π., σ. 45-71· Άρης Παπάζογλου.

πολλοί ήταν εκείνοι που ασχολούνταν με το λιανικό εμπόριο ή εργάζονταν στο λιμάνι, το παζάρι και τους σιδηροδρόμους. Άλλοι είχαν καταστήματα ή ήταν βιομήχανοι, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο⁵²². Από τις πλουσιότερες εβραϊκές οικογένειες της Θεσσαλονίκης, στα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας, ήταν οι οικογένειες Allatini και Modiano με πολλαπλές εμπορικές δραστηριότητες και τραπεζικές επιχειρήσεις. Ο οίκος Allatini ιδρύθηκε το 1796 από τον Lazare Allatini καταγόμενο από το Λιβόρνο. Σημαντική φυσιογνωμία υπήρξε ο γιος του Moïse, γιατρός το επάγγελμα, ο οποίος ανέλαβε με επιτυχία την αναμόρφωση και αναδιοργάνωση της εβραϊκής κοινότητας⁵²³. Ο οίκος Allatini, εκτός από τις εξαγωγές αλεύρων, στις οποίες είχε το μονοπώλιο, ήλεγχε το εμπόριο δημητριακών, ενώ συμμετείχε και στο εμπόριο καπνού. Επιπλέον, ήταν μέτοχος της Τράπεζας Θεσσαλονίκης και της Ζυθοποιίας Όλυμπος, είχε στην ιδιοκτησία του ένα κεραμοποιείο και μία σαπυνοποιία, ενώ εκμεταλλευόταν δασικές εκτάσεις και ορυχεία χρωμίου, μαγγανίου και πυρίτη, πραγματοποιώντας εξαγωγές στην Ευρώπη. Από το άλλο μέρος, τα μέλη της οικογένειας Modiano ήταν κυρίως τραπεζίτες και κτηματίες. Στα τέλη του 19ου αιώνα μόνο η κτηματική τους περιουσία ξεπερνούσε τις 700.000 τουρκικές λίρες, περίπου 16 εκατομμύρια φράγκα⁵²⁴.

Εβραϊκοί κοινοτικοί θεσμοί στη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 7-51.

522. Βλ. Victor Bérard, "La Macédoine", *La Revue de Paris*, 7 (Απρ. 1897), σ. 803.

523. Βλ. Veinstein, *ό.π.*, σ. 62.

524. Βλ. Ευάγ. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο, Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 31-37· Κυριαζόπουλος, *ό.π.*, σ. 580.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΓΚΟΣ ΚΑΙ ΑΞΙΑ ΕΞΑΓΩΓΩΝ

Από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860

Κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, εποχή μεγάλης ανάπτυξης της ευρωπαϊκής βαμβακοβιομηχανίας, η Μακεδονία συμπεριλαμβανόταν μεταξύ των κυριότερων προμηθευτών της Γαλλίας, κυρίως όμως της Αυστρίας και της Γερμανίας. Οι άλλοι προμηθευτές βαμβακιού των ευρωπαϊκών χωρών από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολής ήταν η Σμύρνη, η Συρία και η Κύπρος, ενώ από το τέλος της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, προστέθηκε και η Αίγυπτος⁵²⁵.

Στα τέλη του 18ου αιώνα οι εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού προς την Κεντρική Ευρώπη, Γαλλία και Ιταλία αντιπροσώπευαν το 50% των συνολικών εξαγωγών της Θεσσαλονίκης⁵²⁶. Το μεγαλύτερο μέρος του βαμβακιού διακινούνταν από τους χερσαίους δρόμους των Βαλκανίων προς

⁵²⁵. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 81r· Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, ό.π., σ. 233 και παραπάνω, σ. 49.

⁵²⁶. Για τις εξαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης το 18ο αιώνα βλ. Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, ό.π., σ. 281-285. Πρβλ. Χριστοδούλου, Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν, ό.π., σ. 26-27 και 68. Ειδικά για τις εξαγωγές προς τη Μασσαλία βλ. Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1911, σ. 475-476· Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, Παρίσι 1957, σ. 510-513. Γενικά για το γαλλικό εμπόριο βαμβακιού στην ανατολική Μεσόγειο Masson, σ. 422-439. Μέχρι το 1789, το ακατέργαστο βαμβάκι αποτελούσε το 70% περίπου των γαλλικών εισαγωγών από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολής (Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, ό.π., σ. 41).

τη Γερμανία και την Ουγγαρία κατευθείαν από τους τόπους παραγωγής⁵²⁷. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η ζήτηση για το μακεδονικό βαμβάκι και το μαλλί στην Κεντρική Ευρώπη είχε αυξηθεί προς το τέλος της δεκαετίας του 1770, όταν ο πόλεμος της Αμερικάνικης ανεξαρτησίας (1778-1783) εμπόδισε τους Γάλλους να πραγματοποιήσουν τις συνηθισμένες παραγγελίες. Αργότερα, όταν η Γαλλική Επανάσταση περιόρισε ακόμη περισσότερο τις παραγγελίες των Γάλλων υφαντουργών, τα εργοστάσια της Κεντρικής Ευρώπης αγόραζαν περίπου τα τρία τέταρτα της μακεδονικής παραγωγής βαμβακιού, το οποίο μεταφερόταν στη Βιέννη μέσω Σεμλίνου-Δούναβη⁵²⁸. Ένα μικρό μέρος του βαμβακιού που διοχετευόταν στη Βιέννη, μεταπωλούνταν στη Δύση. Εκτός από τη Βιέννη, την ίδια εποχή μεγάλες αποθήκες μακεδονικού βαμβακιού ήταν η αυστριακή Όρσοβα και το Μρασόβ της Τρανσυλβανίας⁵²⁹.

Μετά τη Γαλλική Επανάσταση το γαλλικό εμπόριο παρουσίασε μεγάλη κάμψη στα λιμάνια της Ανατολής. Οι εμπορικές συναλλαγές μεταξύ των λιμανιών της Θεσσαλονίκης και της Μασσαλίας μειώθηκαν δραματικά. Ωστόσο, παρά τη μείωση αυτή, στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα το βαμβάκι ήταν ένα από τα σημαντικότερα είδη των εισαγωγών της Γαλλίας από τη Θεσσαλονίκη⁵³⁰. Πρέπει, όμως, να διευκρινιστεί ότι οι γαλλικοί εμπορικοί οίκοι τροφοδοτούσαν με βαμβάκι και την Ελβετία. Ένα μέρος των εισαγωγών μακεδονικού βαμβακιού διοχετευόταν στο Λαγκεδόκ, όπου κατασκευάζονταν κοινά βαμβακερά υφάσματα, ενώ οι καλύτερες ποιότητες μεταφέρονταν στη Λυών και τη Ρουέν, κυρίως για την κατασκευή μουσελίνας. Τα εργοστάσια της Λυών αγόραζαν επίσης μεγάλες ποσότητες βαμβακιού εξαιρετικής ποιότητας από τη Σμύρνη⁵³¹.

⁵²⁷. AMAE, *ό.π.*, τ. 15, f. 84v, 116v, 407v και 420v· τ. 16, f. 4r-v, 10v· Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 282. Πρβλ. Lascaris, *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*, *ό.π.*, σ. 26. Βλ. και παρακάτω το σχετικό κεφάλαιο για τη χερσαία μεταφορά βαμβακιού στην Κεντρική Ευρώπη.

⁵²⁸. Βλ. Lampe and Jackson, *ό.π.*, σ. 44.

⁵²⁹. Βλ. Χριστοδούλου, *ό.π.*, σ. 26.

⁵³⁰. AMAE, *ό.π.*, τ. 15, f. 84r, 111r· τ. 16, f. 211r.

⁵³¹. Βλ. Piègre Senay, *ό.π.*, τ. 2, σ. 142. Γενικά για τις εξαγωγές βαμβακιού από τη Σμύρνη προς τη Γαλλία, την Αυστρο-Ουγγαρία και άλλες ευρωπαϊκές χώρες το 18ο και

Οι εξαγωγές προς τις ιταλικές πόλεις συνήθως κυμαίνονταν σε χαμηλά επίπεδα. Οι πηγές αναφέρουν ότι την εποχή αυτή δεν υπερέβησαν ποτέ το συνολικό όγκο των επτά χιλιάδων δεμάτων, περίπου 700.000 οκάδες⁵³².

Συγκεκριμένα, στη δεκαετία 1787-1797, όταν η μέση ετήσια βαμβακοπαραγωγή των Σερρών ανερχόταν σε 70.000 μπάλες των 100 οκάδων, καθαρό βαμβάκι, σύμφωνα με τον Beaujour, η μέση ετήσια εξαγωγή έφτανε τις 50.000 μπάλες, αξίας 5.000.000 πιάστρων, και κατανεμόταν ως εξής⁵³³:

Προορισμός	ποσότητα		αξία	
	σε μπάλες	σε οκάδες	σε χιλιόγραμμα	σε πιάστρα
Γερμανία	30.000	(3.000.000)	(3.846.000)	3.000.000
Γαλλία	12.000	(1.200.000)	(1.538.400)	1.200.000
Βενετία	4.000	(400.000)	(512.800)	400.000
Λιβόρνο	1.500	(150.000)	(192.300)	150.000
Γένοβα	1.500	(150.000)	(192.300)	150.000
Λονδίνο				
Άμστερνταμ	1.000	100.000	(128.200)	100.000
Σύνολο	50.000	5.000.000	(6.410.000)	5.000.000

Από τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνεται ότι οι εξαγωγές αντιπροσώπευαν το 70% της συνολικής παραγωγής και ότι πάνω από το μισό βαμβάκι είχε ως προορισμό τις αγορές της Γερμανίας. Ένα μέρος της ετήσιας βαμβακοπαραγωγής, που υπολογίζεται σε 10.000 μπάλες, χρησιμοποιούνταν για τις καθημερινές ανάγκες, όπως γέμισμα μαξιλαριών, γαρνίρισμα σοφάδων, παπλωμάτων, κ.ά. Το υπόλοιπο βαμβάκι απορροφούσε η ντόπια βιοτεχνία της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο⁵³⁴.

Στις αρχές του 19ου αιώνα το βαμβάκι συνέχιζε να είναι ένα από τα κύρια είδη εξαγωγής του μακεδονικού εμπορίου μαζί με το μαλλί, το σιτάρι,

τις αρχές του 19ου αιώνα βλ. El. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1992, σ. 231-237.

⁵³². Βλ. Issawi, *ό.π.*, σ. 233.

⁵³³. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 60-61. Βλ. και το σχετικό υπόμνημα του ίδιου, ΛΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 115v· Heuschling, *L'empire de Turquie*, *ό.π.*, σ. 127.

⁵³⁴. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 61-62. Βλ. και παρακάτω, σ. 244.

το κερί, τους αμπάδες και τα δέρματα⁵³⁵. Τα ποσοτικά στοιχεία των εξαγωγών ελάχιστα διαφέρουν από εκείνα της προηγούμενης περιόδου. Ο πρόξενος R. Wilkinson αναφέρει ότι από τα 60.000 αλογοφορτώματα ή 150.000 καντάρια περίπου της ετήσιας βαμβακοπαραγωγής, 50.000 καντάρια εξαγόταν στη Γερμανία από την Ξηρά, μέσω Βιέννης, ή από τη θάλασσα, μέσω Τεργέστης, περίπου 9.000 καντάρια στη Βενετία και 4.000 καντάρια στην Ιταλία. Οι εξαγωγές προς τη Γαλλία παρουσίαζαν διακυμάνσεις, δεν υπερέβαιναν όμως τα 25.000 καντάρια⁵³⁶.

Οι εξαγωγές βαμβακιού, όπως άλλωστε και του μαλλιού, από τη Θεσσαλονίκη προς τη Μασσαλία άρχισαν να παρουσιάζουν σταθερή πτώση από τη δεκαετία του 1810, με συνέπεια τη μείωση των συνολικών εξαγωγών προς τη Γαλλία. Η πτώση οφείλεται στο γεγονός ότι την εποχή αυτή την προτίμηση των Γάλλων υφαντουργών κέρδισαν τα αντίστοιχα προϊόντα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής⁵³⁷. Οι ετήσιες στατιστικές εισαγωγών-εξαγωγών των Γάλλων προξένων της Θεσσαλονίκης δείχνουν ότι από το 1810 τόσο οι εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού όσο και του μαλλιού, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, κατευθύνονταν προς την Αυστρία δια θαλάσσης ή Ξηράς⁵³⁸.

Από το άλλο μέρος, η εξαγωγή μακεδονικού βαμβακιού προς τη Μεγάλη Βρετανία ήταν πολύ χαμηλή και ευκαιριακή. Οι προμήθειές της σε βαμβάκι από την Οθωμανική αυτοκρατορία προέρχονταν κυρίως από τη Μικρά Ασία. Πρέπει να σημειώσουμε ότι μέχρι το 18ο αιώνα, όταν άρχισε ο εφοδιασμός της από τις Δυτικές Ινδίες, η χώρα αυτή προμηθευόταν βαμβάκι κυρίως από τη Σμύρνη⁵³⁹. Από τα τέλη όμως του 18ου αιώνα, όταν η

⁵³⁵. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 66ν και 134γ.

⁵³⁶. ΡΡΑΡ 67 (1873), σ. 745· Issawi, ό.π., σ. 233. Για τις εξαγωγές βαμβακιού προς τις ιταλικές πόλεις βλ. ακόμη Κατσιαρδή-Hering, Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830), ό.π., τ. 2, σ. 517-518.

⁵³⁷. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 18, f. 215ν-216γ.

⁵³⁸. Ό.π., τ. 16, f. 82γ-91γ, 108γ, 137γ, 221γ, 306γ, 307γ, 308γ-ν. Βλ και Pascaleva, Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques, ό.π., σ. 283.

⁵³⁹. Για το αγγλικό εμπόριο βαμβακιού στην Ανατολή βλ. Wood, History of the Levant Company, ό.π., σ. 74 κ.ε.· Michael Edwardts, The Growth of the British cotton

βαμβακοπαραγωγή των Ινδιών δεν επαρκούσε για τις αυξημένες πλέον ανάγκες της αγγλικής βαμβακοβιομηχανίας, αξιοποιήθηκε μία νέα πηγή προμήθειας, η Αμερική⁵⁴⁰. Σύμφωνα με τον πρόξενο R. Wilkinson, η Μεγάλη Βρετανία εμφανίζεται στους πίνακες εξαγωγής της Θεσσαλονίκης με την ασήμαντη ποσότητα των 2.000 κανταριών περίπου και μόνο σε περιόδους που η πανώλη δεν επέτρεπε την εξαγωγή βαμβακιού από τη Σμύρνη⁵⁴¹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πηγές δεν καλύπτουν ολόκληρη την περίοδο που εξετάζουμε με στατιστικά δεδομένα για τον ετήσιο όγκο εξαγωγής και σε ορισμένες περιπτώσεις δεν συμπίπτουν. Συχνά δεν υπάρχει συγκεκριμένη εκτίμηση του όγκου ή της συνολικής αξίας του εμπορεύματος. Αν και γνωρίζουμε ότι οι Γάλλοι πρόξενοι ήταν επιφορτισμένοι να συντάσσουν κάθε τρίμηνο έκθεση σχετικά με το εμπόριο της Θεσσαλονίκης και γενικό υπόμνημα στην αρχή της επόμενης χρονιάς,

Trade, 1780-1815, Μάντσεστερ 1967, σ. 75-106· Thomas Ellison, *The cotton trade of Great Britain*, Λονδίνο 1968, σ. 11-30· R. Davis, "English imports from the Middle East 1580-1780", (εκδ.) M.A. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, Λονδίνο 1970, σ. 200. Για το λιμάνι της Σμύρνης και το ρόλο του στο εμπόριο μεταξύ ανατολικής και δυτικής Μεσογείου, το 19ο αιώνα, βλ. Elena Frangakis, "The port of Smyrna in the nineteenth century", *Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society*, ό.π., 261-271.

⁵⁴⁰. Βλ. Edwards, ό.π., σ. 84-106. Το βρετανικό ενδιαφέρον για προϊόντα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν πολύ μικρό κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα. Αρχεί να σημειωθεί ότι το 1827 μόνο 3% των βρετανικών εισαγωγών προερχόταν από την Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι εισαγωγές πρώτων υλών αυξήθηκαν σημαντικά κατά την περίοδο 1825-1855. Ειδικά οι εισαγωγές βαμβακιού από 226.052.135 λίβρες το 1825, το 1855 ανέβηκαν στις 907.676.094 λίβρες. Ωστόσο, στο γενικό κατάλογο των εξαγωγών της αυτοκρατορίας προς την Αγγλία, το 1825, το βαμβάκι κατείχε την πρώτη θέση, ενώ το 1850 ήταν εικοστό και το 1855 τριακοστό-όγδοο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι κύρια πηγή βαμβακιού για τη Μ. Βρετανία την περίοδο 1825-1855 παρέμεναν οι ΗΠΑ. Άλλες πηγές, όπως η Βραζιλία, η Αίγυπτος, η Ινδία και κατά δεύτερο λόγο η Οθωμανική αυτοκρατορία, χρησιμοποιήθηκαν συμπληρωματικά (βλ. Frank Bailey, *British policy and the Turkish Reform Movement*, Καίμπριτζ 1942, σ. 71-72 και 93-94).

⁵⁴¹. PPAP 67 (1873), σ. 745.

διαπιστώνουμε ότι οι εκθέσεις αυτές ή δεν γράφονται, για λόγους οι οποίοι δεν επέτρεπαν τη συλλογή πληροφοριών, ή είναι ελλιπείς. Η απουσία ετήσιων ποσοτικών στοιχείων μας υποχρεώνει να περιοριστούμε στις γενικές εκτιμήσεις και τα αποσπασματικά ποσοτικά στοιχεία των πηγών⁵⁴².

Στις αρχές του 19ου αιώνα υπάρχει μία πρόσθετη δυσχέρεια, καθώς οι αριθμοί των προξένων για τις εξαγωγές δεν αντιπροσωπεύουν το μακεδονικό βαμβάκι. Ο ηπειρωτικός αποκλεισμός από τους Γάλλους και το εμπάργκο που εφαρμόστηκε στη θάλασσα από τους Άγγλους, όσο διαρκούσαν οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι, οδήγησαν στη διακοπή του εμπορίου μεταξύ Μασσαλίας και Θεσσαλονίκης⁵⁴³. Την περίοδο αυτή το μακεδονικό βαμβάκι μεταφερόταν στο Παρίσι μέσω Ξηρά. Η Μασσαλία δεχόταν μόνο μικρές ποσότητες από πλοία ουδέτερα. Το βαμβάκι ξαναπήρε το δρόμο της θάλασσας προς την αγορά της Μασσαλίας μετά τον τερματισμό των πολέμων και την αποκατάσταση της ειρήνης, δεν προσέγγισε, όμως, τα επίπεδα της προηγούμενης περιόδου, αφού η προτίμηση της γαλλικής υφαντουργίας είχε στραφεί στην αμερικάνικη αγορά, από την οποία προμηθευόταν μεγάλες ποσότητες· η εξαιρετική ποιότητα και η χαμηλή τιμή του αμερικάνικου βαμβακιού ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες, οι οποίοι προσείλκυαν το ενδιαφέρον των Γάλλων υφαντουργών⁵⁴⁴.

Για να επανέλθουμε στην περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού, μετά το 1810 η Θεσσαλονίκη, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρξε ο σημαντικότερος διακομετακομιστικός σταθμός του χερσαίου εμπορίου με την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, όπου μεταφέρονταν προϊόντα γειτονικών, αλλά και πιο απομακρυσμένων περιοχών⁵⁴⁵. Αναφορικά με το βαμβάκι, ένα μεγάλο μέρος από τις ποσότητες που διακινούνταν προς την Ίλλυρία, την

⁵⁴². Βλ. και παραπάνω, σ. 71-72.

⁵⁴³. Για τον ηπειρωτικό αποκλεισμό βλ. Θεόδ. Χριστοδουλίδη, *Διπλωματική Ιστορία από τη Βεσφαλία στη Βιέννη (1648-1815)*, Αθήνα 1990, σ. 299-302.

⁵⁴⁴. Βλ. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 17, f. 210r-v και 236r· Michoff, *ό.π.*, σ. 108. Για την ποιότητα και τις ανταγωνιστικές τιμές του αμερικάνικου βαμβακιού βλ. Farley, *Modern Turkey*, *ό.π.*, σ. 235-236. Για τη μεταφορά μέσω Ξηράς βλ. και παρακάτω το σχετικό κεφάλαιο.

⁵⁴⁵. Βλ. παραπάνω, σ. 109.

Αυστρία, την Ελβετία, τη Γαλλία, την Ιταλία και την Αγγλία προερχόταν από τη Σμύρνη, τη Μάλτα, την Κύπρο και τη Συρία⁵⁴⁶. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σχετικά με το θέμα αυτό ο Γάλλος πρόξενος Clairambault, σε έκθεσή του την 1η Ιουνίου 1811 : "Καθημερινά έρχονται βαμβάκια από τη Σμύρνη και σε μικρότερες ποσότητες από την Κύπρο και τη Συρία, με αποτέλεσμα να είμαστε παραφορτωμένοι (από βαμβάκια). Υποψιάζομαι ότι ένα μέρος από το βαμβάκι αυτό αναμειγνύεται με μακεδονικό, για να αποκτήσει έτσι "πιστοποιητικά προέλευσης", παρά τη μεγάλη μου επαγρύπνηση για την ποιότητα" Η ίδια επισήμανση συναντάται και σε επόμενη επιστολή του προξένου προς το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών: "Από την Κύπρο και τη Συρία μεταφέρθηκε πολύ βαμβάκι χωρίς "πιστοποιητικά προέλευσης", επειδή ο πρόξενος εκεί δεν είχε ακόμη ενημερωθεί". Όπως διαπιστώνεται από τις ίδιες πηγές, η μεταφορά του βαμβακιού και άλλων εμπορευμάτων τόσο από τη Σμύρνη, όσο και από την Κύπρο και τη Συρία, πραγματοποιούνταν με ελληνικά πλοία⁵⁴⁷. Πριν από τον ηπειρωτικό αποκλεισμό και την έκρηξη του Ρωσοτουρκικού πολέμου, ο οποίος διήρκησε από το 1806 μέχρι το 1812⁵⁴⁸, το βαμβάκι της Μικράς Ασίας με προορισμό την Κεντρική Ευρώπη, τη Γαλλία και την Αγγλία μεταφερόταν από τη Σμύρνη μέσω Κιλικίας στην Οδησό ή το Δούναβη⁵⁴⁹. Όμως, "Η γενική διακοπή του εμπορίου από τη θάλασσα", όπως αναφέρει ο Clairambault σε επιστολή του προς τον υπουργό των Εξωτερικών στις 10 Ιουνίου του 1810, επέβαλε τη μεταφορά του βαμβακιού

546. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 108r. Η Μάλτα την περίοδο αυτή ήταν η αποθήκη των Άγγλων, από την οποία μεταφέρονταν στη Θεσσαλονίκη, με πλοία που έφεραν την αγγλική σημαία, εκτός από βαμβάκια, βαμβακερά νήματα και άλλα εμπορεύματα με προορισμό την Αυστρία (ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f.194r-v). Βλ. και παρακάτω, σ. 253-256.

547. Ό.π., f. 173r-v και 242r. Βλ. ακόμη f. 108r-109r, 137r, 221r, 306r-307r, 308r-τ. 17, f. 88v· Frangakis, *The Commerce of Smyrna*, ό.π., σ. 69. Βλ. και παρακάτω, σ. 219-220, σημ. 1046.

548. Για τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο βλ. I. Dostjan, "Les échanges commerciaux par la Mer Noire et les Détroits pendant le XVIIIe et la première partie du XIXe siècle", *Bulletin de l' Association internationale d' Etudes du Sud-Est Européen*, 12 (1974), σ 189.

549. Βλ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρατικής πόλης*, ό.π., σ. 78.

στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, για να εξαχθεί από την ξηρά⁵⁵⁰. Σημαντικό κέντρο αυτού του διαμετακομιστικού εμπορίου στη βόρεια Βαλκανική υπήρξε το Σεράγεβο της Βοσνίας⁵⁵¹, όπου υπήρχαν ελληνικοί εμπορικοί οίκοι⁵⁵². Σπάνια οι Γάλλοι πρόξενοι, από τους οποίους αντλούμε πληροφορίες για την περίοδο αυτή, αναφέρονται στο ντόπιο βαμβάκι. Οι λίγες τριμηνιαίες εκθέσεις περιλαμβάνουν μόνο αποσπασματικά στοιχεία.

Ωστόσο, ο περιηγητής Leake, ο οποίος επισκέφθηκε τις Σέρρες το 1806, επισημαίνει ότι σε περόδους που η κατάσταση ήταν ομαλή ευρωπαίοι και Έλληνες έμποροι των Σερρών έστελναν στη Γερμανία με καραβάνια όχι λιγότερες από 30-40.000 μπάλες βαμβάκι, ενώ παράλληλα αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Ευρωπαϊκής Τουρκίας προμηθεύονταν ακατέργαστο βαμβάκι από τις Σέρρες για τη βιοτεχνία νημάτων και οικιακή χρήση⁵⁵³. Το 1809, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός άλλου περιηγητή, του Holland, οι εξαγωγές βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη ανήλθαν σε 110.000 μπάλες, ενώ οι τιμές κυμάνθηκαν από 60 έως 85-90 παράδες την οκά⁵⁵⁴.

Σαφέστερη και πλήρη εικόνα του εμπορίου μακεδονικού βαμβακιού, στις αρχές του 19ου αιώνα, δίνει ο Γάλλος πρόξενος Cousinéry, σε υπόμνημα που συνέταξε το 1811⁵⁵⁵.

ποσότητα		προορισμός
σε μπαλότα ⁵⁵⁶	σε χιλιόγραμμα	
30.000	(1.950.000)	Γερμανία
30.000	(1.950.000)	Θράκη, Βουλγαρία, Ρωσία, Πολωνία
20-25.000	(1.300.000)-1625.000)	Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία
15-20.000	(975.000-1.300.000)	Αιπελάκια

550. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 21γ.

551. Ό.π., τ. 17, f. 10γ. Σχετικά με τη σημασία που είχε το εμπόριο της Βοσνίας για τη Γαλλία βλ. παρακάτω, σ. 217, σημ. 1033.

552. Ό.π., f. 37γ.

553. Leake, Travels in Northern Greece, ό.π., σ. 207. Βλ. και Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, ό.π., σ. 163-164.

554. Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, ό.π., σ. 206.

555. Βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 355.

556. Ένα μπαλότο υπολογίζεται ότι ζύγιζε 60-65 οκάδες (76,920-83,330 χλγ.).

Απο τα παραπάνω στοιχεία διαπιστώνεται ότι η Γερμανία συνέχισε να έχει τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο εμπόριο βαμβακιού που διεξαγόταν από τη Θεσσαλονίκη. Ο έντονος συναγωνισμός των Ελλήνων, οι οποίοι αγόραζαν βαμβάκι των Σερρών σε υψηλές τιμές, περιόριζε τις αγορές των Γάλλων εμπόρων της Θεσσαλονίκης. Αυτός ήταν ένας από τους σημαντικότερους λόγους, οι οποίοι τους υποχρέωναν να προμηθευτούν μακεδονικό βαμβάκι από τη Βιέννη. Μεγάλες παραγγελίες βαμβακιού από Γάλλους εμπόρους έγιναν στη Βιέννη το 1808, στην εξαιρετικά υψηλή για την εποχή τιμή των 180 παράδων την οκά. Ο πρόξενος Clairambault, σε επιστολή του προς το Γάλλο υπουργό των Εσωτερικών, στις 10 Ιουλίου του 1808, αναφέρει ότι μπορούσε να φροντίσει το θέμα των παραγγελιών βαμβακιού στις Σέρρες με τη μεσολάβηση του εμπορικού πράκτορα του προξενείου M. Sponcy, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στις Σέρρες πριν από είκοσι περίπου χρόνια και διέθετε μεγάλη εμπειρία. "Οι παραγγελίες, γράφει ο πρόξενος, πρέπει να δίνονται εδώ από το Σεπτέμβριο μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου, για να επιτυγχάνονται καλύτερες τιμές"⁵⁵⁷.

Στα επόμενα χρόνια, και ιδιαίτερα την περίοδο 1813-1820, παρατηρείται μείωση των εξαγωγών προς τη Δυτική Ευρώπη. Η μικρή συγκομιδή και η πανώλη, σε συνδυασμό με την αύξηση των τιμών, δεν επέτρεπαν στην αγορά της Θεσσαλονίκης να εφοδιαστεί παρά μόνο με μικρές ποσότητες βαμβακιού. Σύμφωνα με τον πρόξενο Fourcade Ainé, το 1813 το βαμβάκι ήταν σπάνιο και ακριβό τόσο στη Σμύρνη όσο και στη Θεσσαλονίκη⁵⁵⁸. Μέχρι τις αρχές Δεκεμβρίου του 1815, παρά το γεγονός ότι άρχισαν να γίνονται αισθητά τα αποτελέσματα της ευρωπαϊκής ειρήνης, κανένα από τα λίγα πλοία που κατέπλευσαν στο λιμάνι, δεν φόρτωσε βαμβάκι και μαλλί για τη Μασσαλία ή τα ιταλικά λιμάνια⁵⁵⁹. Η υποτονική κίνηση που σημειώθηκε τον τελευταίο μήνα, επέτρεψε την εξαγωγή μόνο 91.793 οκάδων (117.678 χιλιογράμμων), αξίας 316.686 πιάστων. Ας σημειωθεί ότι η τιμή του βαμβακιού ήταν 3 πιάστρα και 18 παράδες την

⁵⁵⁷. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 407v-408r και 420r-421v. Για τον ανταγωνισμό Ελλήνων και Γάλλων εμπόρων βλ. παραπάνω, σ. 122-123.

⁵⁵⁸. Ό.π., τ. 17, f. 57r-v, 88v, 299r. Βλ. και παραπάνω, σ. 76.

⁵⁵⁹. Ό.π., f. 210r-v, 214v-215r.

οκά⁵⁶⁰. Την επόμενη χρονιά, σύμφωνα με τον πρόξενο Cousinéry, οι υψηλές τιμές του βαμβακιού στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης ματαίωσαν τις αγορές για τη Μασσαλία· κανένας Γάλλος έμπορος ή άλλης εθνικότητας δεν επεδίωξε να εξάγει την παραμικρή ποσότητα. Το βαμβάκι, αλλά και το μαλλί, εκτός από ένα με δύο φορτία απουσίαζαν από τις εξαγωγές προς τη Γένοβα, το Λιβόρνο και την Τεργέστη⁵⁶¹. Τελικά, λόγω του ανταγωνισμού των Ελλήνων εμπόρων, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, αγόραζαν βαμβάκι σε υψηλές τιμές, για να το εξάγουν στη Γερμανία, μόνο 8-10 μπάλες από την πεδιάδα των Σερρών διακινήθηκαν προς τη Μασσαλία⁵⁶². Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει την εποχή αυτή ο πρόξενος F. Bottu, που αντικατέστησε τον Cousinéry τον Ιανουάριο του 1817: "Το βαμβάκι, το οποίο ήταν το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν, από την εποχή του πολέμου ακολουθεί το δρόμο της Γερμανίας και της Πολωνίας και είναι πολύ πιθανό ότι δεν θα ξαναπάρει εκείνον της Γαλλίας και της Αγγλίας, αφού θεωρείται μάλλον ακατάλληλο για τα εργοστάσια των χωρών αυτών. Όπως φαίνεται, η θέση του στο εμπόριο της Μασσαλίας θα καταλάβει ο καπνός"⁵⁶³. Εξάλλου, όπως επισημάνθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1810 ο ανταγωνισμός του αμερικάνικου βαμβακιού στις αγορές της Ευρώπης, ιδιαίτερα στις αγορές της Αγγλίας και της Γαλλίας, καθώς και οι δύσκολες συνθήκες που επικρατούσαν στη Μακεδονία, οδήγησαν στη μείωση της βαμβακοπαραγωγής. Το αμερικάνικο βαμβάκι, λόγω της εξαιρετικής ποιότητας και της χαμηλής τιμής, υπερείχε από το μακεδονικό⁵⁶⁴. Ωστόσο, και τα επόμενα χρόνια το μακεδονικό βαμβάκι περιλαμβάνεται στις εξαγωγές της Θεσσαλονίκης προς τη Μασσαλία ή σπανιότερα προς την Τεργέστη. Συμβαίνει, όμως, να μη γνωρίζουμε τον όγκο του, αφού οι πηγές αναφέρονται σε φορτία πλοίων, τα οποία αποτελούνταν και από άλλα

560. Ο.π., f. 236v.

561. Ο.π., f. 243r, 299r και 314r.

562. Ο.π.

563. Ο.π., f. 325r.

564. Ο.π., τ. 18, f. 215r. Βλ. και παραπάνω, σ. 76.

εμπορεύματα⁵⁶⁵. Παράλληλα, πραγματοποιούνταν εξαγωγές στη Βιέννη από τις Σέρρες μέσω Ξηράς⁵⁶⁶.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, γίνεται φανερό ότι στις αρχές του 19ου αιώνα το εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού άρχισε να αντιμετωπίζει τις συνέπειες της διεθνοποίησης της αγοράς, όπου η ζήτηση των προϊόντων καθορίζεται από την ανταγωνιστικότητά τους. Ο υψηλός δείκτης των εξαγωγών την προηγούμενη περίοδο οφείλεται στην επίδραση θετικών τοπικών και διεθνών παραγόντων. Οι διεθνείς παράγοντες, όπως έχουν ήδη συμπεράνει σύγχρονοι μελετητές του ελλαδικού χώρου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό και τους τοπικούς, αφού η συνολική οικονομική λειτουργία του μακεδονικού χώρου ήταν ενσωματωμένη στις διεθνείς διαδικασίες και η παραγωγή του επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από την εξωτερική ζήτηση⁵⁶⁷.

Ιδιαίτερα κρίσιμη για το εξαγωγικό εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού υπήρξε η δεκαετία του 1820. Τον Ιανουάριο του 1820 για μία ακόμη φορά επισημαίνεται από τον πρόξενο F. Bottu η σημαντική μείωση του εμπορίου της Θεσσαλονίκης, η οποία αποδίδεται στην υπερπαραγωγή σιτηρών, στο μονοπώλιο του καπνού και στις χαμηλές τιμές του αμερικάνικου μαλλιού και βαμβακιού⁵⁶⁸.

Πρέπει να επισημάνουμε ότι και την περίοδο αυτή ο μεγαλύτερος όγκος της χαμηλής βαμβακοπαραγωγής μεταφερόταν στην Τεργέστη και διοχετευόταν στις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης. Οι εξαγωγές προς τη Γαλλία ήταν πολύ χαμηλές συγκριτικά με εκείνες των αρχών του αιώνα. Ο πρόξενος F. Bottu, στις τριμηνιαίες εκθέσεις που συνέταξε την περίοδο 1820-25, αναφέρεται στην εξαγωγή μαλλιού και βαμβακιού προς τη Μασσαλία χωρίς, όμως, να δίνει περισσότερα στοιχεία. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν εξαγωγές βαμβακιού μικρών ποσοτήτων προς το

⁵⁶⁵. Ο.π., f. 42r, 46r, 50r, 59r, 64r, 81r, 89r, 94r, 95r, 151v, 154r.

⁵⁶⁶. Ο.π., f. 257r.

⁵⁶⁷. Για την ενσωμάτωση του μακεδονικού χώρου στη διεθνή αγορά και την εξάρτησή του από αυτή βλ. Κ. Βακαλόπουλου, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου, ό.π., σ. 14-15, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵⁶⁸. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 215r-216r.

Λιβόρνο και την Τεργέστη, ενώ σποραδικά αγγλικά πλοία μετέφεραν βαμβάκι προς τη Σύρα, αποθήκη των Άγγλων⁵⁶⁹. Ιδιαίτερα μετά το 1825 πέρασαν ολόκληρες χρονιές, όπως το 1827 και 1828 χωρίς να μεταφερθεί μία μπάλα μακεδονικού βαμβακιού στο λιμάνι της Μασσαλίας⁵⁷⁰. Ο πρόξενος δικαιολογημένα αποδίδει τη χαμηλή ζήτηση μακεδονικού βαμβακιού στη Γαλλία στην προτίμηση των βαμβακιών της Αιγύπτου και της Αμερικής, τις υψηλές τιμές που απαιτούσαν οι παραγωγοί της Μακεδονίας και το μεγάλο συναγωνισμό της Γερμανίας, η οποία έπαιρνε μέσω Ξηράς ό,τι περίσσευσε από την ντόπια κατανάλωση⁵⁷¹.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1830 το εξαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης δεν είχε ακόμη αναλάβει από την κρίση. Ο Γάλλος πρόξενος A. Dupré ήταν ιδιαίτερα απογοητευμένος από τα ελάχιστα φορτία και τη μικρή κίνηση γαλλικών πλοίων. Στον τομέα του βαμβακιού η μείωση της εξωτερικής ζήτησης και η πτώση της παραγωγής βαμβακερών προϊόντων στον ελλαδικό χώρο, για την οποία θα μιλήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο, διατήρησαν τις εξαγωγές σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα⁵⁷². Εκτός των άλλων, ένας νέος τελωνειακός δασμός επιβλήθηκε στις εξαγωγές. Ο πρόξενος A. Dupré αναφέρει ότι τον Απρίλιο του 1830 οι δραγουμάνοι των προξενείων κλήθηκαν στο τελωνείο, για να ακούσουν την ανάγνωση ενός φερμανιού, με το οποίο ο μεγάλος αφέντης επέβαλε δασμό ενάμισυ παρά ανά πιάστρο της αξίας των εξαγόμενων προϊόντων. Ο δασμός αυτός ισοδυναμούσε σχεδόν στο 4%⁵⁷³. Ένας άλλος Γάλλος πρόξενος αυτής της περιόδου, ο E. Guys, σε έκθεσή του τον Ιανουάριο του 1834, παρατηρεί ότι η πόλη αποτελούσε "μόνο σκιά της παλιάς της ευημερίας", γεγονός το οποίο αποδίδει σε τρεις κυρίως αιτίες: τη μείωση της παραγωγής γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, την απομάκρυνση επιφανών ελληνικών οικογενειών εμπόρων την περίοδο της επανάστασης και την αύξηση των φόρων. Οι κάτοικοι της Μακεδονίας και

⁵⁶⁹. Ό.π., f. 259r, 306r τ. 19, f. 35r, 53r, 60r, 70r, 72r, 80r, 86r, 94r, 109r, 125r, 151r, 203r, 213r, 230r, 288r τ. 20, f. 46r, 73r, 88r, 89r, 117r, 119r-v, 134r, 146r, 198r.

⁵⁷⁰. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 108-109.

⁵⁷¹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 20, f. 195v.

⁵⁷². Ό.π., τ. 21, f. 9r, 13r, 16v, 24r, 54r.

⁵⁷³. Ό.π., f. 13r.

της ανατολικής Θράκης, που στο παρελθόν έρχονταν στη Θεσσαλονίκη, για να προμηθευτούν διάφορα εμπορεύματα και να πουλήσουν τα προϊόντα τους, μετά την επιβολή νέων φόρων προτιμούσαν τα ηπειρωτικά μέρη, στα σύνορα της Αυστρίας, και το Δυρράχιο, όπου οι τελωνειακοί δασμοί ήταν χαμηλότεροι⁵⁷⁴. Στην περίοδο 1835-1838, εκτός των άλλων προστέθηκε και η πανώλη, η οποία περιόρισε το σύνολο των εμπορικών συναλλαγών, αφού έπληξε τα κυριότερα εμπορικά κέντρα της Μακεδονίας, το ένα μετά το άλλο. Ξεκινώντας από την Καβάλα και τη Δράμα, διαδόθηκε σταδιακά στη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες⁵⁷⁵.

Στην πραγματικότητα το εμπόριο του λιμανιού της Θεσσαλονίκης από τη δεκαετία του 1830 έχασε την προηγούμενη σημασία του κυρίως εξαιτίας της αύξησης της ναυσιπλοΐας στο Δούναβη, η οποία διευκόλυνε τους εμπόρους των Βαλκανίων και τους ευρωπαίους στην προμήθεια εμπορευμάτων της Κεντρικής Ευρώπης. Από το άλλο μέρος, η ζήτηση αμερικάνικου και αιγυπτιακού βαμβακιού στην παγκόσμια αγορά ανέβαινε με γρήγορο ρυθμό, προκαλώντας πτώση της τιμής του βαμβακιού των Σερρών και μείωση των εξαγωγών του⁵⁷⁶. Στη διετία 1833-1834, για την οποία διαθέτουμε στοιχεία, περίπου τα δύο τρίτα της συνολικής ετήσιας παραγωγής βαμβακιού, η οποία ανερχόταν σε 5.000.000 χιλιόγραμμα, διακινήθηκαν μέσω Ξηράς στη Βιέννη και τη Γερμανία. Το υπόλοιπο βαμβάκι

574. Ο.π., f. 243r-v. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το φορολογικό σύστημα στη Θεσσαλονίκη στη δεκαετία 1830-1840 βλ. F O 195/176, f. 26r-v.

575. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 22, f. 204r-v. Για την πανώλη την περίοδο αυτή βλ. και παραπάνω, σ. 73.

576. Βλ. Pascaleva, Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques, ό.π., σ. 284. Με το εμπόριο αιγυπτιακού βαμβακιού την εποχή αυτή ασχολούνταν και ορισμένοι Έλληνες έμποροι της Αιγύπτου. Μεταξύ αυτών αναφέρονται τα αδέρφια Κωνσταντίνος, Θεόδωρος και Μιχαήλ Τσοσίτσας, οι οποίοι είχαν εμπορικό οίκο με την επωνυμία "Αδελφοί Τσοσίτσα" και αργότερα "Τσοσίτσας και Στουρνάρης". Ανάλογη δραστηριότητα Ελλήνων εμπόρων παρατηρείται και στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, κυρίως στην περίοδο του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου (βλ. Αθαν. Πολίτου, *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος. Ιστορία του Αιγυπτιακού Ελληνισμού από τον 1798 μέχρι 1927*, Αθήναι 1928, τ. 2, σ. 168 και 175.

χρησιμοποιήθηκε στη χώρα ή μεταφέρθηκε στην Τεργέστη, την Ιταλία και τη Γαλλία από το Τσάγεζι και την Καβάλα⁵⁷⁷. Ειδικά το βαμβάκι που φορτώθηκε στο λιμάνι του Τσάγεζι προερχόταν από την περιοχή των Σερρών⁵⁷⁸. Οι εξαγωγές βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη προς τη Μασσαλία, όπως διαπιστώνεται από τον επόμενο πίνακα, κυμάνθησαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα:

Εξαγωγές βαμβακιού στη dietia 1833-34⁵⁷⁹

(μέσω Ξηράς)

ποσότητα σε μπάλες	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός
34.000	3.400.000	4.080.000	Βιέννη, Γερμανία

(μέσω θαλάσσης)

Από τη Θεσσαλονίκη

ποσότητα σε μπάλες	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός
1.200	120.000	24.000	Γαλλία

Από την Καβάλα

ποσότητα σε μπάλες	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα
5.000	500.000	-----

Από το Τσάγεζι

ποσότητα σε μπάλες	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα
10-12.000	1-1.200.000	1.440.000

Αξίζει, πάντως, να σημειωθεί ότι ακόμη και την περίοδο αυτή το βαμβάκι ήταν ένα από τα κυριότερα είδη του εξαγωγικού εμπορίου της

⁵⁷⁷. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 21, f. 244v· Correspondance d' Orient, τ. 22, f. 301v.

⁵⁷⁸. Ό.π., f. 309r.

⁵⁷⁹. Ό.π., f. 301v και 309r.

Μακεδονίας, όπως συνέβαινε με το σιτάρι, τον καπνό και τα μαλλιά, ενώ σημαντική θέση διεκδικούσε και το μετάξι, οι εξαγωγές του οποίου παρουσίαζαν ανοδική πορεία⁵⁸⁰. Η μέση τιμή πώλησης του μακεδονικού βαμβακιού ανερχόταν σε 1 φράγκο και 20 centimes το χιλιόγραμμο⁵⁸¹.

Σημαντική χρονιά για το μακεδονικό βαμβάκι στην αγορά της Μασσαλίας υπήρξε το 1836. Σύμφωνα με τον πρόξενο F. Guys, η ζήτηση αναθερμάνθηκε και οι έμποροι της Θεσσαλονίκης έσπευσαν στις Σέρρες, για να αγοράσουν βαμβάκι, η τιμή του οποίου ανέβηκε στα 5 πιάστρα την οκά⁵⁸². Παράλληλα έγινε εξαγωγή βαμβακιού προς τη Γερμανία μέσω Ξηράς⁵⁸³. Το ίδιο συνέβη και την επόμενη χρονιά⁵⁸⁴, ενώ δύο φορτία βαμβακιού μεταφέρθηκαν από το λιμάνι του Τσάγεζι στη Γένοβα και τη Μασσαλία⁵⁸⁵. Οι ποσότητες των εξαγωγών αυτών δεν αναφέρονται· θεωρούνται, ωστόσο, μικρές, αφού οι τιμές στις αγορές της Ευρώπης από τα 6 πιάστρα την οκά έπεσαν στα 3⁵⁸⁶. Προς το τέλος της ίδιας χρονιάς η εμπορική κίνηση της Θεσσαλονίκης άρχισε να παρουσιάζει ανοδική τάση, η οποία συνεχίστηκε τη διετία 1838-1839⁵⁸⁷. Εξαγωγές βαμβακιού, μαζί με άλλα αγροτικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, αναφέρεται ότι πραγματοποιήθηκαν προς τη Μασσαλία, τόσο από τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα όσο και από το Τσάγεζι. Ακόμη, έγιναν εξαγωγές βαμβακιού από τις Σέρρες προς τη Γερμανία, μέσω Ξηράς, αλλά και μέσω θαλάσσης, επίσης από το λιμάνι του Τσάγεζι⁵⁸⁸.

Η βελτίωση έγινε περισσότερο αισθητή μετά το 1840. Άλλωστε, την περίοδο 1840-1870 η Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με τακτικά ατμοπλοϊκά δρομολόγια με άλλες πόλεις- λιμάνια της Δυτικής Ευρώπης· η παρουσία των

580. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 21, f. 65r-v.

581. Correspondance d' Orient, ό.π., f. 301v-302r.

582. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 22, f. 10r-v, 24r, 89r και 107v· F O 195/100, f. 248v.

583. Ό.π., τ. 22, f. 11r.

584. Ό.π., f. 204v.

585. Ό.π., f. 156r και 194v.

586. Ό.π., f. 204v.

587. Ό.π.

588. Ό.π., f. 230v, 241v, 270v, 273v- 274r και 314r.

πρώτων ατμόπλοιων αναθέριμανε τις εμπορικές σχέσεις με τα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου. Παρόλα αυτά, η συγκυρία την πενταετία 1840-1844 δεν ευνόησε τις εξαγωγές προς τη Γαλλία. Όπως υποστηρίζει ο Γάλλος πρόξενος P. Juliet, η κατάσταση στον τομέα του εμπορίου την εποχή αυτή δεν παρουσίαζε καμία ομοιότητα με εκείνη παλιότερων εποχών, όταν η Μασσαλία ήταν η πιο προσοδοφόρα διέξοδος για προϊόντα, όπως βαμβάκι, μαλλί, καπνό και μετάξι· η ζήτηση είχε πλέον υποχωρήσει. Η ποιοτική και ποσοτική υπεροχή των βαμβακιών της Αμερικής, σε συνδυασμό με τις χαμηλές τιμές της αγοράς, άφηνε εκτός συναγωνισμού το βαμβάκι της Μακεδονίας και άλλων βαμβακοφόρων περιοχών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας⁵⁸⁹. Πρέπει να προσθέσουμε ακόμη ότι ειδικά το 1844 το εμπόριο της Θεσσαλονίκης επηρεάστηκε από τις αναταραχές που σημειώθηκαν στην Αλβανία· η παρουσία τουρκικών στρατευμάτων στις κύριες οδικές αρτηρίες για την αντιμετώπιση της κατάστασης παρεμπόδιζε τη μεταφορά των προϊόντων από την ύπαιθρο⁵⁹⁰. Περισσότερο δραστήρια την περίοδο αυτή ήταν η κίνηση που σημειώθηκε στις Σέρρες. Ποσοτικά στοιχεία διαθέτουμε μόνο για το 1841, τα οποία παρατίθενται στον επόμενο πίνακα⁵⁹¹:

Εξαγωγές βαμβακιού από τις Σέρρες το 1841

ποσότητα σε μπάλες	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός
	224.000	Αυστρία
	32.000	Ρωσία
	29.300	"Τουρκία"
5.070	285.300	

⁵⁸⁹. Ό.π., τ. 23, f. 57v. Για την εισαγωγή αμερικάνικου βαμβακιού στη Γαλλία, το οποίο μεταφερόταν από τη Χάβρη, βλ. Fernand Braudel-Ernest Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, Παρίσι 1976, 3 τ., σ. 299-300.

⁵⁹⁰. F O 195/240, f. 271r AMAE, ό.π., τ. 23, f. 141v-142r.

⁵⁹¹. Ό.π., f. 20r.

Οι εξαγωγές πραγματοποιήθηκαν από το Τσάγεζι. Την ίδια χρονιά, από το λιμάνι της Καβάλας έγινε εξαγωγή 20.000 μπαλών, ο προορισμός των οποίων δεν αναφέρεται⁵⁹².

Για το 1842 αναφέρεται εξαγωγή βαμβακιού μόνο από τις Σέρρες προς την Αλγερία. Όπως, όμως, συμπεραίνεται από τη συνολική αξία των εξαγωγών προς τη χώρα αυτή, η ποσότητα υπήρξε ασήμαντη⁵⁹³. Για το 1843 η μόνη πληροφορία που διαθέτουμε είναι ότι η αξία των εξαγωγών βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη προς την Αυστρία ανήλθε σε 100.000 φράγκα⁵⁹⁴. Την επόμενη χρονιά πραγματοποιήθηκε εξαγωγή βαμβακιού από τις Σέρρες και την Καβάλα προς την Αυστρία, ο όγκος του οποίου δεν αναφέρεται. Πάντως, σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο P. Juliet, το βαμβάκι είχε τη μεγαλύτερη συμμετοχή στο συνολικό όγκο των εξαγωγών από τις Σέρρες προς τη χώρα αυτή. Ακόμη, μία μικρή ποσότητα, αξίας 18.600 φράγκων, μεταφέρθηκε στην Οδησό⁵⁹⁵.

Το 1845, παρά το γεγονός ότι το εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης παρουσίασε σημαντική ανάκαμψη, το βαμβάκι αποτέλεσε τη μοναδική εξαίρεση. Αρκεί να αναφέρουμε ότι ολόκληρη τη χρονιά μόνο 82 μπάλες φορτώθηκαν στα πλοία⁵⁹⁶. Αντίθετα, για τις Σέρρες δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία.

Ο όγκος των εξαγωγών βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη παρουσίασε αύξηση από το 1846, η οποία διαπιστώνεται από τη σημαντική άνοδο της αξίας τους συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά. Συμμετοχή στο συνολικό όγκο των εξαγωγών είχαν η Μασσαλία, η Τεργέστη και η Γένοβα. Ωστόσο, ο Γάλλος πρόξενος D. Grasset επισημαίνει ότι το βαμβάκι ήταν δύσκολο να καταλάβει τη θέση που είχε στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης στο παρελθόν, αφού οι Σέρρες και η Καβάλα προσπαθούσαν να μονοπωλήσουν το εμπόριο

592. Ο.π.

593. Ο.π., f. 62γ.

594. Ο.π., f. 100ν.

595. Ο.π., f. 141ν-142γ.

596. Ο.π., f. 202ν-203γ.

αυτό προς όφελός τους"⁵⁹⁷. Πάντως, οι ποσότητες βαμβακιού που διακινήθηκαν από τα δύο αυτά εμπορικά κέντρα δεν αναφέρονται.

Μεγαλύτερη υπήρξε η αύξηση των εξαγωγών βαμβακιού το 1847. Η συνολική αξία των εξαγωγών από τη Θεσσαλονίκη, με προορισμό τη Μασσαλία, την Τεργέστη και τη Γένοβα, αυξήθηκε κατά 93.419 φράγκα. Άλλα στοιχεία δεν υπάρχουν. Ο πρόξενος D. Grasset περιορίζεται να σχολιάσει ότι η ζήτηση βαμβακιού στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης ήταν συγκυριακή, επειδή το μακεδονικό βαμβάκι δεν μπορούσε να συναγωνιστεί το αμερικάνικο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, ενώ προσθέτει ότι το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής απορροφούσαν η Μακεδονία και η Ρωμυλία⁵⁹⁸. Την ίδια χρονιά στις εξαγωγές της Καβάλας, οι οποίες σημείωσαν επίσης σημαντική άνοδο, το βαμβάκι κατέλαβε την τρίτη θέση. Οι εξαγωγές προς τη Μασσαλία ανέβηκαν στις 60.000 οκάδες (76.920 χιλιόγραμμα) και δημιούργησαν νέες ελπίδες για το μέλλον⁵⁹⁹. Από το άλλο μέρος, οι εξαγωγές των Σερρών σχεδόν διπλασιάστηκαν συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά. Έτσι, το βαμβάκι βρέθηκε στη δεύτερη θέση των προϊόντων εξαγωγής, μετά τα δημητριακά, τα οποία έδωσαν στους γεωργούς τη δυνατότητα να απαλλαγούν από το μεγαλύτερο μέρος των χρεών τους και να βελτιώσουν την οικονομική τους κατάσταση⁶⁰⁰.

Η ανάκαμψη δεν είχε συνέχεια για τη Θεσσαλονίκη. Το 1848 το συνολικό εμπόριο παρουσίασε σημαντική κάμψη, η οποία οφείλεται στη δραματική πτώση της εξαγωγής δημητριακών, μετά την ευρωπαϊκή κρίση και την επιδημία χολέρας που έπληξε την πόλη⁶⁰¹. Η αξία των εξαγωγών βαμβακιού έπεσε στο χαμηλό ποσό των 30.673 φράγκων και ο πρόξενος σχολιάζει ότι "οι ποσότητες που προμηθεύεται η Ευρώπη από την Τουρκία, δεν μπορούν να συγκριθούν με εκείνες της Αμερικής και της Αιγύπτου"⁶⁰². Πάντως, το εξαγωγικό εμπόριο των Σερρών σημείωσε μεγάλη επιτυχία, δεν

597. Ο.π., f. 286r-v.

598. Ο.π., f. 358r.

599. Ο.π., f. 361v-362r.

600. Ο.π., f. 364v-365r.

601. Ο.π., τ. 24, f. 11r. Βλ. και παραπάνω, σ. 50.

602. Ο.π., f. 11v. Βλ. και f. 60v.

αναφέρεται όμως τι συνέβη στον τομέα του βαμβακιού, αν και ο πρόξενος D. Grasset επισημαίνει με έμφαση ότι οι ξένοι έμποροι προτιμούσαν να αγοράσουν βαμβάκι στις Σέρρες, επειδή το κόστος ήταν χαμηλότερο και οι τιμές πιο συμφέρουσες⁶⁰³. Από το άλλο μέρος παρατηρεί ότι στην Καβάλα η ζήτηση δημητριακών, μαλλιών και βαμβακιού είχε υποχωρήσει⁶⁰⁴.

Άσχημη χρονιά για το εμπόριο βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης υπήρξε και το 1849, αφού η συνολική αξία των εξαγωγών περιορίστηκε στα 10.400 φράγκα. Η μικρή παραγωγή στα περίχωρα της πόλης έστρεψε τις παραγγελίες στις Σέρρες, όπου οι ποιότητες ήταν πολύ καλύτερες⁶⁰⁵. Σύμφωνα με τον D. Grasset, το βαμβάκι παρέμεινε το σημαντικότερο εξαγωγικό προϊόν του σαντζακιού των Σερρών. Ένα μέρος της συγκομιδής, η οποία υπολογίζεται σε 25-30.000 μπάλες, διοχετεύτηκε στη Ρωσία, δια-Θαλάσσης, και την Τρανσυλβανία δια ξηράς. Παράλληλα, ένα μέρος της συγκομιδής από τις καλύτερες ποιότητες, για το οποίο δεν αναφέρονται ποσοτικά στοιχεία, φορτώθηκε στα πλοία με προορισμό τη Μασσαλία και κυρίως την Τεργέστη. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί για μία ακόμη φορά ότι οι ποιότητες των Σερρών και της Θεσσαλονίκης δεν μπορούσαν να συναγωνιστούν τις ποιότητες της Αιγύπτου και της Αμερικής⁶⁰⁶. Για την επιτυχημένη σοδειά του σαντζακιού της Δράμας δεν γνωρίζουμε που διοχετεύτηκε, εκτός από μία μικρή ποσότητα που προωθήθηκε στη Μασσαλία. "Αν το εμπόρευμα αυτό, γράφει ο πρόξενος D. Grasset, εισαχθεί στο εμπόριο των εργοστασίων μας, θα υπάρξει μία πρόσθετη διέξοδος, ειδικά στην περίπτωση που η παραγωγή των βαμβακιών στην Αμερική και την Αίγυπτο αρχίσει να υποχωρεί"⁶⁰⁷.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, εξάγεται το συμπέρασμα ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1840 οι εξαγωγές βαμβακιού άρχισαν να παρουσιάζουν άνοδο, αν και παρέμειναν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Προς τα τέλη της δεκαετίας και τις αρχές της επόμενης παρατηρείται αύξηση της

603. Ο.π., τ. 23, f. 366v.

604. Ο.π., τ. 24, f. 15v.

605. Ο.π., f. 60v, 173r. Βλ. και παρακάτω, σ. 78.

606. Ο.π., f. 69v.

607. Ο.π., f. 72v. Βλ. και παραπάνω, σ. 78.

εξωτερικής ζήτησης και άνοδος των εξαγωγών από τις Σέρρες. Ωστόσο, σε γενικές γραμμές παρέμειναν χαμηλές, όπως διαπιστώνεται από τον επόμενο πίνακα, που αφορά τη διετία 1850-1851.

Εξαγωγές βαμβακιού την περίοδο 1850-1851⁶⁰⁸

έτος	τόπος εξαγωγής	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός
1850	Θεσσαλονίκη	79.867	Γαλλία, Αυστρία, Σαρδηνία
	Σέρρες	924.000 ⁶⁰⁹	Αυστρία, Γερμανία, Γαλλία, Ρωσία
1851	Θεσσαλονίκη		
	Σέρρες	404.800	Αυστρία Ρωσία

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο όγκος των εξαγωγών δεν αναφέρεται στις πηγές. Δίνεται μόνο η αξία τους. Το 1850 η συμμετοχή της Γαλλίας στη συνολική αξία των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης ήταν μόνο 8.267 φράγκα. Το υπόλοιπο βαμβάκι, αξίας 71.600 φράγκων, διοχετεύτηκε στη Σαρδηνία και την Αυστρία⁶¹⁰. Την ίδια χρονιά, η υπερτίμηση των βαμβακιών της Αμερικής στις αγορές του Λίβερπουλ και της Χάβρης ευνόησε τις εξαγωγές των Σερρών προς την Αυστρία και τη Γερμανία, όπου μεταφέρθηκαν σημαντικές ποσότητες. Αλλά και η Γαλλία, η οποία την προηγούμενη χρονιά δεν αγόρασε μακεδονικό βαμβάκι, δέχτηκε μία ποσότητα αξίας 30.240 φράγκων, ενώ η συνολική αξία των εξαγωγών βαμβακιού προς τη Ρωσία μειώθηκε κατά 670.390 φράγκα, συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά, και έπεσε στα 218.502 φράγκα⁶¹¹. Σχετικά με τις εξαγωγές της Καβάλας δεν γνωρίζουμε ούτε την ποσότητα, αλλά ούτε και την αξία τους. Η εκτίμηση, πάντως, του Γάλλου προξένου A. Chatry de Lafosse είναι ότι η αύξηση της αξίας των συνολικών της εξαγωγών θα ήταν πιο σημαντική, αν το βαμβάκι, το μαλλί και το σπασίμι διατηρούσαν στις αγορές της Γαλλίας τις τιμές που είχαν στην αρχή της χρονιάς⁶¹².

608. Ο.π., f. 173r-176v και 187v-188v.

609. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 206.

610. AMAE, ό.π., f. 173r.

611. Ο.π., f. 176r-v.

612. Ο.π., f. 177r.

Το 1851 ήταν χρονιά κάμψης τόσο για το εξαγωγικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης όσο και εκείνο των Σερρών. Το βαμβάκι απουσιάζει από τις εξαγωγές της πρώτης, ενώ για τις εξαγωγές των Σερρών δεν υπάρχουν επαρκή ποσοτικά στοιχεία. Από το Γάλλο πρόξενο πληροφορούμαστε ότι στη μείωση των 2.000.000 περίπου φράγκων, την οποία υπέστη η συνολική αξία των εξαγωγών τους, το βαμβάκι συμμετείχε με το ποσό του 1.000.000 φράγκων περίπου. Η αξία των εξαγωγών βαμβακιού προς την Αυστρία ανήλθε σε 404.800 φράγκα, ενώ δεν αναφέρεται πόσο βαμβάκι μεταφέρθηκε στη Ρωσία. Αν όμως λάβουμε υπόψη ότι η συνολική αξία των εξαγωγών προς τη χώρα αυτή ήταν μόνο 156.000 φράγκα, συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για μικρή ποσότητα⁶¹³. Άγνωστος επίσης είναι ο όγκος και ο προορισμός του βαμβακιού που διακινήθηκε από την Καβάλα⁶¹⁴.

Την επόμενη χρονιά οι εξαγωγές από τη Θεσσαλονίκη ανήλθαν σε 25.000 μπάλες, όπως παρουσιάζονται στον επόμενο πίνακα:

Εξαγωγές βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη το 1852⁶¹⁵.

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες
Αυστρία	16.000
Οδησσός	6.000
Αγγλία	2.000
Γαλλία	1.000
Σύνολο	25.000

Από το 1853 μέχρι το 1861 η γαλλική προξενική αλληλογραφία δεν περιέχει ποσοτικά στοιχεία για το βαμβάκι· τη θέση του στο εμπόριο είχαν καταλάβει τα δημητριακά και το καλαμπόκι⁶¹⁶. Ωστόσο, σύμφωνα με τον πρόξενο M. de Rouchagga, τα πλοία που κατέπλευσαν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης την τριετία 1859-1861, κατά μέσο όρο γύρω στα δώδεκα ετησίως, κατά την επιστροφή τους στη Μασσαλία περιελάμβαναν στα φορτία

⁶¹³. Ο.π., f. 186v-187v.

⁶¹⁴. Ο.π., f. 188r.

⁶¹⁵. Βλ. Heuschling, L' Empire de Turquie, ό.π., σ. 127.

⁶¹⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 191v.

τους και βαμβάκι⁶¹⁷. Την περίοδο αυτή και ειδικά από το 1857 σε άνοδο βρισκόταν το εμπόριο βαμβακιού από το λιμάνι της Καβάλας. Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζεται η κίνηση αυτού του εμπορίου μέχρι το 1861.

Εξαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Καβάλας
την περίοδο 1857-1861⁶¹⁸

έτος	ποσότητα			αξία σε λίρες στερλ.
	σε μπάλες,	οκάδες,	χιλιόγρ.	
1857	1.000	65.000	83.330	3.250
1858	770	50.050	64.164	2.600
1859	1.380	89.700	114.995	5.800
1860	1.515	98.475	126.244	6.400
1861	2.938	190.970	244.823	14.000

Κατανομή των εξαγωγών

έτος	προορισμός	ποσότητα σε χιλιόγρ.
1857	"Τουρκία"	83.330
1858	"	64.000
1859	"	115.380
1860	"	101.819
1861	Ρωσία	23.817
	Αυστρία	91.116
	Ρωσία	26.473
	"Τουρκία"	127.273

Είναι φανερό ότι στη δεκαετία του 1850 και τις αρχές της δεκαετίας του 1860 οι εξαγωγές βαμβακιού με προορισμό την Ευρώπη ήταν χαμηλές⁶¹⁹. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι η μέση τιμή πώλησης κυμαινόταν στα 6-7 πιάστρα την οκά, περίπου 1 φράγκο και 20 centimes το χιλιόγραμμα⁶²⁰.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, εξάγεται το συμπέρασμα ότι για περισσότερο από τριάντα χρόνια οι ποσότητες βαμβακιού που διακινήθηκαν από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης με προορισμό τις αγορές της Ευρώπης,

⁶¹⁷. Ο.π., τ. 25, f. 55v.

⁶¹⁸. F O 195/771, f. 60r-v. Μία μπάλα υπολογίζεται ότι ζύγιζε 65 οκάδες (83,330 χλγ.).

⁶¹⁹. Ο.π., f. 69r.

⁶²⁰. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 372.

υπήρξαν χαμηλές⁶²¹. Παράλληλα, ο όγκος των εξαγωγών, που πραγματοποιήθηκαν από τις Σέρρες και την Καβάλα, κυμαινόταν σε χαμηλά επίπεδα, αφού η ζήτηση στο εξωτερικό υπήρξε συγκυριακή. Εξάλλου, ένα μεγάλο μέρος του μακεδονικού βαμβακιού, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, απορροφούσε η ίδια η Μακεδονία και η ανατολική Θράκη. Οι χαμηλές τιμές του αμερικάνικου βαμβακιού, αποτέλεσμα εκσυγχρονισμού της παραγωγής, περιόριζε τη δυνατότητα ανταγωνισμού για τις υπόλοιπες χώρες και απωθάρρυνε τους αγρότες της Μακεδονίας. Έτσι, η βαμβακοβιομηχανία της Ευρώπης, στην οποία επενδύθηκαν κεφάλαια εκατομμυρίων και απασχολούνταν πολλές εκατοντάδες εργάτες, στηρίχθηκε στις πολιτείες του αμερικάνικου Νότου. Η υπεροχή του αμερικάνικου βαμβακιού υπήρξε τόσο πολύ αναγνωρισμένη, ώστε ένα μεγάλο μέρος των μηχανών που χρησιμοποιούνταν στη βαμβακοβιομηχανία ήταν ειδικά κατασκευασμένες για την επεξεργασία των αμερικάνικων ποικιλιών⁶²².

Το αμερικάνικο βαμβάκι άρχισε να κατακλύζει την ευρωπαϊκή αγορά στις αρχές του 19ου αιώνα. Το 1790 μόλις 81 μπάλες είχαν μεταφερθεί στην Ευρώπη. Από τη χρονιά, όμως, αυτή η εξαγωγή σημείωσε ραγδαία άνοδο. Το 1800 ξεπέρασε τις 45.000 μπάλες, ενώ το 1810, παρά τους πολέμους και τους κινδύνους που υπήρχαν στη θάλασσα, ανέβηκε στις 250.000 μπάλες. Η άνοδος ήταν μεγαλύτερη μετά την αποκατάσταση της ειρήνης στην Ευρώπη, με αποτέλεσμα το 1820 να φτάσει τις 450.000 μπάλες. Στην περίοδο 1831-1835 ο συνολικός όγκος των εξαγωγών ήταν περίπου 1.100.000 μπάλες, ενώ μέχρι το 1845 ανέβηκε στα 2.000.000 μπάλες⁶²³. Οι παραπάνω αριθμοί, που τα επόμενα χρόνια αυξήθηκαν με σταθερό ρυθμό, αποδεικνύουν ότι η ευρωπαϊκή βαμβακοβιομηχανία βρισκόταν σε πλήρη εξάρτηση από την αμερικάνικη αγορά βαμβακιού.

⁶²¹. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 69r.

⁶²². Βλ. Farley, *Modern Turkey*, ό.π., σ. 236.

⁶²³. Βλ. Reybaud, *Le coton- Son régime- ses problèmes, son influence en Europe*, ό.π., σ. 5.

Η δεκαετία του 1860

Στις παραμονές του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, και ειδικά στην περίοδο της κρίσης, οι υφαντουργίες της Γαλλίας, Αγγλίας, Αυστρίας και Ιταλίας στράφηκαν προς τις βαμβακοφόρες περιοχές της Ανατολής, κυρίως την Ινδία και την Αίγυπτο, και σε μικρότερο βαθμό στον οθωμανικό χώρο⁶²⁴. Η απόσχιση των πολιτειών του Νότου, τον Απρίλιο του 1861, και η διακοπή του εξαγωγικού εμπορίου βαμβακιού, στην οποία οδήγησε ο ναυτικός τους αποκλεισμός από το Βορά, προκάλεσε αύξηση των τιμών στην παγκόσμια αγορά βαμβακιού⁶²⁵.

Σοβαρό πρόβλημα αντιμετώπισε η γαλλική υφαντουργία, η οποία δεν διέθετε σημαντικά αποθέματα πρώτης ύλης. Ας σημειωθεί ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1860 οι ανάγκες των υφαντουργείων της Γαλλίας καλύπτονταν σε ποσοστό 90-92% από την Αμερική. Η έλλειψη αποθεμάτων αντιμετωπίστηκε με εισαγωγές από την Αίγυπτο⁶²⁶. Αντίθετα, η Αγγλία, όταν άρχισε ο πόλεμος και η μεταφορά βαμβακιού από τα λιμάνια του αμερικάνικου Νότου διεκόπη, διέθετε αρκετά αποθέματα ακατέργαστης πρώτης ύλης στα λιμάνια της και τα νηματοργεία, ικανά να συντηρήσουν τη βαμβακοβιομηχανία του Λαγκασίρ για δέκα επτά τουλάχιστον εβδομάδες.

⁶²⁴. Βλ. Εμμανουήλ Ρούκουνα, *Διπλωματική Ιστορία, 19ος αιώνας*, Αθήναι 1977 (γ' έκδοση), σ. 90-91 και 94, όπου και η σχετική βιβλιογραφία: Καλλιβερέτας, Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου, *ό.π.*, σ. 82-84. Ειδικά για το εξαγωγικό εμπόριο αιγυπτιακού βαμβακιού στην περίοδο του πολέμου βλ. Πολίτου, Ο Ελληνισμός και η νεώτερη Αίγυπτος, *ό.π.*, τ. 2, σ. 174-198. Στη δεκαετία του 1860 το βαμβάκι ήταν το κυριότερο αγροτικό προϊόν της Αιγύπτου. Σε διάστημα πενήντα ετών, από το 1830 μέχρι το 1880, όταν η παραγωγή αυξήθηκε σημαντικά, η εξαγωγή του 16πλασιάστηκε. Πρωταρχικό ρόλο στην αύξηση της παραγωγής έπαιξαν τα υδραυλικά έργα, που πραγματοποιήθηκαν επί Μεχμέτ Αλή. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 1862 το βαμβάκι αντιπροσώπευε το 63% των συνολικών εξαγωγών της Αιγύπτου, ενώ το 1863 το 77% και το 1864 το 90% (βλ. Νικ. Σωροκιάδης, "Η βιομηχανία του βάμβακος", *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας*, τχ. Γ' (Ιούν. 1896), σ. 47).

⁶²⁵. Βλ. Farley, *Modern Turkey*, *ό.π.*, σ. 236-237.

⁶²⁶. Βλ. Καλλιβερέτας, *ό.π.*, σ. 82.

Ακόμη και το 1862, όταν η κρίση έγινε οξύτερη, δεν παρατηρήθηκε έλλειψη βαμβακιού στην Αγγλία. Το χαμηλότερο επίπεδο αποθεμάτων το 1863 ανερχόταν σε εκατόν είκοσι εκατομμύρια λίβρες ακατέργαστου βαμβακιού στα λιμάνια και περίπου δεκαοκτώ εκατομμύρια λίβρες στα νηματουργεία. Τα μεγάλα αυτά αποθέματα προέρχονταν από την πλούσια συγκομιδή αμερικάνικου βαμβακιού το 1860⁶²⁷.

Τρία χρόνια πριν από τον πόλεμο, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, στη Μακεδονία, αλλά και γενικότερα στην Οθωμανική αυτοκρατορία είχε ξεκινήσει μία σημαντική προσπάθεια για αύξηση και βελτίωση της παραγωγής βαμβακιού⁶²⁸. Έτσι, λόγω και της συγκυρίας του πολέμου, από το 1862, όπως διαπιστώνεται από τους πίνακες που ακολουθούν, οι εξαγωγές βαμβακιού από τη Μακεδονία παρουσίασαν σημαντική άνοδο. Πάνω από τα δύο τρίτα του εξαγόμενου βαμβακιού απορροφούσε την περίοδο αυτή η Γαλλία, με αποτέλεσμα να καταστεί το σημαντικότερο εξαγωγικό προϊόν της Θεσσαλονίκης και των Σερρών προς τη χώρα αυτή⁶²⁹.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού την περίοδο
1862-1865

1862

Από τη Θεσσαλονίκη

προορισμός	ποσότητα		αξία σε γαλ. φράγκα
	σε μπάλες ⁶³⁰	οκάδες χιλιόγρα.	
Γαλλία	(13.250)	(795.000)	(1.019.190) 2.650.000 ⁶³¹

627. Βλ. Kurmus, *The cotton famine and its effects on the Ottoman Empire*, ό.π., σ. 160.

628. Βλ. παραπάνω, σ. 53-54.

629. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 60ν, 64γ, 138γ.

630. Η μπάλα ζύγιζε 60 οκάδες (76,920 χιλιογράμμα), ενώ η μέση τιμή πώλησης ήταν 200 φράγκα (βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 69ν). Γνωρίζοντας την αξία της μπάλας και τη συνολική αξία του βαμβακιού, προσδιορίσαμε τον αριθμό των μπαλών.

631. Ό.π., f. 118ν.

Από τις Σέρρες⁶³² (μέσω Θεσσαλονίκης ή Καβάλας)

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες χιλιάδ.	αξία σε γαλ. φράγκα
Ιταλία		
Αυστρία		
Γαλλία	25.000	(1.250.000)
Τρανσυλβανία		
Τουρκία		
		6.000.000

Από την Καβάλα⁶³³

προορισμός	αξία σε γαλ. φράγκα
Αυστρία	434.400
Γαλλία	15.600
Σύνολο	450.000

1863

Από τη Θεσσαλονίκη⁶³⁴

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες	αξία σε γαλ. φράγκα
Γαλλία	32.500	13.000.000
Ιταλία	4.250	1.700.000
Αγγλία	1.250	500.000
Αυστρία	50	20.000
Σύνολο	38.050	15.220.000

Από τις Σέρρες⁶³⁵ (μέσω Θεσσαλονίκης)

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες	αξία σε γαλ. φράγκα
Μασσαλία	36.000	—
Τεργέστη		

632. Ο.π., f. 64r· Michoff, ό.π., σ. 554.

633. Ο.π., f. 62r-v· Michoff, ό.π., σ. 553.

634. Ο.π., f. 138v· Michoff, ό.π., σ. 538.

635. Ο.π., f. 144v-145r.

Από την Καβάλα⁶³⁶

προορισμός	αξία σε γαλ. φράγκα
Αυστρία	
Γαλλία	907.500

1864

Από τη Θεσσαλονίκη⁶³⁷

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες	χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα
Γαλλία			14.251.000
Αγγλία			1.000.000
Ιταλία			1.600.000
Σύνολο	41.903	(2.095.150)	16.851.000

Από τις Σέρρες⁶³⁸ (μέσω Θεσσαλονίκης)

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες
Μασσαλία	45.000
Αγγλία	
Τεργέστη	6.000
Οδησός	
Σύνολο	51.000

Από την Καβάλα⁶³⁹

προορισμός	αξία σε γαλ. φράγκα
Αυστρία	
Γαλλία	2.500.000

636. Ο.π., f. 143r Michoff, ό.π.

637. Ο.π., f. 218r Michoff, ό.π., σ. 587.

638. Ο.π., f. 195r-v.

639. Ο.π., f. 193v.

1865

Από τη Θεσσαλονίκη⁶⁴⁰

προορισμός	ποσότητα σε μπάλες	αξία σε γαλ. φράγκα
Γαλλία	18.000 ⁶⁴¹	9.000.000
Αγγλία	4.000	2.000.000
Ιταλία	1.000	500.000
Αυστρία	996	300.000
Μάλτα	4	2.000
Σύνολο	24.000	11.802.000

Από την Καβάλα⁶⁴²

προορισμός	αξία σε γαλ. φράγκα
Γαλλία	1.200.000

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για τις εξαγωγές που πραγματοποιήθηκαν από τις Σέρρες το 1865.

Όπως προκύπτει από τους πίνακες και τα συμπληρωματικά στοιχεία των πηγών, στη διάρκεια του πολέμου η Ευρώπη αύξησε τις παραγγελίες της προς τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, κυρίως όμως προς την πρώτη⁶⁴³. Ο όγκος των εξαγωγών μακεδονικού βαμβακιού, που πραγματοποιήθηκαν το 1862, ξεπέρασε τις 40.000 μπάλες, μία ποσότητα γύρω στα 4.000.000 χιλιόγραμμα. Σύμφωνα με τον πρόξενο, ένα μέρος από το βαμβάκι που διοχετεύτηκε στη Γαλλία μεταφέρθηκε μέσω Μασσαλίας στην Αγγλία⁶⁴⁴. Την επόμενη χρονιά, συγκεκριμένα από το Μάρτιο του 1863, μετά από έντονη

⁶⁴⁰. Ο.π., f. 218r. Βλ. και Michoff, σ. 587.

⁶⁴¹. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δίνονται σε μεταγενέστερη έκθεση (11 Ιουνίου 1868), ο αριθμός των μπαλών, που εξήχθησαν στη Γαλλία το 1865, υπολογίζεται σε 18.329 (f. 386r).

⁶⁴². Ο.π., f. 260v.

⁶⁴³. Ο.π., τ. 25, f. 69r.

⁶⁴⁴. Ο.π., f. 69v.

εξαγωγική δραστηριότητα το πρώτο δίμηνο, η είδηση για πτώση των τιμών στις αγορές της Γαλλίας οδήγησε σε πλήρη διακοπή των αποστολών βαμβακιού προς τη Μασσαλία μέχρι τα μέσα Αυγούστου⁶⁴⁵. Σε υπόμνημά του προς το υπουργείο Εξωτερικών, στις 18 Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς, ο Γάλλος πρόξενος M. de Rouchafra εμφανίζεται και πάλι αισιόδοξος. "Αυτή τη στιγμή παρατηρείται πολύ δραστήρια κίνηση στις εξαγωγές βαμβακιού. Τα πλοία των εταιρειών "Messageries Impériales" και "Marc Fraissinet" βρίσκουν εδώ και ένα μήνα με μεγάλη ευκολία φορτία για τη Μασσαλία. Υπάρχουν, μάλιστα, περιπτώσεις που τα πρακτορεία τους αδυνατούν να παραλάβουν όλα τα δέματα. Αν δεν κάνουν λάθος, υπολογίζεται ότι μέχρι το τέλος της χρονιάς θα σταλούν στη Μασσαλία συνολικά γύρω στις 24.000 μπάλες βαμβάκι"⁶⁴⁶. Την εποχή αυτή το βαμβάκι ήταν το κύριο εξαγωγικό προϊόν του ραντζακιού των Σερρών και της Δράμας⁶⁴⁷.

Οι εξαγωγές προς τη Μασσαλία συνεχίστηκαν με εντατικό ρυθμό και τους επόμενους μήνες. Η γαλλική εταιρεία "Messageries Impériales", για να αντιμετωπίσει το μεγάλο αριθμό των φορτίων, αύξησε τα δρομολόγια της προς τη Θεσσαλονίκη, χωρίς όμως σημαντικά αποτελέσματα, αφού τα πλοία έρχονταν στο λιμάνι σχεδόν με πλήρη φορτία από την Κωνσταντινούπολη⁶⁴⁸. Μία πρόσθετη δυσχέρεια προέκυψε από την έλλειψη πρεσσών, καθώς οι έμποροι της Θεσσαλονίκης δεν φρόντισαν έγκαιρα την προμήθειά τους. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η συσκευασία που γινόταν με τη βοήθεια της πρέσσας περιόριζε τον όγκο των φορτίων και επέτρεπε τη μεταφορά μεγαλύτερων ποσοτήτων. Μαζική εισαγωγή πρεσσών έγινε γύρω στο Δεκέμβριο από τέσσερεις εμπόρους της Θεσσαλονίκης⁶⁴⁹. Η γενική, πάντως, εκτίμηση για το 1863 είναι ότι δεν υπήρξε τόσο προσοδοφόρο για τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, όπως ήταν για τους παραγωγούς· οι υψηλές τιμές, στις οποίες επέμειναν οι παραγωγοί της Μακεδονίας, και η μείωση των τιμών στην αγορά της Μασσαλίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ανέκοψαν

645. Ο.π., f. 76r, 101r.

646. Ο.π., f. 101r.

647. Ο.π., f. 101v.

648. Ο.π., f. 110v-111r.

649. Ο.π., f. 111r-v.

το ρυθμό των εξαγωγών και προξένησαν σοβαρά προβλήματα και απώλειες στους εξαγωγείς⁶⁵⁰. Ας σημειωθεί ότι στη συνολική αξία των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης περιλαμβάνεται και η αξία του βαμβακιού που μεταφέρθηκε από τις Σέρρες⁶⁵¹. Αυτός προφανώς είναι και ο λόγος για τον οποίο το 1863 το σύνολο των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης εμφανίζεται πολύ μεγαλύτερο συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά⁶⁵². Από τις υπόλοιπες 14.000 μπάλες της παραγωγής των Σερρών μόνο ένα μέρος, τον όγκο του οποίου δεν γνωρίζουμε, μεταφέρθηκε στην Τεργέστη απευθείας από τις Σέρρες, ενώ το υπόλοιπο βαμβάκι χρησιμοποιήθηκε στην ντόπια αγορά⁶⁵³.

Την ενεργητικότητα που παρατηρήθηκε τους τελευταίους μήνες του 1863 και συνεχίστηκε μέχρι τα τέλη Ιανουαρίου του 1864, διαδέχτηκε μια σοβαρή ύφεση, η οποία οφείλεται στην πτώση των τιμών στην αγορά της Μασσαλίας⁶⁵⁴. Όπως επισημαίνει ο Γάλλος πρόξενος P. Moulin, η Μασσαλία ήταν η αγορά που διαμόρφωνε τις τιμές του βαμβακιού ολόκληρης της Ανατολής. Οι πληροφορίες που έρχονταν από αυτή καθόριζαν τις τιμές του εμπορεύματος⁶⁵⁵. Οι εξαγωγές μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου έφτασαν τις 35.000 μπάλες, ενώ οι προβλέψεις για το υπόλοιπο βαμβάκι, το οποίο υπολογίζεται γύρω στις 60-70.000 μπάλες, ήταν ότι θα διακινούνταν με ταχύτερο ρυθμό. Αρχετοί έμποροι της Θεσσαλονίκης προμηθεύτηκαν από την αρχή της χρονιάς πρέσες και έτσι τα πλοία είχαν τη δυνατότητα να φορτώσουν τριπλάσιες ή τετραπλάσιες ποσότητες από πριν⁶⁵⁶. Ωστόσο, μέχρι τον Οκτώβριο το κλίμα στους εμπορικούς κύκλους της Θεσσαλονίκης ήταν ιδιαίτερα βαρύ, εξαιτίας των δυσάρεστων ειδήσεων που έρχονταν από την Ευρώπη και κυρίως από την Αγγλία. Καθημερινά σχεδόν οι έμποροι δέχονταν ανησυχητικά τηλεγραφήματα που μιλούσαν για πτώση των τιμών, καθώς αναμενόταν το τέλος του αμερικάνικου πολέμου. Ακόμη, ανέφεραν ότι

⁶⁵⁰. Ο.π., f. 132r.

⁶⁵¹. Βλ. παραπάνω, σ. 156.

⁶⁵². Ο.π., f. 138v.

⁶⁵³. Ο.π., f. 144v-145r.

⁶⁵⁴. Ο.π., f. 123v-124r.

⁶⁵⁵. Ο.π., τ. 27, f. 195r.

⁶⁵⁶. Ο.π., τ. 25, f. 123r-124v.

είχαν σημειωθεί πτωχεύσεις στο Λονδίνο, έλλειψη πίστωσης και ρευστών κεφαλαίων στις περισσότερες αγορές της Αγγλίας. Ο κίνδυνος για αναστολή των πληρωμών σε Λονδίνο, Μασσαλία και Ιταλία δημιούργησε κατάσταση πανικού στην αγορά της Θεσσαλονίκης. Μέσα στο αρνητικό αυτό κλίμα οι έμποροι ήταν επιφυλακτικοί και ανέμεναν τις εξελίξεις με αγωνία⁶⁵⁷. Η εξαγωγή βαμβακιού το 1864 θα ήταν ίσως πολύ πιο σημαντική, αν κατά τους τελευταίους μήνες δεν είχε εκδηλωθεί μεγάλη πτώση των τιμών στις αγορές της Ευρώπης. Η πτώση αυτή προκάλεσε αρκετές πτωχεύσεις στην αγορά της Θεσσαλονίκης⁶⁵⁸. Πάντως, οι εξαγωγές προς τη Γαλλία αντιπροσώπευαν τα τρία τέταρτα των συνολικών εξαγωγών της Θεσσαλονίκης προς τη χώρα αυτή⁶⁵⁹. Η μισή παραγωγή των Σερρών διοχετεύθηκε στη Μασσαλία· από τις υπόλοιπες 39.000 μπάλες βαμβακιού οι 13.000 προορίζονταν για την ντόπια κατανάλωση, ενώ οι 26.000 δεν είχαν πουληθεί μέχρι τις 20 Αυγούστου του 1865⁶⁶⁰.

Η κρίση άρχισε να υποχωρεί στις αρχές της επόμενης χρονιάς. Από τον Ιανουάριο του 1865 η αλλαγή του κλίματος στη Μασσαλία και τις αγορές της Αγγλίας τόνωσαν και πάλι την κίνηση του λιμανιού. Οι έμποροι φόρτωσαν μεγάλο αριθμό μπαλών στα πλοία, τα οποία, αν και πολυάριθμα, μόλις επαρκούσαν για τη μεταφορά. Οι τιμές που από το Νοέμβριο του 1864 είχαν πέσει στα 160 φράγκα για τα 50 χιλιόγραμμα, ανέβηκαν σταδιακά στα 245-250 φράγκα. "Αν οι τιμές, σημειώνει ο πρόξενος M. de Roucharra, εξακολουθήσουν να βρίσκονται σε ανοδική πορεία, οι εξαγωγές θα είναι σημαντικές. Οι ειδήσεις από την Αμερική έχουν οπωσδήποτε πολύ μεγάλη επίδραση. Καθημερινά έρχονται τηλεγραφήματα στους εμπόρους, αλλά η κρίση που εδώ και δύο μήνες φαινόταν ότι πλησιάζει, τελικά δεν θα συμβεί. Το εμπόριο θα υποστεί ορισμένες απώλειες, δεν θα σημειωθούν όμως πτωχεύσεις"⁶⁶¹.

657. *Ο.π.*, f. 149r-v.

658. *Ο.π.*, f. 188r.

659. *Ο.π.*, f. 190r.

660. *Ο.π.*, f. 195r-v.

661. *Ο.π.*, f. 165r.

Ωστόσο, οι αισιόδοξες προβλέψεις του Γάλλου προξένου δεν επαληθεύτηκαν και οι εξελίξεις που σημειώθηκαν στη διεθνή αγορά, στις αρχές Μαρτίου, υπήρξαν δυσάρεστες. Νέα τηλεγραφήματα επιβεβαίωναν την πτώση των τιμών στην αγορά της Μασσαλίας. Οι ποιότητες της αμερικάνικης ποικιλίας αγοράζονταν μόλις προς 130 φράγκα τα 50 χιλιόγραμμα, ενώ της ντόπιας προς 120. Πανικός και φόβοι για νέες πτωχεύσεις ήταν τα φαινόμενα που κυριάρχησαν στην αγορά της Θεσσαλονίκης. "Είναι βέβαιο, γράφει ο πρόξενος M. de Rouchafra, ότι, αν οι τιμές δεν παρουσιάσουν άνοδο, ορισμένοι οίκοι θα αντιμετωπίσουν δυσκολίες"⁶⁶². Σχετικό τηλεγράφημα από τη Μασσαλία προς τους εμπόρους της Θεσσαλονίκης, στις 17 Απριλίου, έδινε την πληροφορία ότι πουλήθηκαν μόνο 14 μπάλες προς 90 φράγκα η μία και προειδοποιούσε ότι θα σημειωθεί νέα πτώση. Κάτω από αυτές τις συνθήκες μόνο λίγοι έμπορικοί οίκοι, κυρίως εβραϊκοί και ελληνικοί, που στο παρελθόν είχαν κερδοσκοπήσει, ήταν σε θέση, χάρη στην οικονομική τους ευρωστία και την πιστωτική τους ικανότητα, να αντιμετωπίσουν την κρίση, δεν θα συνέβαινε όμως το ίδιο με άλλους, λιγότερο ισχυρούς οίκους. Ήδη είχαν παρατηρηθεί δύο ή τρεις πτωχεύσεις, ενώ αναμένονταν και νέες⁶⁶³. Παρόλα αυτά το βαμβάκι κατέλαβε την πρώτη θέση στον κατάλογο των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης⁶⁶⁴.

Η εμπορική κίνηση βελτιώθηκε γύρω στα μέσα του φθινοπώρου. Η ανοδική πορεία των εξαγωγών από τον Οκτώβριο και μετά προκάλεσε έντονο συναγωνισμό μεταξύ των γαλλικών εταιρειών "Messageries Impériales" και "Marc Fraissinet", της αυστριακής "Lloyd" και τριών ή τεσσάρων αγγλικών και ιταλικών ατμόπλοιων. Στις εξαγωγές αυτής της περιόδου περιλαμβάνονται και 26.000 μπάλες της παραγωγής του 1864⁶⁶⁵. Κερδοσκοπίες, που παρατηρήθηκαν στις αρχές Νοεμβρίου, δεν απέφεραν κέρδη εξαιτίας των χαμηλών τιμών στις αγορές της Γαλλίας και Αγγλίας⁶⁶⁶. Από το Δεκέμβριο όμως του 1865 οι τιμές του βαμβακιού στις αγορές της

⁶⁶². Ο.π., f. 169v-170r.

⁶⁶³. Ο.π.

⁶⁶⁴. Ο.π., f. 188r.

⁶⁶⁵. Ο.π., f. 242v.

⁶⁶⁶. Ο.π., f. 264r.

Γαλλίας και της Αγγλίας ήταν αρκετά ικανοποιητικές⁶⁶⁷. Τελικά η διατήρηση των τιμών σε χαμηλά επίπεδα ολόκληρο το 1865 είχε ως αποτέλεσμα να σημειωθούν πτωχεύσεις και σημαντικές απώλειες για το εμπόριο⁶⁶⁸.

Από τη μελέτη της περιόδου 1860-1865 προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο εμφύλιος πόλεμος της Αμερικής έδωσε σημαντική ώθηση στις εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού. Η άνοδος της ζήτησης στις αγορές της Ευρώπης αφύπνισε τους παραγωγούς και πρόσφερε τη δυνατότητα για σημαντικά κέρδη στους ίδιους και τους εμπόρους. Αν και οι ποιότητες ήταν κατώτερες από εκείνες με τις οποίες η Ευρώπη ήταν συνηθισμένη, το βαμβάκι της Μακεδονίας είχε μεγάλη ζήτηση, με αποτέλεσμα οι τιμές του να παρουσιάσουν σημαντική άνοδο συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο⁶⁶⁹. Οι έμποροι κινήθηκαν δραστήρια και το λιμάνι της Θεσσαλονίκης γνώρισε μια πρωτοφανή κίνηση σε αριθμό πλοίων. Το μεγαλύτερο μέρος των συνολικών εξαγωγών μακεδονικού βαμβακιού διαπιστώνεται ότι δεχόταν η Γαλλία. Το 1865 η αξία τους αντιπροσώπευε το 51,72% της συνολικής αξίας αυτού του εμπορεύματος⁶⁷⁰. Ωστόσο, η ζήτηση της Γαλλίας την περίοδο του πολέμου ικανοποιήθηκε κυρίως από την Αίγυπτο. Οι εισαγωγές από την Οθωμανική αυτοκρατορία αντιπροσώπευαν μόνο ένα μικρό ποσοστό των αναγκών της που κυμαινόταν στο χαμηλό επίπεδο της τάξης του 2-5%. Στο ποσοστό αυτό η συμμετοχή της Μακεδονίας αντιπροσώπευε μόνο το 30%. Μικρότερες ποσότητες μακεδονικού βαμβακιού μεταφέρονταν στα ιταλικά λιμάνια και την Αγγλία, ενώ η Αυστρία, η οποία στο παρελθόν απορροφούσε το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής, βρέθηκε στην τελευταία θέση. Από το Δεκέμβριο του 1865 στους πίνακες εξαγωγής εμφανίζονται η Γερμανία και η Τρανσυλβανία, οι οποίες και στο παρελθόν προμηθεύονταν βαμβάκι από τη Βιέννη. Την εποχή αυτή η εξαγωγή έφτασε τα 800.000 χιλιόγραμμα περίπου, τα οποία μεταφέρθηκαν στην Τεργέστη με πλοία της αυστριακής "Lloyd"⁶⁷¹.

667. Ο.π., f. 221v.

668. Ο.π., f. 255v-256r.

669. Ο.π., τ. 26, f. 148r.

670. Ο.π., τ. 25, f. 386r.

671. Ο.π., f. 242v-243r.

Η επανεμφάνιση του αμερικάνικου βαμβακιού στις αγορές της Ευρώπης τον Απρίλιο του 1865, μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, προκάλεσε μείωση των παραγγελιών μακεδονικού βαμβακιού και σημαντική πτώση των τιμών, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω⁶⁷². Την ίδια τύχη είχαν και οι εξαγωγές άλλων εμπορευμάτων με προορισμό τις αγορές της Γαλλίας και της Αγγλίας, όπως των κουκουλιών, μεταξιού και μαλλιού. Επιτυχία τη χρονιά αυτή παρουσίασαν μόνο τα δημητριακά⁶⁷³. Ωστόσο, η ανάκαμψη που άρχισε να γίνεται αισθητή από τον Οκτώβριο, συνεχίστηκε μέχρι τα μέσα Ιανουαρίου του 1866· ειδικά στη διάρκεια των δύο τελευταίων μηνών του 1865 και το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιανουαρίου του 1866 οι τιμές στις αγορές της Γαλλίας και της Αγγλίας επέτρεψαν στους εμπόρους να πραγματοποιήσουν σημαντικές αποστολές στο εξωτερικό και να αποκομίσουν αξιόλογα κέρδη⁶⁷⁴. Τα κέρδη αυτά αντιστάθμισαν, σε μεγάλο βαθμό, τις απώλειες της προηγούμενης περιόδου. Όμως, το Φεβρουάριο του 1866 οι τιμές του βαμβακιού άρχισαν να πέφτουν και το μακεδονικό εμπόριο έμεινε με πολλά αποθέματα. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι έμποροι, επειδή προέβλεψαν την πτώση, είχαν αναλάβει μικρές υποχρεώσεις⁶⁷⁵. Η εμπορική κίνηση της Θεσσαλονίκης οδηγήθηκε σε κάμψη, η οποία εντάθηκε από τις αρχές Απριλίου με την πτώση των τιμών και άλλων εξαγωγικών προϊόντων της Μακεδονίας στις αγορές της Γαλλίας και της Αγγλίας. 17.000 μπάλες βαμβακιού της τελευταίας συγκομιδής έμειναν απούλητες. Κάθε μπάλα περιείχε περίπου 65 χιλιόγραμμα, γεγονός που σημαίνει ότι επρόκειτο για συνολικό όγκο 1.105.000 χιλιογράμμων. Σύμφωνα με τον πρόξενο, τα δύο τρίτα βρίσκονταν στα χέρια πλούσιων γαιοκτημόνων, ενώ το ένα τρίτο στα χέρια των καλλιεργητών. Με την προσδοκία ότι οι τιμές στις αγορές της Ευρώπης θα επανέλθουν στα επίπεδα του 1864, ορισμένοι παραγωγοί απέφυγαν την περίοδο Οκτωβρίου-Φεβρουαρίου να πουλήσουν την παραγωγή τους στις τρέχουσες τιμές που κυμαίνονταν στα 155-160 φράγκα τα 50 χιλιόγραμμα, ενώ αργότερα, στις αρχές Μαΐου, έπεσαν στα 140-145

⁶⁷². Ο.π., τ. 26, f. 148r, 255v, 258r.

⁶⁷³. Ο.π., τ. 25, f. 249r-v.

⁶⁷⁴. Ο.π., f. 229r, 242v.

⁶⁷⁵. Ο.π., f. 221v, 229r.

φράγκα⁶⁷⁶. Εν τούτοις, η μεγαλύτερη πτώση σημειώθηκε το Δεκέμβριο του 1866, όταν οι τιμές κατρακύλησαν στα 115-117 φράγκα. Οι αγορές βαμβακιού μέχρι τις 29 Δεκεμβρίου αντιπροσώπευαν περίπου ένα σύνολο 1.500.000 χιλιογράμμων με προορισμό τη Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία. Ειδικά οι παραγγελίες της Ιταλίας ήταν πολύ σημαντικές συγκριτικά με το παρελθόν. Αντίθετα, από την Αγγλία δεν είχε γίνει καμία παραγγελία⁶⁷⁷.

Συγκριτικά με τις δύο προηγούμενες χρονιές, το 1867 ήταν μία πολύ καλή χρονιά, ίσως η καλύτερη της δεκαετίας του 1860, για το εξαγωγικό εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού. Το ύψος των αγορών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν από τον Ιανουάριο μέχρι το Μάιο στην τιμή των 110-115 φράγκων τα 50 χιλιόγραμμα, έφτασε τα 2.000.000 χιλιόγραμμα περίπου με προορισμό την Ισπανία, Ιταλία, Γαλλία και Γερμανία. Μόνο 1.400.000 χιλιόγραμμα της προηγούμενης συγκομιδής έμειναν απούλητα, αφού οι κάτοχοί τους προσδοκούσαν να πετύχουν καλύτερες τιμές⁶⁷⁸. Ας σημειωθεί ότι το 1867 ήταν εξίσου σημαντική χρονιά για το εξαγωγικό εμπόριο και άλλων γεωργικών προϊόντων της Μακεδονίας, όπως τα σιτηρά. Οι κλιματολογικές συνθήκες ευνόησαν την παραγωγή και οι εξαγωγές παρουσίασαν μεγάλη άνοδο⁶⁷⁹. Από τον πίνακα που ακολουθεί γίνεται σαφές ότι σημειώθηκε μεγάλη αύξηση του όγκου των συνολικών εξαγωγών βαμβακιού συγκριτικά με το 1865. Μέχρι το Δεκέμβριο πουλήθηκαν συνολικά 38.000 μπάλες παραπάνω, γεγονός που σημαίνει ένα ποσοστό αύξησης 52,77%. Ωστόσο, δεν παρατηρείται ανάλογη αύξηση της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Η μικρή αύξηση της αξίας, περίπου 9.798.000 φράγκα, οφείλεται στη σημαντική μείωση της μέσης τιμής του εμπορεύματος⁶⁸⁰. Να σημειώσουμε ότι η μέση τιμή της μπάλας των 150 χιλιογράμμων από 500 φράγκα το 1865, το 1867 έπεσε στα 300 φράγκα⁶⁸¹. Πάντως, την περίοδο αυτή οι τιμές ήταν πολύ μεγαλύτερες από εκείνες που ίσχυαν πριν από την αμερικάνικη

676. Ο.π., f. 242r-v.

677. Ο.π., f. 271r-v, 283r.

678. Ο.π., f. 282v-283v.

679. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 631.

680. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 379v Michoff, *ό.π.*, σ. 628.

681. Ο.π., f. 380r.

κρίση⁶⁸². Η Γαλλία, η οποία αύξησε τις εξαγωγές της κατά 28.239 μπάλες από το 1865, απορρόφησε το 63,28% του συνολικού όγκου των εξαγωγών βαμβακιού⁶⁸³. Η αξία τους έφτασε στα 13.970.000 φράγκα, ποσό το οποίο αντιστοιχούσε στο 52,42% της συνολικής αξίας των εξαγωγών με προορισμό τη χώρα αυτή. Οι ποσότητες που μεταφέρθηκαν από τη Θεσσαλονίκη στην Αυστρία, την Ιταλία και την Αγγλία δεν αναφέρονται από τις πηγές⁶⁸⁴.

Το 1868, όπως άλλωστε συνέβη και το 1867, το βαμβάκι κατέλαβε τη δεύτερη θέση στις εξαγωγές της Θεσσαλονίκης, μετά τα δημητριακά. Όμως ο συνολικός του όγκος, συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά, κυμάνθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα, αφού μειώθηκε κατά 21.751 μπάλες, ενώ η αξία του κατά 6.525.168 φράγκα. Η μείωση αποδίδεται κυρίως στις άσχημες καιρικές συνθήκες, οι οποίες επηρέασαν την ποιότητα της συγκομιδής και εμπόδισαν τη μεταφορά του προϊόντος. Τελικά οι εξαγωγές βαμβακιού αντιπροσώπευαν το 44,73% των συνολικών εξαγωγών προς τη Γαλλία και το 65,67% της συνολικής αξίας των εξαγωγών αυτού του εμπορεύματος⁶⁸⁵. Την ίδια χρονιά οι εξαγωγές της Καβάλας σημείωσαν αύξηση. Η μισή, ωστόσο, παραγωγή του σαντζακιού της Δράμας έμεινε στη χώρα, επειδή οι παραγωγοί δεν είχαν τη δυνατότητα να εκκοκκίσουν το βαμβάκι. Πρέπει να σημειώσουμε ότι λόγω του περιορισμένου αριθμού εκκοκκιστών ο εκκοκκισμός στοίχιζε αρκετά ακριβά, γύρω στα 15c την οκά⁶⁸⁶.

Την επόμενη χρονιά την αύξηση διαδέχτηκε μια μικρή πτώση, η οποία το 1870 τριπλασιάστηκε. Σύμφωνα με τις πηγές, μέχρι το 1868 το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών βαμβακιού από την Καβάλα δεχόταν η Γαλλία, γεγονός το οποίο αποδίδεται στην άμεση επικοινωνία του λιμανιού της με τη Μασσαλία⁶⁸⁷. Η συμμετοχή της Ιταλίας και της Αγγλίας ήταν μικρότερη. Το 1868 οι εξαγωγές προς τη Γαλλία σημείωσαν μείωση περίπου 100.000 χιλιογράμμων. Η διακοπή της άμεσης σύνδεσης Καβάλας-Μασσαλίας έδωσε

682. Ο.π.

683. Ο.π., f. 386r.

684. Ο.π.

685. Ο.π., τ. 26, f. 44r-v.

686. Ο.π., f. 17r.

687. Ο.π., f. 197r.

ώθηση στις εξαγωγές προς την Αυστρία, η οποία την προηγούμενη περίοδο κατείχε τη δεύτερη θέση⁶⁸⁸. Έτσι εξηγείται η κίνηση πλοίων της αυστριακής "Lloyd" προς την Καβάλα δύο φορές το μήνα⁶⁸⁹. Οι εξαγωγές προς την Αυστρία διπλασιάστηκαν. Ωστόσο, ο Γάλλος πρόξενος P. Moulin παρατηρεί ότι οι παραγωγοί βαμβακιού ήταν δυσαρεστημένοι από την αλλαγή αυτή, αφού οι συναλλαγές με τη Μασσαλία ήταν πιο συμφέρουσες. Οι έμποροι πλήρωναν "τους μετρητοίς", ενώ οι αγορές για την Τεργέστη συνήθως γίνονταν με προθεσμία και στο νόμισμα της χώρας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει σταθερότητα στην αξία. Παρόλα αυτά, όσο η επικοινωνία με τη Μασσαλία δεν ήταν εύκολη, η Τεργέστη αποτελούσε τη μοναδική διέξοδο για τα προϊόντα του σαντζακιού της Δράμιας, τα οποία κινδύνευαν να μείνουν απούλητα και να καταστραφούν στις αποθήκες⁶⁹⁰.

Στο επόμενο πίνακα παραθέτουμε τα ποσοτικά στοιχεία των εξαγωγών βαμβακιού την περίοδο 1866-1869, τα οποία προέρχονται από γαλλικές πηγές.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού την περίοδο
1866-1869

Από τη Θεσσαλονίκη

έτος	ποσότητα σε μπάλες	αξία σε γαλ. φράγκα
1866	26.000	12.900.000 ⁶⁹¹
1867	72.000	21.600.000 ⁶⁹²
1868	50.249	15.074.832 ⁶⁹³
1869		10.853.000 ⁶⁹⁴

688. Ο.π. Βλ. και ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 551.

689. Ο.π., f. 16r-v.

690. Ο.π., f. 199v.

691. Ο.π., τ. 25, f. 428r· Michoff, ό.π., σ. 587.

692. Ο.π., f. 379v· Michoff, ό.π., σ. 628. Σύμφωνα με τον πρόξενο R. Wilkinson ο συνολικός όγκος των εξαγωγών τη χρονιά αυτή ανήλθε σε 150.000 καντάρια, αξίας 500.000 λιρών (ΡΡΑΡ 68 (1867-68), σ. 958).

693. Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 55r· Michoff, ό.π., σ. 643.

694. Βλ. Michoff, ό.π.

Από την Καβάλα

έτος	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα
1866		
1867	650.000 ⁶⁹⁵	
1868	840.000	1.848.000 ⁶⁹⁶
1869	722.000	1.550.000 ⁶⁹⁷

Κατανομή των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης

έτος	προορισμός	ποσότητα σε μπάλες	αξία σε γαλ. φράγκα
1866 ⁶⁹⁸	Γαλλία		10.350.000
	Αγγλία		1.800.000
	Αυστρία		450.000
	Ιταλία		300.000
1867 ⁶⁹⁹	Γαλλία	46.568	13.970.000
	Αυστρία		
	Ιταλία		
1868 ⁷⁰⁰	Γαλλία		10.019.283
	Ιταλία		2.424.100
	Αυστρία		1.526.193
	Ελβετία		750.000
	Ισπανία		537.256

Κατανομή των εξαγωγών της Καβάλας

έτος	προορισμός	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα
1866			
1867 ⁷⁰¹	Γαλλία	350.000	
	Αυστρία	280.000	
1868 ⁷⁰²	Γαλλία		550.000

⁶⁹⁵. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 23γ.

⁶⁹⁶. Ό.π. και f. 17γ.

⁶⁹⁷. Ό.π., f. 197γ τ. 27, f. 76γ.

⁶⁹⁸. Ό.π., τ. 25, f. 428γ.

⁶⁹⁹. Ό.π., f. 380ν και 386γ.

⁷⁰⁰. Ό.π., τ. 26, f. 55γ.

⁷⁰¹. Ό.π., f. 197γ.

⁷⁰². Ό.π., f. 23γ.

	Αυστρία	1.100.000
	Αγγλία	110.000
	Ιταλία	88.000
1869 ⁷⁰³	Γαλλία	250.000
	Αυστρία	450.000
	Ιταλία	22.000

Η σημαντική αύξηση των εξαγωγών βαμβακιού στη δεκαετία του 1860 είχε συγκυριακό χαρακτήρα. Στη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, όπως διαπιστώνεται στη συνέχεια, οι εξαγωγές σημείωσαν πτώση.

Από το 1870 έως το 1913

Το 1870, παρά την αναστάτωση που προκάλεσε στο εμπόριο ο γάλλογερμανικός πόλεμος⁷⁰⁴, το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών από τη Θεσσαλονίκη διοχετεύτηκε στη Γαλλία, η οποία συνέχισε να διατηρεί την πρώτη θέση στις αγορές βαμβακιού. Είναι, όμως, φανερό ότι ο όγκος τους σημείωσε πτώση. Όπως προκύπτει, μάλιστα, από την αξία τους, δεν αντιπροσώπευαν παρά το 12,18% των συνολικών εξαγωγών της Γαλλίας⁷⁰⁵. Μικρότερες ποσότητες βαμβακιού διοχετεύτηκαν στην Αυστρία, τη Γερμανία, την Ελβετία και την Αγγλία⁷⁰⁶. Ας σημειωθεί ότι από το 1869 οι μεταφορές προς την Αγγλία πραγματοποιούνταν χωρίς ενδιάμεσους σταθμούς με πλοία μεγάλης χωρητικότητας της εταιρείας Παπαγιάννη, η οποία εκτελούσε τη γραμμή Λονδίνο- Θεσσαλονίκη. Σχολιάζοντας το γεγονός αυτό ο πρόξενος R. Wilkinson, αναφέρει ότι σημαντική ποσότητα βαμβακιού δεν έφτανε στις άλλες αγορές της Ευρώπης, όπου θα είχε σταλεί, αν δεν υπήρχε άμεση επικοινωνία με την Αγγλία⁷⁰⁷.

Μειωμένες συγκριτικά με το 1869 ήταν οι εξαγωγές βαμβακιού και από την Καβάλα. Ειδικά η Τεργέστη, η οποία στην περίοδο του πολέμου δεν είχε τη δυνατότητα να εξάγει βαμβάκι στη Γερμανία, περιόρισε σημαντικά τις

703. Ο.π., f. 197r και 76r.

704. ΡΡΑΡ 66 (1871), σ. 130. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 208v.

705. Ο.π., f. 221r.

706. Βλ. Michoff, ό.π.

707. ΡΡΑΡ 65 (1871), σ. 542. Βλ. και παρακάτω σ. 224-226.

παραγγελίες της στο σαντζάκι της Δράμας⁷⁰⁸. Ωστόσο, η μείωση του όγκου των εξαγωγών οφείλεται κυρίως στις χαμηλές τιμές, οι οποίες κυμάνθηκαν στα 78 φράγκα τα 50 χιλιόγραμμα για τα *cotons roulés*, στα 76-79 φράγκα για τα ντόπια βαμβάκια μηχανής και στα 90 φράγκα για τα βαμβάκια της αμερικάνικης ποικιλίας⁷⁰⁹.

Το 1871, σύμφωνα με τον πρόξενο R. Wilkinson, η ζήτηση για το βαμβάκι ήταν πολύ μικρή σε όλη τη διάρκεια του έτους⁷¹⁰. Παρόλα αυτά, όπως αναφέρει ο Γάλλος συνάδελφός του P. Moulin, κατέλαβε την πρώτη θέση στον κατάλογο των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης. Μέχρι το τέλος Μαρτίου από τα λιμάνια της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας είχε εξαχθεί η μισή παραγωγή του 1870, περίπου 5.000.000 χιλιόγραμμα. Τα δύο τρίτα διοχετεύτηκαν στην Ιταλία, ενώ το υπόλοιπο ένα τρίτο στην Αυστρία, Γερμανία, Ελβετία και Αγγλία⁷¹¹. Όπως, όμως, διαπιστώνεται από την πορεία των εξαγωγών τα επόμενα χρόνια, η μεγάλη συμμετοχή της Ιταλίας υπήρξε συγκυριακή και οφειλόταν στην κρίση που προκάλεσε ο γαλλογερμανικός πόλεμος⁷¹². Το βαμβάκι απουσίαζε από τις ετήσιες εξαγωγές προς τη Γαλλία, οι οποίες για το λόγο αυτό ήταν μικρότερες από την προηγούμενη χρονιά⁷¹³. Όσον αφορά τη μέση τιμή πώλησης, διατηρήθηκε η ίδια με εκείνη της προηγούμενης χρονιάς και για τις τρεις ποιότητες⁷¹⁴.

Στους επόμενους πίνακες έχουμε συγκεντρώσει τα ποσοτικά στοιχεία, τα οποία αναφέρονται στη δεκαετία του 1870.

708. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 200r.

709. Ό.π., f. 151r.

710. ΡΡΑΡ 57 (1872), σ. 559.

711. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 157v-158r τ. 27, f. 90r Michoff, ό.π., σ. 646.

712. ΡΡΑΡ, ό.π. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 158r.

713. Ό.π., f. 92r.

714. Ό.π., τ. 26, f. 151r.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης
την περίοδο 1870-1879

έτος	ποσότητα σε χιλιάδες.	αξία σε γαλ. φράγκα
1870		3.814.000 ⁷¹⁵
1872	3.111.759 ⁷¹⁶	7.770.000 ⁷¹⁷
1873	2.451.246 ⁷¹⁸	
1874	2.990.076	5.370.005 ⁷¹⁹
1875		3.290.120 ⁷²⁰
1876		5.693.340 ⁷²¹
1877		4.192.681 ⁷²²
1878		3.173.421 ⁷²³
1879		1.780.680 ⁷²⁴

715. Ο.π., f. 92r.

716. Ο.π., f. 167r. Σύμφωνα με τα ποσοτικά στοιχεία που δίνει ο Άγγλος πρόξενος Ch. Blunt, οι εξαγωγές βαμβακιού τη χρονιά αυτή ανήλθαν σε 8.788.732 λίβρες (3.986.217 χλγ.). 4.394.366 λίβρες (1.993.108 χλγ.) με προορισμό τη Γαλλία και την Ελβετία, 2.197.183 λίβρες (996.554 χλγ.) με προορισμό την Αγγλία, Αυστρία και Γερμανία και 2.197.183 λίβρες (996.554 χλγ.) με προορισμό την Ιταλία (PPAP 66 (1874), σ. 509).

717. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 662.

718. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 266r. Αν και η εξαγωγή του 1873 ήταν πολύ μεγαλύτερη από εκείνη του 1874, σύμφωνα με τους προξένους, τα ποσοτικά δεδομένα εμφανίζουν μία εντελώς διαφορετική εικόνα. Αυτό προφανώς οφείλεται στην απουσία επαρκών πηγών από τις οποίες προμηθεύτηκαν τα στοιχεία αυτά (βλ. παραπάνω, σ. 85).

719. Ο.π., f. 266r.

720. Ο.π., f. 307v.

721. Ο.π., f. 340v.

722. Ο.π., τ. 28, f. 14r Michoff, ό.π., ό. 726.

723. Ο.π., f. 55r Michoff, ό.π.

724. Ο.π., f. 87v.

Κατανομή των εξαγωγών

έτος	προορισμός	αξία σε γαλ. φράγκα
1870	Γαλλία	1.524.274 ⁷²⁵
	Αυστρία	
	Γερμανία	
	Ελβετία	
	Αγγλία	
1871	Ιταλία, Αυστρία	
	Γερμανία, Ελβετία	
	Αγγλία ⁷²⁶	
1872 ⁷²⁷	Ιταλία	2.620.000
	Γαλλία	2.309.000
	Αυστρία	1.577.000
1873 ⁷²⁸	Γαλλία	
	Ιταλία	
1874	Γαλλία	1.813.282 ⁷²⁹
		3.556.723
1875 ⁷³⁰	Γαλλία	1.395.000
	Ελβετία	1.895.120
1876	Γαλλία	1.156.700 ⁷³¹
		4.536.640
1877	Γαλλία	847.041 ⁷³²
		3.345.640
1878	Γαλλία	242.000 ⁷³³
		2.931.421
1879	Γαλλία	399.000 ⁷³⁴
		1.381.680

725. Ο.π., f. 223r. Για τις υπόλοιπες χώρες δεν αναφέρεται ο όγκος των εξαγωγών (f. 158r).

726. Ο.π., τ. 26, f. 158r.

727. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 662.

728. ΡΡΑΡ 67 (1874), σ. 951.

729. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 268r. Εκτός από τη Γαλλία δεν γνωρίζουμε ποιές ήταν οι άλλες χώρες που πραγματοποίησαν εισαγωγές μακεδονικού βαμβακιού.

730. Ο.π., f. 309r-v-310r. Ο όγκος του βαμβακιού που διοχετεύτηκε στην Ελβετία δεν προσδιορίζεται από το Γάλλο πρόξενο.

731. Ο.π., f. 341r.

732. Ο.π., τ. 28, f. 15r.

733. Ο.π., f. 57v.

734. Ο.π., f. 91r.

Οι τρέχουσες τιμές το 1872 ήταν 100-105 φράγκα για τη μπάλα πρέσας 50 χιλιογράμμων αμερικάνικης ποικιλίας και 80-85 για την ντόπια⁷³⁵, ενώ το 1873 κατέβηκαν στα 74-92 φράγκα⁷³⁶. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η πτώση των τιμών το 1875, μια άσχημη χρονιά για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Οι πηγές αναφέρουν ότι η πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων κυμάνθηκε μεταξύ 30-40%. Συγκεκριμένα, το βαμβάκι από 1,80 -2 φράγκα το χιλιόγραμμο έπεσε στα 1-1,20 φράγκα. Η πτώση αποδίδεται στη στασιμότητα των εμπορικών συναλλαγών που προκάλεσε η εξέγερση στην Ερζεγοβίνη και οι εξαιρετικές σοδειές στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης⁷³⁷. Προκειμένου για το βαμβάκι καθοριστικό ρόλο έπαιξε η ποιότητά του. Ο πρόξενος Ch. Blunt παρατηρεί ότι η ποιότητα του μακεδονικού βαμβακιού χειροτέρευσε μετά το 1870 εξαιτίας της κακής ποιότητας σπόρου και της έλλειψης φροντίδας κατά τη συγκομιδή και τον εκκοκκισμό. Σημαντικές επιπτώσεις στην ποιότητα του βαμβακιού και επομένως στις τιμές του είχε, επίσης, η αυθαίρετη ανάμειξη διαφόρων ποιοτήτων⁷³⁸. Ας σημειωθεί ότι η μείωση του όγκου των εξαγωγών ανήλθε σε 995.706 χιλιόγραμμο και της αξίας του σε 2.089.885 φράγκα. Από τις εξαγωγές προς τη Γαλλία το μεγαλύτερο μέρος βαμβακιού την εποχή αυτή, όπως επισημαίνει ο πρόξενος E. Mallet, μεταπουλιόταν στην Ελβετία⁷³⁹. Σύμφωνα με τον ίδιο πρόξενος, το 1876 το βαμβάκι κατείχε την πρώτη θέση στις εξαγωγές της Θεσσαλονίκης⁷⁴⁰, ενώ το 1877 έπεσε στη δεύτερη⁷⁴¹. Η μείωση υπολογίζεται σε 926.700 χιλιόγραμμο⁷⁴², αξίας 1.500.659 φράγκων, ενώ για το 1878 ήταν 784.000 χιλιόγραμμο και 1.019.260 φράγκα αντίστοιχα, με αποτέλεσμα το βαμβάκι να βρεθεί στην τρίτη θέση⁷⁴³. Η Γαλλία, παρά τη σχετική αύξηση των

735. ΡΡΑΡ 66 (1874), σ. 509.

736. Ο.π., 67 (1874), σ. 951.

737. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 298r-299r.

738. ΡΡΑΡ 66 (1874), σ. 509· 77 (1875), σ. 448.

739. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 308v-309v.

740. Ο.π., f. 340v.

741. Ο.π., τ. 28, f. 14r.

742. Ο.π., f. 15r.

743. Ο.π., f. 55r.

εισαγωγών της από τη Μακεδονία, απορρόφησε μόνο μία μικρή ποσότητα βαμβακιού, αξίας 242.000 φράγκων⁷⁴⁴. Το ποσοστό της μείωσης έγινε μεγαλύτερο το 1879, όταν έφτασε τα 1.187.286 χιλιόγραμμα. Έτσι, το βαμβάκι βρέθηκε στην τελευταία θέση των εξαγωγών μακεδονικών προϊόντων. Μία από τις κύριες αιτίες της μείωσης των εξαγωγών βαμβακιού υπήρξε η χαμηλή παραγωγή⁷⁴⁵. Επιπλέον, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι έμποροι είχαν περιέλθει σε άσχημη οικονομική κατάσταση, η οποία δεν τους επέτρεπε να πληρώσουν το εμπόρευμα που αγόραζαν. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι είχαν συμβεί και πτωχεύσεις⁷⁴⁶. Μία παρατήρηση, η οποία αφορά τη Γαλλία, είναι ότι από το 1879 το λιμάνι της Μασσαλίας έχασε σχεδόν τελείως το διαμετακομιστικό εμπόριο βαμβακιού με προορισμό την Ελβετία, στο οποίο όφειλε τα υψηλά ποσοστά εισαγωγής την προηγούμενη περίοδο⁷⁴⁷. Το ρόλο της θα αναλάβουν στο εξής τα λιμάνια της Γένοβας και της Βενετίας⁷⁴⁸.

Την ίδια περίοδο οι εξαγωγές της Καβάλας βρίσκονταν, επίσης, σε κάμψη, αφού από 430.000 χιλιόγραμμα το 1870, το 1871 έπεσαν στα 280.000 χιλιόγραμμα. Πολύ μεγαλύτερη μείωση υπέστησαν το 1874, όταν έπεσαν στα 30.000 χιλιόγραμμα, αξίας 45.000 φράγκων. Άνοδος παρατηρήθηκε τη διετία 1877-1878, όπως προκύπτει από το ύψος της συνολικής αξίας των εξαγωγών, ενώ το 1879 οι εξαγωγές επανήλθαν στα προηγούμενα επίπεδα. Τη συνολική εικόνα των εξαγωγών της Καβάλας την περίοδο αυτή δίνει ο επόμενος πίνακας:

744. Ο.π., f. 55r-v και 57v.

745. Ο.π., f. 85r-88r. Βλ. και παραπάνω, σ. 86.

746. F O 195/1323, f. 90v.

747. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 309r-v.

748. Ο.π., f. 91r.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού από το λιμάνι της Καβάλας
την περίοδο 1870-1875

έτος	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός	ποσότητα ανά χώρα σε χιλιόγρ.
1870 ⁷⁴⁹	430.000	645.000	Αυστρία "Τουρκία" Γαλλία	395.000 85.000 40.000
1871	280.000	510.000 ⁷⁵⁰		—
1873	200.000	350.000	Αυστρία "Τουρκία"	70.000 130.000 ⁷⁵¹
1874	30.000	45.000	Γαλλία	10.000
1875	350.000	225.000	Αυστρία Γαλλία	20.000 ⁷⁵² 350.000 ⁷⁵³

Έχουμε επισημάνει ήδη ότι από το 1868 το μεγαλύτερο μέρος των βαμβακιών που εξαγόταν από το λιμάνι της Καβάλας, κατευθυνόταν στην Αυστρία με τελικό προορισμό την Αγγλία και ότι η μεταφορά τους πραγματοποιούνταν με πλοία της εταιρείας "Lloyd". Οι εξαγωγές προς τη Γαλλία, επειδή δεν υπήρχε άμεση επικοινωνία με τη Μασσαλία, ακολουθούσαν υποχρεωτικά το δρόμο των Δαρδανελλίων, για να φορτωθούν

749. Ο.π., f. 76r, 197r-v. Σύμφωνα με τα ποσοτικά στοιχεία που δίνει ο Άγγλος υποπρόξενος Cortazzi (PPAP 57 (1872), σ. 552), οι εξαγωγές από το λιμάνι της Καβάλας το 1870 διαμορφώθηκαν ως εξής:

προορισμός	ποσότητα σε λίβρες	αξία σε λίρες στερλ.
Αυστρία	260.000 (117.925)	6.500
Γαλλία	105.000 (47.623)	2.625
Τουρκία	119.000 (53.973)	1.875
Σύνολο	484.000 (219.521)	11.000

750. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 70r. Ο υποπρόξενος της Αγγλίας Cortazzi υπολογίζει τον όγκο των εξαγωγών βαμβακιού σε 310.000 λίβρες (140.603 χλγ.) και την αξία τους σε 9.300 λίρες στερλίνες (PPAP 57 (1872), σ. 552).

751. Ο.π., f. 185v, 246v.

752. Ο.π., f. 246v.

753. Ο.π., f. 283v, 285v.

στα πλοία που επέστρεφαν στη Μασσαλία. Οι δυσκολίες που παρουσίαζε η μεταφορά, ακολουθώντας την πορεία αυτή, και το υψηλό κόστος που απαιτούσε, ήταν οι σημαντικότεροι λόγοι για τους οποίους οι έμποροι προτιμούσαν την Τεργέστη. Αλλαγή στη πορεία των εξαγωγών σημειώθηκε την άνοιξη του 1873, όταν η εταιρεία "Messageries Maritimes" δημιούργησε μια νέα γραμμή στη Μακεδονία και συνέδεσε την Καβάλα με τη Μασσαλία. Τόσο η αυστριακή όσο και γαλλική εταιρεία έστελναν στο λιμάνι τέσσερα πλοία το μήνα⁷⁵⁴. Ο Αυστριακός πρόξενος της Θεσσαλονίκης επισημαίνει σχετικά ότι η Μακεδονία την εποχή αυτή εξήγγε το μεγαλύτερο μέρος των προϊόντων της, κυρίως δημητριακά, σησάμι και βαμβάκι, στη Γαλλία και προσθέτει ότι το ευνοϊκό αυτό αποτέλεσμα οφειλόταν στην ενεργητικότητα των εμπόρων και των βιομηχάνων της, καθώς και στην άμεση ακτοπλοϊκή σύνδεση της Μασσαλίας με τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα. Η Τεργέστη επικοινωνούσε με την Καβάλα μόνο έμμεσα με πλοία της αυστρο-ουγγρικής "Lloyd" και της ιταλικής εταιρείας "Frinacria". Τα προϊόντα με προορισμό τη Μασσαλία φορτώνονταν μία φορά, ενώ όσα προορίζονταν για την Τεργέστη έπρεπε να φορτωθούν περισσότερες φορές, γεγονός το οποίο, εκτός από την καθυστέρηση, προκαλούσε συχνά και την καταστροφή τους. Ένας ακόμη αρνητικός παράγοντας για τη μεταφορά των προϊόντων μέσω Τεργέστης ήταν η ελλιπής σιδηροδρομική της σύνδεση με τις απομακρυσμένες περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης⁷⁵⁵.

Το 1874 οι εξαγωγές βαμβακιού σημείωσαν πολύ μεγάλη πτώση, όπως διαπιστώνεται και από τον παραπάνω πίνακα. Την πτώση ακολούθησε μια εξίσου σημαντική αύξηση την αμέσως επόμενη χρονιά, όταν όλο το βαμβάκι διοχετεύτηκε στη Γαλλία.

Για την περίοδο 1876-1879 δεν διαθέτουμε ποσοτικά στοιχεία. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Π. Βουλγαρίδη, εμπορικό πράκτορα του προξενικού πρακτορείου της Γαλλίας στην Καβάλα, η Γαλλία μετά το 1875 δεν απορροφούσε παρά ασήμαντες ποσότητες βαμβακιού από το σαντζάκι της Δράμας. Οι εξαγωγείς απευθύνονταν κυρίως στην Αυστρία, αλλά και εκεί η

754. Ο.π., f. 193r-195r PPAP 57 (1872), σ. 551.

755. Nachrichten 9 (1876), σ. 333-334.

ζήτηση υπήρξε ευκαιριακή⁷⁵⁶. Οι περισσότεροι έμποροι του σαντζακιού της Δράμας ασχολούνταν με το εμπόριο καπνού, οι καλύτερες ποιότητες του οποίου εξάγονταν στη Ρωσία⁷⁵⁷.

Έχοντας υπόψη τα στοιχεία του πίνακα και τις πρόσθετες πληροφορίες των προξένων, συμπεραίνουμε ότι στη δεκαετία του 1870 η εξαγωγή βαμβακιού από το σαντζάκι της Δράμας παρουσίασε μείωση, ανάλογη προς εκείνη της παραγωγής του, ενώ η εξαγωγή του καπνού βρισκόταν σε άνοδο⁷⁵⁸. Η μείωση, εκτός των άλλων, ήταν αποτέλεσμα της μέτριας ποιότητας του προϊόντος, η οποία επηρέαζε τη ζήτηση και τις τιμές⁷⁵⁹.

Στους πίνακες που ακολουθούν μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία των εξαγωγών βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα στη δεκαετία του 1880.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης
την περίοδο 1880-1889

έτος	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός
1880		1.804.650 ⁷⁶⁰	
1881		1.407.132 ⁷⁶¹	
1883	2.000.000	2.200.000	Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁶²
1884	850.000	970.000	Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁶³
1885	555.000	800.000	Ιταλία, Γαλλία ⁷⁶⁴

⁷⁵⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 28, f. 68v-69r. Βλ. ακόμη Michoff, ό.π., σ. 709.

⁷⁵⁷. Ό.π., f. 67r.

⁷⁵⁸. Ό.π., τ. 27, f. 156r τ. 28, f. 68v.

⁷⁵⁹. Ό.π., f. 68v-69r τ. 27, f. 159r.

⁷⁶⁰. Ό.π., f. 113r.

⁷⁶¹. Ό.π., f. 135r.

⁷⁶². Ό.π., τ. 29, f. 46r.

⁷⁶³. Ό.π., f. 46v.

⁷⁶⁴. Ό.π., f. 55r. Τα ποσοτικά στοιχεία των ετών 1883-1885, τα οποία δίνει ο Γάλλος πρόξενος S. Μαριέ στην έκθεση της 31ης Μαΐου 1886, δεν είναι βέβαιο ότι αντιπροσωπεύουν το συνολικό όγκο των εξαγωγών βαμβακιού, αφού, όπως επισημαίνει ο ίδιος, ο γενικός πρόξενος της Αυστρο-Ουγγαρίας δεν είχε συντάξει το σχετικό πίνακα των αυστριακών εξαγωγών. Τα ποσοτικά στοιχεία που παραθέτει προέρχονται από στατιστική

1886			Γαλλία ⁷⁶⁵
1887	500.000	650.000	Γαλλία, Ιταλία ⁷⁶⁶
1888	600.000	700.000	Γαλλία, Ιταλία, Αυστρία, Κων/πολη ⁷⁶⁷
1889	1.016.689		Ιταλία, Αυστρία, Ελλάδα ⁷⁶⁸

Ο πίνακας διαμορφώθηκε με βάση τα ποσοτικά στοιχεία των Γάλλων προξένων, τα οποία είναι ελλιπή. Οι ίδιοι αναφέρονται στις εξαγωγές ορισμένων ετών προς τη Γαλλία, δίνοντας πληροφορίες μόνο για την αξία τους. Έτσι, το 1883 η αξία των εξαγωγών βαμβακιού προς τη Γαλλία ανερχόταν σε 279.100 φράγκα⁷⁶⁹, το 1884 σε 349.389 φράγκα⁷⁷⁰ και το 1886 και 1888 σε 217.390⁷⁷¹ και 103.000 φράγκα αντίστοιχα⁷⁷².

Την ίδια σχεδόν εικόνα παρουσιάζει και ο Άγγλος πρόξενος Ch. Blunt στον επόμενο πίνακα:

του εμπορικού οίκου Allatini. Για το λόγο αυτό μόνο όσα αφορούν το γαλλικό εμπόριο μπορούν να θεωρηθούν ακριβή.

⁷⁶⁵. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 155v-156r. Οι πληροφορίες του προξένου S. Μαγιέ για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 1886 είναι ελλιπείς· ειδικά για το βαμβάκι αναφέρεται ότι γαλλικά πλοία μετέφεραν φορτία αξίας 311.825 φράγκων και ότι η συνολική αξία των εξαγωγών βαμβακιού με προορισμό τη Μασσαλία ανήλθε σε 217.390 φράγκα.

⁷⁶⁶. Ό.π., f. 169r.

⁷⁶⁷. Ό.π., f. 258v-259r. Την ίδια χρονιά 900.000 χιλιόγραμμα, αξίας 1.000.000 φράγκων, χρησιμοποιήθηκαν στα ντόπια κλωστήρια.

⁷⁶⁸. Ό.π., τ. 30, f. 206v.

⁷⁶⁹. Ό.π., τ. 29, f. 46r.

⁷⁷⁰. Ό.π., f. 42r και 45r.

⁷⁷¹. Ό.π., f. 175v.

⁷⁷². Ό.π., f. 259r.

έτος	ποσότητα σε οκάδες, καντάρια, χιλιόγρ.	αξία σε λίρες στεργ.	προορισμός
1880	1.500.000	(1.923.000)	Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁷³
1881	2.000.000	(2.564.000)	Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁷⁴
1883	40.000	(2.256.320)	90.000 ⁷⁷⁵
1884	5.000	(282.040)	10.000 ⁷⁷⁶
1885	11.000	(620.488)	27.000 Γαλλία, Ιταλία ⁷⁷⁷
1887	9.850 ⁷⁷⁸	(555.618)	26.000 ⁷⁷⁹
1888	11.800 ⁷⁸⁰	(665.614)	20.000 ⁷⁸¹
1889	16.840 ⁷⁸²	(949.910)	

Αρκετά διαφοροποιημένα είναι τα ποσοτικά στοιχεία που δίνει ο Αυστριακός υποπρόξενος της Θεσσαλονίκης Κόμης Alois Viscovich, όπως προκύπτει από τον επόμενο πίνακα. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι εξαγωγές των Σερρών δεν περιλαμβάνονται στις εξαγωγές της Θεσσαλονίκης, αλλά δίνονται χωριστά.

Εξαγωγές από τη Θεσσαλονίκη

έτος	ποσότητα σε καντάρια, χιλιόγρ.	αξία σε φιορίνια, γαλ. φράγκα	προορισμός
1881	2.500.000		Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁸³
1882	9.715	(548.003)	Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁸⁴

773. ΡΡΑΡ 72(1883), σ. 101.

774. Ο.π.

775. Ο.π., 86 (1887), σ. 401.

776. Ο.π.

777. Ο.π., σ. 465 και 471.

778. Ο.π., 103 (1888), σ. 349.

779. Ο.π., 87 (1890), σ. 281.

780. Ο.π., σ. 272.

781. Ο.π., σ. 281.

782. Ο.π., 88 (1890-91), σ. 211.

783. Ο.π.

784. Ο.π., 25 (1883), σ. 247-248.

1883	8.329	(469.822)	414.870	Αυστρο-Ουγγαρία, Γαλλία, Ιταλία ⁷⁸⁵
1884	19.200	(1.083.033)	2.210.000	Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα ⁷⁸⁶
1885	5.500	(310.244)	850.000	Γαλλία, Ιταλία ⁷⁸⁷
1886	5.500	(310.244)	675.000	Γαλλία, Ιταλία ⁷⁸⁸
1887	5.500	(310.244)	570.000	Γαλλία, Ιταλία ⁷⁸⁹
1888	6.000	(338.448)	745.000	Αυστρο-Ουγγαρία, Γαλλία, Ιταλία, Αγγλία, Τουρκία ⁷⁹⁰
1889	5.000	(282.040)	550.000 ⁷⁹¹	

Εξαγωγές από τις Σέρρες

έτος	ποσότητα σε καντάρια, χιλιώγρ.	αξία σε φιορίνια
1883	25.000 ⁷⁹² (1.410.200)	
1884	28.000 (1.579.424)	1.100.000 ⁷⁹³
1886	10.000 (564.080)	500.000 ⁷⁹⁴
1887	18.000 (1.015.344)	900.000 ⁷⁹⁵
1888	14.000 (789.712)	700.000 ⁷⁹⁶

⁷⁸⁵. Ο.π., 27 (1884), σ. 248. Σύμφωνα με το γενικό πρόξενο Κόμη Alois Viscovich, η κατανομή των εξαγωγών εμφανίζεται ως εξής: Αυστρο-Ουγγαρία 1.328 καντάρια, Γαλλία 1.319 καντάρια, Ιταλία 5.394.

⁷⁸⁶. Ο.π., 31 (1885), σ. 773 και 783.

⁷⁸⁷. Ο.π., 32 (1886), σ. 772.

⁷⁸⁸. Ο.π., 34 (1887), σ. 506.

⁷⁸⁹. Ο.π., 36 (1888), σ. 600.

⁷⁹⁰. Ο.π., 39 (1889), σ. 373-374. Η κατανομή των εξαγωγών έχει ως εξής: Αυστρο-Ουγγαρία: βαμβάκι αξίας 106.000 φράγκων, Γαλλία: 261.000 φράγκων, Ιταλία: 141.000 φράγκων, Αγγλία: 92.000 φράγκων και "Τουρκία": 145.000 φράγκων. Την ίδια χρονιά 9.000 καντάρια χρησιμοποιήθηκαν στην ντόπια βαμβακοβιομηχανία.

⁷⁹¹. Ο.π., 41 (1890), σ. 335.

⁷⁹². Ο.π., 31 (1885), σ. 787.

⁷⁹³. Ο.π.

⁷⁹⁴. Ο.π., 36 (1888), σ. 609

⁷⁹⁵. Ο.π. Ένα μεγάλο μέρος των εξαγωγών με προορισμό την Αυστρο-Ουγγαρία πραγματοποιήθηκε μέσω Τσάγεξι. Ας σημειωθεί ότι πάνω από τη μισή παραγωγή επεξεργάστηκαν τα κλωστήρια της Θεσσαλονίκης και της ενδοχώρας (σ. 608).

⁷⁹⁶. Ο.π., 39 (1889), σ. 381.

1889 15.735 (887.579) 500.000⁷⁹⁷

Σύμφωνα με τον Αυστριακό πρόξενο, το 1880, παρά τη μείωση του εξαγωγικού εμπορίου της Θεσσαλονίκης⁷⁹⁸, ο όγκος των εξαγωγών βαμβακιού αυξήθηκε κατά 73.076 χιλιόγραμμα, αλλά παρέμεινε στην τελευταία θέση⁷⁹⁹, ενώ το 1881 παρουσίασε μείωση 292.455 χιλιογράμμων⁸⁰⁰. Στη διάρκεια του 1880 έγιναν εξαγωγές τόσο της συγκομιδής αυτής της χρονιάς όσο και της προηγούμενης⁸⁰¹. Επίσης, το 1881 το μεγαλύτερο μέρος των εξαγωγών, σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο M. Krajewski και τον Αυστριακό συνάδελφό του, προερχόταν από αποθηκευμένο βαμβάκι της συγκομιδής του 1880⁸⁰². Παρόμοια, το 1882 οι εξαγωγές τροφοδοτήθηκαν από τη συγκομιδή του 1881, η οποία, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, δεν υπήρξε σημαντική⁸⁰³. Τη διετία 1880-1881 η μέση τιμή για τα 100 χιλιόγραμμα αμερικάνικης ποικιλίας ήταν 140 φράγκα, ενώ για την ντόπια 130⁸⁰⁴. Σχεδόν αμετάβλητες παρέμειναν οι τιμές και την επόμενη χρονιά⁸⁰⁵, ενώ το 1883 κυμάνθηκαν στα 104-108 φράγκα για τα 100 χιλιόγραμμα ντόπιας ποικιλίας και 124-128 φράγκα για την αμερικάνικη⁸⁰⁶. Το 1884 η μέση τιμή διαμορφώθηκε σε 110 φράγκα για τη μπάλα των 100 χιλιογράμμων αμερικάνικης ποικιλίας και 104 φράγκα για την ντόπια

⁷⁹⁷. Ο.π., 43 (1891), σ. 299. Τα 15.000 καντάρια διακινήθηκαν μέσω της οδικής οδού και τα 735 μέσω Τσάγεζι με πλοία της "Lloyd" (41 (1890), σ. 338).

⁷⁹⁸. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 28, f. 110v.

⁷⁹⁹. Ο.π., f. 113r.

⁸⁰⁰. Ο.π., f. 135v.

⁸⁰¹. Ο.π., f. 115r.

⁸⁰². Ο.π., f. 137v· Nachrichten 26 (1883), σ. 248

⁸⁰³. Nachrichten, ό.π.

⁸⁰⁴. ΡΡΑΡ 72 (1883), σ. 101· Nachrichten 24 (1882), σ. 836.

⁸⁰⁵. Συγκεκριμένα το βαμβάκι ντόπιας ποικιλίας πουλήθηκε προς 120-130 φράγκα τα 100 χιλιόγρ., ενώ της αμερικάνικης ποικιλίας προς 140 φράγκα (Nachrichten 25 (1883), σ. 248).

⁸⁰⁶. Ο.π., 27 (1884), σ. 250· ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 29, f. 45r.

ποικιλία⁸⁰⁷. Την επόμενη χρονιά η μέση τιμή της πρώτης ανέβηκε και πάλι στα 140 φράγκα, ενώ για την ντόπια η άνοδος ήταν σχετικά μικρότερη, αφού μόλις έφτασε τα 115 φράγκα⁸⁰⁸. Το 1886 ήταν 125 φράγκα για την αμερικάνικη ποιότητα και 110 για την ντόπια⁸⁰⁹. Για το 1887 ο Άγγλος πρόξενος παρατηρεί ότι, αν και η παραγωγή ήταν πολύ καλή, οι εξαγωγές από τη Θεσσαλονίκη υπήρξαν ασήμαντες εξαιτίας των χαμηλών τιμών που ίσχυσαν στις αγορές της Ευρώπης και της μεγάλης ζήτησης από τα νηματοουργεία της Θεσσαλονίκης και της Νάουσας⁸¹⁰. Συγκριτικά οι εξαγωγές από τις Σέρρες διατηρήθηκαν σε υψηλά επίπεδα και διοχετεύτηκαν στο σύνολό τους στην Αυστρο-Ουγγαρία. Ωστόσο, παραπάνω από τη μισή παραγωγή χρησιμοποιήθηκε στα ντόπια νηματοουργεία⁸¹¹. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το 1888, όταν η μέση τιμή διαμορφώθηκε σε 120 φράγκα για τη μπάλα των 100 χιλιογράμμων αμερικάνικης ποικιλίας και 100 φράγκα για την ντόπια ποικιλία⁸¹². Την επόμενη χρονιά η αμερικάνικη ποικιλία πουλήθηκε προς 100-125 φράγκα και η ντόπια προς 105-110 φράγκα⁸¹³.

Τα ποσοτικά στοιχεία για τις εξαγωγές της Καβάλας, την ίδια περίοδο, είναι αποσπασματικά και προέρχονται από τον Άγγλο υποπρόξενο Pecchioli και τον πρόξενο της Θεσσαλονίκης Ch. Blunt. Ο Γάλλος συνάδελφός του A. de Lacretelle δεν αναφέρεται παρά μόνο στο 1889, για το οποίο ανεβάζει τον όγκο των εξαγωγών στα 1.000.000 χιλιόγραμμα⁸¹⁴. Ας σημειωθεί ότι, εκτός από το 1884 και το 1889, για τις άλλες χρονιές δεν γνωρίζουμε τον τόπο προορισμού.

807. *Ο.π.*, f. 46r. Βλ. και *Nachrichten* 30 (1885), σ. 783.

808. *Ο.π.*, f. 51r.

809. *Nachrichten* 34 (1887), σ. 506.

810. PPAP 103 (1888), σ. 349.

811. *Nachrichten* 36 (1888), σ. 608.

812. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 259r.

813. *Ο.π.*, τ. 30, f. 206v.

814. *Ο.π.*

Εξαγωγές βαμβακιού από την Καβάλα την περίοδο 1880-1889

έτος	ποσότητα σε λίβρες, τόνους		αξία σε λίβρες στεργλ.	Προορισμός
1884	836.000	(379,176)	22.000 ⁸¹⁵	Αυστρο-Ουγγαρία, Ιταλία ⁸¹⁶
1885	1.600.000	(725,696)	44.000 ⁸¹⁷	
1886	800.000	(362,848)	24.000 ⁸¹⁸	
1887	1.360.000	(616,841)	42.000 ⁸¹⁹	
1888			55.000 ⁸²⁰	
1889	580		26.000 ⁸²¹	Αυστρο-Ουγγαρία, Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, "Τουρκία" ⁸²²

Από τους παραπάνω πίνακες και τα συμπληρωματικά στοιχεία των πηγών προκύπτει το συμπέρασμα ότι στη δεκαετία του 1880 οι εξαγωγές

815. ΡΡΑΡ 86 (1887), σ. 474.

816. Nachrichten 30 (1885), σ. 788.

817. ΡΡΑΡ, ό.π.

818. Ό.π., 103 (1888), σ. 357. Σύμφωνα με τον Αυστριακό υποπρόξενο της Καβάλας M. Sponly, οι εξαγωγές βαμβακιού ανήλθαν σε 4.783 καντάρια, αξίας 215.000 φιορινιών (Nachrichten 34 (1887), σ. 519).

819. Ό.π., σ. 357. Ο Αυστριακός πρόξενος αναφέρει ότι το 1887 πραγματοποιήθηκε εξαγωγή 5.000 κανταριών, αξίας 200.000 φιορινιών. Η αξία των εξαγωγών προς την Αυστρο-Ουγγαρία ανερχόταν σε 120.000 φιορίνια, ενώ προς τη Γαλλία σε 80.000 φιορίνια (Nachrichten, 36 (1888), σ. 614).

820. ΡΡΑΡ 87 (1890), σ. 285. Σύμφωνα με τον Αυστριακό υποπρόξενο, το 1888 ο όγκος των εξαγωγών ανήλθε σε 7.335 καντάρια και η αξία τους σε 293.000 φιορίνια (Nachrichten 39 (1889), σ. 384). Στην Αυστρο-Ουγγαρία διοχετεύτηκαν 3.950 καντάρια, αξίας 158.000 φιορινιών (σ. 385).

821. ΡΡΑΡ 84 (1892), σ. 458. Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο A. de Lacetelle, οι εξαγωγές τη χρονιά αυτή ανήλθαν σε 1.000.000 χιλιόγραμμα περίπου.

822. Ό.π. Ο Αυστριακός υποπρόξενος της Καβάλας M. Sponly (Nachrichten 41 (1890), σ. 341-342) υπολογίζει τη συμμετοχή των χωρών αυτών στις εξαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Καβάλας ως εξής: Αυστρο-Ουγγαρία: 5.476 καντάρια, αξίας 273.000 φιορινιών, Γαλλία 1.000 καντάρια, αξίας 50.000 φιορ., Ιταλία 1.500 καντάρια, αξίας 75.000 φιορ. και "Τουρκία" 1.000 καντάρια, αξίας 40.000 φιορ. (ΡΡΑΡ 103 (1888), σ. 349).

βαμβακιού από τη Θεσσαλονίκη, παρά τη μικρή άνοδο που παρουσίασαν στις αρχές, από τα μέσα της δεκαετίας μειώθηκαν σημαντικά λόγω της αύξησης της εγχώριας ζήτησης και των χαμηλών τιμών που διαμορφώθηκαν στις διεθνείς αγορές⁸²³. Προορισμός των εξαγωγών ήταν η Αυστρία, η Γαλλία, η Ιταλία, η Ελλάδα και η Ισπανία. Τις προηγούμενες δεκαετίες, όπως αναφέρθηκε ήδη, το μεγαλύτερο όγκο μακεδονικού βαμβακιού δεχόταν η Γαλλία. Ένα μεγάλο μέρος από το βαμβάκι αυτό περνούσε στην Ελβετία και την Αλσατία. Στη δεκαετία του 1880 οι μεγαλύτερες αποστολές είχαν ως προορισμό τη Γένοβα και διακινούνταν μέσω Καβάλας, η οποία βρίσκεται πλησιέστερα προς τις βαμβακοφόρες περιοχές της κεντρικής και ανατολικής Μακεδονίας. Αν η μία από τις γαλλικές ατμοπλοϊκές εταιρείες, σημειώνει ο Γάλλος πρόξενος, οι οποίες εκτελούσαν τη γραμμή Μασσαλίας-Κωνσταντινούπολης διατηρούσε σταθμό στην Καβάλα, οι Γάλλοι έμποροι θα πραγματοποιούσαν μεγαλύτερες αγορές βαμβακιού⁸²⁴. Πάντως οι αποσπασματικές πληροφορίες για τις εξαγωγές της Καβάλας δεν μας επιτρέπουν συγκρίσεις με την προηγούμενη δεκαετία. Αν περιοριστούμε στην περίοδο, για την οποία διαθέτουμε στοιχεία, η διαπίστωση είναι ότι μειώθηκαν. Ο ρυθμός κάμψης εντάθηκε τα επόμενα δέκα χρόνια, καθώς οι ανάγκες της ντόπιας βαμβακοβιομηχανίας αυξήθηκαν. Ορισμένες, μάλιστα, χρονιές, όπως το 1890 χρειάστηκε να γίνουν εισαγωγές από τα Άδανα και τη Σμύρνη⁸²⁵. Επίσης, μεγάλες εισαγωγές, για το ύψος των οποίων δεν διαθέτουμε στοιχεία, έγιναν το 1897 εξαιτίας της χαμηλής παραγωγής⁸²⁶, καθώς και το 1898⁸²⁷.

Η παραγωγή των Σερρών από τη δεκαετία του 1880 τροφοδοτούσε τα νηματουργεία της ενδοχώρας και μόνο ένα μέρος της διακινούνταν μέσω Θεσσαλονίκης ή Καβάλας στο εξωτερικό. Τα δύο κλωστήρια της Θεσσαλονίκης επεξεργάζονταν ετησίως περίπου 2.000 καντάρια βαμβάκι, ενώ εκείνα της ενδοχώρας γύρω στα 5.000 καντάρια. Από το υπόλοιπο βαμβάκι, εκτός από τις ποσότητες που εξάγονταν σε χώρες της Ευρώπης δια θαλάσσης, περίπου

823. ΡΡΑΡ 103 (1888), σ. 349.

824. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 206r.

825. ΡΡΑΡ 84 (1892), σ. 445.

826. Ό.π., 99 (1898), σ. 318. Βλ. παραπάνω, σ. 89.

827. Ό.π., 103 (1899), σ. 195. Βλ. παραπάνω, σ. 89.

1.000 καντάρια (56.408 χιλιόγραμμα) ετησίως διοχετεύονταν σιδηροδρομικώς στη Βουλγαρία και τη Σερβία⁸²⁸.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης
την περίοδο 1890-1899

έτος	ποσότητα		αξία	προορισμός
	σε καντάρια,	τόνους	σε λίρες στεγλ.	
1890		578	10.000	Ιταλία, Αυστρία ⁸²⁹
1891	4.330	(244,246)		Γαλλία, Ιταλία ⁸³⁰
1892	4.720	(266,245)	6.500	Γαλλία, Ιταλία ⁸³¹
1893	8.000	(451,264)	12.000 ⁸³²	
1894	8.000	(451,264)	12.000 ⁸³³	
1895	9.800	(552,798)	20.000	Γαλλία, Ιταλία, Αυστρία ⁸³⁴
1896	9.800 ⁸³⁵	(552,798)	16.000	
1897	950 ⁸³⁶	(53,587)		
1899		376	13.160 ⁸³⁷	

828. Nachrichten, 43 (1891), σ. 293.

829. ΡΡΑΡ 84 (1892), σ. 445 και 455.

830. Ο.π., 97 (1893-94), σ. 216

831. Ο.π. 89 (1896), σ. 67.

832. Ο.π. σ. 67 και 74.

833. Ο.π., σ. 74· 94 (1897), σ. 141.

834. Ο.π., σ. 138 και 141.

835. Ο.π., 99 (1898), σ. 325.

836. Ο.π.

837. Ο.π., 97 (1900), σ. 69.

Εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού από το λιμάνι της Καβάλας
την περίοδο 1890-1899

έτος	ποσότητα σε λίβρες, καντάρια, τόνους		αξία σε λίρες στεφλ.	προορισμός
1890		982	50.000	Γαλλία, Αυστρία, Ιταλία, Ισπανία, "Τουρκία" ⁸³⁸
1891			30.000 ⁸³⁹	
1892			50.000 ⁸⁴⁰	
1894	14.280	(805, 506)	30.800 ⁸⁴¹	
1895	11.520	(649,820)	19.800 ⁸⁴²	
1896	220.000	(99,783)	8.000 ⁸⁴³	
1897	160.000	(72,569)	3.000 ⁸⁴⁴	
1898	120.000	(54,427)	2.320 ⁸⁴⁵	
1899	90.000	(40,820)	1.700 ⁸⁴⁶	

Οι προηγούμενοι πίνακες συντάχθηκαν με βάση τα ποσοτικά στοιχεία του Άγγλου προξένου της Θεσσαλονίκης και του υποπροξένου της Καβάλας. Στον επόμενο πίνακα περιλαμβάνονται τα στοιχεία του Γάλλου συναδέλφου τους:

838. Ο.π., 84 (1892), σ. 457-458. Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο, το ύψος των εξαγωγών ανήλθε σε 1.107.800 χιλιόγραμμα. Η μεγάλη αύξηση συγκριτικά με την προηγούμενη χρονιά οφείλεται στην πλούσια παραγωγή του σαντζακιού της Δράμας το 1889 (βλ. και παραπάνω, σ. 88).

839. ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 242.

840. Ο.π.

841. Ο.π., 94 (1897), σ. 145.

842. Ο.π.

843. Ο.π., 99(1898), σ. 331.

844. Ο.π.

845. Ο.π., 97 (1900), σ. 83.

846. Ο.π. 110 (1902), σ. 501.

Εξαγωγές από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης

έτος	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα	προορισμός	ποσότητα σε χιλιόγρ.	αξία σε γαλ. φράγκα
1890	675.000		Γαλλία	37.500 ⁸⁴⁷	
1891	190-200.000		Γαλλία	8.000 ⁸⁴⁸	
1892		200.000	Αυστρία, Ιταλία Γαλλία	9.000	
1893	400.000	350.000	Αυστρία, Ιταλία ⁸⁴⁹ Γαλλία	20.576	
1894	400.000	320.000	Αυστρία, Γερμανία ⁸⁵⁰ Γαλλία	292.774	248.000
1895	500.000		Ιταλία, Αυστρία ⁸⁵¹ Ιταλία, Αυστρία Γαλλία ⁸⁵²		

Στους πίνακες που ακολουθούν παρατίθενται τα ποσοτικά στοιχεία των Αυστριακών προξένων:

Εξαγωγές από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης

έτος	ποσότητα σε καντάρια, χιλιόγρ.		αξία σε γαλ. φράγκα, φιορίνια	προορισμός
1890	2.800	157.942	350.000 ⁸⁵³	
1891	2.000	112.816	80.000	Αυστρο-Ουγγαρία, Ιταλία, Γαλλία ⁸⁵⁴
1893		400.000	330.000	Αυστρο-Ουγγαρία, Ιταλία, Γαλλία ⁸⁵⁵
1894		400.000		Αυστρο-Ουγγαρία, Ιταλία, Γαλλία ⁸⁵⁶
1895		500.000		Αυστρο-Ουγγαρία, Ιταλία, Γαλλία

847. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 206v.

848. Ό.π., f. 264r.

849. Ό.π., f. 306r-307r, 474r.

850. Ό.π., f. 348r.

851. Ό.π., f. 413v, 414r και 416r.

852. Ό.π., f. 503v.

853. Nachrichten, 43 (1891), σ. 291.

854. Ό.π., 47 (1892), σ. 111.

855. Ό.π., 56 (1894), σ. 182. Με πλοία της εταιρείας "Lloyd" μεταφέρθηκε βαμβάκι αξίας 11.200 φιορινιών (σ. 194).

856. Ό.π., 59 (1895), σ. 205. Με πλοία της "Lloyd" μεταφέρθηκε βαμβάκι αξίας 47.340 φιορ. (σ. 216).

1896	500.000	350.000	Ελβετία ⁸⁵⁷
1897	50.000	46.000 ⁸⁵⁹	Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία ⁸⁵⁸
1899	1.000.000	900.000	Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία ⁸⁶⁰

Εξαγωγές από το λιμάνι της Καβάλας

έτος	ποσότητα σε καντάρια, χιλιόγρ.		αξία σε φιορίνια, γαλ. φράγκα	
1890	11.000	(620.488)	533.900 ⁸⁶¹	
1891	3.500	(197.428)	140.000 ⁸⁶²	
1894	5.400	(304.603)		216.000 ⁸⁶³
1895			11.600 ⁸⁶⁴	
1897			56.000 ⁸⁶⁵	
1898			24.000 ⁸⁶⁶	
1899			8.800 ⁸⁶⁷	

857. *Ο.π.*, 62 (1896), σ. 104. Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο V. Dufréche, οι χώρες εξαγωγής ήταν η Γαλλία, η Ιταλία και η Αυστρία, ενώ η αξία των εξαγωγών ανήλθε σε 420.000 φράγκα περίπου (ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 503r). Οι εξαγωγές προς την Αυστρο-Ουγγαρία ανήλθαν σε 3.702 καντάρια (σ. 114).

858. *Ο.π.*, 65 (1897), σ. 206. Με πλοία της εταιρείας "Lloyd" μεταφέρθηκαν από τη Θεσσαλονίκη προς την Αυστρο-Ουγγαρία 1.602 καντάρια (σ. 215).

859. *Ο.π.*, 68 (1898), σ. 216. Με πλοία της "Lloyd" μεταφέρθηκαν στην Αυστρο-Ουγγαρία 1635 καντάρια (σ. 228).

860. *Ο.π.*, 74 (1900), σ. 354.

861. *Ο.π.*, 43 (1891), σ. 301. Από τις παραπάνω ποσότητες μεταφέρθηκαν: με αυστρο-ουγγρική σημαία 7.078 καντάρια, με αγγλική 1.000 και με οθωμανική 3.000 καντάρια.

862. *Ο.π.*, 47 (1892), σ. 122. 2.560 καντάρια μεταφέρθηκαν με αυστρο-ουγγρική σημαία, 800 με οθωμανική, 100 με αγγλική και 40 με ελληνική.

863. *Ο.π.*, 49 (1895), σ. 219. 4.900 καντάρια μεταφέρθηκαν με αυστρο-ουγγρική σημαία, 300 με οθωμανική, 100 με αγγλική και άλλα τόσα με ελληνική σημαία.

864. *Ο.π.*, 62 (1896), σ. 117

865. *Ο.π.*, 68 (1898), σ. 230.

866. *Ο.π.*, 71 (1899), σ. 382.

867. *Ο.π.*, 74 (1900), σ. 371.

Εξαγωγές από τις Σέρρες

έτος	ποσότητα σε καντάρια, χιλιόγρ.		αξία σε φιορίνια
1890	14.850	(837.658)	742.500 ⁸⁶⁸
1891	23.680	(1.335.741)	805.120 ⁸⁶⁹
1894	13.000	(733.304)	390.000 ⁸⁷⁰
1895			324.000 ⁸⁷¹
1896			368.000 ⁸⁷²
1897			243.000 ⁸⁷³
1898*			183.000 ⁸⁷⁴
1899			395.259 ⁸⁷⁵

Την περίοδο αυτή οι τιμές κυμάνθηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Εξαιρέση αποτέλεσε το 1890, όταν η μέση τιμή για τα 100 χιλιόγραμμα βαμβακιού αμερικάνικης ποικιλίας ανέβηκε στα 130 φράγκα και για την ντόπια στα 115⁸⁷⁶. Το 1891 έπεσαν στα 100 και 80 φράγκα αντίστοιχα⁸⁷⁷, ενώ το 1892 κυμάνθηκαν στα 85-90 φράγκα για τα 100 χιλιόγραμμα της πρώτης ποιότητας και στα 75-80 για τη δεύτερη⁸⁷⁸. Το 1893 οι τιμές ήταν 85-95 και 80-85 φράγκα αντίστοιχα⁸⁷⁹. Περαιτέρω πτώση, η οποία υπολογίζεται σε 5-10%, σημείωσε η τιμή της αμερικάνικης ποικιλίας το 1894, αφού κυμάνθηκε στα 80-85 φράγκα, ενώ η τιμή της ντόπιας παρέμειν στα 75-80 φράγκα⁸⁸⁰. Την επόμενη χρονιά η τιμή της πρώτης ανέβηκε στα 90-95 φράγκα, ενώ η

868. Ο.π., 43 (1891), σ. 299.

869. Ο.π., 47 (1892), σ. 121.

870. Ο.π., 59 (1895), σ. 217.

871. Ο.π., 62 (1896), σ. 117.

872. Ο.π., 65 (1897), σ. 216.

873. Ο.π., 68 (1898), σ. 230

874. Ο.π., 71 (1899), σ. 382.

875. Ο.π., 74 (1900), σ. 370.

876. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 206r.

877. Ο.π., f. 264r.

878. Ο.π., f. 306r.

879. Ο.π., f. 348r.

880. Ο.π., f. 413v και 474r· Nachrichten 59 (1895), σ. 205· ΡΡΑΡ 89 (1896), σ. 67.

δεύτερη πουλήθηκε προς 75-85 φράγκα τα 100 χιλιόγραμμα⁸⁸¹. Στα επίπεδα του 1894 κυμάνθηκαν οι τιμές του βαμβακιού και το 1896⁸⁸², ενώ δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τα επόμενα χρόνια. Πάντως, αν λάβουμε υπόψη τη συνολική αξία των εξαγωγών την περίοδο αυτή, συμπεραίνουμε ότι ουσιαστικά δεν διαφοροποιήθηκαν.

Το περισσότερο βαμβάκι απορροφούσαν τα νηματουργεία της Μακεδονίας. Η ντόπια βιομηχανία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, από τη δεκαετία του 1880 απορροφούσε σχεδόν τα δύο τρίτα της βαμβακοπαραγωγής. Τα νηματουργεία της περιοχής, δύο στη Θεσσαλονίκη και άλλα τόσα στη Νάουσα, στο εσωτερικό της χώρας, πολλαπλασίασαν την ετήσια παραγωγή νήματος και υποχρεώθηκαν να πραγματοποιούν όλο και μεγαλύτερες αγορές πρώτης ύλης⁸⁸³. Από το άλλο μέρος, στον τομέα του εξωτερικού εμπορίου οι χώρες, στις οποίες διοχετεύονταν οι εξαγωγές της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας, παρέμειναν οι ίδιες με εκείνες της προηγούμενης περιόδου⁸⁸⁴. Οι Αυστριακοί υποπρόξενοι Χατζηδήμος και Moise Faraggi (Εβραίος), από τους οποίους αντλούμε τις πληροφορίες για τις ετήσιες εξαγωγές βαμβακιού από τις Σέρρες, δεν αναφέρονται στον τόπο προορισμού τους.

Την εικόνα της τελευταίας περιόδου δίνουν οι επόμενοι πίνακες:

⁸⁸¹. ΛΜΑΕ, ό.π., f. 503v.

⁸⁸². ΡΡΑΡ 94 (1897), σ. 141.

⁸⁸³. ΛΜΑΕ, ό.π., f. 264r, 306r, 348v· ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 216· 89 (1896), σ. 67· Nachrichten 56 (1894), σ. 182.

⁸⁸⁴. βλ. παραπάνω, σ. 177-183.

Εξαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης
την περίοδο 1900-1913

έτος	ποσότητα σε λίβρες, τόνους	αξία σε λίρες στερλ.	προορισμός
1900	1.187	52.228	Αυστρο-Ουγγαρία, Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Βέλγιο, Ολλανδία, "Τουρκία" ⁸⁸⁵
1902	300 ⁸⁸⁶		
1903	370	1.900 ⁸⁸⁷	
1904		1.500 ⁸⁸⁸	
1906		8.160	Ιταλία, Ελλάδα ⁸⁸⁹
1907		1.500	Ιταλία, Ελλάδα ⁸⁹⁰
1908	66.120	(29, 989)	Ιταλία, Ελλάδα ⁸⁹¹
1910	200	11.628	Ιταλία, Τεργέστη ⁸⁹²
1911	56 ⁸⁹³		
1912	17		"Τουρκία" ⁸⁹⁴

Η πολιτική κατάσταση την περίοδο αυτή είχε δυσμενείς συνέπειες για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Ο Ιταλοτουρκικός πόλεμος, οι αλβανικές ταραχές και τελικά η έκρηξη των βαλκανικών πολέμων ερήμωσε την πόλη και

⁸⁸⁵. Η συμμετοχή των χωρών αυτών στην εξαγωγή βαμβακιού παρουσιάζεται ως εξής: Ιταλία 591 τόνοι, αξίας 26.004 λιρών στερλ., Αυστρο-Ουγγαρία 254 τόνοι, αξίας 11.176 λιρών στερλ., Αγγλία 200 τόνοι, αξίας 8.800 λιρών στερλ., Γαλλία 81 τόνοι, αξίας 3.564 λιρών στερλ., Βέλγιο 15 τόνοι, αξίας 660 λιρών στερλ., Ολλανδία 41 τόνοι, αξίας 1804 λιρών στερλ. και "Τουρκία" 5 τόνοι, αξίας 220 λιρών στερλ. (ΡΡΑΡ 110 (1902), σ. 473-474).

⁸⁸⁶. ΡΡΑΡ 101 (1904), σ. 599.

⁸⁸⁷. Ο.π.

⁸⁸⁸. Ο.π., 93 (1905), σ. 161.

⁸⁸⁹. Ο.π., 98 (1909), σ. 963 και 979.

⁸⁹⁰. Ο.π.

⁸⁹¹. Ο.π.

⁸⁹². Ο.π., 96 (1911), σ. 843 και 845. Βλ. και *Οικονομική Ελλάς*, αριθ. 44, 3 Νοεμβρίου 1912, σ. 606.

⁸⁹³. ΡΡΑΡ 95 (1914), σ. 77. Βλ. και Κοφινά, *Τα Οικονομικά της Μακεδονίας*, ό.π., σ. 182.

⁸⁹⁴. ΡΡΑΡ, ό.π.

διέκοψε το εμπόριο με το εσωτερικό, το οποίο περιορίστηκε στα είδη πρώτης ανάγκης⁸⁹⁵.

Εξαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Καβάλας
την περίοδο 1900-1913

έτος	ποσότητα σε τόνους	αξία σε λίρες στερλ.	προορισμός
1900	15	550	Αυστρο-Ουγγαρία, "Τουρκία" ⁸⁹⁶
1903	40	1.600 ⁸⁹⁷	
1904	15	550	Αυστρο-Ουγγαρία, "Τουρκία" ⁸⁹⁸
1905	30	1.200	Ρουμανία ⁸⁹⁹
1906	40	1.760	Αυστρο-Ουγγαρία ⁹⁰⁰

Για πρώτη φορά το 1905 εμφανίζεται στους πίνακες των εξαγωγών η Ρουμανία, η οποία προμηθευόταν και στο παρελθόν μακεδονικό βαμβάκι μέσω Αυστρίας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, και συγκεκριμένα από το 1886, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε, άρχισε η διακίνηση βαμβακιού με το σιδηρόδρομο από τη γραμμή Θεσσαλονίκης-Μιτροβίτσας και από το 1893 και από τη νέα γραμμή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Στον επόμενο πίνακα παραθέτουμε τα ποσοτικά στοιχεία για το βαμβάκι που μεταφέρθηκε σιδηροδρομικώς την περίοδο 1886-1900.

895. Ο.π., σ. 67.

896. Ο.π., 93 (1905), σ. 173.

897. Ο.π., 101 (1904), σ. 609.

898. Ο.π., 93 (1905), σ. 173.

899. Ο.π., 129 (1906), σ. 85.

900. Ο.π., 93 (1907), σ. 209.

έτος	ποσότητα σε καντάρια, χιλιόγραμ.,	τόνους	σιδηροδρομική γραμμή
1886		912 ⁹⁰¹	Θεσσαλονίκης - Μιτροβίτσας
1887		859 ⁹⁰²	" "
1888		840 ⁹⁰³	" "
1889		865 ⁹⁰⁴	" "
1890	15.124 ⁹⁰⁵	(853,114)	" "
1891	1.843.685	(1.843,625) ⁹⁰⁶	" "
1892		1.373 ⁹⁰⁷	" "
1893		650 ⁹⁰⁸	" "
		670 ⁹⁰⁹	Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου
1894		380 ⁹¹⁰	" "
		1.250 ⁹¹¹	Θεσσαλονίκης - Μιτροβίτσας
1895		940 ⁹¹²	" "
		990 ⁹¹³	Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου
1896		830 ⁹¹⁴	" "
1897		940 ⁹¹⁵	" "
1898		1.330 ⁹¹⁶	" "
1899		1.300 ⁹¹⁷	" "
1900		785 ⁹¹⁸	(Oriental Railways Company)

901. Ο.π., 34 (1887), σ. 515.

902. Ο.π., 36 (1888), σ. 606.

903. Ο.π., 39 (1889), σ. 379.

904. Ο.π., 41 (1890), σ. 336.

905. Ο.π., 43 (1891), σ. 298.

906. Ο.π., 47 (1892), σ. 117. Από τα 1.843.685 χιλιόγραμμα τα 647.260

μεταφέρθηκαν στη Σερβία και τη Βουλγαρία.

907. Nachrichten 56 (1894), σ. 192.

908. Ο.π.

909. Ο.π., σ. 191.

910. Ο.π., 59 (1895), σ. 213.

911. Ο.π., σ. 214.

912. Ο.π., 62 (1896), σ. 113.

913. Ο.π.

914. Ο.π., 65 (1897), σ. 214.

915. Ο.π., 68 (1898), σ. 226.

916. Ο.π., 71 (1899), σ. 379.

917. ΡΡΑΡ 97 (1900), σ. 81-110 (1902), σ. 487.

918. Ο.π.

Συγκρίνοντας τον προηγούμενο πίνακα με τους πίνακες των εξαγωγών⁹¹⁹ που πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, διαπιστώνουμε ότι οι ποσότητες που μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς ήταν εξίσου σημαντικές. Σε πιο υψηλά επίπεδα κυμάνθηκαν στη δεκαετία του 1890 με αντίστοιχη μείωση των εξαγωγών από τη θάλασσα⁹²⁰. Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το βαμβάκι που διακινήθηκε την περίοδο αυτή με το σιδηρόδρομο δεν προοριζόταν για τις αγορές του εξωτερικού. Το μεγαλύτερο μέρος του, για το οποίο δεν διαθέτουμε λεπτομερή στοιχεία, χρησιμοποιήθηκε στα νηματοργεία της Νάουσας, των Βοδενών και της Βέροιας⁹²¹. Μέχρι το 1892 η μεταφορά πραγματοποιούνταν από τη γραμμή Θεσσαλονίκης-Μιτροβίτσας, ενώ μετά το 1895 αξιοποιήθηκε περισσότερο η νέα γραμμή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Η φθίνουσα πορεία των εξαγωγών μακεδονικού βαμβακιού στο εξωτερικό κορυφώθηκε την περίοδο 1900-1913, ενώ παράλληλα αυξήθηκε ο όγκος των εισαγωγών που τροφοδοτούσαν την ντόπια βαμβακοβιομηχανία.

Στον επόμενο πίνακα μπορούμε να παρακολουθήσουμε τον όγκο των εισαγωγών βαμβακιού, το οποίο χρησιμοποιούνταν στις αρχές του 20ου αιώνα στα νηματοργεία της Θεσσαλονίκης.

Εισαγωγές βαμβακιού από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης
την περίοδο 1900-1913

έτος	ποσότητα		αξία	προέλευση
	σε λίβρες,	χιλιόγρ.	σε λίρες στερλ.	
1905			389.700	Σμύρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²²
1906			411.350	Σμύρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²³
1907			415.650	Σμύρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²⁴
1908	3.526.400	(1.599.433)	556.170	Σμύρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²⁵

⁹¹⁹. Βλ. παραπάνω σ. 177-185.

⁹²⁰. Βλ. παραπάνω, σ. 185-189· Djordjevic, *ό.π.*, σ. 15.

⁹²¹. Βλ. παραπάνω, σ. 182.

⁹²². ΡΡΑΡ 117 (1908), σ. 73-76.

⁹²³. *Ό.π.*

⁹²⁴. *Ό.π.*

⁹²⁵. *Ό.π.*, 98 (1909), σ. 965.

1909	3.000.000	(1.360.680)	518.650	Σμόρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²⁶
1910	1.960.000	(888.977)		Σμόρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²⁷
1911 -	4.200.000	(1.904.952)		Σμόρνη, Άδανα, Χαλέπι ⁹²⁸

Από τον πίνακα των εισαγωγών και τους προηγούμενους πίνακες των εξαγωγών αποδεικνύεται ότι στις αρχές του 20ου αιώνα η εξαγωγική ικανότητα της Μακεδονίας σε βαμβάκι περιορίστηκε δραστικά, ενώ από το 1905 άρχισε η εισαγωγή σημαντικών ποσοτήτων από αγορές του εξωτερικού. Τα νηματοργεία της περιοχής αυξήθηκαν, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να καλύψουν τις αυξανόμενες ανάγκες τους από την ντόπια παραγωγή. Οι διακυμάνσεις που παρατηρούνται στις εισαγωγές, έχουν σχέση με την παραγωγική δυνατότητα των νηματοργείων και το μέγεθος της συγκομιδής ντόπιου βαμβακιού. Οι χαμηλές σοδειές συμπληρώνονταν με εισαγωγή βαμβακιού. Αυτό είχε και τον ανάλογο αντίκτυπο στον όγκο και την αξία του εισαγόμενου βαμβακερού νήματος. Έτσι τις μικρές σοδειές του 1887, 1902, 1904-1905 και 1907 ακολούθησε αύξηση του όγκου του εισαγόμενου βαμβακερού νήματος⁹²⁹.

Συμπερασματικά πρέπει να επισημάνουμε ότι τη δυναμική του εξαγωγικού εμπορίου βαμβακιού προσδιόρισε σε μεγάλο βαθμό η ζήτηση της ευρωπαϊκής αγοράς, προκαλώντας έντονες διακυμάνσεις, οι οποίες διήρκησαν μεγάλα ή μικρά χρονικά διαστήματα. Μέχρι τις παραμονές της Ελληνικής Επανάστασης το βαμβάκι ήταν το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν της Μακεδονίας. Αντίθετα, στις δεκαετίες 1820, 1830 και 1840 το εμπόριο βαμβακιού κυμάνθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω. Έγινε σημαντικό στην περίοδο του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, όταν η ζήτηση παρουσίασε άνοδο. Μετά τον πόλεμο οι εξαγωγές σημείωσαν πτώση· το βαμβάκι δεν μπόρεσε ποτέ πλέον να πάρει την πρώτη θέση, την οποία κατείχε για μεγάλο διάστημα στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης.

⁹²⁶. Ό.π., 103 (1910), σ. 277 και 280.

⁹²⁷. Ό.π., 96 (1911), σ. 843-844.

⁹²⁸. Ό.π., 100 (1912), σ. 712.

⁹²⁹. Ό.π., 101 (1904), σ. 582· 93 (1905), σ. 159· 129 (1906), σ. 79· 118 (1908), σ. 73.

Πάντως, όπως αναφέρθηκε ήδη, από το 18ο αιώνα το βαμβάκι, όπως άλλωστε το μαλλί, τα δημητριακά και άλλα αγροτικά προϊόντα, συνέβαλε στη σίνδεση της εσωτερικής αγοράς της Μακεδονίας με το εξωτερικό εμπόριο και την ενσωμάτωση της παραγωγικής διαδικασίας στην παγκόσμια αγορά. Στη διαδικασία αυτή οι έμποροι έπαιξαν τον κυριότερο ρόλο⁹³⁰. Το όφελος για τους ίδιους υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικό. Οι εκθέσεις των προξένων, κυρίως στη δεκαετία του 1860, αναφέρονται με έμφαση στα κέρδη που αποκόμιζαν οι ντόπιοι έμποροι Έλληνες και Εβραίοι⁹³¹. Πολύ σημαντικά κέρδη εισέπραξαν οι Έλληνες έμποροι από το χερσαίο εμπόριο βαμβακιού, στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Ο περιηγητής Holland επισημαίνει ότι πολλοί από τους Έλληνες εμπόρους της Θεσσαλονίκης είχαν δημιουργήσει σημαντικές περιουσίες από το εμπόριο που διενεργούσαν με τη Γερμανία, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, τη Μάλτα και άλλα εμπορικά κέντρα της εποχής⁹³². Ένα μέρος των κερδών αυτών προερχόταν από την προμήθεια, η οποία ανερχόταν στο 2%, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις έφτανε μέχρι 5, ακόμη και 8% της αξίας του εμπορεύματος⁹³³.

Εκτός από τους εμπόρους, το εξαγωγικό εμπόριο βαμβακιού έδωσε τη δυνατότητα στους γαιοκτήμονες, κυρίως μπέηδες ή αγάδες, να αποκτήσουν σημαντικό εισόδημα και να συμμετάσχουν στη χρηματιστική οικονομία, που στη διάρκεια του 19ου αιώνα αναπτυσσόταν όλο και περισσότερο⁹³⁴. Στην οικονομική αυτή διαδικασία η συμμετοχή των άμεσων παραγωγών, δηλαδή των χωρικών που καλλιεργούσαν τα χωράφια, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρξε ασήμαντη. Εξάλλου, μία κακή σοδειά ή μία ασθένεια των βοειδών τους υποχρέωνε να δανειστούν με μεγάλους τόκους, με αποτέλεσμα να εξανεμιστούν τα κέρδη προηγούμενων ετών⁹³⁵. Αυτός είναι και ο σημαντικότερος λόγος για τον οποίο η ανώτερη αστική τάξη, που δημιουργήθηκε στη Θεσσαλονίκη, στηρίχθηκε στους εμπόρους και τους

930. Βλ. παραπάνω, σ. 14-15 και σημ. 8.

931. ΡΡΑΡ 67 (1873), σ. 746.

932. Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, ό.π., σ. 194.

933. Βλ. Masson, ό.π., 489.

934. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 131f.

935. Βλ. Gounaris, Steam over Macedonia, 1870-1912, ό.π., σ. 91.

μεγάλους γαιοκτήμονες της πεδιάδας, σε αντίθεση με άλλες βαλκανικές πόλεις, όπου ουσιαστικό ρόλο στη δημιουργία της έπαιξαν οι συντεχνίες⁹³⁶.

Εξαγωγικοί δασμοί -άλλες επιβαρύνσεις

Το βαμβάκι, όπως συνέβαινε με όλα τα προϊόντα, επιβαρυνόταν με εξαγωγικό δασμό που εισέπρατταν οι τοπικές αρχές, συνήθως οι αγάδες, οι οποίοι νοίκιαζαν το τελωνείο. Ο δασμός αυτός δεν υπήρξε σταθερός. Στη διάρκεια του 18ου αιώνα, για τους μη μουσουλμάνους, Έλληνες, Εβραίους, Αρμένιους, υπηκόους της Πύλης στη Θεσσαλονίκη, ανερχόταν σε 5%, ενώ για τους μουσουλμάνους και τους Ευρωπαίους, που οι χώρες τους είχαν συνάψει ειδικές συμφωνίες με την Πύλη, καθώς και για τους προστατευόμενους των Ευρωπαίων, ο δασμός ήταν 3%⁹³⁷. Αυτό επιβεβαιώνεται στις αρχές του 19ου αιώνα από τον Holland, ο οποίος αναφέρει ότι το 1813 οι εξαγωγικοί και εισαγωγικοί δασμοί αντιστοιχούσαν στο 3% της αξίας των εμπορευμάτων⁹³⁸.

Σύμφωνα με τον Μπωζούρ, στα τέλη του 18ου αιώνα τα δικαιώματα του σουλτάνου πάνω στο βαμβάκι περιορίζονταν σε ένα παρακράτημα ενός άσπρου την οκά, που πληρωνόταν στις Σέρρες, και σε ένα τελωνειακό δασμό ενός άσπρου και μισού, που πληρωνόταν στη Θεσσαλονίκη, όταν η εξαγωγή γινόταν δια θαλάσσης⁹³⁹. Ωστόσο, το 1812, με την αύξηση των εξαγωγών βαμβακιού, ο τελώνης της Θεσσαλονίκης ζητούσε από τους Γάλλους εμπόρους 60 παράδες για κάθε καντάρι εξαγόμενου βαμβακιού⁹⁴⁰.

Αργότερα, στη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι τελωνειακοί δασμοί αυξήθηκαν σημαντικά. Το 1836, όπως αναφέρει ο πρόξενος E. Guys, οι δασμοί, με τους οποίους επιβαρυνόταν το βαμβάκι στη Θεσσαλονίκη, ανέρχονταν στο 10% της τιμής μιας οκάς⁹⁴¹. Το 1838 οι δασμοί εξαγωγής αντιστοιχούσαν στο 12% της αξίας του εμπορεύματος, ενώ οι εισαγωγικοί

936. Βλ. Τοντόροφ, Η βαλκανική πόλη, ό.π., τ. 2, σ. 233.

937. Βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 62.

938. Holland, ό.π.; σ. 208.

939. Μπωζούρ, ό.π., σ. 60.

940. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 290r.

941. Ό.π., τ. 22, f. 80r.

δασμοί στο 5%. Σύμφωνα με τα άρθρα 4 και 5 της εμπορικής συμφωνίας που υπογράφηκε τη χρονιά αυτή από την οθωμανική Πύλη και την Αγγλία και στη συνέχεια από τη Γαλλία, οι έμποροι πλήρωναν 9% κατά την άφιξη του εμπορεύματος στο λιμάνι και 3% κατά τη φόρτωση⁹⁴². Οι εξαγωγικοί δασμοί μειώθηκαν σημαντικά με την εμπορική συμφωνία του 1861. Όπως προέβλεπε το άρθρο 4 της συμφωνίας αυτής, όλα τα εμπορεύματα, γεωργικά και βιοτεχνικά προϊόντα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, τα οποία εξάγονταν, επιβαρύνονταν με δασμό 8%· με τον ίδιο τελωνειακό δασμό επιβαρύνονταν την εποχή αυτή στην οθωμανική επικράτεια και οι εισαγωγές. Από το 1862 ο εξαγωγικός δασμός υπόκειτο σε μείωση 1% ετησίως, ώστε το 1869 να σταθεροποιηθεί στο 1% της αξίας των εμπορευμάτων⁹⁴³.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι για τις εξαγωγές που πραγματοποιούνταν από την Ξηρά οι δασμοί ήταν χαμηλότεροι. Όπως αναφέρει ο J. Lampe, "Η οθωμανική φορολογία ήταν πιο ελαφριά για τα προϊόντα που εξάγονταν από την Ξηρά· συγκεκριμένα ισοδυναμούσε με το 1/2 των δασμών που εισπράττονταν για τα προϊόντα, τα οποία εξάγονταν από τη Θεσσαλονίκη δια θαλάσσης"⁹⁴⁴.

Για το βαμβάκι που μεταφερόταν δια Ξηράς στη Γερμανία ή στη Δαλματία, οι έμποροι πλήρωναν μόνο το μπιντάτ ή μπεντεάτ⁹⁴⁵. Ο φόρος

⁹⁴². Βλ. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, ό.π., σ. 281. Η εμπορική συμφωνία με τη Γαλλία υπογράφηκε στις 25 Νοεμβρίου 1838, ενώ είχε προηγηθεί στις 16 Αυγούστου η αγγλοτουρκική συμφωνία, γνωστή ως Balta Liman (βλ σχετικά Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977, σ. 279-280· ακόμη, S. Kancal, "La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)", (εκδ). Bacque-Grammont et Dummont, *'Economie et sociétés dans l' Empire Ottoman*, ό.π., σ. 363.

⁹⁴³. Βλ. Ubicini, ό.π., σ. 280· Michoff, ό.π., σ. 544-545· Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, ό.π., σ. 238.

⁹⁴⁴. Lampe and Jackson, *Balkan Economic History*, ό.π., σ. 43.

⁹⁴⁵. Μπωζούρ, ό.π., σ. 60· ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 115r. Σημαντικές πληροφορίες για το μπιντάτ δίνει ο Μιχ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939, σ. 68, ο Ν. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, ό.π., σ. 62-65 και ο Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα*,

αυτός εφαρμόστηκε για πρώτη φορά το 1728 και επιβάρυνε αρχικά το κερί. Στο βαμβάκι επεκτάθηκε τον Ιανουάριο του 1729 και αν εξαιρέσουμε την προσωρινή κατάργησή του, η οποία διήρκησε πέντε χρόνια, από το 1730 μέχρι το 1735, και τα διαλείμματα που οφείλονταν στις παρεμβάσεις των πρεσβευτών της Αγγλίας, της Γαλλίας και άλλων ευρωπαϊκών χωρών, ίσχυε σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα⁹⁴⁶. Κατά την τελευταία δεκαετία ήταν δύο παράδες η οκά⁹⁴⁷. Για το 19ο αιώνα τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε αναφέρονται στο 1813, όταν ο δασμός αυτός ήταν 3 πιάστρα για τη μπάλα των 50-60 οκάδων⁹⁴⁸.

Παράλληλα με το μπιντάτ και τους δασμούς που πλήρωναν οι έμποροι στο τελωνείο, οι ευρωπαίοι και οι προστατευόμενοί τους επιβαρύνονταν με πρόσθετους φόρους, τους οποίους εισέπρατταν οι προξενικές αρχές για την κάλυψη των εξόδων του προξενείου και την παροχή προστασίας στα πλοία. Πληροφορίες για τα προξενικά δικαιώματα έχουμε μόνο για τους Γάλλους και όσους συνεργάζονταν μαζί τους. Το ύψος των προξενικών τελών καθόριζε η γαλλική κυβέρνηση σε συνεργασία με το Εμπορικό Επιμελητήριο της Μασσαλίας. Συγκεκριμένα το 1808, για το οποίο διαθέτουμε στοιχεία, το γαλλικό προξενείο της Θεσσαλονίκης εισέπραττε 5 πιάστρα για τα πρώτα εκατό δέματα βαμβακιού και 10 πιάστρα για πάνω από εκατό δέματα⁹⁴⁹.

Εκτός από τους φόρους και τους δασμούς που αναφέρθηκαν, το βαμβάκι επιβαρυνόταν με έξοδα συσκευασίας, μεταφοράς στον τόπο εξαγωγής, φόρτωσης, παραγγελίας, εξαργύρωσης των συναλλαγματικών και μεσιτείας, καθώς και με το τέλος ζυγίσματος. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τις επιβαρύνσεις αυτές είναι ελάχιστες. Για παράδειγμα στα μέσα της δεκαετίας του 1860 το συνολικό κόστος για δέκα μπάλες ακατέργαστου

ό.π., σ. 62. Βλ. ακόμη στον ίδιο, Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821, ό.π., σ. 38-41.

⁹⁴⁶. Βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 62-63.

⁹⁴⁷. Βλ. Σμύπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, ό.π., τ. Β', σ. 653-654.

⁹⁴⁸. ΑΜΛΕ, ό.π., τ. 17, f. 74v.

⁹⁴⁹. Ό.π., τ. 15, f. 484v. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα προξενικά δικαιώματα βλ. Σβορώνος, ό.π., σ. 92-100.

βαμβακιού, βάρους 500 οκάδων (καθαρό 465), με προορισμό τη Μασσαλία, ανερχόταν σε 100 πιάστρα⁹⁵⁰. Στα μέσα της δεκαετίας του 1880 μόνο τα έξοδα συσκευασίας υπολογίζονται σε 10 παράδες την οκά, ενώ τα μεσιτικά ήταν 2,50 παράδες την οκά⁹⁵¹.

950. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 546.

951. Nachrichten 30 (1885), σ. 783.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΒΑΜΒΑΚΙΟΥ: ΟΙ ΜΕΤΑΦΟΡΕΙΣ, ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ, ΤΑ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΟΣΤΟΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ

Η μεταφορά στο εσωτερικό

Η μεταφορά του βαμβακιού από την ύπαιθρο στις αγορές των πόλεων και κωμοπόλεων ήταν μία από τις σημαντικότερες ασχολίες των κατοίκων των βαμβακοπαραγωγών περιοχών. Ο Beaujour, σε υπόμνημά του σχετικά με το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 1796, αναφέρει ότι στα τριακόσια περίπου χωριά της περιφέρειας των Σερρών οι κάτοικοί τους, Έλληνες και Τούρκοι, ασχολούνταν με την καλλιέργεια του βαμβακιού και τη μεταφορά του στις Σέρρες⁹⁵². Στο θέμα αυτό αναφέρεται και ο Cousinégy στην περιήγησή του στη Μακεδονία⁹⁵³.

Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1870 τα μεταφορικά μέσα που χρησιμοποιούνταν ήταν άλογα ή μουλάρια, τα οποία συναντώνται ακόμη και στις αρχές του 20ου αιώνα, παρά τη σημαντική βελτίωση του οδικού δικτύου και τη λειτουργία των σιδηροδρόμων. Στα πεδινά μέρη ή όπου το επέτρεπαν οι δρόμοι, κινούνταν και άμαξες, τις οποίες συνήθως έσερναν βόδια⁹⁵⁴. Την εποχή αυτή οι άμαξες ήταν ένα είδος πρωτόγονου κάρου με δύο ή τέσσερις τροχούς και ογκώδες αμάξωμα κατασκευασμένο από ξύλο⁹⁵⁵. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Beaujour, άμαξες χρησιμοποιούνταν στην περιφέρεια των

⁹⁵². ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 84r.

⁹⁵³. Cousinégy, *Voyage dans la Macédoine*, ό.π., τ. 1, σ. 122-123.

⁹⁵⁴. Για τη χρήση ζώηλατων οχημάτων βλ. Δ. Λνωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και Διακίνηση στον Ελλαδικό Χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993, σ. 60.

⁹⁵⁵. Στα Βαλκάνια η χρήση οχημάτων για τη μεταφορά εμπορευμάτων διαδόθηκε στην περίοδο του Κρμαϊκού πολέμου (1853-1856) (βλ. Αγκο Mehlan, "Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, ό.π., σ. 380-381, όπου υπάρχουν σημαντικές πληροφορίες για το εμπορικό οδικό δίκτυο των Βαλκανίων και τα μεταφορικά μέσα, χερσαία και πλωτά).

Σερρών για τη μεταφορά του βαμβακιού από τα χωριά στην πόλη⁹⁵⁶. Για τη μετακίνηση μέσα από ορεινές και ημιορεινές ζώνες χρησιμοποιούνταν μόνο άλογα ή μουλάρια. Το φορτίο τους αποτελούνταν συνήθως από δύο μπάλες των 50-55 οκάδων η μία, συσκευασμένες σε "δεμάτια" που περιείχαν 700-800 δράμια βαμβάκι το καθένα. Ωστόσο, υπήρχαν περιπτώσεις που οι μπάλες έφταναν μέχρι 60 οκάδες⁹⁵⁷. Ο μικρός αριθμός των αμαξών σε συνδυασμό με την κακή κατάσταση των δρόμων, που σε περιόδους παρατεταμένων βροχών και πλημμυρών ήταν αδιάβατοι, επέβαλε τη συχνή χρήση των υποζυγίων, ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για μεγάλες διαδρομές. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η μεταφορά με τα ζώα στοίχιζε ακριβά, με συνέπεια την άνοδο της τιμής των προϊόντων⁹⁵⁸.

Οι ευρωπαίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης μετέφεραν το βαμβάκι από τις Σέρρες κυρίως μέσω Λαχανά⁹⁵⁹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Leake, δύο δρόμοι οδηγούσαν στη Θεσσαλονίκη. Ο πρώτος, που ήταν και ο συντομότερος, διέσχισε τις οροσειρές στη νοτιοδυτική πλευρά της πεδιάδας του Στρυμόνα, περνούσε από το χωριό Λαχανά και κατέβαινε στην κοιλάδα του Λαγκαδά. Ο δεύτερος, διασχίζοντας την προέκταση της ίδιας οροσειράς, στα ανατολικά του Λαγκαδά, συναντούσε το μεγάλο δρόμο που είχε ως αφετηρία την Κωνσταντινούπολη⁹⁶⁰. Από το άλλο μέρος, στην Καβάλα το βαμβάκι των Σερρών μεταφερόταν μέσω Ζίχνας και Δράμας⁹⁶¹. Μία διακλάδωση από τη Ζίχνα, με κατεύθυνση προς τα νότια, κατέληγε στο λιμάνι του Τζάγεζι⁹⁶², μια απόσταση που απαιτούσε συνολικά 8 ώρες⁹⁶³. Από την Καβάλα ή το Τζάγεζι η μεταφορά του βαμβακιού στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιούνταν, επίσης, μέσω Λαχανά. Στις αρχές του 19ου αιώνα μόνο τα χωριά της Χαλκιδικής και

⁹⁵⁶. Βλ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 60 και στο υπόμνημα του ίδιου (ΑΜΛΕ, ό.π., f. 84r).

⁹⁵⁷. Βλ. Μπωζούρ, ό.π., σ. 59· Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, ό.π., σ. 281-282. Βλ. και παραπάνω, σ. 99.

⁹⁵⁸. Βλ. Heuschling, L' Empire de Turquie, ό.π., σ. 140. Ακόμη, Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, ό.π., σ. 487.

⁹⁵⁹. Βλ. Cousinéry, ό.π., σ. 164.

⁹⁶⁰. Leake, Travels in northern Greece, ό.π., σ. 207-208.

⁹⁶¹. Ό.π., σ. 207.

⁹⁶². Ό.π.

⁹⁶³. Guys, Le guide de la Macédoine, ό.π., σ. 105

του Θερμαϊκού Κόλπου επικοινωνούσαν με τη Θεσσαλονίκη με πλοία⁹⁶⁴. Την εποχή αυτή η διαδρομή Καβάλα-Θεσσαλονίκη οδικώς απαιτούσε 25 ώρες⁹⁶⁵.

Παρόμοιες οδικές αρτηρίες χρησιμοποιούνταν για τις μεταφορές προς τη Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη πεδινή περιοχή που οριοθετείται από την Έδεσσα και τη Βέροια στα δυτικά, το όρος Πάϊκο και τη Δοϊράνη στα βόρεια⁹⁶⁶. Οι δρόμοι αυτοί ήταν πολύ στενοί και είχαν κατασκευαστεί πριν από την οθωμανική κατάκτηση· η διάνοιξή τους έγινε με πρωτόγωνα εργαλεία, χωρίς την υποστήριξη μηχανικών μέσων. Αν λάβουμε υπόψη ότι δεν διέθεταν ειδικό επίστρωμα, είναι εύκολο να αντιληφθούμε τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι ταξιδιώτες και οι μεταφορείς, ιδιαίτερα κατά τη χειμερινή περίοδο⁹⁶⁷. Πολλοί από τους δρόμους ήταν δυσδιάβατοι ακόμη και το καλοκαίρι. Οι δυσκολίες είχαν αντίκτυπο στα κόμιστρα, τα οποία το χειμώνα παντού διπλασιάζονταν⁹⁶⁸. Ας σημειωθεί ότι η απουσία διαβατών δρόμων και το κόστος των μέσων μεταφοράς είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην ανάπτυξη του εμπορίου σε όλα τα εμπορικά κέντρα της ευρύτερης περιοχής της Ανατολής. Όπως υποστηρίζεται από σύγχρονες πηγές, οι τοπικές αρχές είχαν υιοθετήσει την καθυστερημένη άποψη ότι οι κακοί δρόμοι και η περιορισμένη πρόσβαση στο εσωτερικό ενίσχυαν τον έλεγχο τους στις επαρχίες που διοικούσαν⁹⁶⁹.

Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για την κατασκευή αξιόπιστου οδικού δικτύου με σκοπό τη σύνδεση της Θεσσαλονίκης με τα σημαντικότερα κέντρα του βιλαετιού, δηλαδή τις Σέρρες και το Μοναστήρι, άρχισε το 1864, όταν η Οθωμανική αυτοκρατορία απέκτησε Υπουργείο Δημοσίων Έργων, αλλά δεν στέφθηκε με επιτυχία⁹⁷⁰. Τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη των εργασιών, τις

⁹⁶⁴. Βλ. Γεωργ. Μωραϊτόπουλου, *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης* (προς διδασκαλίαν του μαθήματος της πατριδογραφίας εν τοις δημοτικίς Σχολείοις), Εν Αθήναις 1883, σ. 42.

⁹⁶⁵. Βλ. Guys, *ό.π.*, σ. 115.

⁹⁶⁶. Βλ. Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, *ό.π.*, σ. 14-18.

⁹⁶⁷. Βλ. Heuschling, *ό.π.*

⁹⁶⁸. Βλ. Λύντια Τρίχα, *Εμπόριο και στατιστικές στη Μακεδονία 1880-1884. Υπόμνημα από το αρχείο Χαριλάου Τρικούπη*, Πράσπες 1995, σ. 71.

⁹⁶⁹. Βλ. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912*, *ό.π.*, σ. 16, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁹⁷⁰. Βλ. σχετικά στο *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία*

οποίες διηύθυνε ένας Πολωνός μηχανικός με την εποπτεία των τοπικών αρχών, παραδόθηκαν μόνο οκτώ χιλιόμετρα αμαξιτού δρόμου, πέντε στην περιοχή Σερρών και τρία στο Μοναστήρι⁹⁷¹.

Εξίσου ασήμαντα υπήρξαν τα αποτελέσματα και στην περιοχή της Δράμας, όπου από τα μέσα του αιώνα παρατηρήθηκε έντονη δραστηριότητα για τη συντήρηση των λιγοστών δρόμων και τη χάραξη νέων. Οι θυσίες, στις οποίες υποβλήθηκε ο πληθυσμός της σε εργασία και χρήμα, μέσω της φορολογίας, δεν χρησίμευσαν παρά στο να πλουτίσουν οι εργολάβοι που ανέλαβαν τις εργασίες και οι κρατικοί υπάλληλοι που ήταν επιφορτισμένοι να τους ελέγχουν⁹⁷². Εύστοχα, ο Άγγλος πρόξενος Calvert υποστηρίζει ότι τα μισά από τα χρήματα που δαπανήθηκαν στην εικοσαετία 1840-1860 στον τομέα της συγκοινωνίας, ήταν αρκετά για την κατασκευή νέων δρόμων σε ολόκληρη τη Μακεδονία⁹⁷³. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η συντήρηση των δρόμων ή η κατασκευή νέων επιβάρυνε τους κατοίκους με έκτακτους φόρους, ενώ υποχρεώνονταν από τις τοπικές αρχές να προσφέρουν παράλληλα και προσωπική εργασία⁹⁷⁴. Από έκθεση του Ρώσου προξένου της Θεσσαλονίκης, η οποία συντάχθηκε το Μάρτιο του 1865, πληροφορούμαστε ότι για την κατασκευή των δρόμων χρησιμοποιούσαν τους χωρικούς με τη βία, αφού τους αποσπούσαν από τις αγροτικές τους ασχολίες⁹⁷⁵. Ο Γάλλος πρόξενος M. de Rouchafra υποστηρίζει ότι για την κατασκευή των δρόμων που αναφέρθηκαν, το 1865 οι τοπικές αρχές εξανάγκασαν τους αγροτικούς πληθυσμούς των περιοχών αυτών να πληρώσουν περίπου δύο εκατομμύρια πιάστρα⁹⁷⁶.

Ριζική αλλαγή στις συνθήκες συγκοινωνίας και επομένως στον τομέα των μεταφορών επέφερε η κατασκευή των σιδηροδρόμων. Σε διάστημα είκοσι πέντε ετών, από το 1871 μέχρι το 1896, η Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με πρωτεύουσες του εξωτερικού, ενώ η επικοινωνία με τη μακεδονική ενδοχώρα

Κοινωνία- Πολιτισμός (Θεσσαλονίκη 1992), τ. Α', σ. 67.

⁹⁷¹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 391v.

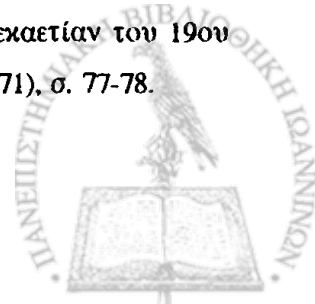
⁹⁷². ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 18r.

⁹⁷³. ΡΡΑΡ 67 (1861), σ. 508.

⁹⁷⁴. Ό.π., 75 (1867), σ. 608.

⁹⁷⁵. Βλ. Xenia Strukova, "Περί του ζητήματος της κοινωνικο-οικονομικής καταστάσεως του Σαντζακίου της Θεσσαλονίκης κατά την εβδόμη δεκαετίαν του 19ου αιώνας", *Δελτίον Γιωγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας*, έτ. Η', τχ.1 (Ιούλ. 1971), σ. 77-78.

⁹⁷⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 371r.

έγινε ευκολότερη. Η πρώτη γραμμή του δικτύου, που κατασκευάστηκε την περίοδο 1871-1888, συνέδεσε την πόλη με τη Μιτροβίτσα, τα Σκόπια και το Βελιγράδι, μέσω των οποίων το τρένο έφτανε χωρίς διακοπή στη Βιέννη· η δεύτερη, η οποία άρχισε το 1891 και ολοκληρώθηκε το 1894, εξασφάλισε την επικοινωνία με το Μοναστήρι. Μία τρίτη γραμμή, που η κατασκευή της διήρκησε τρία χρόνια (1893-1896), κατέληγε στην Κωνσταντινούπολη⁹⁷⁷. Η εγκατάσταση του δικτύου, αλλά και η λειτουργία του, στηρίχτηκαν αποκλειστικά στην ευρωπαϊκή τεχνογνωσία, ενώ το οθωμανικό κράτος υποχρεώθηκε να ασχοληθεί με τη βελτίωση της συγκοινωνιακής υποδομής, η οποία ήταν απαραίτητη για τη μεταφορά των προϊόντων στους σταθμούς των τρένων και τη διανομή των εμπορευμάτων εισαγωγής στο εσωτερικό. Άλλωστε, η ίδια η σύμβαση του οθωμανικού Δημοσίου με τη γαλλική Εταιρεία των Ανατολικών Σιδηροδρόμων δέσμευε την κυβέρνηση να προχωρήσει στην κατασκευή αποθηκών, λιμανιών και προκυμαίας στην Αλεξανδρούπολη και τη Θεσσαλονίκη⁹⁷⁸.

Η εμπορική δραστηριότητα της Θεσσαλονίκης ενισχύθηκε σημαντικά από την κατασκευή των σιδηροδρόμων, οι οποίοι διευκόλυναν την επικοινωνία με την μακεδονική ενδοχώρα και την Ευρώπη. Ωστόσο, με το σιδηρόδρομο μεταφέρονταν προϊόντα των περιοχών που βρίσκονταν κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή. Η συγκοινωνία της Θεσσαλονίκης με τη δυτική Μακεδονία συνέχισε να γίνεται με άλογα και στα πεδινά μέρη με άμαξες⁹⁷⁹.

Στον τομέα του βαμβακιού η λειτουργία του σιδηροδρομικού δικτύου, και ιδιαίτερα των δύο τελευταίων γραμμών, έδωσε τη δυνατότητα για γρήγορη και εύκολη μεταφορά του προϊόντος από τον τόπο παραγωγής στον τόπο κατανάλωσης. Ας σημειωθεί ότι η γραμμή που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με το Μοναστήρι, διέθετε σταθμούς στη Νάουσα, τα Βοδενά και τη Βέροια, όπου υπήρχαν τα περισσότερα νηματουργεία της Μακεδονίας. Οι θετικές επιπτώσεις από τους σιδηροδρόμους πολλαπλασιάστηκαν μετά το 1896 με τη

⁹⁷⁷. Για τις λεπτομέρειες, οι οποίες αφορούν την κατασκευή των σιδηροδρόμων, βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη: 1870-1912, Η βιομηχανική υποδομή στην παλιά Θεσσαλονίκη. Ενθύμιο για τα 2.300 χρόνια της πόλης, ό.π., σ. 16-17· Gounaris, "Railway construction and labour availability in Macedonia in the late nineteenth century", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 13 (1989), σ. 144-155. Ακόμη, Djordjevic, *The Balkans and the Mediterranean in the nineteenth century*, ό.π., σ. 18.

⁹⁷⁸. Βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη: 1870-1912, ό.π., σ. 5.

⁹⁷⁹. Βλ. Μοραϊτόπουλου, ό.π., σ. 42.

δημιουργία της γραμμής Θεσσαλονίκης- Αλεξανδρούπολης, η οποία περνούσε από τις Σέρρες, τη Δράμα και την Καβάλα⁹⁸⁰.

Αν και είναι φανερό ότι στην τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα η επικοινωνία της Θεσσαλονίκης με την αγροτική ενδοχώρα και την Κεντρική Ευρώπη είχε γίνει ευκολότερη, εντούτοις τα συσσωρευμένα προβλήματα που δημιουργήθηκαν από τη μακροχρόνια έλλειψη βασικής συγκοινωνιακής υποδομής και το προερχόμενο από αυτή υψηλό κόστος των κομίστρων, εξακολουθούσαν να παραμένουν άλυτα. Στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων ήταν ακόμη αισθητή η απουσία οδικού δικτύου κατάλληλου να συμπληρώσει τους σιδηροδρόμους και να βοηθήσει την αποτελεσματικότητά τους⁹⁸¹. Στο τέλος της Τουρκοκρατίας η Μακεδονία, η ακτή της Αδριατικής, οι ηγεμονίες του Δούναβη και η Ελλάδα είχαν τους χειρότερους δρόμους⁹⁸².

Η μεταφορά στο εξωτερικό

Το μακεδονικό βαμβάκι διοχετευόταν στις αγορές της Ευρώπης μέσω Ξηράς ή Θαλάσσης, συσκευασμένο σε μπάλες και δέματα⁹⁸³.

Η χερσαία μεταφορά, για την οποία χρησιμοποιούνταν ένα ευρύ δίκτυο μεταφορέων και διαμεσολαβητών, ήταν εξαιρετικά δραστήρια στο δεύτερο μισό του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα⁹⁸⁴, περίοδο κατά την οποία διεξαγόταν με τα παραδοσιακά καραβάνια⁹⁸⁵.

⁹⁸⁰. Βλ. παρακάτω, σ. 281.

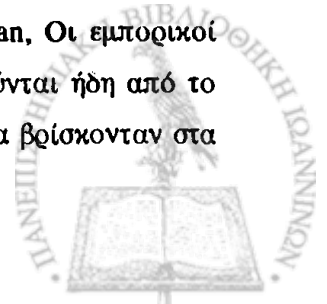
⁹⁸¹. Βλ. Counaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912*, ό.π., σ. 72-74.

⁹⁸². Βλ. Mehlan, *Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία*, ό.π., σ. 379.

⁹⁸³. Βλ. παραπάνω, σ. 99 και 206. Σύμφωνα με τον Holland, στις αρχές του 19ου αιώνα στις χερσαίες μεταφορές τα εμπορεύματα συσκευάζονταν σε δέματα των 62,5 χιλιογράμμων και φορτώνονταν ανά δύο σε κάθε άλογο (Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία*, ό.π., σ. 202).

⁹⁸⁴. Στη διαπίστωση αυτή καταλήγουμε από τη μελέτη της αλληλογραφίας των Γάλλων προξένων της Θεσσαλονίκης με το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας και ογκωκευμένα από τις εκθέσεις της περιόδου 1800-1850. Βλ. και παραπάνω, σ. 131-141.

⁹⁸⁵. Η λέξη καραβάνι σημαίνει το πλήθος των ταξιδιωτών που για λόγους ασφάλειας συμμετείχαν σε κοινές πορείες. Σύμφωνα με τον Α. Mehlan, *Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 383, τέτοιες κοινές πορείες "μαρτυρούνται ήδη από το 1398...". Στη δημιουργία και την οργάνωση των καραβανιών, τα οποία βρισκόνταν στα

Βαμβάκι μέσω ξηράς μεταφερόταν από τις Σέρρες και τη Θεσσαλονίκη προς τις αυστρο-ουγγρικές και γερμανικές περιοχές με προορισμό τις αγορές της Βουδαπέστης, της Βιέννης και της Λειψίας, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο⁹⁸⁶. Τα εμπόδια που αντιμετώπιζαν τα πλοία από τις πολεμικές επιχειρήσεις στη Μεσόγειο, επέβαλαν τη χρησιμοποίηση της χερσαίας οδού προς τη βόρεια Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη. Έτσι μόνο σποραδικά αναφέρονται εξαγωγές από τη Θάλασσα. Ωστόσο, επειδή οι δρόμοι μέσω Βελιγραδίου ή Βιδινίου συχνά ήταν κλειστοί εξαιτίας των αυστροτουρκικών και ρωσοτουρκικών πολέμων, προς τα τέλη του 18ου αιώνα Αυστριακοί και Έλληνες έμποροι, οι οποίοι διενεργούσαν το εμπόριο αυτό, άρχισαν να χρησιμοποιούν τη θαλάσσια οδό Θεσσαλονίκης-Τεργέστης. Η ίδια οδός χρησιμοποιήθηκε και στη διάρκεια της Σερβικής εξέγερσης (1804-1812)⁹⁸⁷. Σημαντικοί παράγοντας για την πρόοδο του χερσαίου εμπορίου υπήρξαν οι χαμηλοί δασμοί και οι σχετικά μικρές επιβαρύνσεις. Η μεταφορά μέσω θαλάσσης ήταν πιο δαπανηρή, αφού το βαμβάκι επιβαρυνόταν με τα έξοδα μεταφοράς στο λιμάνι, αποθήκευσης και προμήθειας και επιπλέον με τους τελωνειακούς δασμούς, στους οποίους αναφερθήκαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο⁹⁸⁸.

Τα καρβάνια, τα οποία εκτελούσαν τις χερσαίες μεταφορές προς τη βόρεια Βαλκανική, αποτελούνταν από άλογα ή μουλάρια και σπανιότερα από καμήλες· οι τελευταίες κινούνταν με εξαιρετικά μεγάλη δυσκολία στους δρόμους της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, ενώ χρειάζονταν και περισσότερο χρόνο, για να διανύσουν τις ίδιες αποστάσεις. Ο αριθμός των αλόγων ενός

χέρια των οθωμανών, αναφέρεται ο Robert Mantran, "Commerce maritime et économie dans l' Empire ottoman au XVIIIe siècle", "Economie et sociétés dans l' Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)", ό.π., σ. 290. Πβλ. Πέννα, Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αιτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων, ό.π., σ. 365.

⁹⁸⁶. Βλ. παραπάνω, σ. 131-132.

⁹⁸⁷. Βλ. Κατσιωρδή-Hering, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, ό.π., τ. 1, σ. 257 και τ. 2, σ. 518 και 522-523. Ακόμη, Pascleva, Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques, ό.π., σ. 281-282· Lampe and Jackson, Balkan Economic History, 1550-1950, ό.π., σ. 41· Σβορώνος, Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα, ό.π., σ. 213-214. Για τη Σερβική επανάσταση βλ. N. Jorga, Histoire des 'etats balkaniques jusqu' à 1924, Παρίσι 1925, σ. 126-149.

⁹⁸⁸. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 116ν. Βλ. και παραπάνω, 198-200.

καραβανιού δεν ήταν σταθερός: συνήθως έφτανε τα 100-200 άλογα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνούσε τα 1.000⁹⁸⁹. Όταν, μάλιστα, η κατάσταση των δρόμων το επέτρεπε, χρησιμοποιούνταν παράλληλα και άμαξες. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η ανεπάρκεια των μέσων μεταφοράς και η μόνιμη παρουσία ληστών, που λυμαίνονταν την ύπαιθρο, πολύ συχνά προκαλούσαν ανθρώπινες απώλειες και μείωση του ρυθμού του εμπορίου. Οι έμποροι προτιμούσαν να περιμένουν μέχρι να ετοιμαστεί ένα μεγάλο караβάνι, καθώς ο μεγάλος αριθμός αποτελούσε εγγύηση για περισσότερη ασφάλεια. Η συχνότητα αναχώρησης των караβανιών σε περιόδους ηρεμίας ήταν μία φορά την εβδομάδα⁹⁹⁰. Στους κινδύνους που αντιμετώπιζαν εμπορευόμενοι και ταξιδιώτες στη Μακεδονία, αναφέρεται ο Beaujour σε υπόμνημα που συνέταξε το 1796 σχετικά με το εμπόριο της Θεσσαλονίκης: "Συχνά οι δρόμοι είναι πολιορκημένοι από τους κλέφτες· η αστυνομία της χώρας, στην πραγματικότητα αυστηρή, αλλά με κακή διοίκηση, είναι εντελώς ακατάλληλη να προστατεύσει τους ταξιδιώτες από την αρπακτικότητά τους"⁹⁹¹. Τα караβάνια συνόδευαν ένοπλοι, οι οποίοι είχαν την ευθύνη για την ασφάλεια των ταξιδιωτών και τη φροντίδα των αλόγων στους σταθμούς του ταξιδιού⁹⁹². Στις αρχές του 19ου αιώνα, και κυρίως στην περίοδο του τελευταίου ρωσοτουρκικού πολέμου (1806-1812), ο κίνδυνος για τα караβάνια ήταν εξαιρετικά μεγάλος⁹⁹³.

Το ταξίδι οργάνωναν οι ίδιοι οι έμποροι και οι εμπορικοί οίκοι. Οι μεταφορείς, που συνόδευαν το εμπόρευμα μέχρι τον τόπο παραλαβής, ήταν ντόπιοι, οι οποίοι ασχολούνταν μόνο με τη μεταφορά ή παράλληλα είχαν και εμπορικές δραστηριότητες. Η διακίνηση των προϊόντων εξαγωγής από την ξηρά με τα караβάνια έδωσε τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο αριθμό από τους κατοίκους των Βαλκανίων, στους οποίους περιλαμβάνονταν και μουσουλμάνοι, να βρουν μόνιμη απασχόληση ως αγωγιάτες, συσκευαστές και

⁹⁸⁹. Βλ. Holland, *ό.π.*, σ. 202-203· Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 353-354· στον ίδιο, *Ιστορία του Νέου ελληνισμού*, τ. Δ', *ό.π.*, σ. 213-214. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα ζώα που χρησιμοποιούνταν στα караβάνια βλ. Mehlan, *ό.π.*, σ. 380.

⁹⁹⁰. Βλ. Cribb - Bowen, *Islamic Society and the West*, Λονδίνο 1969, σ. 300.

⁹⁹¹. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 84r.

⁹⁹². Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, *ό.π.*

⁹⁹³. Βλ. Λάμπρου, *Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού*, *ό.π.*, σ. 280.

ένοπλοι φύλακες των εμπορικών αποστολών⁹⁹⁴. Σχετικά με την ιδιαίτερη πατρίδα τους, η άποψη, στην οποία συγκλίνουν διάφοροι ερευνητές, είναι ότι κατάγονταν κυρίως από το Ζαγόρι, το Μέτσοβο, την Κοζάνη και τη Σιάτιστα. Από τις ίδιες περιοχές προέρχονταν και όσοι διατηρούσαν χάνια ή καραβανσεράγια⁹⁹⁵. Γάλλοι πράκτορες, οι οποίοι είχαν την έδρα τους στη Θεσσαλονίκη, απέφευγαν να πάρουν μέρος στα καραβάνια εξαιτίας της εχθρότητας των ντόπιων και των κινδύνων που διέτρεχαν στη διάρκεια του ταξιδιού. Έτσι, το πεδίο δράσης ήταν ελεύθερο στους Έλληνες και τους ντόπιους των βόρειων επαρχιών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της αυτοκρατορίας των Αψβούργων⁹⁹⁶. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι οι έμποροι ταξίδευαν οι ίδιοι ή έστελναν έναν αντιπρόσωπό τους⁹⁹⁷.

Οι δρόμοι του βαμβακιού προς την Αυστρία αναπτύσσονταν ακτινωτά από τις παραδουνάβιες πόλεις⁹⁹⁸. Τα καραβάνια αναχωρούσαν από τις Σέρρες ή τη Θεσσαλονίκη, όπου συγκεντρωνόταν το βαμβάκι της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, και κατέληγαν στην Αυστρο-Ουγγαρία, περνώντας από πόλεις με αποθήκες για το εμπόρευμα και χάνια για τους ταξιδιώτες⁹⁹⁹. Στο δίκτυο της μεταφοράς περιλαμβάνονταν το Σεμλίνο, το Τέμεσβαρ (Τιμισοάρα), η Βουδαπέστη και άλλες πόλεις ή κωμοπόλεις της βόρειας

994. Βλ. Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Καίμπριτζ 1983, τ. 1, σ. 182. Ειδικά για το επάγγελμα του μεταφορέα βλ. Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος, ό.π., σ. 305.

995. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, ό.π., σ. 354, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

996. Βλ. Lampe and Jackson, ό.π., σ. 43.

997. Βλ. Mehlan, ό.π., σ. 382.

998. Βλ. Pascaleva, ό.π., σ. 276.

999. Τα χάνια κτίζονταν κατά μήκος των δρόμων επικοινωνίας ή μέσα σε οικισμούς και χρησιμοποιούνταν ως σταθμοί των καραβανιών. Τα χάνια των πόλεων, τα οποία αποτελούνταν από πανδοχεία, μεγάλα οικήματα όπου κατέλυαν οι ταξιδιώτες, σταύλους για τα ζώα και αποθήκες για τα εμπορεύματα, ονομάζονταν καραβάν σεράγια (βλ. Γεωργ. Λυριτζή, *Αι μακεδονικά κοινότητες της Αυστροουγγαρίας επί τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952, σ. 20). Σύντομη διαχρονική αναφορά στα χάνια και καραβάν σεράγια, από την εμφάνισή τους μέχρι και τον 20ο αιώνα, και ειδικότερα για τους τύπους που εμφανίστηκαν στη Μακεδονία την περίοδο αυτή, έχουμε από την Ελένη Γαβρά, "Χάνια και καραβάν Σεράγια από τη Θεσσαλονίκη έως την πόλη των Σερρών και γύρω απ' αυτήν από το 1774 έως το 1913", *Μακεδονικά*, 25 (1985-1986), σ. 143-179.

Βαλκανικής· οι Μακεδόνες, που ήταν εγκατεστημένοι στα μέρη αυτά, φρόντιζαν για την παραλαβή και την αποστολή του βαμβακιού στις αγορές της Ευρώπης¹⁰⁰⁰. Ο σημαντικότερος σταθμός αυτού του διαμετακομιστικού εμπορίου υπήρξε η Βιέννη, σε επίκαιρη θέση που επέτρεπε την επικοινωνία της Κεντρικής Ευρώπης με την Οθωμανική αυτοκρατορία. Από τη Βιέννη το μακεδονικό βαμβάκι διοχετευόταν στην Αυστρία, Ουγγαρία, Γερμανία, Πρωσία, Βόρεια Ιταλία, Γαλλία, Ελβετία και Ολλανδία¹⁰⁰¹.

Είναι φανερό ότι το εμπόριο βαμβακιού ακολουθούσε τους ίδιους δρόμους που χρησιμοποιούνταν για τη διακίνηση και άλλων εμπορευμάτων, τα οποία εισάγονταν ή εξάγονταν από τη Μακεδονία με προέλευση ή προορισμό την Κεντρική ή Δυτική Ευρώπη. Ο πρώτος δρόμος προς τα αυστριακά εδάφη, με αφετηρία τη Θεσσαλονίκη, οδηγούσε στις επαρχίες της Ιλλυρίας και τη Βοσνία μέσα από μια δύσκολη και ορεινή διαδρομή. Εδώ ο σημαντικότερος σταθμός υπήρξε το Σεράγεβο¹⁰⁰². Ο δεύτερος δρόμος, με αφετηρία, επίσης, τη Θεσσαλονίκη, διερχόταν από τις Σέρρες, το Μελένικο, τη Σόφια και το Βιδίни και συνέχιζε στην αυστριακή επικράτεια με πρώτο σταθμό την Όρσοβα και επόμενους το Τέμεσβαρ, τη Βουδαπέστη, τη Βιέννη ή το Ράαμπ¹⁰⁰³. Μία διακλάδωση από το Βιδίни κατευθυνόταν προς το Βουκουρέστι και γενικότερα προς τη Μολδαβία και τη Βλαχία ή το Μπρασόβ της Τρανσυλβανίας. Συνήθως το βαμβάκι μεταφερόταν στο Μπρασόβ μέσω Σεμλίνου, το οποίο αποτελούσε τον κύριο διαμετακομιστικό σταθμό του μακεδονικού εμπορίου προς την Αυστρο-Ουγγαρία¹⁰⁰⁴. Ο τρίτος δρόμος, που μέχρι τη Σόφια ακολουθούσε την ίδια διαδρομή με το δεύτερο· κατόπιν

¹⁰⁰⁰. Για το ρόλο των απόδημων Ελλήνων στο χερσαίο εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού βλ. παραπάνω, σ. 118-121.

¹⁰⁰¹. Βλ. Fűves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, ό.π., σ. 18. Για τον πολύ σημαντικό ρόλο της Βιέννης στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων μεταξύ Οθωμανικής αυτοκρατορίας και Κεντρικής Ευρώπης, από τις αρχές του 18ου αιώνα, βλ. Pascaleva, ό.π., σ. 273.

¹⁰⁰². Βλ. Holland, ό.π., σ. 200.

¹⁰⁰³. Ό.π., σ. 201.

¹⁰⁰⁴. Βλ. Λάμπρου, ό.π., σ. 272. Για τη σημασία του εμπορικού σταθμού του Σεμλίνου και τη δραστηριότητα των Ελλήνων αποδήμων που εγκαταστάθηκαν σ' αυτό βλ. Ι. Παπαδριανού, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 21-47· στον ίδιο, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιοιγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.)*, ό.π., σ. 48-49 και 63-96.

συνέχιζε προς τη Νίς και το Βελιγράδι. Από εκεί το βαμβάκι μεταφερόταν στο Σεμλίνο και μέσω Δούναβη στη Βιέννη¹⁰⁰⁵.

Οι σταθμοί στη διάρκεια του ταξιδιού ήταν απαραίτητοι λόγω της κακής κατάστασης των δρόμων και των παραδοσιακών μέσων μεταφοράς. Με ημερήσια πορεία οκτώ ωρών, η απόσταση από τη Θεσσαλονίκη μέχρι τις Σέρρες απαιτούσε 20 ώρες, μέχρι τα Σκόπια 48 και έως τη Βιέννη 35 ημέρες. Από το άλλο μέρος, η απόσταση από τις Σέρρες μέχρι το Σεμλίνο απαιτούσε 18 ημέρες¹⁰⁰⁶. Συχνά, ωστόσο, το ταξίδι των καραβανιών καθυστερούσε και ο χρόνος αυξανόταν, αφού αρκετές ημέρες παρέμεναν στα λοιμοκαθατήρια των συνόρων. Ο Holland αναφέρει ότι στην καραντίνα της Όρσοβας οι ταξιδιώτες των καραβανιών καθυστερούσαν 28 ημέρες¹⁰⁰⁷. Τα λοιμοκαθατήρια ήταν οι σταθμοί, στους οποίους τα μέλη των καραβανιών υπόκειντο σε υγιεινομικό έλεγχο, καθώς την εποχή αυτή τα λοιμώδη νοσήματα, όπως η πανώλη και η χολέρα, ήταν πολύ διαδομένα στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Για καλύτερη απομόνωση οι εγκαταστάσεις των λοιμοκαθατηρίων βρισκόνταν σε νησιά, ενώ στην ξηρά σε παραμεθόριες περιοχές¹⁰⁰⁸. Πρέπει να σημειωθεί ότι, εκτός από τους ανθρώπους, η πανώλη έπληττε και ορισμένα εμπορεύματα, μεταξύ των οποίων το βαμβάκι ήταν από τα πλέον ευπαθή. Στα βόρεια σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας λοιμοκαθατήρια υπήρχαν στην Κωστανίτσα της Βοσνίας, στο νησί υπα που σχημάτιζε το μικρό πλωτό ποτάμι Sappa, και στον αυστριακό μεθοριακό σταθμό της Όρσοβας¹⁰⁰⁹. Η μεταφορά από σταθμό σε σταθμό και οι καθυστερήσεις στα λοιμοκαθατήρια προκαλούσαν φθορές στα δέματα του βαμβακιού, ακόμη και την καταστροφή τους, όταν έμεναν εκτεθειμένα στο

¹⁰⁰⁵. Βλ. Holland, *ό.π.*, σ. 200. Πρβλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 351. Οι μεγάλοι εμπορικοί δρόμοι της βαλκανικής χερσονήσου, οι οποίοι ξεκινούσαν από την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, εκτείνονταν από τα ανατολικά προς τα δυτικά και ένα μεγάλο τμήμα τους παρέμεινε όπως ήταν στη ρωμαϊκή εποχή (βλ. Francis Carter, *An Historical Geography of the Balkans*, *ό.π.*, σ. 120-133· Jelavich, *History of the Balkans*, *ό.π.*, σ. 182). Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους εμπορικούς δρόμους βλ. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες*, *ό.π.*, σ. 59-65.

¹⁰⁰⁶. Βλ. Pascaleva, *ό.π.*, σ. 275-276.

¹⁰⁰⁷. Holland, *ό.π.*, σ. 202.

¹⁰⁰⁸. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 17, f. 1v-2v.

¹⁰⁰⁹. *Ο.π.*

ύπαιθρο. Σ' αυτό συνέβαλε και η κακή συσκευασία¹⁰¹⁰.

Στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα οι έμποροι προτιμούσαν τους δύο τελευταίους δρόμους και κυρίως το δρομολόγιο μέσω Βελιγραδίου, παρόλο που η μεταφορά από το Δούναβη ήταν εξαιρετικά δαπανηρή¹⁰¹¹. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι ο Δούναβης έπαιξε σημαντικό ρόλο στις μεταφορές την περίοδο που η Αυστρία δεν διέθετε αξιόλογο εμπορικό ναυτικό, δεδομένου ότι ήταν ο συντομότερος δρόμος προς τη Βιέννη. Εξάλλου, αποτελούσε προέκταση των χερσαίων δρόμων και οι παραπόταμοί του διευκόλυναν τη μεταφορά προς τις σημαντικότερες πόλεις της Αυστρίας και της Γερμανίας¹⁰¹². Οι παρόχθειες πόλεις του Δούναβη εξυπηρετούσαν τις συναλλαγές με τη Βιέννη και την Κεντρική Ευρώπη¹⁰¹³. Αν και δεν πρέπει να παραγνωρισθεί ο ρόλος της Τεργέστης¹⁰¹⁴, το λιμάνι αυτό άρχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης με την Κεντρική Ευρώπη μετά το 1815, όταν έληξε ο ηπειρωτικός αποκλεισμός και αφού είχε προηγηθεί η πτώση της Βενετικής Δημοκρατίας το 1797¹⁰¹⁵. Άλλωστε, το αυστριακό ναυτικό, νεοπαγές στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα, άρχισε να δραστηριοποιείται κατά το τελευταίο τέταρτο, και κυρίως στις αρχές του 19ου αιώνα¹⁰¹⁶.

Ο δρόμος της Βοσνίας παρουσίαζε πολύ μικρή κίνηση, συγκριτικά με

¹⁰¹⁰. Βλ. Λάμπρου, *ό.π.*, σ. 281.

¹⁰¹¹. Βλ. Holland, *ό.π.*, σ. 201. Πρβλ. Pascaleva, *ό.π.*, σ. 282· Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας, ό.π.*, σ. 351.

¹⁰¹². Βλ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν, ό.π.*, σ. 27.

¹⁰¹³. Βλ. Mehlan, *ό.π.*, σ. 377.

¹⁰¹⁴. Η Τεργέστη υπήρξε ένας από τους κύριους εμπορικούς διαμετακομιστικούς σταθμούς της Αυστρίας στο εμπόριο με την Ανατολή (βλ. Κατσιαρδή-Hering, *ό.π.*, σ. 507. Για το ρόλο που έπαιξε το λιμάνι της Τεργέστης στο εμπόριο της αυτοκρατορίας των Αψβούργων, στα τέλη του 18ου και μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα, βλ. Fulvio Babudieri, "Maritime commerce of the Habsburg Empire: The Port of Trieste, 1789-1913", *Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the mid-eighteenth century to 1914*", *Proceedings of the XVIIIth Conference on War and Society in East Central Europe, ό.π.*, σ. 221-244.

¹⁰¹⁵. Βλ. Χριστοδουλίδη, *Διπλωματική Ιστορία από τη Βεσφαλία στη Βιέννη (1648-1815), ό.π.*, σ. 250-254.

¹⁰¹⁶. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, *ό.π.*, σ. 539-546.

τους άλλους δύο, επειδή η περιοχή είναι ορεινή και δύσβατη. Εξάλλου, ο χειμώνας διαρκούσε πολύ και ήταν ιδιαίτερα βαρύς. Η κίνηση των καραβανιών αυξανόταν μόνο σε περιόδους που οι πολεμικές συγκρούσεις στα βόρεια σύνορα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας διέκοπταν την ομαλή πορεία των μεταφορών από το Βελιγράδι ή το Βιδίνι¹⁰¹⁷. Ιδιαίτερα ζωηρή υπήρξε η κίνηση προς τη Βοσνία την περίοδο 1809-1813, όταν οι Ιλλυρικές επαρχίες και η Τεργέστη χρησιμοποιήθηκαν ως διαμετακομιστικός χώρος, μέσω του οποίου προωθούνταν προς τη Γαλλία διάφορα εμπορεύματα και κυρίως βαμβάκι από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολής. Για να ενισχύσει το διαμετακομιστικό αυτό εμπόριο, η γαλλική κυβέρνηση προέβη σε σειρά μέτρων, τα οποία περιελάμβαναν μείωση των δασμών εισαγωγής και εξαγωγής για προϊόντα που μεταφέρονταν στη Γαλλία ή αντίστροφα μέσω των επαρχιών της Ιλλυρίας. Το σημαντικότερο από τα μέτρα αυτά αποφασίστηκε από το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών τον Οκτώβριο του 1810 και αφορούσε την απαγόρευση έκδοσης "πιστοποιητικών προέλευσης" (certificats d'origine)¹⁰¹⁸ από τους προξένους της Γαλλίας στην Ανατολή, αν τα εμπορεύματα δεν μεταφέρονταν απευθείας στη χώρα τους. Η απόφαση αυτή, η οποία περιελάμβανε τόσο τις εξαγωγές από την Ξηρά όσο και από τη Θάλασσα, επέβαλε τη μεταφορά του βαμβακιού μέσω των επαρχιών της Ιλλυρίας και της Βοσνίας, αφού οι συνθήκες δεν επέτρεπαν να πραγματοποιηθεί μέσω θαλάσσης¹⁰¹⁹. Έτσι, το βαμβάκι και τα υπόλοιπα εμπορεύματα που εξάγονταν από τη Θεσσαλονίκη στη Γαλλία, μεταφέρονταν με καραβάνια

¹⁰¹⁷. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 102v.

¹⁰¹⁸. Τα "πιστοποιητικά προέλευσης" (certificats d'origine) ήταν επίσημα έγγραφα, τα οποία χορηγούνταν από τις προξενικές αρχές της Γαλλίας για εμπορεύματα που προορίζονταν για τα λιμάνια της γαλλικής επικράτειας. Τα έγγραφα αυτά βεβαίωναν την προέλευση των εμπορευμάτων, όχι μόνο αυτή που έχει σχέση με τη στενή έννοια του όρου, αλλά και την εμπορική, προκειμένου να διασφαλιστεί η αποτελεσματική τροφοδότηση της χώρας με πρώτες ύλες και τρόφιμα, να παρεμποδιστεί το λαθρεμπόριο και να περιοριστούν στο ελάχιστο οι πιθανότητες ξένων να επωφεληθούν από το γαλλικό εμπόριο. (Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Γεωργ. Παπαγεωργίου, "Τα "πιστοποιητικά προέλευσης" (certificats d'origine) των εμπορευμάτων ως πηγή της οικονομικής ιστορίας του πασαλικιού Ιωαννίνων (1811-1814)", *Λωδώνη*, τ. ΙΑ' (1985), τχ. 1, σ. 151-153. Πρβλ. Μάξιμος, *Η Αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, ό.π., σ. 17.

¹⁰¹⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 75r-v, 94r-v.

από την οδική αρτηρία, η οποία διερχόταν από τα Σκόπια και το Σεράγεβο. Από τον ίδιο δρόμο μεταφέρονταν και εμπορεύματα με προορισμό την Κωνσταντινούπολη και ενδιάμεσο σταθμό τις Σέρρες. Κατά την επιστροφή τα καραβάνια έπαιρναν από τις Σέρρες βαμβάκι και μαλλί¹⁰²⁰. Οι επόμενοι σταθμοί μετά τα Σκόπια ήταν η Μπάνια Λούκα, η Κωστάνιτσα, το Κάρλοβατς, η Λουμπλιάνα και η Τεργέστη, από την οποία προκλιούνταν στον τελικό τους προορισμό. Ο ισχυρισμός, τον οποίο πρόβαλε επίσημα το γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών, προκειμένου να αιτιολογήσει την απόφασή του, ήταν το χαμηλό κόστος που απαιτούνταν για τη μεταφορά του βαμβακιού μέσω Βοσνίας, συγκριτικά με εκείνο που βάρυνε τη μεταφορά μέσω Αυστρίας¹⁰²¹. Ωστόσο, στόχος της γαλλικής κυβέρνησης ήταν να σταματήσει τη διεξαγωγή του εμπορίου της με τη Θεσσαλονίκη μέσω Αυστρίας και να αφαιρέσει από την τελευταία το μονοπώλιο του χερσαίου διαμετακομιστικού εμπορίου με την ευρύτερη περιοχή της Ανατολής. Ο Γάλλος πρόξενος Clairabault αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι περισσότεροι από τους εμπόρους που περνούσαν από τη Θεσσαλονίκη, απευθύνονταν στον αυστριακό πρόξενο, επειδή ήταν πρόθυμος να διευκολύνει το εμπόριο με τους Άγγλους και τη μεταφορά στην Αυστρία ή τη Μάλτα¹⁰²². Επιπλέον, η γαλλική κυβέρνηση ήθελε να πλήξει το αγγλικό εμπόριο και να αφαιρέσει από τους ανταγωνιστές των Γάλλων εμπόρων, Αυστριακούς, Άγγλους και, κυρίως, τους Έλληνες προστατευόμενους και συνεργάτες αυτών των δύο τη δυνατότητα να επωφελούνται από το γαλλικό εμπόριο και να κερδοσκοπούν σε βάρος του¹⁰²³. Ο Clairambault, σε έκθεσή του τον Ιανουάριο του 1810, επισημαίνει ότι έμποροι της Βιέννης μετέφεραν λαθραία στις ανσιατικές πόλεις ένα μέρος από το βαμβάκι που αγόραζαν στη Μακεδονία ή τη Σμύρνη και ότι τα πιστοποιητικά προέλευσης που το συνόδευαν, χρησιμοποιούνταν για βαμβάκι των Άγγλων που έφεραν από τη Σμύρνη και τη Θεσσαλονίκη χωρίς τα απαραίτητα πιστοποιητικά. "Για να εμποδίσουμε παρόμοιες απάτες, γράφει χαρακτηριστικά ο πρόξενος, και να ματαιώσουμε το αγγλικό εμπόριο, είναι απαραίτητο να εγκαταστήσουμε ένα εμπορικό πρακτορείο στην Όρσοβα, ώστε

1020. Ο.π., τ. 17, f. 18r.

1021. Βλ. Κατσιαρδή-Hering, *ό.π.*, σ. 519, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

1022. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 194r-v.

1023. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 117v. Για το ρόλο των Ελλήνων στο αγγλικό εμπόριο βαμβακιού στην ανατολική Μεσόγειο την εποχή αυτή βλ. ακόμη Λαδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιθ' και ιθ' αι., ό.π.*, σ. 63.

να ελέγχονται τα εμπορεύματα που μεταφέρονται στην Αυστρία χωρίς πιστοποιητικά προέλευσης"¹⁰²⁴. Τον Ιούνιο του 1811 ο ίδιος πρόξενος εκφράζει την υποψία ότι γινόταν ανάμειξη βαμβακιού που μεταφερόταν από τη Σμύρνη, την Κύπρο και τη Συρία (και εμπορεύονταν Άγγλοι ή συνεργαζόμενοι με αυτούς έμποροι), με μακεδονικό βαμβάκι, για να αποκτήσει με τον τρόπο αυτό "πιστοποιητικά προέλευσης", παρό την προειδοποίηση ότι στα σύνορα βρίσκονταν ελεγκτές και εμπειρογνώμονες, οι οποίοι ήταν σε θέση να αναγνωρίσουν την ποιότητα του βαμβακιού¹⁰²⁵.

Προπάντων, η γαλλική κυβέρνηση ενδιαφερόταν να διευκολύνει την εισαγωγή βαμβακιού στη χώρα και να εξασφαλίσει με τα πιο αποτελεσματικά μέσα τη μη συμμετοχή Άγγλων εμπόρων στο εμπόριο αυτό¹⁰²⁶. Πρέπει να επισημάνουμε ότι μετά το 1809 οι Άγγλοι, επειδή δεν μπορούσαν να περάσουν τα εμπορεύματά τους από την Τεργέστη, τα μετέφεραν μέσω Όρσοβας στην Αυστρία¹⁰²⁷.

Για την αποτελεσματικότητα των ενεργειών της η Γαλλία είχε εντείνει τον έλεγχο των "πιστοποιητικών προέλευσης"¹⁰²⁸. Συγκεκριμένα, το υπουργείο Εξωτερικών έδωσε προς τον πρόξενο της Θεσσαλονίκης, αλλά και προς τους προξένους που υπηρετούσαν στην ευρύτερη περιοχή της Εγγύς Ανατολής, αυστηρές οδηγίες σχετικά με την έκδοση "πιστοποιητικών προέλευσης". Σύμφωνα με τις οδηγίες αυτές, απαραίτητες προϋποθέσεις για την παραπάνω ενέργεια θεωρούνταν ο προσρισμός του βαμβακιού και η εμπορική του προέλευση. Έτσι, "πιστοποιητικά προέλευσης" μπορούσαν να χορηγηθούν μόνο για βαμβάκια της Μακεδονίας και της Σμύρνης που εξάγονταν στη Γαλλία και ανήκαν σε γαλλικούς εμπορικούς οίκους ή εμπορικούς πράκτορες γαλλικών οίκων. Μπορούσαν ακόμη να χορηγηθούν σε αυτόχθονες, οι οποίοι ήταν γνωστοί για την εμπορική τους δραστηριότητα στον τομέα του βαμβακιού και δεν είχαν καμία συνεργασία με Άγγλους. Επιπλέον, τα βαμβάκια της Σμύρνης έπρεπε απαραίτητα να έχουν μεταφερθεί στη Θεσσαλονίκη με οθωμανικά και όχι με αγγλικά πλοία¹⁰²⁹.

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, συμπεραίνεται ότι ο Ναπολέων

¹⁰²⁴. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 4r-4v.

¹⁰²⁵. Ό.π., 173r.

¹⁰²⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 211r.

¹⁰²⁷. Ό.π., f. 10r.

¹⁰²⁸. Ό.π., f. 117r.

¹⁰²⁹. Ό.π., f. 211r-213v.

ήθελε να πλήξει την αγγλική βιομηχανία, παρεμποδίζοντας τον εφοδιασμό της με πρώτες ύλες και τη διάθεση των προϊόντων της στις αγορές της ηπειρωτικής Ευρώπης. Για την επιτυχία του ηπειρωτικού αποκλεισμού απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ο έλεγχος της Ιταλίας και της Ιβηρικής Χερσονήσου, τον οποίο πραγματοποίησε το 1809, καταλαμβάνοντας τα λιμάνια της Τεργέστης και του Φιούμε. Έτσι, η Αυστρία αποκλείσθηκε από τη θάλασσα στην περιοχή της Αδριατικής¹⁰³⁰.

Αν και οι στόχοι της γαλλικής κυβέρνησης υπήρξαν σαφείς, η γνωστοποίηση της απόφασής της προκάλεσε την έντονη αντίδραση της πλειοψηφίας των Γάλλων εμπόρων της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι με επιστολή του προς τον πρόξενο απαίτησαν να μεσολαβήσει, ώστε να επιτραπεί η έκδοση "πιστοποιητικών προέλευσης" για τη μεταφορά εμπορευμάτων μέσω Αυστρίας. Οι αντιρρήσεις των εμπόρων αφορούσαν τις τεράστιες δυσκολίες που αντιμετώπιζε η μεταφορά μέσω Βοσνίας και κυρίως το ότι ο δρόμος ήταν απροσπέλαστος πέντε μήνες το χρόνο, από το Νοέμβριο μέχρι το Μάρτιο. Ακόμη, ισχυρίζονταν ότι η μεταφορά απαιτούσε πολύ χρόνο λόγω καθυστερήσεων και ότι τα κόμιστρα των αμαξιών που κινούνταν στην ορεινή Βοσνία ήταν υψηλότερα από εκείνα που εισπράττονταν μέσω Αυστρίας. Περισσότερο επιζήμια θεωρήθηκε η απόφαση της κυβέρνησης για τον εφοδιασμό του γαλλικού βορά, όπου υπήρχαν τα περισσότερα υφαντουργεία. Ενωϊκή κρίθηκε μόνο για την Ιταλία και τις μεσογειακές περιοχές της Γαλλίας¹⁰³¹.

Η γαλλική κυβέρνηση, η οποία γνώριζε τα προβλήματα της μεταφοράς μέσω Βοσνίας, κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες για την αντιμετώπισή τους. Ο πρόξενος Clairabault, προωθώντας τα σχέδιά της, ανέπτυξε μεγάλη

¹⁰³⁰. Βλ. Χριστοδουλίδη, ό.π., σ. 311-312· Pivec-Stelé, *La vie économique des provinces Illyriennes (1809-1913), suivie d' une bibliographie critique*, Παρίσι 1930, σ. 11 και 131-139.

¹⁰³¹. AMAE, ό.π., f. 98r-99r. Την επιστολή υπογράφουν οι Γάλλοι έμποροι της Θεσσαλονίκης V. Reboulet, Fr. Masse, J. D. Morpurgo, J. Fr. Tavernier και P. Verpazza. Με τους πέντε διεφώνησε ο έμπορος Fouquier, ο οποίος υποστήριζε ότι οι ταξιδιώτες και τα καραβάνια μπορούσαν να ταξιδέψουν προς τη Βοσνία ακόμη και στη διάρκεια του χειμώνα. "Ο δρόμος αυτός, γράφει χαρακτηριστικά ο Fouquier, που δεν χρησιμοποιούνταν παρά ελάχιστα, όταν το εμπόριο μέσω Βιδινίου ήταν ελεύθερο, θα γίνει ο δρόμος όλων των εμπόρων". Σχετικά με τα έξοδα μεταφοράς αναφέρει ότι δεν ξεπερνούσαν το ποσό που πλήρωναν μέχρι το Βιδίνι (f. 102r-103r).

δραστηριότητα, για να παρεμποδίσει το βρετανικό εμπόριο στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, όπως προκύπτει από τις εκθέσεις που συνέταξε ο ίδιος από τις αρχές του 1810 μέχρι τα τέλη του 1812¹⁰³². Τις προσπάθειές του συνέχισε ο διάδοχός του στο προξενείο Fourcade Aipé, ο οποίος τον Ιανουάριο του 1813 επισκέφθηκε τη Βοσνία, για να γνωστοποιήσει τη μείωση των δασμών εισαγωγής και εξαγωγής στις Ιλλυρικές επαρχίες και να φροντίσει για την κατασκευή αποθηκών και νέου λοιμοκαθαρητηρίου στην Κωστανίτσα. Ταυτόχρονα, απαίτησε από τις τοπικές αρχές τη λήψη μέτρων για την αποφυγή της κλοπής των εμπορευμάτων. Η στενότητα του χώρου στο παλιό λοιμοκαθαρητήριο άφηνε μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων εκτεθειμένες στις άσχημες καιρικές συνθήκες και τις κλοπές¹⁰³³. Ας σημειωθεί ότι μόνο ο γαλλικός οίκος Fraissinet ασφάλιζε την εποχή αυτή τα εμπορεύματα¹⁰³⁴.

Από τις πληροφορίες των προξένων διαπιστώνεται ότι οι εισαγωγές βαμβακιού από την ευρύτερη περιοχή της Ανατολής, μέσω Βοσνίας και Ιλλυρικών επαρχιών, παρουσίασαν σημαντική αύξηση. Ιδιαίτερα δραστήριο ρόλο στο διαμετακομιστικό αυτό εμπόριο έπαιξαν οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι του Σεράγεβου, οι οποίοι, συνεργαζόμενοι με εμπόρους της Θεσσαλονίκης, έστελναν βαμβάκι στη Γαλλία. Ακόμη, Έλληνες έμποροι, οι οποίοι κινούνταν αυτόνομα, αγόραζαν βαμβάκια της Ανατολής και τα προωθούσαν στην Κωστανίτσα¹⁰³⁵. Σημαντικές ποσότητες μακεδονικού βαμβακιού διακινούσε στη Γαλλία και ένας γαλλικός εμπορικός οίκος, ο οποίος ιδρύθηκε την εποχή αυτή στο Νόβι Παζάρ από τους εμπόρους του

¹⁰³². Βλ. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 4v, 10r, 94r-95r, 117r-118r, 159r-161r· Holland, ό.π., σ. 196.

¹⁰³³. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 17, f. 1r-2r. Για τα μέτρα της γαλλικής κυβέρνησης βλ. και Κατσιαρδή-Hering, ό.π., σ. 520. Η ανάπτυξη του εμπορίου με τη Βοσνία, όπως επισημαίνει ο πρόξενος, παρουσίαζε πολλαπλό ενδιαφέρον για τους Γάλλους. Εκτός από τη διαμετακόμιση εμπορευμάτων από και προς την Οθωμανική αυτοκρατορία, η Βοσνία ενδιέφερε τη Γαλλία για την εξαγωγή γαλλικών βιομηχανικών προϊόντων και την εισαγωγή αγροτικών προϊόντων της ίδιας και των επαρχιών της Ιλλυρίας στο εσωτερικό της Γαλλίας (f.10r). Για το διαμετακομιστικό εμπόριο της Βοσνίας στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. C. Vacalopoulos, "Tendances caractéristiques du commerce de la Bosnie et le rôle économique des commerçants Grecs au début du XIXe siècle", *Balkan Studies*, 20 (1979), τχ. 1, σ. 92-93.

¹⁰³⁴. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 18v.

¹⁰³⁵. Ό.π., f. 37r.

Παρισιού Colin και Dappel¹⁰³⁶.

Αναφορικά με το κόστος μεταφοράς, σύμφωνα με τον πρόξενο, το Φεβρουάριο του 1813 για τη μεταφορά ενός φορτίου βαμβακιού 150 χιλιογράμμων από τη Θεσσαλονίκη μέχρι το Σεράγεβο απαιτούνταν 190 πιάστρα, ποσό στο οποίο περιλαμβάνονταν, εκτός από την τιμή της άμαξας, ο φόρος εισόδου και εξόδου από το Σεράγεβο, τα έξοδα αποθήκευσης, προμήθειας και άλλα μικροέξοδα. Από το Σεράγεβο έως την Κωστανίτσα τα έξοδα ανέρχονταν σε 85 πιάστρα¹⁰³⁷. Δύο μήνες αργότερα διαμορφώθηκαν ως εξής: 172-175 πιάστρα το φορτίο για τη διαδρομή Θεσσαλονίκη-Σεράγεβο και 168-170 πιάστρα για τη διαδρομή Σέρρες-Σεράγεβο. Από το άλλο μέρος, από τη Θεσσαλονίκη μέχρι την Όρσοβα μόνο η τιμή της άμαξας ήταν 93-95 πιάστρα, ενώ η διαδρομή Σέρρες-Όρσοβα κόστιζε 70-75 πιάστρα, χωρίς να περιλαμβάνονται τα υπόλοιπα έξοδα¹⁰³⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι τα στοιχεία για το κόστος των χειρσαίων μεταφορών είναι ελάχιστα και διάσπαρτα, ενώ τα αριθμητικά δεδομένα σπάνια. Αξίζει, πάντως, να αναφερθεί ότι το κόστος μεταφοράς ήταν μία παράμετρος που περιόριζε ή διεύρυνε τις δυνατότητες ανάπτυξης του εμπορίου. Κοινή διαπίστωση είναι ότι ποίκιλλε ανάλογα με την απόσταση, την εποχή του έτους, την πολιτική συγκυρία και το μέσο που χρησιμοποιούνταν. Η μίσθωση των αμαξών απαιτούσε συνήθως μικρότερο κόστος από εκείνη των αλόγων. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα η μίσθωση ενός αλόγου, ανάλογα με την απόσταση και τη χρονική περίοδο, άρχιζε από 23-30, και έφτανε τα 40-70, ακόμη και τα 90 πιάστρα¹⁰³⁹. Γενικά το κόστος μεταφοράς με τα ζώα, άλογα η μουλάρια, μέχρι το Σεμλίνο ήταν εξαιρετικά μεγάλο¹⁰⁴⁰.

Για να επανέλθουμε στην περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού, τελικά οι προσπάθειες για την καθιέρωση νέου δρόμου για το γαλλικό

¹⁰³⁶. Ο.π., f. 12r.

¹⁰³⁷. Ο.π., f. 18v.

¹⁰³⁸. Ο.π., f. 54v. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το κόστος μεταφοράς από τη Θεσσαλονίκη προς τη βόρεια Βαλκανική, την περίοδο αυτή, βλ. D. Anoyatis-Pelé. "Apercu sur le coût du transport terrestre dans les Balkans au XVIIIe siècle (1715-1820)". *Actes du IIe Colloque International d' Histoire, Économies méditerranéennes équilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, Αθήνα 1986, τ. 2, σ. 77-84.

¹⁰³⁹. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 632.

¹⁰⁴⁰. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 84v.

εμπόριο της Ανατολής δεν έφεραν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς πολύ σύντομα το κόστος μεταφοράς παρουσίασε άνοδο¹⁰⁴¹. Εξάλλου, το 1813 η Τεργέστη και οι Ιλλυρικές επαρχίες έπαψαν να αποτελούν τμήμα της γαλλικής αυτοκρατορίας. Το εμπόριο βαμβακιού από τη Σμύρνη συνέχισε να διεξάγεται, όπως και στο παρελθόν δια Θαλάσσης¹⁰⁴². Αλλά και το μακεδονικό βαμβάκι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στις πηγές, ξαναπήρε το φυσικό του δρόμο μέσω θαλάσσης προς την αγορά της Μασσαλίας¹⁰⁴³.

Η μεταφορά από τη θάλασσα μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα διεξαγόταν με ιστιοφόρα μικρής ή μέσης χωρητικότητας 85-160 τόνων¹⁰⁴⁴. Τα είδη των πλοίων, που συνήθως συναντώνται, είναι η μπομπάρδα (bombarde), το μπρίκι (brick) και το ναβίρ (navire), ενώ σπανιότερα γίνεται λόγος για τρία άλλα είδη, την κορβέτα (corvette), την πολάκα (polacre) και τη γολέττα (goelette). Από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε, διαπιστώνεται η υπεροχή των γαλλικών ιστιοφόρων, τα οποία μετέφεραν βαμβάκι κυρίως στη Μασσαλία και σπανιότερα στη Γένοβα και το Λιβόρνο. Τη δεύτερη θέση καταλάμβαναν τα αυστριακά πλοία με προορισμό την Τεργέστη¹⁰⁴⁵.

Την περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού τη μεταφορά από τη Σμύρνη στη Θεσσαλονίκη εκτελούσαν ελληνικά πλοία¹⁰⁴⁶ με οθωμανική

¹⁰⁴¹. Ο.π., τ. 17, f. 329v-330r.

¹⁰⁴². Βλ. Κατσιαρδή-Hering, ό.π., σ. 520.

¹⁰⁴³. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 108.

¹⁰⁴⁴. Η χωρητικότητα των πλοίων δεν αναφέρεται στις πηγές, αλλά συνάγεται έμμεσα από τον τύπο των πλοίων. Για τους τύπους και τη χωρητικότητα των πλοίων που διέσχζαν τη Μεσόγειο από το 18ο αιώνα, βλ. Κρεμμυδάς, Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792), ό.π., σ. 249-250.

¹⁰⁴⁵. Τα στοιχεία προέρχονται από τη γαλλική προξενική αλληλογραφία αυτής της περιόδου (1800-1850).

¹⁰⁴⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 16, f. 107r-109r, 194v· τ. 18, f. 258r. Βλ. και παραπάνω, σ. 137, σημ. 547. Γενικά για τις εισαγωγές και εξαγωγές της Θεσσαλονίκης που πραγματοποιούνταν με ελληνικά πλοία την περίοδο 1810-1824, βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ελληνική ναυτιλία 1776-1835. Οι μηχανισμοί*, Αθήνα 1986, σ. 120-122, 126 και 133-134. Στις αρχές του 19ου αιώνα η ελληνική ναυτιλία έπαιζε το σημαντικότερο ρόλο στην ανατολική Μεσόγειο. Πάνω από τα δύο τρίτα των πλοίων που έπαιρναν μέρος στο διαμετακομιστικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης, ιδίως στον τομέα των εξαγωγών, ήταν ελληνικά. Τη δεύτερη θέση κατείχαν τα αγγλικά πλοία και ακολουθούσαν τα γαλλικά και τα αυστριακά. Η δραστηριότητα του ελληνικού εμπορικού ναυτικού διεκόπη και ο ρόλος του

σημαία, ενώ άλλα με αγγλική σημαία μετέφεραν στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης βαμβάκι από τη Μάλτα, αποθήκη των Άγγλων στη δυτική Μεσόγειο. Ακόμη, ελληνικά πλοία, με οθωμανική ή αγγλική σημαία, μετέφεραν στη Θεσσαλονίκη βαμβάκι των Άγγλων από τα Ψαρά, ενώ δεν αποκλείεται να ήταν ελληνικά τα πλοία που εκτελούσαν μεταφορές βαμβακιού στη Σύρα και από τους Γάλλους προξένους χαρακτηρίζονται ως αγγλικά, επειδή έφεραν την αγγλική σημαία. Η σημαία δεν υποδηλώνει αναγκαστικά την εθνικότητα της πλοιοκτητικής εταιρείας¹⁰⁴⁷.

Μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1810 ένας μικρός αριθμός αυστριακών πλοίων μετέφερε βαμβάκι από τη Θεσσαλονίκη στην Τεργέστη και το Λιβόρνο, ενώ μεγαλύτερη ήταν η κίνηση γαλλικών πλοίων που φόρτωναν στο Τσάγεζι, την Καβάλα ή τη Θεσσαλονίκη με προορισμό τη Μασσαλία και σπανιότερα την Τεργέστη, το Λιβόρνο και τη Γένοβα¹⁰⁴⁸. Από τη δεκαετία του 1840 πλοία με ρωσική σημαία μετέφεραν βαμβάκι στην Οδησό¹⁰⁴⁹. Ο αριθμός των πλοίων και το εμπόρευμα που μετέφεραν, δεν μπορούν να προσδιοριστούν λόγω της απουσίας των σχετικών πληροφοριών¹⁰⁵⁰.

Αναμφισβήτητα, ο θαλάσσιος δρόμος του εμπορίου βαμβακιού απέκτησε υπεροχή από τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με τα λιμάνια της Μεσογείου με τακτικά ατμοπλοϊκά δρομολόγια.

εκμηδενίστηκε μετά την έκρηξη της Επανάστασης του 1821, οπότε τη θέση του πήραν τα αγγλικά πλοία. Ωστόσο, γύρω στο 1830 το ελληνικό εμπορικό ναυτικό ανέλαβε και πάλι σημαντική δραστηριότητα και μέχρι το 1840 διαδραμάτιζε πρωτεύοντα ρόλο στο εμπόριο της Θεσσαλονίκης. Εξίσου σημαντική υπήρξε η κίνηση των ελληνικών πλοίων στο τέλος της δεκαετίας του 1830 στην Καβάλα (βλ. σχετικά Κ. Βακαλόπουλος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840*, ό.π., σ. 98, 102, 106 και 112. Πρβλ. Α. Παντελοδήμου, *Το γαλλικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη την τελευταία προεπαναστατική περίοδο* (Με βάση υπομνήματα του προξένου E.-M. Cousinégy), Θεσσαλονίκη, χχ., σ. 153). Για την ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας από τα τέλη του 18ου αιώνα βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία τη' και ιθ' αι., ό.π.*, σ. 65-68. Πρβλ. Σ. Μάξιμος, *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1976 (β' έκδοση).

¹⁰⁴⁷. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 18, f. 258r τ. 20, f. 88r, 134r.

¹⁰⁴⁸. Οι πληροφορίες προέρχονται από τη γαλλική προξενική αλληλογραφία αυτής της περιόδου (1820-1840).

¹⁰⁴⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 23, f. 20r, 142r.

¹⁰⁵⁰. Βλ. παραπάνω, σ. 135-139.

Τα πρώτα ατμόπλοια εμφανίστηκαν στην ανατολική Μεσόγειο στη δεκαετία του 1830, όταν η αύξηση του όγκου των ανταλλαγών πρώτων υλών με βιομηχανικά προϊόντα, στις χώρες της Εγγύς Ανατολής, επέβαλε τη χρήση συντομότερων δρόμων και ταχύτερων μέσων μεταφοράς¹⁰⁵¹. Η γενίκευση της ατμοκίνητης μηχανής και η δυναμική παρουσία της ατμοπλοΐας στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, την περίοδο 1860-1880, παραμέρισε τα ιστιοφόρα. Χαρακτηριστικά είναι όσα αναφέρει για το θέμα αυτό το Σεπτέμβριο του 1863 ο Γάλλος πρόξενος M. de Rouchafra: "Αν τα ατμόπλοιά μας παρουσιάζουν δραστήρια κίνηση, δεν συμβαίνει το ίδιο με το εμπορικό μας ναυτικό. Μόνο οκτώ γαλλικά πλοία έχουν εμφανιστεί στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης από την αρχή του έτους. Ο ανταγωνισμός των εταιρειών "Messageries Impériales" και "Marc Fraissinet", προκαλώντας μεγάλη πτώση των ναύλων, έπληξε τα ιστιοφόρα μας· τα τελευταία δεν μπορούν να προσφέρουν στους εμπόρους τα πλεονεκτήματα των ατμόπλοιων"¹⁰⁵².

Η πρώτη ατμοπλοϊκή γραμμή, που συνέδεσε το λιμάνι της Θεσσαλονίκης με το λιμάνι της Τεργέστης, εγκαινιάστηκε το 1838 από την αυστριακή εταιρεία "Lloyd" με ένα πλοίο την εβδομάδα¹⁰⁵³. Το 1842, σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο Ch. Blunt, τα πλοία της εκτελούσαν το δρομολόγιο Θεσσαλονίκη-Βόλος-Πειραιάς-Σύρα-Κέρκυρα-Τεργέστη και άλλα λιμάνια της Αδριατικής¹⁰⁵⁴. Από το 1855 η "Lloyd" εκτελούσε δρομολόγιο και προς την Καβάλα. Χάρη στη δραστηριότητα της αυστριακής ατμοπλοΐας, που κατείχε την πρώτη θέση στη Θεσσαλονίκη, το εμπόριο της Αυστρίας από τη δεκαετία του 1840 παρουσίασε σημαντική άνοδο¹⁰⁵⁵.

1051. Βλ. Bailey, *The economics of british foreign policy*, ό.π., σ. 452. Το 19ο αιώνα και ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 η βελτίωση των μέσων μεταφοράς ενθάρρυνε τον ανταγωνισμό μεταξύ των θαλάσσιων και ηπειρωτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων για την κατάκτηση νέων αγορών στη Βόρεια Αφρική, τη Μέση Ανατολή και τα Βαλκάνια (βλ. Djordjevic, *The Balkans and the Mediterranean in the nineteenth century*, ό.π., σ. 15).

1052. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 102r. Για τα πλεονεκτήματα των ατμόπλοιων βλ. Bailey, ό.π., σ. 452.

1053. Σημαντικές πληροφορίες για τη δημιουργία της αυστριακής ναυτιλιακής εταιρείας "Lloyd", το 1833, και τις πρώτες γραμμές που εγκαινίασε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, βλ. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, ό.π., σ. 431-433· Djordjevic, ό.π., σ. 15· Mehlan, *Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια*, ό.π., σ. 387.

1054. ΡΡΑΡ 72 (1883), σ. 97.

1055. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 282v.

Από τη δεκαετία του 1860 η "Lloyd" διεκδικούσε τον αποκλειστικό ρόλο στη μεταφορά βαμβακιού με προορισμό την Κεντρική Ευρώπη. Την ίδια περίοδο τα οικονομικά συμφέροντα της Γαλλίας στον τομέα της μεταφοράς βαμβακιού εξυπηρετούσαν οι εταιρείες "Messageries Impériales" και "Marc Fraissinet et Fils", οι οποίες προσέγγιζαν επίσης στα ιταλικά λιμάνια και κυρίως στο λιμάνι της Γένοβας. Έχοντας την έδρα τους στη Μασσαλία, συνέδεσαν το λιμάνι της με το λιμάνι της Θεσσαλονίκης η πρώτη το 1853, με τη γραμμή Κωνσταντινούπολης-Μασσαλίας, εκτελώντας δύο δρομολόγια το μήνα, και η δεύτερη δέκα χρόνια αργότερα με ένα πλοίο εβδομαδιαίως¹⁰⁵⁶.

Την ίδια δεκαετία, και ειδικά από το 1863, η μεγάλη εξαγωγική δραστηριότητα που σημειώθηκε στον τομέα του βαμβακιού και των δημητριακών προς τη Μασσαλία, υποχρέωσε την εταιρεία "Messageries Impériales" να αυξήσει τον αριθμό των δρομολογίων της προς τη Θεσσαλονίκη από δύο σε τρία το μήνα. Την ίδια εποχή η αυστριακή "Lloyd" εκτελούσε μόνο δύο δρομολόγια το μήνα¹⁰⁵⁷. Από το Μάρτιο της ίδιας χρονιάς στον έντονο συναγωνισμό των τριών εταιρειών συμμετείχε και η αιγυπτιακή εταιρεία "Bazin", η οποία, εκτελώντας τη γραμμή Μασσαλίας-Κωνσταντινούπολης, στάθμευε στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με τον πρόξενο M. de Rouchafra, η γραμμή αυτή έβλαπτε τα συμφέροντα της Μασσαλιώτικης εταιρείας "Messageries"¹⁰⁵⁸. Ο ίδιος αναφέρει ότι ο ανταγωνισμός των ατμοπλοϊκών εταιρειών στη Θεσσαλονίκη είχε ως αποτέλεσμα την πτώση των ναύλων από 30-35 φράγκα τα 100 χιλιόγραμμα στα 15 φράγκα¹⁰⁵⁹. Από το άλλο μέρος, οι ναύλοι των ιστιοφόρων κυμαίνονταν στα 10-15 φράγκα τα 100 χιλιόγραμμα¹⁰⁶⁰.

Η μεγάλη αύξηση των εξαγωγών βαμβακιού, αλλά και άλλων μακεδονικών αγροτικών προϊόντων, καθώς, επίσης, των εισαγωγών με γαλλική προέλευση υποχρέωσαν την εταιρεία "Messageries Impériales" από

¹⁰⁵⁶. Ο.π. Η πρώτη από τις δύο γαλλικές ναυτιλιακές εταιρείες οργανώθηκε το 1836 και έφερε την ονομασία "Messageries Maritimes". Πολύ αργότερα μετονομάστηκε σε "Messageries Impériales" και άρχισε να χρηματοδοτείται από το κράτος, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 επανήλθε στην προηγούμενη ονομασία. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ίδρυση και τη λειτουργία της βλ. Ubicini, ό.π., σ. 434-435.

¹⁰⁵⁷. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 110v.

¹⁰⁵⁸. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 75r-v.

¹⁰⁵⁹. Ο.π., f. 77v.

¹⁰⁶⁰. Βλ. Michoff, ό.π., σ. 547.

τον Αύγουστο του 1864 να προσθέσει ένα ακόμη εβδομαδιαίο δρομολόγιο μεταξύ Μασσαλίας-Κωνσταντινούπολης, ανάλογο προς εκείνο της εταιρείας "Marc Fraissinet", τα πλοία της οποίας στάθμευαν στη Θεσσαλονίκη τόσο κατά την έλευση όσο και κατά την επιστροφή¹⁰⁶¹. Η τελευταία, της οποίας τα πλοία κατέπλεαν στο λιμάνι κάθε είκοσι ημέρες, αποφάσισε να δημιουργήσει μία δεύτερη γραμμή με ένα πλοίο κάθε δέκα ημέρες. Για το λόγο αυτό παρήγγειλε δύο ατμόπλοια μεγάλης χωρητικότητας σε ναυπηγική εταιρεία της Αγγλίας, με τον όρο να παραδοθούν μέχρι το τέλος του 1864. Ωστόσο, οι εργασίες κατασκευής δεν ολοκληρώθηκαν την προγραμματισμένη ημερομηνία και η νέα γραμμή δεν κατάφερε να λειτουργήσει πριν από το τέλος Φεβρουαρίου του 1865, με συνέπεια η εταιρεία να στερηθεί σημαντικά κέρδη¹⁰⁶². Τα πλοία της εταιρείας "Fraissinet" αναχωρούσαν κάθε Τετάρτη από τη Μασσαλία και κατέπλεαν στη Θεσσαλονίκη το Σάββατο. Οι ενδιάμεσοι σταθμοί ήταν η Γένοβα, το Λιβόρνο, η Νεάπολη, ο Πειραιάς και ο Βόλος. Ένα δεύτερο πλοίο της ίδιας εταιρείας άφηνε τη Θεσσαλονίκη κάθε Σάββατο και έφτανε στην Κωνσταντινούπολη τη Δευτέρα, αφού περνούσε από το Ροδόστο και τα Δαρδανέλλια¹⁰⁶³.

Στα τέλη του 1865 μία ακόμη ατμοπλοϊκή εταιρεία, η ιταλική "Frinacria", με έδρα το Παλέρμο, εκτελούσε το δρομολόγιο Μασσαλία-ιταλικά λιμάνια-Θεσσαλονίκη-Σμύρνη μεταφέροντας βαμβάκι¹⁰⁶⁴. Πάντως, τόσο τη χρονιά αυτή όσο και την επόμενη, παρατηρήθηκε έντονος συναγωνισμός μεταξύ των πλοίων των εταιρειών "Messageries Impériales", "Fraissinet" και "Lloyd", ενώ κατέπλευσαν στο λιμάνι μόνο τρία ή τέσσερα αγγλικά και ιταλικά ατμόπλοια την περίοδο Οκτωβρίου-Μαΐου¹⁰⁶⁵. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1866 οι ναύλοι για μπάλες πρέσσας 100 χιλιογράμμων, με προορισμό τη Μασσαλία, ήταν 13-15 φράγκα, ενώ για τη Γένοβα ανέρχονταν

1061. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 147v.

1062. Ό.π., f. 165v. Γενικά για την κίνηση των πλοίων το 1864 στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, ο Άγγλος πρόξενος R. Wilkinson αναφέρει ότι κατέπλεαν ή απέπλεαν βρετανικά, γαλλικά, αυστριακά, ιταλικά, ρωσικά, ελληνικά και τουρκικά πλοία. Την υπεροχή είχαν τα τουρκικά, ακολουθούσαν τα ελληνικά, γαλλικά, αυστριακά, βρετανικά, ιταλικά και ρωσικά πλοία (ΡΡΑΡ 69 (1866), σ. 64).

1063. Nachrichten 9 (1876), σ. 344.

1064. ΡΡΑΡ 70 (1866), σ. 349. Η "Frinacria" στη δεκαετία του 1880 μετονομάστηκε σε "Fiorio e Rubatino".

1065. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 242r-v.

σε 17-18 φράγκα¹⁰⁶⁶. Μέχρι το Φεβρουάριο του 1867 οι ναύλοι των ατμόπλοιων συνέχισαν να κυμαίνονται στα 15 φράγκα τα 100 χιλιόγραμμα για τη Μασσαλία και 17 φράγκα για τη Γένοβα· τους επόμενους μήνες έπεσαν στα 5 φράγκα τα 100 χιλιόγραμμα για τη Μασσαλία και 7-8 φράγκα για τη Γένοβα εξαιτίας του μεγάλου συναγωνισμού και της μείωσης των φορτίων¹⁰⁶⁷.

Σημαντική εξέλιξη στον τομέα της μεταφοράς μακεδονικού βαμβακιού στην Ευρώπη αποτέλεσε το γεγονός ότι από το 1869 το βαμβάκι της ευρύτερης περιοχής της Ανατολής με προορισμό την Αγγλία μεταφερόταν στο Λονδίνο με ατμόπλοια μεγάλης χωρητικότητας της εταιρείας Παπαγιάννη, η οποία είχε την έδρα της στο Λίβερπουλ. Η εταιρεία Παπαγιάννη, συνδέοντας τη Θεσσαλονίκη με το Λονδίνο, έλυσε ένα μακροχρόνιο πρόβλημα και έδωσε τη δυνατότητα στην αγγλική εμπορική κοινότητα της πόλης για άμεση επικοινωνία με την Αγγλία. Έως τότε, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η μεταφορά βαμβακιού στη χώρα αυτή πραγματοποιούνταν μέσω Μασσαλίας, Γένοβας και Τεργέστης¹⁰⁶⁸. Η εταιρεία Παπαγιάννη εκτελούσε το δρομολόγιο Λονδίνο-Μάλτα-Σύρα-Σμύρνη-Θεσσαλονίκη-Δαρδανέλλια-Κωνσταντινούπολη και αντίστροφα κάθε τρεις εβδομάδες¹⁰⁶⁹.

Για να περάσουμε στην επόμενη δεκαετία, αμέσως μετά την έναρξη του γαλλογερμανικού πολέμου το 1870, η ναυτιλιακή εταιρεία "Messageries Impériales" κατήργησε το σταθμό της Θεσσαλονίκης στο δρομολόγιο Μασσαλίας-Κωνσταντινούπολης και εξουσιοδότησε το τοπικό της πρακτορείο να συνάψει συμφωνία με την αυτοκρατορική οθωμανική εταιρεία "Azizié", η οποία εκτελούσε το δρομολόγιο Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη για τη μεταφορά εμπορευμάτων από τη Θεσσαλονίκη στη Μασσαλία με ενδιάμεσο σταθμό την Κωνσταντινούπολη. Αντίθετα, η εταιρεία "Marc Fraissinet" συνέχισε τα δρομολόγιά της σε όλη τη διάρκεια της κρίσης¹⁰⁷⁰.

Την ίδια δεκαετία, από την Καβάλα το μεγαλύτερο όγκο βαμβακιού διακινούσε η αυστρουγγρική εταιρεία "Lloyd", η οποία προσέγγιζε στο λιμάνι από το 1855¹⁰⁷¹. Τα πλοία της στάθμευαν στην Καβάλα δύο φορές το

1066. Ο.π., f. 271v.

1067. Ο.π., f. 283r-v.

1068. ΡΡΑΡ 65 (1871), σ. 541-542.

1069. Nachrichten 9 (1876), σ. 344.

1070. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 26, f. 235r.

1071. Ο.π., τ. 27, f. 282v.

μήνα, πραγματοποιώντας τη γραμμή Τεργέστης-Κωνσταντινούπολης· οι άλλοι σταθμοί του δρομολογίου ήταν η Σύρα, ο Βόλος, η Θεσσαλονίκη, το Πόρτο Λάγος, η Αλεξανδρούπολη και τα Δαρδανέλλια¹⁰⁷². Μέχρι το 1873 καμία γαλλική εταιρεία δεν είχε συνδέσει το λιμάνι της Καβάλας με τη Μασσαλία· το βαμβάκι με προορισμό τη Γαλλία μεταφερόταν στα Δαρδανέλλια, για να παραληφθεί από τα πλοία που κινούνταν προς τη Μασσαλία. Για πρώτη φορά το 1873 η γαλλική εταιρεία "Messageries Maritimes" εγκαινίασε ένα εβδομαδιαίο δρομολόγιο μεταξύ Καβάλας και Μασσαλίας. Έτσι, όλα σχεδόν τα εξαγόμενα προϊόντα της χώρας μεταφέρονταν με πλοία των εταιρειών "Messageries Maritimes" και "Lloyd", οι οποίες έστελναν στην Καβάλα τέσσερα πλοία το μήνα.¹⁰⁷³ Πάντως, οι εξαγωγές βαμβακιού και κυρίως καπνού, των οποίων το μεγαλύτερο μέρος διόχετευόταν στην Αγγλία με πλοία της αυστριακής "Lloyd", την περίοδο 1873-1875 πραγματοποιούνταν μέσω Μασσαλίας με μικρότερο κόστος¹⁰⁷⁴. Συγκεκριμένα το 1873, για το οποίο διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, οι ναύλοι των πλοίων των εταιρειών "Messageries Maritimes" και "Marc Fraissinet" ήταν 60 και 45 φράγκα ο τόνος¹⁰⁷⁵.

Η άμεση επικοινωνία της Καβάλας με τη Μασσαλία διεκόπη στα τέλη του 1875, όταν η εταιρεία "Messageries Maritimes" κατήργησε τη γραμμή της Θεσσαλίας. Το γεγονός αυτό, σχεδόν αμέσως μετά την κατάργηση της προαιρετικής γραμμής που εξυπηρετούσε το γειτονικό λιμάνι του Πόρτο-Λάγος, προκάλεσε σοβαρό πλήγμα στους εμπόρους της Καβάλας. Στο εξής, για να εισάγουν αποικιακά είδη ή άλλα εμπορεύματα, αλλά και για να εξάγουν τα ντόπια αγροτικά προϊόντα, ήταν υποχρεωμένοι να απευθύνονται σε άλλα εμπορικά κέντρα, όπως την Κωνσταντινούπολη, την Τεργέστη και τη Βενετία¹⁰⁷⁶.

Την επόμενη δεκαετία η επικοινωνία της Καβάλας με τη Μασσαλία πραγματοποιούνταν έμμεσα δύο φορές το μήνα με πλοία της εταιρείας "Messageries Maritimes", τα οποία εκτελούσαν το δρομολόγιο Θεσσαλονίκη-Κωνσταντινούπολη και στάθμευαν στο λιμάνι της τόσο κατά την έλευσή τους

¹⁰⁷². Nachrichten 5 (1874), σ. 344-345.

¹⁰⁷³. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 195r-v.

¹⁰⁷⁴. Ό.π., f. 195r.

¹⁰⁷⁵. ΡΡΑΡ 67 (1874), σ. 946.

¹⁰⁷⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 281r-v.

όσο και κατά την επιστροφή¹⁰⁷⁷. Ουσιαστικά την περίοδο αυτή η Καβάλα και το Τσάγεζι εξυπηρετούνταν από την αυστριακή "Lloyd"¹⁰⁷⁸. Στα μέσα της δεκαετίας τα πλοία της "Lloyd" προσέγγιζαν στο Τσάγεζι δύο φορές το μήνα, ενώ στην Καβάλα συνέχισαν να καταπλέουν τέσσερεις φορές¹⁰⁷⁹. Έτσι ο μεγαλύτερος όγκος των εξαγωγών βαμβακιού των Σερρών και της Δράμιας διακινούνταν με την αυτρο-ουγγρική σημαία· ακολουθούσε η γαλλική, ενώ η αγγλική βρισκόταν πολύ χαμηλά. Το 1886 διακινήθηκαν από την Καβάλα 2.983 καντάρια (168,265 τόνοι) με αυτρο-ουγγρική σημαία, 1.550 καντάρια (87,432 τόνοι) με γαλλική και 250 καντάρια (14,102 τόνοι) με αγγλική σημαία¹⁰⁸⁰. Την επόμενη χρονιά διακινήθηκαν 3.000 καντάρια (169,224 τόνοι) με πλοία αυτρο-ουγγρικής σημαίας και 2.000 καντάρια (112,816 τόνοι) με πλοία γαλλικής σημαίας, συνολικά 5.000 καντάρια (282,040 τόνοι) αξίας 200.000 φιορινιών¹⁰⁸¹, ενώ το 1888 6.435 καντάρια (362,985 τόνοι) και 900 καντάρια (50,767 τόνοι) αντίστοιχα¹⁰⁸². Το 1889 η μεταφορά με την αυτρο-ουγγρική σημαία ανέβηκε στα 6.476 καντάρια (365,298 τόνους), ενώ με τη γαλλική ήταν μόνο 1.000 καντάρια (56,408 τόνοι). Την ίδια χρονιά διακινήθηκαν ακόμη 1.500 καντάρια (84,612 τόνοι) με πλοία που έφεραν την οθωμανική σημαία¹⁰⁸³.

Στη δεκαετία του 1880 εξαιρετικά μεγάλη ανάπτυξη σημείωσε ο τομέας της ναυσιπλοΐας στη Θεσσαλονίκη. Την περίοδο αυτή προσέγγιζαν στο λιμάνι και κάλυπταν τις ανάγκες του εξωτερικού της εμπορίου τα πλοία οκτώ ατμοπλοϊκών εταιρειών¹⁰⁸⁴. Από 622 ατμόπλοια, που κατέπλευσαν ή

1077. *Ο.π.*, τ. 29, f. 174r.

1078. *Ο.π.*, f. 75r.

1079. *Ο.π.*

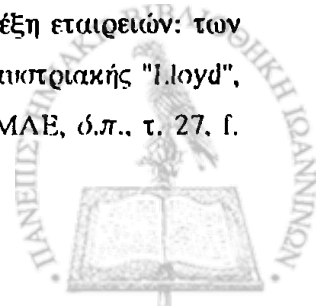
1080. *Nachrichten* 34 (1887), σ. 519.

1081. *Ο.π.*, 36 (1888), σ. 614.

1082. *Ο.π.*, 39 (1889), σ. 384.

1083. *Ο.π.*, 41 (1890), σ. 342.

1084. Πρόκειται για τις γαλλικές εταιρείες "Marc Fraissinet" και "Messageries Maritimes", την αυστριακή "Lloyd", μία ελληνική εταιρεία, της οποίας η επωνυμία δεν είναι γνωστή, την τουρκική Κουρτζή (Kourdgi), την ιταλική "Florio e Rubatino" και τις αγγλικές "Bell's Asia minor" και "Jolly" (*ΑΜΑΕ*, *ό.π.*, f. 174r-v). Στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας εκτελούσαν τακτικά δρομολόγια τα πλοία έξι εταιρειών: των γαλλικών "Messageries" και "Fraissinet", της ιταλικής "Frinacria", της αυστριακής "Lloyd", της οθωμανικής εταιρείας "Azizié" και της αιγυπτιακής "Khédivié" (*ΑΜΑΕ*, *ό.π.*, τ. 27, f.

απέπλευσαν το 1880, το 1889 και το 1890 έφτασαν στον αριθμό των 1.254 και 1.354 αντίστοιχα¹⁰⁸⁵. Προηγούνταν τα αυστριακά πλοία, ενώ τη δεύτερη θέση κατείχαν τα γαλλικά. Ακολουθούσαν τα γερμανικά και τελευταία έρχονταν τα ιταλικά και τα ρωσικά¹⁰⁸⁶. Στον τομέα των μεταφορών του βαμβακιού κυριαρχούσαν η αυστριακή "Lloyd", η ιταλική "Florio e Rubatino" και οι γαλλικές "Marc Fraissinet" και "Messageries Maritimes". Στοιχεία για τη δραστηριότητα των εταιρειών αυτών διαθέτουμε μόνο για το 1882, όταν την πρώτη θέση, όσον αφορά τον όγκο του μεταφερόμενου βαμβακιού, κατέλαβε η εταιρεία " Marc Fraissinet", με 3.187 καντάρια (179,772 τόνους) βαμβακιού. Δεύτερη ήταν η εταιρεία "Messageries Maritimes" με 3.040 καντάρια (171,480 τόνους), ενώ η εταιρεία "Florio e Rubatino" μετέφερε συνολικά 2.492 καντάρια (140,568 τόνους) και η "Lloyd" μόνο 996 καντάρια (56,182 τόνους) βαμβακιού¹⁰⁸⁷.

Από τα μέσα της δεκαετίας, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, άρχισε η διακίνηση βαμβακιού με το σιδηρόδρομο¹⁰⁸⁸. Η σύνδεση της τουρκικής και σερβικής γραμμής, το 1888, άνοιξε τη Μακεδονία στους σιδηροδρόμους της Αυστρίας και της Ουγγαρίας και αναζωπύρωσε τη μεταφορά από την ξηρά¹⁰⁸⁹. Αν και τα κόμιστρα στη δεκαετία του 1880 ήταν εξαιρετικά υψηλά¹⁰⁹⁰, σε ορισμένες περιπτώσεις οι έμποροι προτιμούσαν το σιδηρόδρομο, γιατί εξασφάλιζε την άμεση παραλαβή του εμπορεύματος και τους απάλλαξε από τις τεράστιες δυσκολίες της φόρτωσης και εκφόρτωσης στο λιμάνι¹⁰⁹¹. Ωστόσο, το βαμβάκι που μεταφερόταν με το σιδηρόδρομο προοριζόταν για τα ντόπια νηματουργεία. Οι ποσότητες που μεταφέρονταν στη Σερβία ή τη Βουλγαρία μαζί με νήματα ήταν ασήμαντες¹⁰⁹².

Ας σημειωθεί ότι το κόστος μεταφοράς από τη Θεσσαλονίκη μέχρι το Βελιγράδι ανερχόταν, ανάλογα με την κατηγορία στην οποία ανήκαν τα

100r).

1085. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 185v-186r.

1086. Nachrichten 34 (1887), σ. 514.

1087. Ό.π., 25 (1883), σ. 247.

1088. Βλ. παραπάνω, σ. 192-194.

1089. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 186r-v.

1090. Ό.π., f. 187r. Βλ. και Gounaris, Steam over Macedonia, 1870-1912, ό.π., σ. 74-76.

1091. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 189r.

1092. Βλ. παραπάνω, σ. 194.

εμπορεύματα, σε 75-134 φράγκα ο τόνος, δηλαδή 750-1.340 φράγκα το βαγόνι, για μία διαδρομή 708 χιλιομέτρων. Μείωση των κομίστρων έγινε το 1888 και ακολούθησε μία δεύτερη το 1892. Όμως, και μετά τη μείωση αυτή οι μεταφορές με το σιδηρόδρομο, μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα, ήταν εξαιρετικά δαπανηρές, αφού οι ξένες εταιρείες, που ανέλαβαν την κατασκευή του δικτύου και εξασφάλισαν την εκμετάλλευσή του, ήταν αναγκασμένες να διατηρήσουν το ύψος των κομίστρων σε υψηλά επίπεδα. Εξάλλου, πρέπει να διευκρινιστεί ότι η μείωση των τιμολογίων για τις μεταφορές που πραγματοποιούνταν από τη Θεσσαλονίκη προς τη Νις και το Βελιγράδι, ήταν προσωρινή και δεν ίσχυε παρά για φορτία 1.000 χιλιογράμμων και άνω¹⁰⁹³.

Όσον αφορά τις θαλάσσιες μεταφορές, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στη δεκαετία του 1890 δεν σημειώθηκε καμία ουσιαστική αλλαγή στον τομέα του βαμβακιού. Αξίζει, όμως, να σημειώσουμε ότι από τις αρχές της δεκαετίας δώδεκα τακτικές ατμοπλοϊκές γραμμές, τις οποίες εκτελούσαν τα πλοία ισάριθμων εταιρειών, συνέδεαν τη Θεσσαλονίκη με όλα τα λιμάνια της Ανατολής και της Μαύρης Θάλασσας, τη μεσογειακή Ρωσία, την Ελλάδα και τα κυριότερα νησιά του Αρχιπελάγους, την Αυστρία, την Ιταλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία, το Βέλγιο και την Ολλανδία¹⁰⁹⁴. Αξιοσημείωτο είναι, ακόμη, το γεγονός ότι από το 1897 άρχισε η προγραμματισμένη από χρόνια κατασκευή έργων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Οι εργασίες, οι οποίες περιελάμβαναν την κατασκευή προκυμαίας, κυματοθραύστη, μόλου και φάρων, προχώρησαν αρχικά με βραδύ ρυθμό, για να ενταθούν γύρω στο 1899 και να περατωθούν στα 1903-1904¹⁰⁹⁵. Με την αναμόρφωση των υπηρεσιών του τελωνείου, το 1905, και τη σύνδεση του λιμανιού με το σταθμό των Σιδηροδρόμων, το 1909, είχε επιτελεστεί ένα σημαντικό έργο, το οποίο άλλαξε θεαματικά τη μέχρι τότε κατάσταση. Η Θεσσαλονίκη είχε πλέον όλες τις προϋποθέσεις για την εποχή να υποσκελίσει άλλα παραδοσιακά διαμετακομιστικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και να συγκεντρώσει τη μεγαλύτερη, μετά την

¹⁰⁹³. Ο.π., f. 187r-v

¹⁰⁹⁴. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 218v-219v· Djordjevic, *The Balkans and the Mediterranean in the Nineteenth Century*, ό.π., σ. 14-15.

¹⁰⁹⁵. ΡΡΑΡ 99 (1898), σ. 319· Nachrichten 62 (1896), σ. 115· 74 (1900), σ. 368. Για το ίδιο θέμα βλ. Β. Γούναρης, "Η Οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου", *Συμπόσιο, "Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988"*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 133.

Κωνσταντινούπολη, κίνηση των επαρχιών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας¹⁰⁹⁶.

Για να επανέλθουμε στη διακίνηση του βαμβακιού, την περίοδο 1900-1913 δεν γνωρίζουμε αν μεταφέρθηκε βαμβάκι από το σιδηροδρομικό σταθμό της Θεσσαλονίκης με προορισμό το εξωτερικό. Τα στοιχεία που διαθέτουμε αναφέρονται μόνο στις εξαγωγές από τη θάλασσα και παρατίθενται σε προηγούμενο κεφάλαιο¹⁰⁹⁷. Συνεκτιμώντας, ωστόσο, το γεγονός ότι την περίοδο αυτή ο όγκος των εξαγωγών από τη θάλασσα ακολουθεί φθίνουσα πορεία, ενώ παράλληλα αυξάνεται ο όγκος των εισαγωγών, και ότι η εγχώρια παραγωγή βαμβακιού χρησιμοποιείται στα ντόπια νηματοουργεία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, αν οι εξαγωγές μακεδονικού βαμβακιού από την ξηρά δεν σταμάτησαν τελείως, τουλάχιστον περιορίστηκαν σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Ο γενικός πρόξενος της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη, J. Morgan, αναφέρει χαρακτηριστικά: "Βαμβάκι παράγεται στην περιοχή των Σερρών. Η ετήσια παραγωγή είναι περίπου 3.000 μετρικοί τόνοι και χρησιμοποιείται στα ντόπια εργοστάσια βαμβακιού της Νάουσας, Βέροιας και Βοδενών", όπου μεταφέρεται σιδηροδρομικώς, αφού, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, τα εργοστάσια αυτά βρίσκονται πολύ κοντά στους σταθμούς της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου¹⁰⁹⁸.

1096. Ο.π.

1097. Βλ. παραπάνω, σ. 191-192.

1098. ΡΡΑΡ 73 (1914-16), σ. 22.

ΕΒΡΑΙΑΙΟΙ

ΕΚΚΟΚΙΣΤΕΜΟΣ

ΚΑΙ ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΝ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ ΙΣΟΥ ΜΕΤΑ
ΟΤΙ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Ο ΕΒΡΑΙΟΣ ΤΟΝ ΙΣΟΥΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΝ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ ΙΣΟΥ ΜΕΤΑ
ΟΤΙ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ

Η ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ

Ο ΕΒΡΑΙΟΣ ΤΟΝ ΙΣΟΥΝ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΝ ΕΠΟΙΗΣΑΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ ΙΣΟΥ ΜΕΤΑ
ΟΤΙ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΕΚΚΟΚΚΙΣΜΟΣ

Παραδοσιακός τρόπος καθαρισμού (από τα τέλη του 18ου αιώνα έως τη δεκαετία του 1860)

Ο εκκοκκισμός ήταν το πρώτο στάδιο επεξεργασίας του βαμβακιού. Τα άλλα δύο, στα οποία θα αναφερθούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ήταν η κατασκευή νήματος και υφάσματος.

Ο εκκοκκισμός περιελάμβανε την εξαγωγή του βαμβακιού από την κάψα και την αφαίρεση του σπόρου, μία εξαιρετικά επίπονη και χρονοβόρα διαδικασία, καθώς την περίοδο αυτή η χρήση εκκοκκιστικών μηχανών ήταν άγνωστη στους παραγωγούς της Μακεδονίας. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1860 πραγματοποιούνταν από τους ίδιους τους καλλιεργητές των βαμβακοφυτειών. Επαγγελματίες εκκοκκιστές δεν αναφέρονται στις πηγές. Τα μέσα που χρησιμοποιούσαν ήταν πρωτόγονα: ένας ξύλινος κύλινδρος για την αφαίρεση των σπόρων και ένα κόσκινο από καλάμι για την απομάκρυνση των υπολειμμάτων και των ξένων αντικειμένων. Η εργασία αυτή διαρκούσε ολόκληρο το χειμώνα και πραγματοποιούνταν σε χώρους ειδικά διαμορφωμένους, μέσα στο σπίτι ή την ύπαιθρο, με τη συμμετοχή όλων των μελών της οικογένειας, από τα παιδιά των 7-8 ετών μέχρι τους γέροντες. Τον πυρετό που δημιουργούσε η κινητοποίηση της οικογένειας στην περίοδο του εκκοκκισμού, περιγράφει με ιδιαίτερη έμφαση ο περιηγητής Cousinéry : "Από τις τέσσερεις το πρωί όλη η οικογένεια βρίσκεται στο πόδι. Οι άντρες κυλάνε τα κελύφη σε ένα μεγάλο τύμπανο από ιτιά, για να απομακρύνουν τα κομμάτια από τα ξερά φύλλα που κόλλησε ο αέρας, όταν ακόμη βρίσκονταν πάνω στο φυτό. Στη συνέχεια τα παιδιά βγάζουν το βαμβάκι από το κέλυφος,

ενώ οι γυναίκες αφαιρούν το σπόρο με τη βοήθεια ενός μικρού κυλίνδρου, που κριτούν και περιστρέφουν στα γόνατά τους"¹⁰⁹⁹.

Από την περιγραφή αυτή είναι φανερή η συμβολή των γυναικών, οι οποίες έκαναν αισθητή την παρουσία τους στα χωράφια και το σπίτι. Αξιοσημείωτη, όμως, είναι και η συμμετοχή παιδιών ηλικίας άνω των επτά ετών, καθώς και των γερόντων που ήταν ικανοί για εργασία. Στη διευρυμένη οικογένεια του 19ου αιώνα τα μέλη της, ανάλογα με την ηλικία τους και το φύλο, είχαν ένα συγκεκριμένο ρόλο στην παραγωγή· αυτό συνέβαλε σημαντικά στη συνοχή και την ευημερία της¹¹⁰⁰. Η συμμετοχή των παιδιών στην παραγωγή οφείλεται στο γεγονός ότι στην αγροτική κοινωνία η ενσωμάτωσή τους στον κόσμο των ενηλίκων πραγματοποιούνταν πολύ νωρίς. Ο ρόλος που επιφύλασσε η μορφή της διευρυμένης οικογένειας, τόσο για τα αγόρια όσο και τα κορίτσια, προσδιόριζε το είδος και την έκταση της συμμετοχής τους σε συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες που ασκούσε η οικογενειακή μονάδα, στην οποία ανήκαν¹¹⁰¹. Ο ρόλος των γυναικών και των παιδιών στις επαγγελματικές δραστηριότητες της οικογένειας, όπως σε όλες τις προβιομηχανικές κοινωνίες, υπήρξε σημαντικός ιδιαίτερα σε επαγγέλματα όπως των κατασκευαστών νήματος και υφασμάτων που η κατασκευή τους ήταν οικιακή¹¹⁰². Στη Μακεδονία ο αριθμός των τεχνιτών που ασχολούνταν ως μισθωτοί στις μικροβιοτεχνίες, ήταν πολύ μικρός, όπως διαπιστώνεται από στοιχεία σχετικά με τη Θεσσαλονίκη στα μέσα της δεκαετίας του 1830¹¹⁰³.

Ο εκκοκκισμός του βαμβακιού με τον τρόπο που αναφέρθηκε ήταν ατελής. Το γεγονός αυτό είχε σοβαρές επιπτώσεις στην ποσότητα του καθαρού προϊόντος, κυρίως, όμως, στην ποιότητα και τη διαμόρφωση των τιμών

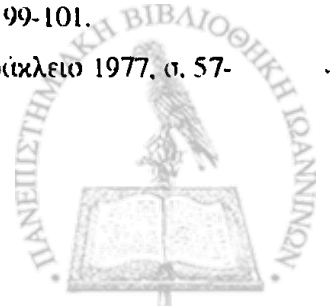
¹⁰⁹⁹. Βλ. Cousinégy, *Voyage dans la Macédoine*, ό.π., τ. 1, σ. 162-163. Ακόμη, Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 57 και στο υπόμνημα του ίδιου, ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 114r. Πρβλ. Michoff, ό.π., σ. 327.

¹¹⁰⁰. ΡΡΑΡ 67 (1870), σ. 851-852 και 854.

¹¹⁰¹. Βλ. Κ. Μπάδα-Τσομώκου, "Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής-νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο", *Δωδώνη*, (παράρτημα), Ιωάννινα 1993, σ. 40-42, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁰². Βλ. Carlo Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, εκδ. Θεμέλιο, (Αθήνα) 1988, σ. 99-101.

¹¹⁰³. Βλ. Βασ. Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, Ηράκλειο 1977, σ. 57-59 και 171.

πώλησης στις αγορές του εξωτερικού¹¹⁰⁴. Παρόλα αυτά, τόσο οι καλλιεργητές όσο και οι κάτοχοι των βαμβακοφυτειών αδυνατούσαν να χρησιμοποιήσουν σύγχρονες μεθόδους και μηχανικά μέσα καθαρισμού. Οι πρώτοι λόγω της εγγενούς αδυναμίας να παρέμβουν στη δομή της παραγωγής, ενώ οι δεύτεροι λόγω αδιαφορίας ή έλλειψης ενημέρωσης. Επιπλέον, έλειπε η εξειδικευμένη γνώση και η διαθεσιμότητα σε οικονομικά μέσα. Η εισαγωγή εκκοκκιστικών μηχανών από το εξωτερικό απαιτούσε μεγάλες δαπάνες, καθώς ο φόρος εισαγωγής καθιστούσε το κόστος ιδιαίτερα υψηλό. Η προσφυγή στο δανεισμό δεν ήταν εύκολη υπόθεση, αφού, όπως αναφέρουν οι πρόξενοι, καλλιεργητές και γαιοκτήμονες υπέφεραν ήδη από προηγούμενα χρέη. Έτσι, μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα το μεγαλύτερο μέρος της μακεδονικής βαμβακοπαραγωγής εκκοκκίζοταν με τους παραδοσιακούς κυλίνδρους, οι οποίοι στοίχιζαν μόνο 5-6 φράγκα. Η αδυναμία των καλλιεργητών να προμηθευτούν σύγχρονες εκκοκκιστικές μηχανές από το εξωτερικό ήταν μία από τις βασικές αιτίες που περιορίζαν την καλλιέργεια της αμερικάνικης ποικιλίας¹¹⁰⁵.

Κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες οι γαιοκτήμονες ασκούσαν αφόρητη πίεση στους καλλιεργητές-κολίγους, τους οποίους απασχολούσαν στα κτήματά τους, προκειμένου να πετύχουν καλύτερα και ταχύτερα αποτελέσματα. Για τους μικροϊδιοκτήτες παραγωγούς οι δυσκολίες στον τομέα αυτό ήταν ακόμη μεγαλύτερες και οι δυνατότητες πιο περιορισμένες. Έτσι, ένα μέρος της παραγωγής κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα διοχετευόταν στο εμπόριο χωρίς να υποστεί την απαιτούμενη επεξεργασία.

Εκμηχάνιση της επεξεργασίας του βαμβακιού. Εκκοκκιστικές μηχανές και εκκοκκιστήρια (αρχές δεκαετίας 1860-1913)

Ποιοτική αλλαγή στην επεξεργασία του βαμβακιού σημειώθηκε στη δεκαετία του 1860, όταν η μεγάλη ανάπτυξη της βαμβακοπαραγωγής επέβαλε τη μαζική επεξεργασία του προϊόντος έξω από τις αγροτικές εγκαταστάσεις. Την πρωτοβουλία για τον εκσινγχρονισμό των μέσων και των μεθόδων εκκοκκισμού είχαν Βρετανοί επιχειρηματίες, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε σε

¹¹⁰⁴. Βλ. παραπάνω, σ. 83.

¹¹⁰⁵. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 23, f. 365v· τ. 24, f. 191r-192r· Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou Tableau statistique*, ό.π., σ. 371-382· Collas, *La Turquie en 1864*, ό.π., σ. 339· Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d' Europe*, Παρίσι 1868, τ. 2, σ. 266-268· Farley, *Modern Turkey*, ό.π., σ. 278-279. Βλ. και παραπάνω, σ. 51-52.

προηγούμενο κεφάλαιο, γύρω στα τέλη της δεκαετίας του 1850 άρχισαν να εκδηλώνουν ενδιαφέρον για το μακεδονικό βαμβάκι¹¹⁰⁶.

Αν και δεν υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες σχετικά με τη χρήση των πρώτων εκκοκκιστικών μηχανών, διαπιστώνεται ότι μετά την έναρξη του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου πρόακτορες αγγλικών εταιρειών βρίσκονταν στη Μακεδονία με σκοπό την εισαγωγή εκκοκκιστικών μηχανών και υδραυλικών πρεσσών¹¹⁰⁷. Η εισαγωγή των πρώτων εκκοκκιστικών μηχανών και υδραυλικών πρεσσών έγινε από την εταιρεία "Charles Todd and agents neill Brothers" του Λονδίνου για λογαριασμό των εμπορικών οίκων των αδελφών Abbot¹¹⁰⁸. Σύμφωνα με τις πηγές, από το 1864 άρχισαν να χρησιμοποιούνται εκκοκκιστικές μηχανές και στη γειτονική Θεσσαλία, στη Λάρισα και το Βόλο¹¹⁰⁹.

Το 1862 οι εκκοκκιστικές μηχανές που χρησιμοποιούνταν στη Μακεδονία, δεν ξεπερνούσαν συνολικά τις 12¹¹¹⁰. Ο αριθμός τους αυξήθηκε σημαντικά τα επόμενα χρόνια λόγω της κατάργησης του φόρου εισαγωγής, η οποία άρχισε να ισχύει από το 1863¹¹¹¹. Ένας πρόσθετος λόγος, που επέβαλε την ευρεία χρήση εκκοκκιστικών μηχανών, ήταν η διάδοση της αμερικάνικης ποικιλίας, η οποία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, απαιτούσε τελειοποιημένα μέσα επεξεργασίας¹¹¹².

Οι πρώτες εκκοκκιστικές μηχανές, οι οποίες ήταν χειροκίνητες με πολύ μικρή απόδοση, τοποθετήθηκαν σε πρόχειρες εγκαταστάσεις στους τόπους παραγωγής. Αργότερα, γύρω στα μέσα της δεκαετίας, συναντώνται και στα εμπορικά κέντρα, όπως τη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες. Περιγραφή των εκκοκκιστικών μηχανών δεν έχουμε στη διάθεσή μας, γνωρίζουμε όμως ότι αντικαταστάθηκαν σταδιακά από άλλες πιο σύγχρονες, ιπποκίνητες ή πετρελαιοκίνητες¹¹¹³.

¹¹⁰⁶. Βλ. παραπάνω, σ. 52-54.

¹¹⁰⁷. F O 195/811, f. 5r, 7r-8r και 44r.

¹¹⁰⁸. Ο.π., f. 245r.

¹¹⁰⁹. Ο.π., f. 319r.

¹¹¹⁰. Βλ. Κ. Βακαλόπουλου, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου, ό.π., σ. 48-49, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹¹¹. Βλ. Issawi, The Economic History of Turkey 1800-1914, ό.π., σ. 240.

¹¹¹². Βλ. παραπάνω, σ. 51-52.

¹¹¹³. Βλ. παρακάτω, σ. 240-241.

Το 1864 έγινε η πρώτη προσπάθεια για την ίδρυση εκκοκκιστηρίου, δηλαδή οργανωμένης μονάδας μηχανικής επεξεργασίας, από βρετανό πράκτορα της εταιρείας βαμβακιού της Μικράς Ασίας. Η συγκεκριμένη εταιρεία, πριν ακόμη εξασφαλίσει την άδεια λειτουργίας της, είχε ξεκινήσει την ανέγερση των εγκαταστάσεων της επιχείρησής της στις Σέρρες¹¹¹⁴. Παράλληλα, την ίδια χρονιά, ο εμπορικός οίκος "Charles Todd and agents neill Brothers" επιχείρησε να δημιουργήσει δύο ατμοκίνητα εκκοκκιστήρια στις Σέρρες και τον "Ορφανό"¹¹¹⁵. Αναμφισβήτητα η γεωγραφική αυτή επιλογή δεν υπήρξε τυχαία. Οι Σέρρες ήταν το κέντρο της περιοχής που παρήγε το περισσότερο βαμβάκι, ενώ ο "Ορφανός" (Τσάγεζι) συγκέντρωνε στις αποθήκες του μεγάλο μέρος αυτής της παραγωγής, την οποία, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, διοχέτευε στο εμπόριο¹¹¹⁶. Πρέπει να επισημανθεί ότι και οι δύο περιπτώσεις αντιμετώπισαν την εχθρική στάση των τοπικών αρχών, οι οποίες όχι μόνο φάνηκαν απρόθυμες να επιτρέψουν τη δημιουργία των εγκαταστάσεων αυτών, αλλά και προσπάθησαν να τις εμποδίσουν με καθυστερήσεις και αναβολές. Στην πρώτη περίπτωση οι αντιδράσεις παρακάμφθηκαν μετά από παρέμβαση του πασά της Θεσσαλονίκης¹¹¹⁷. Στη δεύτερη, επειδή οι αρχές καθυστέρουσαν να χορηγήσουν την απαιτούμενη άδεια λειτουργίας, η ενδιαφερόμενη εταιρεία υποχρεώθηκε να ζητήσει τη μεσολάβηση του αγγλικού προξενείου, προκειμένου να εξασφαλίσει την έκδοση διατάγματος από την Πύλη ή σχετική απόφαση του πασά της Θεσσαλονίκης¹¹¹⁸.

Η αντίθεση των τοπικών αρχών στην προσπάθεια εκμηχάνισης της παραγωγής δεν υπήρξε ένα ασυνήθιστο γεγονός. Πρόκειται για τυπικό φαινόμενο, το οποίο επαναλαμβανόταν επίμονα, όταν η κεντρική οθωμανική διοίκηση, υποκύπτοντας στις πιέσεις των Δυτικών για εκσυγχρονισμό, προέβαινε σε επιμέρους παραχωρήσεις. Οι καινοτομίες στον οικονομικό τομέα θεωρούνταν υποβολιμαίες για το εποίκοδόμημα του κράτους και απειλή για την ίδια τη δομή της οθωμανικής γραφειοκρατίας, η οποία αισθανόταν ανασφαλής μπροστά σε αλλαγές που μπορούσαν να ανατρέψουν το υπάρχον status quo. Για το συγκεκριμένο θέμα οι πληροφορίες μας

¹¹¹⁴. F O 195/811, f. 5r, 7r και 38r.

¹¹¹⁵. Ο.π., f. 44r-v PPAR 69 (1866), σ. 66.

¹¹¹⁶. Βλ. παραπάνω, σ. 110-112.

¹¹¹⁷. F O, ό.π., f. 38r και 44r-v.

¹¹¹⁸. Ο.π., f. 44v PPAR, ό.π.

σταματούν στο σημείο που αναφέραμε, με συνέπεια να μη γνωρίζουμε τι ακριβώς συνέβη.

Πάντως, στα τέλη του 1865 υπήρχε μόνο ένα εργαστήριο εκκοκκισμού στη Θεσσαλονίκη, εξοπλισμένο με 20 μηχανές. Πότε ακριβώς ιδρύθηκε και από ποιόν δεν αναφέρεται. Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο M. de Rouchart, λειτουργούσε τέσσερις μήνες το χρόνο και απασχολούσε 20 εργάτες, με αμοιβή που κυμαινόταν από 1 έως 2 φράγκα ημερησίως· η απόδοσή του την ίδια χρονιά ήταν 450 καντάρια (25.383 χιλιόγραμμα), αξίας 157.500 φράγκων¹¹¹⁹. Το 1866, όταν το εργατικό δυναμικό αυξήθηκε σε 25 άτομα, η απόδοση ανέβηκε στα 560 καντάρια (31.588 χιλιόγραμμα), αξίας 200.000 φράγκων¹¹²⁰, ενώ το 1868, με το ίδιο προσωπικό, έφτασε τα 700 καντάρια (39.485 χιλιόγραμμα), αξίας 200.000 φράγκων¹¹²¹. Τελικά, ο χρόνος λειτουργίας του εκκοκκιστηρίου περιορίστηκε στους τρεις μήνες, ενώ η αμοιβή των εργατών συνέχισε να είναι 1-2 φράγκα ημερησίως¹¹²². Μέχρι το 1871, αν οι πληροφορίες μας είναι ακριβείς, εξακολούθει να είναι το μοναδικό εκκοκκιστήριο της Θεσσαλονίκης¹¹²³. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ένα εκκοκκιστήριο περιελάμβανε στις εγκαταστάσεις του το εργοστάσιο Γρ. Τσίτση και Σία, στα Βοδενά, για την κάλυψη των αναγκών του νηματουργείου¹¹²⁴.

Από όσα αναφέρθηκαν, συμπεραίνεται ότι στην αρχική φάση της λειτουργίας των διάσπαρτων εκκοκκιστικών μηχανών, κοντά στους τόπους παραγωγής, και των νεοσύστατων εκκοκκιστηρίων οι ποσότητες βαμβακιού που μπορούσαν να υποστούν μία στοιχειώδη επεξεργασία, ήταν περιορισμένες. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής της ντόπιας ποικιλίας εκκοκκίζόταν με τον παραδοσιακό τρόπο. Για το βαμβάκι αμερικάνικης ποικιλίας χρησιμοποιούνταν οι εισαγόμενες αγγλικές μηχανές και για το λόγο αυτό υπερείχε σε ποιότητα από το ντόπιο και πουλιόταν σε καλύτερη τιμή. Ο τρόπος επεξεργασίας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, επηρέαζε σημαντικά την ποιότητα του βαμβακιού. Σημαντική, ωστόσο, εξέλιξη στο θέμα αυτό αποτέλεσε γύρω στα 1870 η απόφαση της οθωμανικής κυβέρνησης να ασκήσει

¹¹¹⁹. AMAE, *ό.π.*, τ. 25, f. 214r.

¹¹²⁰. *Ο.π.*, f. 435r.

¹¹²¹. *Ο.π.*, τ. 26, f. 38r.

¹¹²². *Ο.π.*,

¹¹²³. *Ο.π.*, τ. 27, f. 101r.

¹¹²⁴. Βλ. παρακάτω, σ. 275.

εποπτεία στη διαδικασία εκκοκκισμού και να επιβάλει πρόστιμο για το εμπόρευμα που δεν πληρούσε τις απαιτούμενες προδιαγραφές¹¹²⁵.

Από το άλλο μέρος, ιδιαίτερη σημασία για τα εκκοκκιστήρια είχε η άρση της απαγόρευσης σχετικά με τη χρήση γαιάνθρακα. Από το 1869 οι τοπικές αρχές των Σερρών, εκτελώντας εντολή του Ακίφ πασά της Θεσσαλονίκης, επέτρεψαν την ελεύθερη χρήση λιγνίτη από κάρβουνο στις εγκαταστάσεις εκκοκκισμού που ανήκαν στην περιφέρεια του προξενείου Θεσσαλονίκης. Η άδεια παραχωρήθηκε με τον όρο ότι οι ιδιοκτήτες των εκκοκκιστηρίων θα πλήρωναν στο εξής το ποσό που είχε οριστεί από την Πύλη ως δικαίωμα εκμετάλλευσης¹¹²⁶. Η προσωρινή αναστολή της άδειας, στην οποία προέβησαν οι τοπικές αρχές γύρω στον Απρίλιο, αμέσως μετά τη μετακίνηση του Ακίφ πασά από τη Θεσσαλονίκη, αντιμετωπίστηκε με επιτυχία τον επόμενο μήνα με παρέμβαση του Μεγάλου βεζύρη¹¹²⁷.

Ανάλογα προβλήματα, όσον αφορά τον εκκοκκισμό, υπήρχαν και στο σαντζάκι της Δράμας. Σε υπόμνημά του προς το γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών, τον Απρίλιο του 1869, ο πρόξενος E. Wiet υπογράμμισε ότι η κακή κατάσταση των δρόμων δυσχέραινε τη μεταφορά κάρβουνου και εμπόδιζε την εγκατάσταση ατμοκίνητων μηχανών εκκοκκισμού στην περιοχή. Σύμφωνα με τον πρόξeno, αντί γαιάνθρακα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η δύναμη του νερού, αν βέβαια συνηγορούσε και η τουρκική πλευρά. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι την ίδια εποχή το νερό χρησιμοποιούνταν ως κινητήρια δύναμη εκκοκκιστικών μηχανών στην κεντρική Ελλάδα και συγκεκριμένα στη Λιβαδειά, τη Λαμία και τη Στυλίδα¹¹²⁸. Όμως, οι υδρόμυλοι της Δράμας, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τον εκκοκκισμό του βαμβακιού, ανήκαν στους μπέηδες της περιοχής, οι οποίοι αρνούνταν να επιτρέψουν ανάλογη χρήση. Παρόλα αυτά, μία ομάδα εμπόρων από την Καβάλα προσπάθησε να συνεργαστεί μαζί τους για τη δημιουργία εταιρείας, η οποία θα εκμεταλλευόταν την κινητήρια δύναμη του νερού¹¹²⁹. Πληροφορίες για ό,τι επακολούθησε δεν υπάρχουν. Σύμφωνα, πάντως, με τους προξένους, η περιοχή της Καβάλας και στις επόμενες δεκαετίες

¹¹²⁵. Ο.π., f. 150v.

¹¹²⁶. F O 195/952, f. 12r-v.

¹¹²⁷. Ο.π., f. 16r-v και 22r.

¹¹²⁸. Βλ. Αγραντιώνη, Οι απαρχές της εξαγωγής στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, ό.π., σ. 123.

¹¹²⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 27, f. 17v.

αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες στον τομέα του βαμβακιού εξαιτίας της απουσίας εκκοκκιστηρίων¹¹³⁰.

Τα επόμενα στοιχεία που διαθέτουμε, αναφέρονται στην εποχή της απελευθέρωσης. Στα 1912-13, όπως διαπιστώνεται από μελέτες της Γενικής Διοίκησης της Μακεδονίας και του ελληνικού υπουργείου Οικονομικών, σε ολόκληρη την περιοχή λειτουργούσαν μόνο δύο μικρά εργοστάσια εκκοκκισμού. Το ένα βρισκόταν στην Κάτω Τζουμαγιά και ανήκε στην εταιρεία Γρ. Τσίτση και Σία. Το δεύτερο, της εταιρείας Λόγγου και Τουρπάλη, βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη. Το πρώτο λειτουργούσε με πετρελαιοκίνητη μηχανή ισχύος 16HP και εκκόκκιζε 3.000 χιλιόγραμμα βαμβάκι ημερησίως. Στις εγκαταστάσεις του υπήρχε και υδραυλικό πιεστήριο για τη συσκευασία του εκκοκκισμένου βαμβακιού. Το εκκοκκιστήριο της Θεσσαλονίκης, με κινητήρια δύναμη 13HP, είχε και αυτό απόδοση 3.000 χιλιόγραμμα ημερησίως, ενώ διέθετε τρία υδραυλικά πιεστήρια. Την ίδια εποχή, στην περιφέρεια των Σερρών αναφέρεται ότι λειτουργούσαν άλλες 30 περίπου ιπποκίνητες εκκοκκιστικές μηχανές¹¹³¹. Επίσης, υπήρχαν δύο εκκοκκιστικές μηχανές στη Βέροια, οι οποίες εκκόκκιζαν περίπου 15.000 οκάδες βαμβάκι. Οι 5.000 οκάδες καθαρό βαμβάκι, που προέκυπταν από τον εκκοκκισμό, πουλούνταν κυρίως για οικιακή χρήση προς 8 γρόσια την οκά, ενώ ο βαμβακόσπορος, γύρω στις 10.000 οκάδες, προς 20-25 παράδες την οκά και χρησιμοποιούνταν στην ενδοχώρα για τη διατροφή των ζώων¹¹³². Ακόμη, στην Επανωμή λειτουργούσε εκκοκκιστική μηχανή με απόδοση 400 οκάδες καθαρό βαμβάκι ανά 24ωρο¹¹³³, ενώ στον καζά της Νιγρίτας υπήρχαν πετρελαιοκίνητες εκκοκκιστικές μηχανές, εγκατεστημένες σε αλευρόμυλους, από τους οποίους έπαιρναν αρχικά την κινητήρια δύναμη για τη λειτουργία τους. Ένας, μάλιστα, από αυτούς διέθετε και μηχανικό κυλινδρικό κόσκινο, αγγλικής προέλευσης, για τον καθαρισμό της ντόπιας ποικιλίας κοζάκι¹¹³⁴. Την ίδια περίοδο, στον καζά της Ζίχνας χρησιμοποιούνταν ντόπια κυλινδρικά κόσκινα και μερικές εκκοκκιστικές μηχανές¹¹³⁵, ενώ στον καζά

¹¹³⁰. Ο.π., τ. 28, f. 68v-69r.

¹¹³¹. Βλ. Τσακαλώτου, Η Βιομηχανία της Μακεδονίας, ό.π., σ. 3· Κοφινά, Τα Οικονομικά της Μακεδονίας, ό.π., σ. 214-215.

¹¹³². Βλ. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ό.π., σ. 71.

¹¹³³. Ο.π., σ. 90.

¹¹³⁴. Ο.π., σ. 132.

¹¹³⁵. Ο.π., σ. 140.

των Σερρών συναντώνται πετρελαιοκίνητες ή ιπποκίνητες εκκοκκιστικές μηχανές στα κεντρικότερα σημεία της περιοχής¹¹³⁶.

Συμπερασματικά πρέπει να επισημάνουμε ότι με τη χρήση εκκοκκιστικών μηχανών, τουλάχιστον στην αρχή, όταν το μεγαλύτερο μέρος της βαμβακοπαραγωγής διοχετευόταν ακόμη στο εξωτερικό εμπόριο, επιχειρήθηκε η βελτίωση της ποιότητας του εξαγόμενου βαμβακιού και όχι η ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της μεταποίησης. Παράλληλα, η δημιουργία εκκοκκιστηρίων στον τόπο παραγωγής απέβλεπε στη μείωση των εξόδων που απαιτούσε η μεταφορά του βαμβακιού μακριά από αυτόν.

Ο έλεγχος της ποιότητας του βαμβακιού, η οποία, εκτός από τον τρόπο επεξεργασίας, επιτυγχάνεται με τη βελτίωση της ποικιλίας, εισάγεται στη Μακεδονία και επιβάλεται από εταιρείες και εμπορικούς οίκους της Μεγάλης Βρετανίας. Οι Βρετανοί, όταν άρχισαν να ενδιαφέρονται για το βαμβάκι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, προσπάθησαν με όλα τα μέσα να βελτιώσουν την ποιότητά του. Η εκμηχάνιση της παραγωγής ξεκίνησε χάρη σ' αυτούς και με τη δική τους υποστήριξη. Αργότερα, όταν άρχισαν να λειτουργούν τα πρώτα νηματουργεία, στο εσωτερικό της Μακεδονίας και τη Θεσσαλονίκη, η εκμηχάνιση της επεξεργασίας της πρώτης ύλης κατέστη επιτακτική ανάγκη για τον εκσυγχρονισμό της νηματουργίας.

¹¹³⁶. Ο.π., σ. 151.

ΤΟ ΝΗΜΑ ΚΑΙ ΤΟ ΥΦΑΣΜΑ

Η χειροτεχνία-βιοτεχνία βαμβακερού νήματος και υφάσματος από τα τέλη του 18ου μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα

Το πρώτο στάδιο για την κατασκευή νήματος ήταν το ξάσιμο του βαμβακιού με τα λεγόμενα τοικρίκια¹¹³⁷. Ακολουθούσε το γνέσιμο και το κλώσιμο, εργασίες στις οποίες συμμετείχε, όπως και στον εκκοκκισμό, ολόκληρη η οικογένεια, αν και το βάρος έπεφτε κυρίως στις γυναίκες. Το γνέσιμο γινόταν με την παραδοσιακή ρόκα και το κλώσιμο με το αδράχτι¹¹³⁸. Οι γυναίκες ετοιμάζαν, επίσης, το νήμα για τη βαφή, η οποία πραγματοποιούνταν από άντρες επαγγελματίες βαφείς σε ειδικούς χώρους. Πρέπει, όμως, να επισημάνουμε ότι οι ίδιες έβαφαν στο σπίτι μικρές ποσότητες νήματος¹¹³⁹.

Η βιοτεχνία βαμβακιού αναπτύχθηκε παράλληλα με τη βιοτεχνία μαλλιού και λιναριού και μεταξιού. Ωστόσο, την περίοδο που εξετάζουμε η σημασία των άλλων βιοτεχνικών δραστηριοτήτων ελάχιστα μπορεί να συγκριθεί με εκείνη της βιοτεχνίας βαμβακιού. Η τελευταία άρχισε να αναπτύσσεται με γρήγορους ρυθμούς στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα με τη μορφή μιας δραστηριότητας που ασκούνταν σε μικρά εργαστήρια, στις πόλεις και τα χωριά, και μιας διάσπαρτης οικιακής παραγωγής που

¹¹³⁷. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 327. Η Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, Αθήνα 1983 (β΄ έκδοση), σ. 8, αναφέρει ότι μετά τον εκκοκκισμό "ακολουθούσε το κόψιμο του βαμβακιού με το δοξάρι, που αντιστοιχεί με το ξάσιμο και το λανάρισμα των μαλλιών".

¹¹³⁸. Βλ. Μπωζούρ, Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 142-143.

¹¹³⁹. Τα στάδια προετοιμασίας και βαφής των βαμβακερών νημάτων περιγράφονται από τον Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 138-140. Για την τεχνική της βαφής και τη βιοτεχνία χρωματιστών υφασμάτων βλ. Παύλος Ήζόλας, "Χρωματιστά εκ βάμβακος υφάσματα (τσιπία)", *Οικονομική Επιθεώρηση* 3 (1875), σ. 318-325.

πραγματοποιούνταν στον ελεύθερο χρόνο που άφηνε η απασχόληση με τις αγροτικές ασχολίες. Στην περίπτωση αυτή η βιοτεχνική δραστηριότητα ασκούνταν από τα ίδια άτομα που έπαιρναν μέρος στις αγροτικές εργασίες, έξω από τα πλαίσια των συντεχνιών, στις οποίες υπάγονταν τα εργαστήρια. Ήταν δηλαδή μία συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα στο περιθώριο του γεωργο-κτηνοτροφικού τομέα¹¹⁴⁰.

Τα εργαστήρια νημάτων και υφασμάτων βρίσκονταν μέσα στην κατοικία του επαγγελματία βιοτέχνη ή πολύ κοντά σ' αυτή, ώστε να είναι δυνατή η βοήθεια των υπολοίπων μελών της οικογένειας¹¹⁴¹.

Η ακμή της βιοτεχνίας βαμβακερού νήματος από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα συμπίπτει με την οικονομική ανάπτυξη της Μακεδονίας, η οποία οφείλεται στην αύξηση της παραγωγής αγροτικών προϊόντων, την άνοδο του εμπορίου και τη διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς¹¹⁴². Τα κέρδη από το εμπόριο και άλλοι τρόποι πλουτισμού επηρέαζαν δραστικά την εσωτερική ζήτηση βιοτεχνικών προϊόντων¹¹⁴³.

Οι σημαντικότερες εστίες βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων της Μακεδονίας βρίσκονταν στις Σέρρες, τη Δράμα και τη Θεσσαλονίκη. Οι δύο πρώτες στην ενδοχώρα του βαμβακιού και η τρίτη πολύ κοντά σ' αυτή. Μικρότερα βιοτεχνικά κέντρα ήταν η Βέροια, η Κοζάνη και η Νιγρίτα¹¹⁴⁴. Αν εξαιρέσουμε τη Θεσσαλονίκη, όλες οι άλλες από την άποψη του πληθυσμού τους ήταν μικρές πόλεις· η ευημερία τους στηριζόταν κυρίως στις βιοτεχνικές δραστηριότητες και το εμπόριο των προϊόντων που προέρχονταν από τις δραστηριότητες αυτές. Ο Beaujour επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι η νηματουργία απέφερε σημαντικό κέρδος, με συνέπεια να συμβάλει αποφασιστικά στη δημογραφική άνοδο και την οικονομική πρόοδο των

1140. Βλ. V. Panayotopoulos, "Artisanat: organisation du travail et marché aux Balkans XV-XIXe s.", *Actes du IIe Colloque International d' Histoire, Economies Méditerranéennes équilibrées et intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, τ. 2, Αθήνα 1986, σ. 253.

1141. Βλ. Μπιζούρ, *ό.π.*, σ. 142-143· Δημητριάδης, *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, *ό.π.*, σ. 56.

1142. Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, *ό.π.*, σ. 266-267 και 292-295.

1143. Βλ. Mantran, *Histoire de l' Empire Ottoman*, *ό.π.*, σ. 336.

1144. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 8.

περιοχών, στις οποίες αναπτύχθηκε¹¹⁴⁵. Παρόμοια, ο Rouqueville, αναφερόμενος στη Θεσσαλία, παρατηρεί ότι μετά την παρακμή των Αμπελακίων και της Αγιάς η περιοχή αυτή δεν γνώρισε ποτέ την ευημερία που προκαλεί το εμπόριο¹¹⁴⁶. Πάντως, στη Μακεδονία δεν συναντάμε μορφές συλλογικής εκμετάλλευσης στη μεταποίηση του βαμβακιού, όπως συνέβη στη Θεσσαλία με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις βιοτεχνίες νημάτων των Αμπελακίων και τις βιοτεχνίες βαφής της Αγιάς.

Στα τέλη του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Beaujour, η βιοτεχνία λευκών και κόκκινων νημάτων της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, καθώς και η οικιακή χειροτεχνία των περιοχών αυτών, χρησιμοποιούσαν γύρω στις 20.000 μπάλες βαμβάκι ετησίως. Από αυτές οι 10.000 περίπου προέρχονταν από την παραγωγή των Σερρών, ενώ οι υπόλοιπες από άλλες περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, όπως την Επανωμή και τα Βασιλικά της Χαλκιδικής, τα Φάρσαλα και τη Λάρισα. Το βαμβάκι των περιοχών αυτών ποιοτικά ήταν κατώτερο από το πρώτο, είχε όμως μακρύτερες ίνες, κατάλληλες για κλώσιμο¹¹⁴⁷.

Από τις 20.000 μπάλες νήμα οι 10.000 βάφονταν στις βιοτεχνίες βαφής της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας και εξάγονταν στη Γερμανία, την Ελβετία, την Πολωνία, ακόμη και τη Ρωσία¹¹⁴⁸. Οι σημαντικότερες χειροτεχνίες-βιοτεχνίες κόκκινων βαμβακερών νημάτων της Θεσσαλίας βρίσκονταν στον Μπαμπά, την Αγιά, τη Ραψάνη, τον Τύρναβο, τη Λάρισα, τα Φάρσαλα και όλα τα ορεινά χωριά της Όσσας και του Πηλίου¹¹⁴⁹. Ο Τσοποτός αναφέρει χαρακτηριστικά ότι "ησκούντο οικιακαί χειροτεχνίαι υπό

¹¹⁴⁵. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 62· Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, *ό.π.*, σ. 118.

¹¹⁴⁶. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 362-363.

¹¹⁴⁷. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 61· AMAE, *ό.π.*, τ. 15, f. 115v. Για τη βιοτεχνία νημάτων και υφασμάτων στην ευρύτερη βιοτεχνική ζώνη του ελλαδικού χώρου στις αρχές του 19ου αιώνα βλ. PPAP 67 (1873), σ. 745.

¹¹⁴⁸. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*

¹¹⁴⁹. Βλ. Τσοποτού, *Γη και γεωργία της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, *ό.π.*, σ. 172-173 και 175-176· Φιλίππιδης-Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτεριχή περί της Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 122 και 124· Δπ. Βακαλόπουλου, *ΙΝΕ*, τ. Α', *ό.π.*, σ. 524-531· Νικολόπουλος, *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία. Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820)*, *ό.π.*, σ. 147-148· Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, *ό.π.*, σ. 286.

των φιλεργωτάτων κατοίκων και των λοιπών ορεινών διαμερισμάτων της Θεσσαλίας"¹¹⁵⁰. Το σημαντικότερο, όμως, κέντρο παραγωγής κόκκινου βαμβάκερου νήματος υπήρξαν τα Αμπελάκια με είκοσι τέσσερα εργαστήρια, στα οποία έβαφαν 2.500 μπάλες βαμβάκι των 100 οκάδων ετησίως¹¹⁵¹. Τα νηματοβαφεία των Αμπελακίων και άλλων κωμοπόλεων της Θεσσαλίας, εκτός από τη Θεσσαλία, προμηθεύονταν βαμβάκι από τη Μακεδονία, ορισμένα νησιά του Αιγαίου και τη Μικρά Ασία¹¹⁵². Οι Αμπελακιώτες έκλωθαν το βαμβάκι με το χέρι και έβαφαν το νήμα με ριζάρι ή αλιζάρι, μία χρωστική ουσία που μετέφεραν από τη Βοιωτία ή τη Σμύρνη¹¹⁵³. Κόκκινα νήματα βάφονταν επίσης στην Αγιά, η οποία διέθετε αξιόλογες βιοτεχνίες βαφής¹¹⁵⁴.

Στη Μακεδονία τα πιο δυναμικά κέντρα βαφής κόκκινων νημάτων ήταν η Δράμα και η Βέροια, οι οποίες διέθεταν άφθονα νερά, βασική προϋπόθεση για τη βαφή, πέρα από τη γνώση της τεχνικής του βαψίματος. Ακόμη, εργαστήρια βαφής υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη και τα περίχωρά της, τα

¹¹⁵⁰. Τσοποτού, *ό.π.*, σ. 161.

¹¹⁵¹. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 141-143· D. E. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1812, τ. 2, σ. 281· David Urquart, *Turkey and its resources*, Λονδίνο 1833, σ. 47-54· Leake, *Travels in northern Greece*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 354 και 387-388· Φιλιππίδης-Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 123. Πρβλ. Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. 1700-1800*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 718· Stoianovich, *Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος*, *ό.π.*, σ. 300· Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 290-291 και 383-385.

¹¹⁵². Βλ. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 161-162, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ειδικά για τις αταρχές της παραγωγής βαμμένων νημάτων στα Αμπελάκια και τη σύσταση των πρώτων νηματοβαφείων σ. 150-161· στον ίδιο, "Τα Αμπελάκια και οι Σιντροφίες τους: προσέγγιση στο χαρακτήρα τους", *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (Ιούν.-Δεκ. 1996), σ. 85-104.

¹¹⁵³. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 127-130, 140-141 και στο υπόμνημα του ίδιου, ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 42γ· Νικολόπουλος, *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία*, *ό.π.*, σ. 165-166. Πρβλ. Σιμόπουλου, *ό.π.*, σ. 703-704. Στη Βοιωτία και τη Φωκίδα ευδοκίμοιζε και μία άλλη πολύτιμη ουσία για τις κόκκινες βαφές, το πρινοκόκκι (σ. 704). Γενικά για τα φυτικά χρώματα και τη χρήση τους στην υφαντική βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 67-74.

¹¹⁵⁴. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, *ό.π.*, τ. 3, σ. 386. Για τις βιοτεχνίες βαφής της Αγιάς βλ. Μαρία Σταματογιαννοπούλου, "Βιοτεχνίες βαφής στην Αγιά και αγορές πρώτης ύλης (1780-1800)", *Ο Έρασις*, 17 (1981), σ. 129-145.

οποία, σύμφωνα με τον Ν. Σβορώνο, ανέρχονταν σε 52¹¹⁵⁵. Σύγχρονες πηγές αναφέρουν ότι η λειτουργία των βαφείων της Θεσσαλονίκης συνεχιζόταν και μετά τα μέσα του 19ου αιώνα¹¹⁵⁶. Επίσης, επαγγελματίες βαφείς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Cousinéry, υπήρχαν στις αρχές του 19ου αιώνα και στην κωμόπολη της Νιγρίτας¹¹⁵⁷.

Εκτός από τα σημαντικά βιοτεχνικά κέντρα που αναφέρθηκαν, η οικιακή χειροτεχνία, η οποία ήταν διάσπαρτη σε όλη σχεδόν την ενδοχώρα, σε ορεινές ή ημιορεινές περιοχές, καθώς και τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, χρησιμοποιούσε βαμβάκι για την κατασκευή νήματος με προορισμό την ντόπια αγορά και την κάλυψη των οικιακών αναγκών¹¹⁵⁸.

Από το νήμα της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης απορροφούσαν 2.000 μπάλες για την κατασκευή χοντρών υφασμάτων, ενώ ανάλογη ποσότητα απορροφούσε η Βέροια για την ύφανση πετσετών ή μπουρνούζιων, τα οποία χρησιμοποιούνταν ευρέως από τους Τούρκους στα δημόσια λουτρά και την οικιακή καθαριότητα. Γύρω στις 1.200-1.500 μπάλες χρησιμοποιούσε η Δράμα και 1.000-1200 περίπου οι Σέρρες για την κατασκευή χοντρών υφασμάτων, με τα οποία οι Τούρκοι κάλυπταν τους σοφάδες. Τη μεγαλύτερη, ωστόσο ποσότητα βαμβακερών νημάτων απορροφούσε η κωμόπολη του Τυρνάβου, στα βορειοδυτικά της Λάρισας. Τα εργαστήρια του Τυρνάβου φημιζόνταν για τους αλατζάδες τους, ελαφρά υφάσματα από βαμβάκι και μετάξι, τα οποία είχαν εξαιρετικά μεγάλη ζήτηση στην εσωτερική αγορά. Υπολογίζεται ότι για την κατασκευή τους χρησιμοποιούνταν ετησίως 3-4.000 μπάλες βαμβακερού νήματος¹¹⁵⁹. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Rouqueville, στις αρχές της δεκαετίας του 1810, όταν η βιοτεχνία του Τυρνάβου βρισκόταν σε μεγάλη ακμή, από τις εξαγωγές αλατζάδων, πετσετών και 30.000 περίπου μαροκινιών τα εργαστήριά της εισέπρατταν ενάμισυ εκατομμύριο πιάστρα¹¹⁶⁰.

1155. Βλ. Μακεδονία. 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, ό.π., σ. 376.

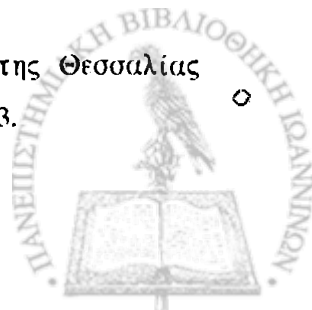
1156. Βλ. Heuschling, L' Empire de Turquie, ό.π., σ. 161.

1157. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine, ό.π., τ. 2, σ. 54.

1158. Βλ. Leake, ό.π., σ. 253.

1159. Βλ. Μπωζούρ, ό.π., σ. 61. Βλ. ακόμη Rouqueville, ό.π., τ. 3, σ. 362· Leake, ό.π.· Holland, ό.π., σ. 118.

1160. Rouqueville, ό.π. Κατά τον Ι. Λεονάρδο, Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία, ό.π., σ. 59, οι βιοτεχνίες του Τυρνάβου έσβησαν γύρω στο 1813.

Το 18ο αιώνα η Θεσσαλονίκη φημιζόταν κυρίως για τα μαντήλια από μετάξι και βαμβάκι, ένα είδος "σάλι" που τύλιγαν οι Γενίτσαροι γύρω από το "τουρμπάνι", ενώ η Δράμα και η Κοζάνη ήταν γνωστές για τα σκηνόπανα και καπνόπανα που κατασκεύαζαν¹¹⁶¹. Γύρω στις αρχές του 19ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός από μικρά υφαντήρια με δύο ή τρεις αργαλειούς, τα οποία ύφαιναν βαμβακερές κάλτσες, μάλλινα πουκάμισα και γυναικεία σάλια¹¹⁶². Ο Leake αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στην πόλη της Θεσσαλονίκης και τα περίχωρά της ύφαιναν σε "ιδιωτικά σπίτια" βαμβακερά και μάλλινα υφάσματα για την ενδυμασία των απλών ανθρώπων. Ακόμη, κατασκεύαζαν βαμβακερές πετσέτες, απλές ή με μπορντούρα από χρυσά κρόσια, για τις ανώτερες τάξεις¹¹⁶³. Αργότερα, στη δεκαετία του 1830, ανάμεσα στους Έλληνες επαγγελματίες ειδών ένδυσης περιλαμβάνονταν 108 κατασκευαστές αλατζάδων. Από αυτούς 93 ήταν μάστορες, 9 τεχνίτες και έξη παραγοί, ένας αριθμός εξαιρετικά μεγάλος. Όπως, μάλιστα, προκύπτει από τα στοιχεία που αναφέρονται στα υπόλοιπα επαγγέλματα, ήταν η πολυπληθέστερη κατηγορία, μετά τους αμπατζήδες, και ίση με τους ράφτες που έρραβαν ρούχα ευρωπαϊκού τύπου¹¹⁶⁴.

Στην περιοχή της Κοζάνης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Rouqueville, στις αρχές του 19ου αιώνα ύφαιναν βαμβακερές πετσέτες, που εξάγονταν ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη¹¹⁶⁵. Στη Βέροια κατασκεύαζαν το μακραμα, μία μεγάλη πετσέτα που χρησιμοποιούνταν στα δημόσια λουτρά και είχε ευρεία διάδοση σε όλες τις οθωμανικές πόλεις¹¹⁶⁶. Εξαιρετικά μεγάλη ζήτηση στις αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν ακόμη οι αλλατζάδες της Κοζάνης και της Νιγρίτας, αλλά και τα βαμβακερά υφάσματα

¹¹⁶¹. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης, ό.π., σ. 21-22.

¹¹⁶². Βλ. Veinstein, Θεσσαλονίκη, 1850-1918, ό.π., σ. 195.

¹¹⁶³. Leake, ό.π. Για τη σύνδεση του ενδύματος με τις κοινωνικές διακρίσεις στην περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Μπάδα-Τσομώκου, Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Εγδυματολογική μελέτη, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα 1983, σ. 11-15, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁶⁴. Βλ. Δημητριάδης, Η Θεσσαλονίκη της παρακμής, ό.π., σ. 56-57, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁶⁵. Rouqueville, Voyage de la Grèce, ό.π., σ. 86.

¹¹⁶⁶. Ό.π., σ. 291.

των Σερρών, τα οποία παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία¹¹⁶⁷. Ο Beaujour, σε υπόμνημά του για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης το 1796, αναφέρει χαρακτηριστικά: "Στο μέσον της πεδιάδας βρίσκεται η πόλη των Σερρών, πολύ σπουδαία για το εμπόριο και τα εργαστήριά της, κυρίως αυτά των *Indiennes* (είδος βαμβακερού υφάσματος), τα οποία συναγωνίζονται σε στιλπνότητα και ομορφιά τα αντίστοιχα της Γερμανίας"¹¹⁶⁸. Ανάμεσα στα είδη που κατασκευάζονταν στις Σέρρες περιλαμβάνονται οι αλατζάδες και τα σταμπωτά υφάσματα¹¹⁶⁹. Ας σημειωθεί ότι μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα συγκέντρωναν το μεγαλύτερο όγκο παραγωγής βαμβακερών υφασμάτων στη Μακεδονία. Τα εργαστήρια υφαντουργίας κατασκεύαζαν σινδονόπανα, τραπεζομάντηλα, πετσέτες και κουρτίνες, τα οποία τροφοδοτούσαν το εσωτερικό εμπόριο και η διάθεσή τους πραγματοποιούνταν μέσω της τοπικής εβδομαδιαίας αγοράς και του εμπορικού τους πανηγυριού. Σοβαρό πλήγμα υπέστη η βιοτεχνία των Σερρών από την πυρκαγιά του 1849, η οποία κατέστρεψε την πόλη¹¹⁷⁰. Ωστόσο, το μεγαλύτερο πλήγμα προήλθε από τη μαζική εισαγωγή ευρωπαϊκών υφασμάτων, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

Τέλος, βαμβακερά υφάσματα κατασκευάζονταν από τις αρχές του 19ου αιώνα και στα Βοδενά¹¹⁷¹. Πρέπει να σημειώσουμε ότι μεγάλες ποσότητες εγχώριων υφασμάτων χρησιμοποιούνταν από το στρατό. Σε έκθεσή του, το 1848, ο Γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης E. Tirpeli αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στο εσωτερικό χρησιμοποιούσαν το βαμβάκι, για να κατασκευάσουν χοντρά πουκάμισα και το συνηθισμένο ύφασμα για τα τουρκικά στρατεύματα¹¹⁷².

Η εξειδίκευση στον τομέα της υφαντικής που παρατηρείται περισσότερο στα μικρά βιοτεχνικά κέντρα, απέβλεπε στην τελειοποίηση της

¹¹⁶⁷. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 21-22. Για τους αλατζάδες της Νιγρίτας βλ. ακόμη Καλοσύπη, Μακεδονία, *ό.π.*, σ. 60.

¹¹⁶⁸. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 84r, 111r.

¹¹⁶⁹. Βλ. Heuschling, *ό.π.*, σ. 161.

¹¹⁷⁰. Βλ. Πέννα, *Ιστορία των Σερρών από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων. 1383-1913*, *ό.π.*, σ. 362.

¹¹⁷¹. Βλ. B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Παρίσι 1859, σ. 292· Κ. Σταλίδη, *Οι Σιντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Έδεσσα 1974, σ. 138.

¹¹⁷². ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 24, f. 11v.

τεχνικής και διευκόλυνε τους παραγωγούς στη διευθέτηση οικονομικών προβλημάτων, τα οποία αφορούσαν το ύψος της παραγωγής και τη διαθεσή της στο εμπόριο¹¹⁷³. Η εργαστηριακή υφαντική εκπροσωπούσαν από τις συντεχνίες¹¹⁷⁴, οι οποίες φρόντιζαν και για την εξαγωγή των υφασμάτων. Η Α. Κυριακίδου-Νέστορος αναφέρει σχετικά ότι "αυτό δεν εμπόδιζε τις γυναίκες που ύφαιναν στο σπίτι τους να ασκούν κι αυτές την τέχνη τους ως βιοποριστικό επάγγελμα. Οι συντεχνίες, άλλωστε, το επεδίωκαν αυτό, και βοηθούσαν την οικιακή παραγωγή με το να της προμηθεύουν τις πρώτες ύλες και να φροντίζουν για τη διάθεση των προϊόντων της οικοτεχνίας στην αγορά"¹¹⁷⁵. Εξάλλου, οι γυναίκες δεν μπορούσαν να γίνουν μέλη συντεχνιών, ακόμη και αν εργάζονταν με μεροκάματο ως υφάντριες¹¹⁷⁶. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο η παρουσία τους δεν ήταν εμφανής στη διαδικασία εμπορευματοποίησης.

Τα νήματα και τα υφάσματα αρχικά πουλούνταν από τους βιοτέχνες στην εβδομαδιαία αγορά των πόλεων ή κωμοπόλεων, ή μεταφέρονταν στα εμπορικά πανηγύρια και μέσω αυτών διοχετεύονταν στην εσωτερική αγορά¹¹⁷⁷. Οι οικονομίες του χωριού, οι οποίες είχαν αναπτύξει βιοτεχνικές

¹¹⁷³. Βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, *ό.π.*, σ. 21· στην ίδια, "Folk art in Greek Macedonia", *Balkan Studies* 4 (1963), σ. 15-17.

¹¹⁷⁴. Παρά τις μαρτυρίες ότι όσοι ασχολούνταν με τη βιοτεχνία ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες, δεν γνωρίζουμε λεπτομέρειες για τη λειτουργία τους. Αξιόλογες, ωστόσο, πληροφορίες για τις συντεχνίες και τα επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19ου αιώνα δίνει ο Κ. Βακαλόπουλος, "Χριστιανικές συνοικίες, συντεχνίες και επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19ου αιώνα", *Μακεδονικά*, 18 (1978), σ. 106-141. Γενικά για τη δημιουργία και τη λειτουργία των συντεχνιών στη Μακεδονία, στην περίοδο της Τουρκοκρατίας βλ. Μιχ. Καλινδέρη, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958. Πρβλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', *ό.π.*, σ. 307-314· Σταματόπουλος, *Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία από την αρχαιότητα ως τα 1912*, *ό.π.*, σ. μ' -μγ'.

¹¹⁷⁵. Βλ. Κυριακίδου - Νέστορος, *Τα υφαντά της Μακεδονίας*, *ό.π.*, σ. 21· στην ίδια, *Folk Art in Greek Macedonia*, *ό.π.*, σ. 15.

¹¹⁷⁶. Inalcik-Quataert, *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, *ό.π.*, σ. 196.

¹¹⁷⁷. Βλ. Nikolai Todorov, "Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωριών*, *ό.π.*, σ. 277.

δραστηριότητες, βασιζόνταν στις τοπικές αγορές και την ανταλλαγή των βιοτεχνικών προϊόντων της υπαίθρου και της πόλης. Συνεπώς ενδιαφέρονταν ελάχιστα για το εξαγωγικό εμπόριο, το οποίο απαιτούσε την καταβολή συγκεκριμένων δασμών¹¹⁷⁸. Γύρω, όμως, στα μέσα του 18ου αιώνα το νήμα, κυρίως, άρχισε να διοχετεύεται και στο εξωτερικό εμπόριο μέσω Θεσσαλονίκης¹¹⁷⁹. Στα τέλη του αιώνα το κόκκινο και λευκό βαμβακερό νήμα ήταν το κυριότερο βιοτεχνικό προϊόν που εξαγόταν από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης στην Κεντρική Ευρώπη και ιδιαίτερα τη Γερμανία και την Αυστρία, από την ξηρά ή τη θάλασσα μέσω Τεργέστης, από την οποία προωθούνταν με άμαξες μέχρι τη Βιέννη¹¹⁸⁰. Γενικά οι Γερμανοί προτιμούσαν το δρόμο της ξηράς μέσω Βελιγραδίου. Μέσω θαλάσσης ο δρόμος ήταν πιο μακρύτερος και πιο δαπανηρός, αφού για κάθε δέμα έπρεπε να πληρώσουν 5 πιάστρα για τα έξοδα μεταφοράς και αποθήκευσης στη Θεσσαλονίκη, 1 πιάστρο για προμήθεια στον παραγγελιοδόχο και 1,1/2 πιάστρα για τον τελωνειακό δασμό, όπως συνέβαινε και με το βαμβάκι. Συνολικά το κόστος από τη Θεσσαλονίκη μέχρι την Τεργέστη ανερχόταν σε 21 πιάστρα¹¹⁸¹. Σημαντικό ρόλο στη διεξαγωγή αυτού του εμπορίου έπαιξαν ντόπιοι έμποροι και μεταφορείς κυρίως από τη δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία¹¹⁸².

Το κόκκινο νήμα των Αμπελακίων διοχετευόταν στο σύνολό του στη Γερμανία. Οι πόλεις μέσω των οποίων πραγματοποιούνταν η διανομή του στις γερμανικές βιοτεχνίες ήταν η Βουδαπέστη, η Βιέννη, η Λειψία, η Δρέσδη,

¹¹⁷⁸. Βλ. Carter, *An Historical Geography of the Balkans*, ό.π., σ. 178.

¹¹⁷⁹. Βλ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, ό.π., σ. 19. Για τις εξαγωγές βαμβακερού νήματος από τη Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του 18ου αιώνα βλ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, ό.π., σ. 287-288. Πρβλ. Λάμπρου, *Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού*, ό.π., σ. 274· Ευστ. Στουγιαννάκη, *Ιστορία της πόλεως Ναούσης από της ιδρύσεώς της μέχρι σήμερα, Α' (η μέχρι της κατά το 1822 καταστροφής Ιστορία)*. Εν Εδέσση 1924, σ. 62.

¹¹⁸⁰. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 15, f. 116ν· Κατσιαρδή-Heřing, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, ό.π., τ. 2, σ. 482. Για τις εξαγωγές βαμβακερού νήματος από τις βαλκανικές επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, στα τέλη του 18ου αιώνα, βλ. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αι.*, ό.π., τ. Β', σ. 310-312, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁸¹. ΑΜΑΕ, ό.π. Βλ. και παραπάνω, σ. 197.

¹¹⁸². Βλ. Απ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α', ό.π., σ. 506-507. Βλ. και παραπάνω, σ. 114.

το Άνσπαχ και το Μπάρεθ. Το εμπόριο αυτό διενεργούσαν Αμπελακιώτες έμποροι με τη βοήθεια πρακτόρων, τους οποίους είχαν εγκαταστήσει στα κέντρα υποδοχής του εμπορεύματος. Το νήμα μεταφερόταν αρχικά στο κοντινό λιμάνι της Καρίτσας, τέσσερις ώρες από τα Αμπελάκια, και από εκεί με πλοία στη Θεσσαλονίκη, από την οποία μεταφερόταν στην Κεντρική Ευρώπη με τα καραβάνια¹¹⁸³. Εκτός από τα Αμπελάκια, κόκκινα βαμβακερά νήματα, αλλά και υφάσματα, εξάγονταν στη Γερμανία μέσω των ελληνικών εμπορικών οίκων της Βιέννης από την Αγιά¹¹⁸⁴.

Αντίθετα με την Κεντρική Ευρώπη, η εξαγωγή σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης ήταν ασήμαντη· οι κυβερνήσεις των δυτικών χωρών, στην προσπάθειά τους να προστατεύσουν την ντόπια βιομηχανία, απαγόρευαν την εισαγωγή νήματος ή επέβαλαν υψηλούς τελωνειακούς δασμούς, με συνέπεια να την περιορίσουν¹¹⁸⁵. Σύμφωνα, πάντως, με τις πηγές, στη διάρκεια του 18ου αιώνα εξάγονταν από τη Θεσσαλονίκη νήματα και χοντρά υφάσματα με προορισμό τις αποικίες των Δυτικών¹¹⁸⁶.

Η Γαλλία υπήρξε η μόνη χώρα της Δυτικής Ευρώπης, η οποία συνέχιζε στα τέλη του 18ου αιώνα να εισάγει μέσω Θεσσαλονίκης βαμβακερό νήμα σε μικρές ποσότητες. Όπως αναφέρει ο Beaujour, τα βαμβακερά νήματα της Ελλάδας δεν προτιμούνταν από τη γαλλική υφαντουργία, επειδή ήταν πολύ στριμμένα και ανομοιόμορφα, ώστε να μην μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κατασκευή λεπτών υφασμάτων· ήταν, όμως, εξαιρετικά κατάλληλα για τις γερμανικές βιομηχανίες χοντρών υφασμάτων, καθώς η βαφή "έπιανε" καλύτερα στα νήματα αυτά παρά σε εκείνα των Αντιλλών. Επιπλέον, τα νήματα του ελλαδικού χώρου απαιτούσαν λιγότερα υλικά και λόγω του πάχους τους ήταν οικονομικότερα στην ύφανση. Αυτός ήταν και ο σημαντικότερος λόγος, για τον οποίο παρουσίαζαν μεγάλη ζήτηση στη Βιέννη,

¹¹⁸³. Βλ. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 143-144· Clarke, *Travels in various countries of Europe*, *ό.π.*, σ. 280· Λεονάρδου, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, *ό.π.*, σ. 152· Φιλιππίδης-Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος*, *ό.π.*, σ. 123· Καλοσύπη, *Μακεδονία*, *ό.π.*, σ. 57.

¹¹⁸⁴. Βλ. Rouqueville, *ό.π.*· Χριστίδη, *Το βαμβάκι*, *ό.π.*, σ. 40· Φιλιππίδης-Κωνσταντάς, *ό.π.*, σ. 122.

¹¹⁸⁵. Βλ. Masson, *Histoire du commerce francais*, *ό.π.*, σ. 434· Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, *ό.π.*, σ. 285.

¹¹⁸⁶. Βλ. Ν. Σβορώνος, "Διάγραμμα οικονομικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης (4ος-19ος αιώνας)", *Αρχαιολογία*, τχ. 7 (Μάϊος 1983), σ. 71.

όπου εξαγονταν ετησίως μεγάλες ποσότητες¹¹⁸⁷. Ιδιαίτερα σημαντική ώθηση στο εμπόριο νημάτων με την Κεντρική Ευρώπη έδωσε η δημιουργία του γερμανικού οίκου Στάρεμπεργκ¹¹⁸⁸.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι, σε αντίθεση με το νήμα, τα ντόπια βαμβακερά υφάσματα δεν αποτελούσαν σημαντικό είδος εξαγωγής εξαιτίας της χαμηλής τους ποιότητας. Κυρίως τροφοδοτούσαν την εσωτερική αγορά, όπως διαπιστώνεται από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, και μόνο ευκαιριακά αποτελούσαν αντικείμενο του εξωτερικού εμπορίου. Μετά, όμως, τη διείσδυση ευρωπαϊκών βαμβακερών στην οθωμανική αγορά και τη συγκυριακή κρίση της παραγωγής βαμβακιού, από τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα μέχρι το τέλος της πέμπτης δεκαετίας, η ζήτηση περιορίστηκε και στην εσωτερική αγορά¹¹⁸⁹.

Από το άλλο μέρος, το βαμβακερό νήμα, σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο R. Wilkinson, συνέχισε να αποτελεί σημαντικό είδος εξαγωγής και στις αρχές του 19ου αιώνα¹¹⁹⁰. Πρέπει, όμως, να σημειώσουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των ντόπιων νημάτων που εξαγονταν από τη Θεσσαλονίκη μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1810, προερχόταν, όπως αναφέρθηκε ήδη, από τα βιοτεχνικά κέντρα της Θεσσαλίας, προπάντων τα Αμπελάκια και τον Τύρναβο. Μακεδονικό νήμα μεταφερόταν στη Θεσσαλονίκη για εξαγωγή κυρίως από τη Δράμα και τα περίχωρα της Θεσσαλονίκης¹¹⁹¹. Ακόμη, εξαγονταν νήματα της περιοχής των Σερρών από την ομώνυμη πόλη, τα οποία μεταφέρονταν μαζί με βαμβάκι και άλλα έμπορεύματα στην Αυστρία με τα καραβάνια¹¹⁹². Η Γερμανία, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Βενετία και τα ρωσικά λιμάνια της Μαύρης θάλασσας ήταν οι κυριότερες αγορές, στις οποίες διοχετεύονταν τα νήματα της βιοτεχνικής ζώνης Θεσσαλίας- Μακεδονίας, ενώ η Γαλλία και η Γένοβα απορροφούσαν μικρές ποσότητες¹¹⁹³.

Στην περίοδο του ηπειρωτικού αποκλεισμού, σύμφωνα με τις πηγές, το διαμετακομιστικό εμπόριο της Θεσσαλονίκης διακινούσε, εκτός από ντόπιο

¹¹⁸⁷. Μπωζούρ, *ό.π.*, σ. 150· ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 82r-v, 87v, 91v, 148r· Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 287.

¹¹⁸⁸. Βλ. παραπάνω, σ. 119.

¹¹⁸⁹. Βλ. παραπάνω, σ. 249-253 και παρακάτω, σ. 255.

¹¹⁹⁰. ΡΡΑΡ 67 (1873), σ. 745.

¹¹⁹¹. *Ό.π.*· ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 15, f. 221r· Καλοσιτίπη, *Μακεδονία, ό.π.*, σ. 57.

¹¹⁹². ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 16, f. 68r.

¹¹⁹³. ΡΡΑΡ, *ό.π.*· ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 82r, 307r· Leake, *ό.π.*, σ. 207.

νήμα, ινδικά βαμβακερά νήματα και υφάσματα, τα οποία μεταφέρονταν από τα λιμάνια της Μάλτας και της Σμύρνης με προορισμό τις αγορές της Αυστρίας, Γαλλίας και Αγγλίας¹¹⁹⁴. Ακόμη, εξάγονταν βρετανικό βαμβακερό νήμα και άλλα βιομηχανικά είδη¹¹⁹⁵, τα οποία διακινούνταν μέσω Βιδινίου-Όρσοβας ή μέσω Βελιγραδίου και Μπροντ προς την Αυστρία με τελικό προορισμό την Ουγγαρία, τη Γερμανία, την Ελβετία, ακόμη και τη Γαλλία, παρά τη σχετική απαγόρευση¹¹⁹⁶. Την εποχή αυτή η Θεσσαλονίκη υπήρξε η αποθήκη βρετανικών εμπορευμάτων με προορισμό την Κεντρική Ευρώπη. Ένα μέρος από τα βρετανικά εμπορεύματα που εισάγονταν στη Θεσσαλονίκη, τροφοδοτούσε την ανατολική Θράκη. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σχετικά ο Γάλλος πρόξενος Clairabault, σε έκθεσή του στις 27 Απριλίου του 1810: "Η Θεσσαλονίκη έγινε η αποθήκη όλων των εμπορευμάτων που εξάγονται εν μέρει στην Αυστρία και εν μέρει στη Ρωμυλία"¹¹⁹⁷.

Το 1812 μεγάλος αριθμός πλοίων με αγγλική σημαία κατέπλευσε στη Θεσσαλονίκη από τη Μάλτα και το Γιβραλτάρ, ενώ μεταφέρθηκαν από την Αγγλία, χωρίς ενδιάμεσο σταθμό, τριάντα περίπου φορτία, στα οποία περιλαμβάνονταν βαμβακερά νήματα με προορισμό τη Γερμανία· η παραλαβή τους έγινε από Γερμανούς πράκτορες¹¹⁹⁸. Βρετανικά βαμβακερά νήματα με προορισμό την Αυστρία είχαν μεταφερθεί μέσω Μάλτας στη Θεσσαλονίκη και την προηγούμενη χρονιά¹¹⁹⁹. Η αυστριακή κυβέρνηση, παρέχοντας προστασία στις μαζικές εισαγωγές βρετανικών εμπορευμάτων ευνόησε σημαντικά το εμπόριο αυτό¹²⁰⁰. Ωστόσο, δεν αναφέρεται ο όγκος των εισαγόμενων βαμβακερών νημάτων ή υφασμάτων και δεν διεικρινίζεται αν

1194. Ο.π., τ. 16, f. 137r, 194v, 221r, 306r, 374-375r τ. 17, f. 137v-138r Holland, ό.π., σ. 260.

1195. AMAE, ό.π., 15, f. 446v τ. 16, f. 4r-v Issawi, The Economic History of Turkey 1800-1914, ό.π., σ. 105.

1196. AMAE, ό.π., f. 33-34r-v, 139v, 307r Holland, ό.π., σ. 199-200 Crouzet, L' économie de la Grande-Bretagne Victorienne, ό.π., σ. 152 και 691-694. Βλ. ακόμη Wood, History of the Levant Company, ό.π., σ. 192 και 220-221.

1197. AMAE, ό.π., f. 10v.

1198. Holland, ό.π.

1199. AMAE, ό.π., τ. 16, f. 194r-v.

1200. Crouzet, ό.π., σ. 220-225 και 694.

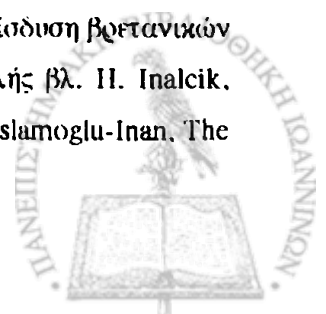
στις εξαγωγές που πραγματοποιούνταν μέσω Θεσσαλονίκης περιλαμβάνονταν εγχώρια βαμβακερά προϊόντα¹²⁰¹.

Η εισαγωγή βαμβακερών κυρίως νημάτων στη Μακεδονία σημείωσε μεγάλη άνοδο μετά τους Ναπολέοντειους πολέμους σε βάρος της ντόπιας παραγωγής. Η άνοδος αυτή, η οποία διαπιστώνεται από τις προξενικές εκθέσεις, οφείλεται στο άνοιγμα της οθωμανικής αγοράς στην ευρωπαϊκή βαμβακοβιομηχανία σε μία περίοδο που η αγορά των ευρωπαϊκών χωρών αδυνατούσε να απορροφήσει το σύνολο της παραγωγής τους¹²⁰². Η σχετική ηρεμία που επικράτησε στην Ευρώπη μετά το 1815, επέτρεψε την ανάπτυξη του βρετανικού εμπορίου με την Ανατολή και έδωσε καινούργια διέξοδο στους περισσότερους τομείς της κορεσμένης αγγλικής βιομηχανίας. Στον τομέα των βαμβακερών προϊόντων τα φθηνά νήματα και υφάσματα της Βρετανίας άρχισαν να αντικαθιστούν στην αγορά τα εγχώρια προϊόντα. Στη Θεσσαλονίκη αυτό συνέβη μετά την Ελληνική Επανάσταση, όταν η πειρατεία στο Αιγαίο είχε υποχωρήσει σημαντικά. Τα βρετανικά βαμβακερά, παραμερίζοντας τα ντόπια, κατέκλυσαν τότε τα εμπορικά πανηγύρια της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας¹²⁰³.

¹²⁰¹. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 10r, 139r και 227v.

¹²⁰². Η κρίση της ευρωπαϊκής υφαντουργίας, και ιδιαίτερα της αγγλικής, μετά το 1815, προήλθε από τη συσσώρευση που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα. Ανάλογα προβλήματα αντιμετώπιζαν την ίδια περίοδο και άλλοι εξίσου σημαντικοί τομείς της ευρωπαϊκής βιομηχανίας. Η αδυναμία των ευρωπαϊκών κρατών να στηρίξουν τη βιομηχανική τους παραγωγή επιχειρήθηκε να ξεπεραστεί με τη διείσδυση στις αγορές των χωρών της περιφέρειας, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται και η Οθωμανική αυτοκρατορία (βλ. Kançal, "La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)", (εκδ.) Bacque-Dumont, 'Economie et sociétés dans l' Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle), ό.π., σ. 356-359· Orhan Kurtmus, "The 1838 treaty of commerce re-examined", (εκδ.) Bacque-Dumont, ό.π., σ. 413· Τοντόροφ, Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας, ό.π., τ. Β', σ. 312-313. Έτσι, τα βαμβακερά υφάσματα αποτέλεσαν το σημαντικότερο βιομηχανικό προϊόν της Αγγλίας προς τη χώρα αυτή και για μία μακρά περίοδο 30 χρόνων (1825-1855) κατείχαν την πρώτη θέση στις εισαγωγές της (βλ. Bailey, The economics of british foreign policy, ό.π., σ. 468).

¹²⁰³. ΡΡΑΡ 65 (1871), σ. 544· 67 (1873), σ. 745-746. Για τη διείσδυση βρετανικών βαμβακερών ειδών, νήματος και υφασμάτων, στις αγορές της Ανατολής βλ. Η. Inalcik, "When and how british cotton goods invaded the Levant markets", (εκδ.) Islamoglu-Inan, The

Σύμφωνα με τον πρόξενο Cousinéry, από το 1816 η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία αυξάνουν συνεχώς τις εξαγωγές βαμβακερών νημάτων προς τη Θεσσαλονίκη. Λόγω των χαμηλών τιμών και της εξαιρετικής τους ποιότητας, τα βρετανικά βαμβακερά νήματα συναγωνίζονταν με επιτυχία τα ντόπια. Ο ίδιος πρόξενος επισημαίνει το 1817 ότι η Θεσσαλονίκη, η οποία στο παρελθόν εξήγε βαμβακερό νήμα, τώρα εισάγει όλο και περισσότερο από την Αγγλία και τη Γαλλία, επειδή το ευρωπαϊκό βιομηχανικό νήμα είναι φθηνότερο και καλύτερο ποιοτικά από το χειροποίητο ντόπιο¹²⁰⁴.

Η εξωτερική αγορά περιορίστηκε σημαντικά για την ντόπια παραγωγή βαμβακερού νήματος, αφού από το τέλος της δεκαετίας του 1810 και η Κεντρική Ευρώπη παρήγε δικό της νήμα, ενώ παράλληλα εφοδιαζόταν από την Αγγλία¹²⁰⁵. Το αγγλικό νήμα κατακτούσε με εξαιρετικά γρήγορο ρυθμό όλες τις αγορές που στο παρελθόν τροφοδοτούσε η Θεσσαλονίκη με εγχώριο νήμα. Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, στις γερμανικές αγορές είχαν αρχίσει να προτιμούν το φθηνότερο αγγλικό, προκαλώντας την αντίδραση των Αμπελακιωτών. Πρέπει να επισημανθεί ότι στη μείωση των εξαγωγών εγχώριου νήματος προς τις χώρες των Βαλκανίων συνέβαλε η συρρίκνωση των ελληνικών παροικιών και η οικονομική τους παρακμή¹²⁰⁶. Ωστόσο, το κόκκινο βαμβακερό νήμα διατήρησε για πολύ καιρό ακόμη την παλιά του φήμη¹²⁰⁷.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1810 και τις αρχές της επόμενης οι εισαγωγές αυξάνονταν με σταθερό ρυθμό. Όπως διαπιστώνεται από τις εκθέσεις των Γάλλων προξένων αυτής της περιόδου, βαμβακερά νήματα και

Ottoman Empire and the world economy, *ό.π.*, σ. 375-383. Για τις συνέπειες της διείσδυσης βιομηχανικών προϊόντων στην οθωμανική αγορά βλ. Kancal, *La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)*, *ό.π.*, σ. 366-369.

¹²⁰⁴. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 17, f. 324r-v, 326r-v. Βλ. ακόμη Παντελοδήμου, Το γαλλικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη την τελευταία προεπαναστατική περίοδο, *ό.π.*, σ. 151.

¹²⁰⁵. Βλ. Νικολόπουλος, Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία, *ό.π.*, σ. 321.

¹²⁰⁶. Για την παρακμή των ελληνικών παροικιών στη βόρεια Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη, καθώς και τους λόγους που την προκάλεσαν, βλ. Παπαδριανός, Οι Έλληνες απόδημοι στις γιοιγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.), *ό.π.*, σ. 52-54. Ακόμη, Χασιώτης, Επισκόπηση της ιστορίας της νεοελληνικής Λαοκρατίας, *ό.π.*, σ. 80.

¹²⁰⁷. Βλ. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, *ό.π.*, σ. 287.

υφάσματα εισάγονταν στη Θεσσαλονίκη από τη Μάλτα, τη Μασσαλία, την Τεργέστη, τη Σμύρνη, τη Χίο και τη Σύρο με αγγλικά, αυστριακά, γαλλικά και ελληνικά πλοία¹²⁰⁸. Το εμπόριο βρετανικών ειδών μέσω Θεσσαλονίκης με προορισμό την Ευρώπη ευνοούσε τη συμμετοχή των Ελλήνων από τα νησιά του Αιγαίου, οι οποίοι μετέφεραν με τα πλοία τους τα εμπορεύματα από τη Μάλτα προς τα οθωμανικά λιμάνια. Η αύξηση της αγοραστικής δύναμης των οθωμανών γαιοκτημόνων, κρατικών λειτουργών και εμπόρων υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες, οι οποίοι επέτρεψαν την άνοδο στις εισαγωγές ευρωπαϊκών βαμβακερών ειδών. Η παρακμή για τα παραδοσιακά προϊόντα της μακεδονικής και θεσσαλικής βιοτεχνίας ήταν αναπόφευκτη. Οι συνθήκες δεν επέτρεψαν τον εκσυγχρονισμό των μέσων παραγωγής, ώστε τα προϊόντα τους να γίνουν ανταγωνιστικά προς τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Εξάλλου, το κράτος δεν πήρε κανένα προστατευτικό μέτρο, προκειμένου να αντιμετωπίσει τον ευρωπαϊκό ανταγωνισμό¹²⁰⁹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι, καθώς η εξωτερική αγορά περιορίστηκε, τα νήματα της Σμύρνης και των Σερρών ανταγωνίζονταν τα νήματα της αμπελακιώτικης νηματουργίας, η οποία μετά το 1814 άρχισε να παρακμάζει¹²¹⁰. Δεν διαθέτουμε πληροφορίες αν στη Μακεδονία έγινε απόπειρα για εκμηχάνιση της παραγωγής νημάτων, όπως

¹²⁰⁸. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 18, f. 153r, 217r, 258r· τ. 19, f. 125r, 150r, 202r, 246r, 268r, 287r, 288r· τ. 20, f. 10r, 72r, 89r, 118r, 147v, 200r, 213r, 245r. Βλ. και παραπάνω, σ. 219-220, και σημ. 1046.

¹²⁰⁹. Για την απουσία προστατευτικής πολιτικής αναφορικά με τη βιοτεχνία στην Οθωμανική αυτοκρατορία το 18ο και 19ο αιώνα βλ. Stojanovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος, ό.π., σ. 301-303. Για τον ανταγωνισμό της ευρωπαϊκής βιομηχανίας και την παρακμή της βιοτεχνίας-χειροτεχνίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς και τους παράγοντες που συνέβαλαν σ' αυτή, βλ. Sadun Aren, "Le problème de l'industrialisation dans l' Empire Ottoman aux XIXe siècle". (εκδ). Bacque-Grammont et Dumont. 'Economie et sociétés dans l' Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle). ό.π., 453-455. Ειδικά για τις βαλκανικές επαρχίες βλ. Τοντόροφ, Η βαλκανική πόλη, τ. Β', ό.π., σ. 300.

¹²¹⁰. Για τον ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων περιοχών του ελλαδικού χώρου, στις οποίες κατασκευάζονταν βαμμένα βαμβακερά νήματα, βλ. Νικολόπουλος, Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία, ό.π., σ. 321-322. Ειδικότερα για την καταστροφή της νηματουργίας των Αμπελακίων στο κεφάλαιο: Οι αιτίες παρακμής της αμπελακιώτικης οικονομίας, σ. 318-360.

συνέβη στα Αμπελάκια την τελευταία στιγμή χωρίς επιτυχία¹²¹¹. Γεγονός, πάντως, είναι ότι η βιοτεχνία νημάτων δεν κατάφερε ούτε εδώ να προχωρήσει σε μαζική παραγωγή νήματος με τη χρήση της μηχανής, η οποία εξασφαλίζει χαμηλό κόστος, καλύτερη ποιότητα και ομοιόμορφα προϊόντα.

Από όσα αναφέρθηκαν, συμπεραίνεται ότι η βιοτεχνία βαμβακιού της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα απειλήθηκε σοβαρά από τον αγγλικό ανταγωνισμό, τόσο στην εξωτερική όσο και την εσωτερική αγορά, κυρίως όμως στην πρώτη, στην οποία είχε στηριχτεί¹²¹². Η εξέλιξη αυτή είχε σοβαρές επιπτώσεις στην εργαστηριακή βιοτεχνία βαμβακιού παρά την οικιακή, η οποία τροφοδοτούσε το αγροτικό νοικοκυριό και την εσωτερική κατανάλωση. Η έλλειψη ανταγωνιστικότητας των προϊόντων της στην εσωτερική και διεθνή αγορά, η μικρή ή περιορισμένη απορροφητικότητα της τοπικής αγοράς, ο αργός ρυθμός αστικοποίησης είναι μερικοί από τους σημαντικότερους παράγοντες που προκάλεσαν την παρακμή. Ο αυτοκαταναλωτικός κόσμος της υπαίθρου κατασκεύαζε ο ίδιος το νήμα και το ύφασμα που χρησιμοποιούσε¹²¹³.

Σχετικά με τα υφάσματα, από τη δεκαετία του 1820 στο εσωτερικό της Μακεδονίας άρχισαν να κερδίζουν έδαφος ορισμένα είδη γερμανικών υφασμάτων¹²¹⁴. Οι εισαγωγές τους στα τέλη της δεκαετίας ανέρχονταν σε 20.000 τεμάχια¹²¹⁵. Από την επόμενη δεκαετία, εκτός από βαμβακερό νήμα άρχισαν να εξάγουν στη Θεσσαλονίκη σημαντικές ποσότητες βαμβακερών υφασμάτων μεγάλης ποικιλίας και οι Βρετανοί. Οι χαμηλές τιμές των αυστριακών και βρετανικών υφασμάτων, συγκριτικά με τα γαλλικά

¹²¹¹. Το 1817, σε μία προσπάθεια να αντιμετωπίσουν τον αγγλικό ανταγωνισμό, οι Αμπελακιώτες έφεραν από τη Βιέννη μηχανές για το γνέσιμο και κλώσιμο του βαμβακιού. Η καθυστερημένη προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν σύγχρονα μέσα και τεχνικές, που εφαρμόζονταν στις ευρωπαϊκές χώρες, παρά την καθοδήγηση από ξένους τεχνίτες, δεν στέφθηκε με επιτυχία (Νικολόπουλος, *ό.π.*, σ. 176-180).

¹²¹². Για το πλήγμα που δέχτηκαν οι βιοτεχνίες της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας από την εισαγωγή αγγλικού νήματος βλ. Inalcik, *ό.π.*, σ. 378.

¹²¹³. Βλ. παραπάνω, σ. 44.

¹²¹⁴. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 20, f. 193r-v τ. 22, f. 119r, 136v και τ. 23, f. 20r-v.

¹²¹⁵. F O 78/265, f. 130r-v. Πρέπει να επισημανθεί ότι στην περίοδο που προηγήθηκε των Ναπολεόντειων πολέμων (1793-1815) στην αγορά της Ανατολής τα αγγλικά βαμβακερά υφάσματα αντιμετώπιζαν τον ανταγωνισμό των ινδικών, αλλά και γερμανικών, αυστριακών και ελβετικών υφασμάτων (βλ. Inalcik, *ό.π.*, σ. 375-376).

υφάσματα, καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη την εισαγωγή των τελευταίων στη Θεσσαλονίκη και την απορρόφησή τους από τις αγορές της Μακεδονίας¹²¹⁶. Στα τέλη της δεκαετίας του 1830 και τις αρχές της επόμενης τα βρετανικά υφάσματα πέτυχαν, σε μεγάλο ποσοστό, να αντικαταστήσουν τόσο τα αυστριακά όσο και τα γερμανικά¹²¹⁷.

Η εισαγωγή βρετανικών βαμβακερών, κυρίως νήματος, στη Θεσσαλονίκη υπήρξε μαζική μετά την αγγλοτουρκική εμπορική συμφωνία του 1838. Η συμφωνία που υπογράφηκε στις 16 Αυγούστου μεταξύ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Μεγάλης Βρετανίας, διευκόλυνε τη διείσδυση βρετανικών βιομηχανικών προϊόντων στην επικράτεια του Σουλτάνου. Πολύ σύντομα η Γαλλία, η Ρωσία και άλλα ευρωπαϊκά κράτη, τα οποία είχαν εμπορικές σχέσεις με την Οθωμανική αυτοκρατορία, απέκτησαν παρόμοια εμπορικά προνόμια¹²¹⁸. Οι όροι της συμφωνίας είχαν καταστρεπτικές συνέπειες για την ντόπια βιοτεχνία¹²¹⁹. Το πλήγμα για την παραγωγή της Μακεδονίας υπήρξε καιριο και αποφασιστικό. Η βιοτεχνία βαμβακερού νήματος της περιοχής των Σερρών, η οποία κατάφερε να αντισταθεί μέχρι τη δεκαετία του 1830, έπεσε σε πλήρη παρακμή. Η φημισμένη συντεχνία των Κοκκινιάδων ή Κιομεζιτζήδων (Κρεμεζιδών), που κατασκεύαζε τα περιζήτητα στην Ευρώπη κόκκινα νήματα, οδηγήθηκε στην καταστροφή. Το ίδιο συνέβη με τις συντεχνίες των Μπουχασιτζήδων ή Βογιατζήδων, δηλαδή των βαφέων, των Ασταρτζήδων και των Πανάδων¹²²⁰. "Η τελειότητα των δικών μας μηχανών, σημειώνει ο Γάλλος πρόξενος το 1834, έχει μειώσει τόσο τις τιμές, ώστε η Θεσσαλονίκη, η οποία άλλοτε εξήγε μεγάλες ποσότητες βαμβακερού νήματος, σήμερα εισάγει νήμα αξίας 300-

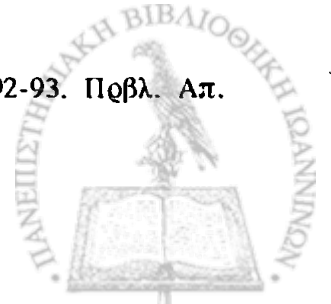
¹²¹⁶. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 23, f. 355v.

¹²¹⁷. Ό.π., f. 99r.

¹²¹⁸. Βλ. Oya Köymen, "The Advent and consequence of Free Trade in the Ottoman Empire (19th cent.)", *Etudes Balkaniques* 2 (1971), σ. 648.

¹²¹⁹. Για τη διαμόρφωση των εισαγωγικών και εξαγωγικών δασμών μετά τη συμφωνία αυτή βλ. παραπάνω, σ. 197-198. Για τις επιπτώσεις που είχε η αγγλοτουρκική εμπορική συμφωνία στην ντόπια βιοτεχνία βλ. Τσουκαλάς, Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ό.π., σ. 279-280· Pascaleva, Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques, ό.π., σ. 287· Kurtmus, The 1838 treaty of commerce re-examined, ό.π., σ. 411-417.

¹²²⁰. Βλ. Στράτη, Ιστορία της πόλεως Σερρών, ό.π., σ. 92-93. Πρβλ. Απ. Βακαλόπουλου, ΙΝΕ, τ. Α', ό.π., σ. 183.

400.000 φράγκων από την Αγγλία, τη Γαλλία και την Αυστρία"¹²²¹. Ωστόσο, ο ίδιος πρόξενος παρατηρεί ότι παρόλο που η πολιτική συγκυρία και η ευρεία κατανάλωση ευρωπαϊκών εμπορευμάτων δεν επέτρεπε την πρόοδο της βιοτεχνίας, η βαφική και η παραγωγή νήματος ήταν ακόμη αρκετά αναπτυγμένες στη Μακεδονία¹²²². Παρόμοιες αναφορές συναντάμε στις εκθέσεις των Γάλλων προξένων και στα επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα, το 1839 ο πρόξενος F. Guys αναφέρει ότι "τα τελευταία χρόνια το βαμβάκι χρησιμοποιούνταν περισσότερο στα ντόπια βαφεία"¹²²³, ενώ το 1848 ο E. Grasset υπογραμμίζει ότι το μεγαλύτερο μέρος του μακεδονικού βαμβακιού καταναλωνόταν στο εσωτερικό της Μακεδονίας και της "Ρωμυλίας" (ανατολικής Θράκης)¹²²⁴. Επίσης, το 1850 ο E. Tirrell επισημαίνει ότι στο εσωτερικό χρησιμοποιούσαν το βαμβάκι, για να κατασκευάσουν χοντρά πουκάμισα και "το συνηθισμένο ύφασμα" για τα τουρκικά στρατεύματα¹²²⁵.

Είναι προφανές ότι, παρά τη συρρίκνωση της βιοτεχνικής παραγωγής, η οικιακή χειροτεχνία και τα βαφεία συνέχισαν να χρησιμοποιούν ένα μεγάλο μέρος της βαμβακοπαραγωγής για την κατασκευή νήματος και υφάσματος. Ο αγροτικός πληθυσμός της υπαίθρου και την περίοδο αυτή ικανοποιούσε το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών του με νήμα και ύφασμα που κατασκεύαζε ο ίδιος. Στη Μακεδονία, σύμφωνα με τις πηγές, οι κατώτερες τάξεις χρησιμοποιούσαν για την ενδυμασία τους ένα χοντρό ύφασμα από μαλλί και βαμβάκι¹²²⁶. Μάλιστα, από το ύφασμα αυτό, γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα, πραγματοποιούνταν εξαγωγές στην Ελλάδα και τη Μικρά Ασία¹²²⁷. Συγκεκριμένα, το 1846 η αξία των εξαγωγών του έφτανε τα 53.060 φράγκα, ενώ το 1847 έπεσε στα 15.953 φράγκα. Τη χρονιά αυτή το σύνολο των εξαγωγών απορρόφησε η Ελλάδα¹²²⁸. Τη διετία 1848-1849 η αξία των εξαγωγών ανέβηκε στα 21.338 και 31.000 φράγκα αντίστοιχα. Όλο το εμπόρευμα διοχετεύθηκε στην Ελλάδα και χρησιμοποιήθηκε για την

1221. *Correspondance d' Orient*, τ. 22, f. 307r.

1222. *Ο.π.*, f. 306r.

1223. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 22, f. 273v.

1224. *Ο.π.*, τ. 23, f. 358r.

1225. *Ο.π.*, τ. 24, f. 11v. A. Viquesnell, *Voyage dans la Turquie d' Europe. Description physique et géologique de la Thrace*. Παρίσι 1868, σ. 293.

1226. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 65r.

1227. *Ο.π.*, τ. 23, f. 288r.

1228. *Ο.π.*, f. 360r.

κατασκευή ενδυμάτων που φορούσαν κυρίως οι ναύτες και οι χωρικοί¹²²⁹. Εξαγωγές από το ίδιο ύφασμα πραγματοποιήθηκαν και το 1850¹²³⁰.

Την ίδια εποχή οι εισαγωγές από τη Μεγάλη Βρετανία ήταν ιδιαίτερα σημαντικές¹²³¹. Η ευρεία διάδοση βρετανικών βαμβακερών στη Μακεδονία, στα μέσα του 19ου αιώνα, οφείλεται, εκτός από την πολιτική και οικονομική συγκυρία, στις χαμηλές τιμές και την εξαιρετική τους ποιότητα, στα οποία έχουμε αναφερθεί και παραπάνω. Ας σημειωθεί ότι η μεταφορά των νημάτων στη Θεσσαλονίκη πραγματοποιούνταν από αγγλικά πλοία με χαμηλούς ναύλους, ενώ η διανομή στο εσωτερικό της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας πραγματοποιούνταν με ταχείς ρυθμούς από ελληνικούς εμπορικούς οίκους. Παράλληλα, βρετανικά βαμβακερά νήματα και υφάσματα μεταφέρονταν από τη Θεσσαλονίκη στα εμπορικά πανηγύρια της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας κυρίως από Εβραίους εμπόρους¹²³².

Ιδιαίτερα μεγάλη άνοδο, στην εσωτερική αγορά, σημείωσε η ζήτηση μετά τα μέσα του αιώνα, όταν η κοινωνική και οικονομική κατάσταση του πληθυσμού βελτιώθηκε σημαντικά, η πρώτη με την εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων της οθωμανικής Πύλης και η δεύτερη με την αύξηση των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων. Μεταξύ των προϊόντων αυτών την πρώτη θέση, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, κατείχε το βαμβάκι¹²³³. Ο πρόξενος R. Wilkinson επισημαίνει ότι από το 1865 παρατηρήθηκε μεγάλη ζήτηση βρετανικών νημάτων και υφασμάτων¹²³⁴, η οποία, με εξαίρεση το 1866¹²³⁵, συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της δεκαετίας και αποδίδεται στη σημαντική αύξηση του εισοδήματος ενός τμήματος του πληθυσμού της Μακεδονίας¹²³⁶. Χαρακτηριστικά ο πρόξενος αναφέρει: "Ο αμερικάνικος εμφύλιος πόλεμος, δίνοντας εξαιρετική ώθηση στην καλλιέργεια του βαμβακιού, συνέβαλε στη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης του πληθυσμού. Όσον αφορά την ενδυμασία, του παρείχε τα μέσα να επιδοθεί σε ασυνήθιστη πολυτέλεια. Η ζήτηση βρετανικών αγαθών, κυρίως βαμβακερών,

1229. *Ο.π.*, τ. 24, f. 65r.

1230. Βλ. Michoff, *ό.π.*, σ. 154.

1231. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 23, f. 201v και 283r.

1232. *Ο.π.*, τ. 24, f. 53r-74v.

1233. Βλ. παραπάνω, σ. 36-38 και 154-161.

1234. ΡΡΑΡ 70 (1866), σ. 350.

1235. *Ο.π.*, 68 (1867), σ. 92.

1236. *Ο.π.*, 65 (1871), σ. 542.

αιξήθηκε και η αξία των εισαγωγών από τη Μεγάλη Βρετανία ανέβηκε στο μισό εκατομμύριο στερλίνες ετησίως, ποσό στο οποίο δεν είχε προσεγγίσει ποτέ πριν από τον πόλεμο"¹²³⁷. Ο πληθυσμός της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας, αλλά και ένα μέρος του πληθυσμού της γειτονικής Θράκης είχε αποκτήσει πλέον τη συνήθεια να χρησιμοποιεί φθηνά βρετανικά βαμβακερά προϊόντα¹²³⁸. Η προσπάθεια δυτικοποίησης της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1856) προκάλεσε την εισαγωγή νέων συνηθειών στην κοινωνία, όπως το δυτικό τρόπο ενδυμασίας, και δημιούργησε νέες ανάγκες, οι οποίες ευνόησαν γενικότερα τις εισαγωγές ευρωπαϊκών βιομηχανικών ειδών¹²³⁹. Σύμφωνα με τον Bianconi, κατά την περίοδο του Τανζιμάτ οι Τούρκοι αξιωματούχοι υιοθέτησαν το ευρωπαϊκό κουστούμι¹²⁴⁰. Μετά τα μέσα του αιώνα στις περισσότερες αγροτικές οικογένειες πουκάμισα, εσώρουχα, κοντές κάλτσες, ακόμη και το εξωτερικό ντύσιμο, όλα υφαίνονταν στο σπίτι από μαλλί ή αγγλικά βαμβακερά νήματα και παρείχαν επαρκή προστασία για τις εργασίες στα χωράφια. Οι γυναίκες προτιμούσαν βαμβακερά ρούχα κεντημένα με μάλλινη κλωστή βαμμένη στο σπίτι¹²⁴¹. Η ύφανση χοντρών βαμβακερών υφασμάτων από τις γυναίκες, στα πλαίσια της οικιακής χειροτεχνίας, ήταν από τις σημαντικότερες βιοτεχνικές δραστηριότητες στη δεκαετία του 1870¹²⁴². Γενικότερα, οι υφαντές προτιμούσαν να κατασκευάσουν υφάσματα από αγγλικό νήμα ή να χρησιμοποιήσουν μισό αγγλικό και μισό ντόπιο νήμα. Τα υφάσματα που προέρχονταν από μεικτό νήμα ήταν χοντρά και είχαν μεγάλη ζήτηση από τους χωρικούς. Άλλωστε, όσα κατασκευάζονταν μόνο από αγγλικό στοίχιζαν περισσότερο¹²⁴³.

Είναι προφανές ότι παράλληλα με την εισαγωγή ευρωπαϊκών βαμβακερών ειδών και την επέκταση της καλλιέργειας του βαμβακιού στο εσωτερικό, μετά το 1860, σημειώθηκε ανάκαμψη της φθίνουσας μέχρι τότε μακεδονικής βιοτεχνίας. Σύμφωνα με τον Άγγλο πρόξενο R. Wilkinson, την

¹²³⁷. *Ο.π.*, 67 (1873), σ. 746.

¹²³⁸. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 24, f. 53r.

¹²³⁹. Βλ. Bianconi, *Cartes commerciales de la région d' Orient*, *ό.π.*, σ. 13-14.

¹²⁴⁰. Bianconi, *Cartes commerciales*, *ό.π.*, σ. 9.

¹²⁴¹. ΡΡΑΡ 66 (1870), σ. 562.

¹²⁴². *Ο.π.*, 67 (1870), σ. 567.

¹²⁴³. Βλ. Inalcik, *When and how british cotton goods invaded the Levant markets*, *ό.π.*, σ. 379.

περίοδο αυτή οι κυριότερες βιοτεχνικές δραστηριότητες ήταν η εκτροφή μεταξοσκώληκα και η ύφανση χοντρών βαμβακερών υφασμάτων για το σπίτι, με τις οποίες ασχολούνταν οι γυναίκες¹²⁴⁴. Οι πηγές αναφέρουν ότι η ντόπια βιοτεχνία και η οικοτεχνία χρησιμοποιούσαν γύρω στο 1.500.000 χιλιόγραμμα βαμβάκι¹²⁴⁵. Σύμφωνα με τον πρόξενο M. de Rouchaiga, το 1864, όταν η συνολική παραγωγή βαμβακιού ήταν 90.000 μπάλες, από την εγχώρια κατανάλωση απορροφήθηκαν 13.000 μπάλες¹²⁴⁶. Κατά το μεγαλύτερο, όμως, μέρος τους τα χαμηλής ποιότητας βαμβακερά υφάσματα της Μακεδονίας τροφοδοτούσαν τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού της ενδοχώρας. Στα μέσα της δεκαετίας του 1860 στα εγχώρια υφάσματα, που διοχετεύονταν στην εσωτερική αγορά, περιλαμβάνονταν αλλατζάδες της Νιγρίτας και των Σερρών. Η συνολική τους αξία από τον πρόξενο υπολογίζεται γύρω στα 250.000 φράγκα¹²⁴⁷.

Από το άλλο μέρος, οι ανώτερες τάξεις προτιμούσαν υφάσματα και ενδύματα ευρωπαϊκής προέλευσης, τα οποία εισάγονταν από την Αγγλία ή την Αυστρία¹²⁴⁸. Η αυστριακή διείσδυση στη Θεσσαλονίκη, όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω, άρχισε να γίνεται αισθητή μετά το 1840, αλλά ο ανταγωνισμός της προς την Αγγλία, η οποία είχε το προβάδισμα, εντάθηκε μία δεκαετία αργότερα. Εκτός από την Αγγλία και την Αυστρία, η Γαλλία, η οποία συνήθως εξήγε μικρές ποσότητες βαμβακερών, από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 άρχισε και αυτή να αυξάνει τις αποστολές της προς τη Θεσσαλονίκη χωρίς, όμως, να μπορεί να συναγωνιστεί την Αγγλία, Αυστρία και Ελβετία¹²⁴⁹. Η τελευταία την εποχή αυτή διοχέτευε στις αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εκτός από βαμβακερά, και άλλα βιομηχανικά προϊόντα πολύ καλής ποιότητας¹²⁵⁰.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 αξιόλογη εμπορική κίνηση βαμβακερών ευρωπαϊκής προέλευσης, κυρίως βρετανικών, σημειώθηκε και στο εμπορικό πανηγύρι των Σερρών¹²⁵¹. Η ντόπια βιοτεχνία, με εξαίρεση

1244. ΡΡΑΡ 65 (1869), σ. 568.

1245. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 25, f. 123r-124v.

1246. Ό.π., f. 195v.

1247. Ό.π., f. 196r.

1248. Ό.π., f. 139v.

1249. Ό.π., f. 140r, 376r-v, 380v· τ. 26, f. 42r και 215r.

1250. Βλ. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, ό.π., σ. 408.

1251. F O 195/1362, f. 19v.

ορισμένα εργαστήρια αλατζάδων και μερικά βυρσοδεψεία στις πόλεις των Σερρών και της Νιγρίτας, βρισκόταν σε παρακμή. Τα περισσότερα εργαστήρια είχαν υποκίψει ήδη στον ξένο ανταγωνισμό. Στα μέσα της δεκαετίας, όπως επισημαίνει ο πρόξενος Ch. Blunt, οι αλατζάδες των περιοχών αυτών, μονόχρωμοι ή χρωματιστοί, ήταν ακόμη πολύ γνωστοί στο εμπόριο. Η ζήτηση στις αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρξε σημαντική και οι ποσότητες που εξάγονταν μεγάλες, αν και οι ανάγκες σε ύφασμα καλύπτονταν κυρίως από τις εισαγωγές¹²⁵².

Η παραγωγή βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων συνεχίστηκε στη Νιγρίτα και τις Σέρρες και στις αρχές του 20ου αιώνα στα πλαίσια της οικιακής χειροτεχνίας¹²⁵³. Εξάλλου, την περίοδο αυτή σε όλες τις αγροτικές ζώνες κατασκευαζόταν ύφασμα από βαμβάκι¹²⁵⁴. Λόγω των ειδικών αναγκών της εσωτερικής αγοράς, η βιοτεχνική και χειροτεχνική παραγωγή διατηρούνταν σε όλη την Ευρωπαϊκή Τουρκία και γενικότερα την οθωμανική επικράτεια¹²⁵⁵. Ειδικά η υφαντουργία συνέχισε να προσφέρει ένα συμπληρωματικό εισόδημα στις οικογένειες των χωρικών. Όμως την παραγωγή αυτή καθόριζε με εμφανή τρόπο το εμπορικό κεφάλαιο. Ο έμπορος προμήθευε στις υφάντριες βαμβακερό νήμα σε χαμηλή τιμή, την οποία οι ίδιες δεν ήταν εύκολο να πετύχουν, και ζητούσε συγκεκριμένο αριθμό τεμαχίων υφάσματος, αφού προηγουμένως γινόταν η σχετική συμφωνία για την τιμή κάθε τεμαχίου¹²⁵⁶.

Την ίδια περίοδο η Θεσσαλονίκη διέθετε ένα πολύ μεγάλο αριθμό μικρών εργαστηρίων υφανσης, τα οποία δεν έχουν απογραφεί. Τα εργαστήρια αυτά είχαν δύο ή τρεις αργαλειούς και κατασκεύαζαν βαμβακερές κάλτσες μέχρι τον αστράγαλο, μάλλινα πουκάμισα και γυναικεία σάλια¹²⁵⁷.

¹²⁵². ΡΡΑΡ 81 (1884), σ. 244-245.

¹²⁵³. Ο Δ. Δαμάνης, "Νιγρίτα-Σύρρα", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1911), σ. 122, αναφέρει ότι στη Νιγρίτα η υφαντική "άκμαζε μέχρι τα τελευταία χρόνια και παρήγε περιζήτητα βαμβακερά υφάσματα-αλατζάδες και μεταξιοτά- για τα ανεξίτηλα χρώματα και τη στερεότητά τους". Παρόμοια, ο Π. Πέννας, *Ιστορία των Σερρών*, ό.π., σ. 362, υποστηρίζει ότι η υφαντουργία των Σερρών βρισκόταν σε ακμή μέχρι την εποχή της απελευθέρωσης.

¹²⁵⁴. Βλ. Veinstein, *Θεσσαλονίκη 1850-1918*, ό.π., σ. 194.

¹²⁵⁵. Βλ. Pascaleva, ό.π., σ. 288.

¹²⁵⁶. Βλ. Veinstein, ό.π., σ. 195.

¹²⁵⁷. Ό.π.

Συμπερασματικά διαπιστώνεται ότι στη διάρκεια του 19ου αιώνα, στον τομέα του βαμβακιού, στη Μακεδονία διατηρείται μια διάσπαρτη βιοτεχνία βαμβακερών και μικρές επιχειρήσεις που μπορούν να χαρακτηριστούν ως χειροτεχνικά εργαστήρια¹²⁵⁸. Η μεταποιητική αυτή δραστηριότητα πήρε τις διαστάσεις που της επέτρεψαν οι οικονομικές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν στην περιοχή και τον οθωμανικό χώρο γενικότερα. Η εισαγωγή βαμβακερών από το εξωτερικό με χαμηλούς δασμούς δεν άφησε αρκετά περιθώρια για την ανάπτυξη της εγχώριας βιοτεχνίας βαμβακιού. Μέσω μιας σειράς εμπορικών συμφωνιών που υπογράφηκαν μεταξύ του οθωμανικού κράτους και των ευρωπαϊκών δυνάμεων, το ευρωπαϊκό εμπόριο προκάλεσε στην καταστροφή της ντόπιας βιοτεχνίας. Οι μικρές ποσότητες νημάτων και υφασμάτων που παράγονταν στη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν χαμηλής ποιότητας συγκριτικά με τα ευρωπαϊκά προϊόντα και απευθύνονταν στον ντόπιο πληθυσμό. Ωστόσο, αποδεικνύουν ότι ο ανταγωνισμός των Ευρωπαίων αδυνατούσε να πλήξει καιραιοί και αποφασιστικά τομείς της βιοτεχνίας, οι οποίοι συνδέονταν με το συνολικό τρόπο ζωής, τις συνήθειες και τα έθιμα αυτού του πληθυσμού. Εξάλλου, στον τομέα του νήματος, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1870, εκτός από το ευρωπαϊκό, προστέθηκε το μηχανοποίητο εγχώριο νήμα, που κατασκεύαζαν τα νηματουργεία της κεντρικής Μακεδονίας και ήταν σχεδόν εφάμιλλο με το ευρωπαϊκό¹²⁵⁹.

Καθώς πλησίαζε το τέλος του αιώνα, η άνοδος των εισαγωγών που τροφοδοτούσαν την εσωτερική κατανάλωση εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη βελτίωση της αγοραστικής δύναμης της αγροτικής τάξης, η οποία ήταν και η πιο πολυάριθμη. Όμως η τάξη αυτή ήταν απρόθυμη να ξοδέψει περισσότερα, αφού βρισκόταν σε κατάσταση διαρκούς ανασφάλειας. Οι εξαγωγές αγροτικών προϊόντων δεν ήταν σταθερές, καθώς επηρεάζονταν από την εξωτερική ζήτηση, τη διεθνή συγκυρία και την εσωτερική πολιτική και κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα¹²⁶⁰.

1258. Βλ. Καλοσύπη, Μακεδονία, ό.π., σ. 59.

1259. Βλ. παρακάτω, σ. 272.

1260. ΡΡΑΡ 69 (1866), σ. 91. Για τις εισαγωγές βαμβακερών ειδών στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης την περίοδο 1883-1912 βλ. Counaris, Steam over Macedonia, 1870-1912, ό.π., σ. 148-149.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΒΑΜΒΑΚΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Ο εκσυγχρονισμός της νηματουργίας (1874-1912)

Η απουσία τεχνικών γνώσεων, η έλλειψη κεφαλαίων και τραπεζικών ευκολιών, το κατακερματισμένο και ανεπαρκές οδικό δίκτυο και ο ξένος αντίγωνισμός ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες, οι οποίοι εμπόδισαν μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα την ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Μακεδονία. Οι πρώτες βιομηχανικές μονάδες άρχισαν να λειτουργούν στη Θεσσαλονίκη από τις αρχές του δεύτερου μισού του αιώνα¹²⁶¹. Εξάλλου, η καθυστέρηση στον τομέα αυτό χαρακτηρίζει γενικότερα την Οθωμανική αυτοκρατορία. Πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα δεν υπήρχε βιομηχανία

¹²⁶¹. Το πρώτο ατμοκίνητο εργοστάσιο της Θεσσαλονίκης ήταν ένας αλευρόμυλος που κατασκευάστηκε το 1854 στη θέση του σημερινού μύλου Αλλατίνι. Εκτός από την αλευροβιομηχανία και την νηματουργία, αναπτύχθηκαν οι κλάδοι της ζυθοποιίας, κεραμοποιίας, σαπυνοποιίας, μηχανουργίας και επεξεργασίας καπνών και δερμάτων. Το 1912 η Θεσσαλονίκη συγκέντρωνε το 57% των βιομηχανικών μονάδων της Μακεδονίας. (Για τις κυριότερες βιομηχανίες της Μακεδονίας στο τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα βλ. Κοφινά, Τα οικονομικά της Μακεδονίας, ό.π., σ. 207-240· Νικ. Μικέλη, Η βιομηχανία της Κεντρικής Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Βέροια, Νάουσα, Έδεσσα), Αθήναι 1924, σ. 11-40. Πρβλ. Μοσκόφ, Θεσσαλονίκη 1700-1912, ό.π., σ. 95-97. Ειδικά για τις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της Θεσσαλονίκης βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, ό.π., σ. 28-35· Veinstein, Θεσσαλονίκη, 1850-1918, ό.π., σ. 194-203). Οι ίδιοι βιομηχανικοί κλάδοι προηγήθηκαν και στο ελληνικό κράτος (βλ. Π. Καλόγρη, Φ. Μαργαρίτη, Β. Τσοκόπουλος, "Η βιομηχανική αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: Μια πρώτη προσέγγιση", Αρχαιολογία, τχ. 18 (Φεβρ. 1986), σ. 9. Γενικά για την ελληνική βιομηχανία από το 1860 μέχρι το 1920, σ. 8-14· ακόμη Β. Παναγιωτόπουλος, "Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871", Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, ό.π., σ. 219-235· Αργιαντώνη, Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα, ό.π., σ. 109-345).

στην οθωμανική επικράτεια· οι παράγοντες που αναφέρθηκαν, οι περιορισμένες πηγές γαιάνθρακα και σιδήρου, η απουσία προστατευτικής πολιτικής για τα εγχώρια προϊόντα και οι χαμηλοί δασμοί για τα εισαγόμενα βιομηχανικά εμπορεύματα δεν επέτρεπαν καμία πρωτοβουλία στον τομέα αυτό¹²⁶². Στη διάρκεια των ετών 1850-1914, και ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1880, η Θεσσαλονίκη γνώρισε μία εντυπωσιακή βιομηχανική ανάπτυξη και αναδείχτηκε πρώτη βιομηχανική πόλη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η πρόοδος αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη βελτίωση των συνθηκών μεταφοράς και των μέσων επικοινωνίας, καθώς και στις διευκολύνσεις που εξασφάλισε η εξέλιξη του πιστωτικού συστήματος¹²⁶³.

Η βαμβακοβιομηχανία, ένας από τους σημαντικότερους κλάδους μετά την αλευροβιομηχανία, αναπτύχθηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Η επέκταση της βαμβακοκαλλιέργειας την εποχή του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου έπαιξε σημαντικό ρόλο στις απαρχές της εκβιομηχάνισης. Το πρώτο μηχανικό υδροκίνητο νηματουργείο ιδρύθηκε το 1874 στο ανατολικό τμήμα της Νάουσας και εξοπλίστηκε με κλωστικό μηχάνημα 700 ατράκτων¹²⁶⁴. Την ιδέα για το εγχείρημα αυτό πρόσφερε η θετική εμπειρία από τη λειτουργία των νηματουργείων του Πειραιά στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, ενώ την πρωτοβουλία είχαν οι Ναουσαίοι έμποροι Δ. Λόγγος, Γ. Κύρτσης και Τουρπάλης, οι οποίοι διέθεσαν από κοινού τα απαραίτητα κεφάλαια¹²⁶⁵. Οι πρώτοι βιομήχανοι της Νάουσας

¹²⁶². Βλ. Bailey, *The economics of british foreign policy*, ό.π., σ. 462-463.

¹²⁶³. Βλ. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918*, ό.π., σ. 191-193· Donald Quataert, *Manufacturing and technology transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, Στρασβούργο 1992, σ. 27. Το 1880 ο Μ. Χατζηιωάννου επισημαίνει με έμφαση: "Σήμεραρον αποστρέφονται πάσαν άλλην τέχνην πλην του εμπορίου, μετέρχονται δε μόνον την υψηλήν βιομηχανίαν, ήτις ως γνωστόν είναι λίαν προσοδοφόρος" (Μιχ. Χατζηιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Εν Θεσσαλονίκη 1880, σ. 40-41).

¹²⁶⁴. Για το χρόνο ίδρυσης του εργοστασίου οι πηγές δεν συμπίπτουν. Ο Δ. Τσακαλιώτος, *Η Βιομηχανία της Μακεδονίας*, ό.π., σ. 3, αναφέρει ότι το εργοστάσιο ιδρύθηκε το 1874, ο Ευστ. Στουγιαννάκης, "Νάουσα", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1911) σ. 148, το 1875, ενώ ο Άγγλος πρόξενος Ch. Blunt (PPAP 72 (1883), σ. 99) το 1876. Το πιο πιθανό είναι ότι το εργοστάσιο άρχισε να κτιζεται και να εξοπλίζεται το 1874, ενώ τέθηκε σε λειτουργία ένα ή δύο χρόνια αργότερα.

¹²⁶⁵. ΛΜΑΕ, ό.π., τ. 28, f. 60r.

είχαν εμπορικούς οίκους στη Θεσσαλονίκη, ενώ συνεργάζονταν με οίκους ομογενών εμπόρων, όπως των αδελφών Κόκκινου, Γκούτα και Λάππα στην Αίγυπτο, των αδελφών Σεφερτζή και Γουργουλιάτου στη Βοσνία, Λόγγου, Λαπαβίτσα και αδελφών Λάππα στο ελληνικό κράτος¹²⁶⁶. Ο Λόγγος, ο Λαπαβίτσας και οι αδελφοί Τσίτση πραγματοποίησαν εξαγωγές μάλλινων υφασμάτων στη Ελλάδα, τα γνωστά με την ονομασία σαγιάκια. Με την επένδυση στο νηματοργείο το εμπορικό κεφάλαιο μετασχηματίστηκε σε βιομηχανικό κατά το κλασικό πρότυπο¹²⁶⁷.

Το Σεπτέμβριο του 1875 οι ιδιοκτήτες του εργοστασίου αγόρασαν σε τιμή ευκαιρίας (57.000 δραχμές) τα μηχανήματα (1.260 ατράκτων) του νηματοργείου του Κ. Παναγιωτόπουλου από τον Πειραιά, σε πολύ καλή κατάσταση, αφού το εργοστάσιο δεν λειτούργησε περισσότερο από ένα με δύο χρόνια¹²⁶⁸. Έτσι στις αρχές της επόμενης δεκαετίας το νηματοργείο παρουσίαζε δυναμικότητα 1.500 ατράκτων και απασχολούσε 80 εργάτες. Η παραγωγή του κυμαινόταν από 750 έως 800 λίβρες (340,170-362,848 χιλιόγραμμα) νήμα ημερησίως, από τον αριθμό 2-14¹²⁶⁹.

Το νηματοργείο της Νάουσας υπήρξε η πρώτη αξιολογη βιομηχανική μονάδα στην ενδοχώρα της Μακεδονίας. Αποτέλεσε, μάλιστα, ένα είδος σχολείου, όπου εκπαιδεύτηκαν στην πράξη μηχανικοί και εργάτες που χρησιμοποιήθηκαν στις κατοπινές βιομηχανίες¹²⁷⁰.

Ακολουθώντας το παράδειγμα των Ναουσαίων επιχειρηματιών, το 1878 ο εβραϊκός εμπορικός οίκος της Θεσσαλονίκης "S. Saias et Ripote", ο οποίος βρσκόταν υπό την προστασία της Ιταλίας¹²⁷¹, ίδρυσε το πρώτο νηματοργείο βαμβακιού της πόλης¹²⁷². Για τη στέγασή του χρησιμοποίησε

¹²⁶⁶. Βλ. Νίκ. Καλογήρου-Μιχ. Νομικός, "Ο αστικός χώρος στη Νάουσα (Κοινοτική αυτονομία και απαρχές της εκβιομηχάνισης", Συμπόσιο. Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, ό.π., σ. 484-485. Πρβλ. Στουγιαννάκη, ό.π.

¹²⁶⁷. Βλ. Στουγιαννάκη, ό.π., σ. 147-148.

¹²⁶⁸. Βλ. Αγραντώνη, ό.π., σ. 216.

¹²⁶⁹. ΡΡΑΡ 72 (1883), σ. 99· Nachrichten 25 (1883), σ. 249.

¹²⁷⁰. Βλ. Κοφινά, ό.π., σ. 217· Γεώργ. Παλάσκας, "Οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις στην Κεντρική Μακεδονία (19ος-20ος αι.)", Αρχαιολογία, τχ. 18 (Φεβρ. 1986), σ. 33-34.

¹²⁷¹. ΡΡΑΡ 72 (1883), σ. 99.

¹²⁷². ΑΜΑΕ, ό. π., f. 59v.

ένα επιβλητικό κτήριο στη συμβολή των οδών Μητροπόλεως και Αγίας Σοφίας, κοντά στην προκυμαία του λιμανιού¹²⁷³.

Ο οίκος "Saias et Cie" εξόπλισε το εργοστάσιο με κλωστικό μηχάνημα αγγλικής προέλευσης 7.952 ατράκτων και ατμομηχανή 40 ίππων. Η παραγωγή του ανερχόταν σε 3.000 λίβρες (1.360,680 χιλιόγραμμα) νήμα ημερησίως, από τον αριθμό 4-14, ενώ το εργατικό του δυναμικό, το οποίο ήταν ανειδίκευτο, χωρίς πείρα και τεχνικές γνώσεις, όπως συνέβαινε με όλα τα νεοσύστατα εργοστάσια, αποτελούνταν από 388 άτομα. Εκτός από 50 άντρες, τα υπόλοιπα ήταν γυναίκες και παιδιά, όλοι Εβραίοι, προφανώς σε ένα πνεύμα αλληλεγγύης προς τους ομοεθνείς¹²⁷⁴. Καμία αναφορά δεν γίνεται σε άλλες εθνικότητες. Οι γυναίκες εργάτριες, κυρίως νεαρά κορίτσια ηλικίας 14-18 χρόνων, έπαιρναν ημερομίσθιο 5-9 πιάστρα, ενώ οι άντρες 12-20 πιάστρα. Ας σημειωθεί ότι, με εξαίρεση το Σάββατο, εργάζονταν όλες τις υπόλοιπες ημέρες της εβδομάδας με μέσο όρο ημερήσιας εργασίας 11 ώρες¹²⁷⁵.

Οι μηχανολογικές εγκαταστάσεις του εργοστασίου κατασκευάστηκαν από Άγγλους μηχανικούς, αφού οι μηχανές είχαν αγγλική προέλευση. Σύμφωνα με τις πηγές, τα έξοδα της πρώτης εγκατάστασης και το αρχικό κεφάλαιο επένδυσης ανήλθαν σε 25.000 λίρες στερλίνες¹²⁷⁶. Ο Γάλλος πρόξενος E. Mallet σχετικά με το θέμα αυτό παρατηρεί ότι το κόστος των μηχανολογικών εγκαταστάσεων της Θεσσαλονίκης ξεπερνούσε κατά μέσο όρο εκείνο των αγγλικών και γαλλικών εργοστασίων¹²⁷⁷.

Το εργοστάσιο "Saias" σημείωσε μεγάλη επιτυχία, αποδίδοντας ετήσιο κέρδος 25% επί του αρχικού κεφαλαίου επένδυσης. Καθοριστική σημασία από την άποψη αυτή είχε το γεγονός ότι τη διεύθυνση του νηματουργείου ανέλαβαν δύο έμπειροι Άγγλοι τεχνικοί, ο John Ashworth και ο Thomas

1273. Βλ. Μωραϊτόπουλου, Τοπογραφία Θεσσαλονίκης, *ό.π.*, σ. 43. Για την εσωτερική δομή του κτηρίου και την εξωτερική του μορφή, αλλά και γενικότερα για την τυπολογία των εργοστασίων της Θεσσαλονίκης, η οποία ακολούθησε τα δυτικά πρότυπα, βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, *ό.π.*, σ. 11-12· Παλάσκας, *ό.π.*, σ. 34. Ειδικά για τα εργοστάσια της Έδεσσας βλ. Χρ. Ζαρκάδα-Πιστιόλη, "Εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας στην Έδεσσα", *Αρχαιολογία*, τχ. 18 (Φεβρ. 1986), σ. 38.

1274. ΡΡΑΡ, *ό.π.*

1275. Nachrichten 23 (1882), σ. 838-839.

1276. *Ο.π.*, σ. 839.

1277. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, f. 60r-v.

Johnson¹²⁷⁸. Ας σημειωθεί ότι η παρουσία αλλοδαπών στις διευθυντικές θέσεις των πρώτων εργοστασίων της Θεσσαλονίκης είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται και στο ελληνικό κράτος, καθώς δεν υπήρχαν ακόμη ντόπιοι ειδικευμένοι τεχνίτες, ικανοί να εφαρμόσουν τις νέες τεχνικές. Αυτό βέβαια συνεπαγόταν μία πρόσθετη επιβάρυνση για το εργοστάσιο¹²⁷⁹.

Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Άγγλος πρόξενος Ch. Blunt, μετά τη λειτουργία των δύο νηματουργείων οι εισαγωγές βαμβακερού νήματος των αριθμών 4-14¹²⁸⁰ παρουσίασαν πτώση. Αυτό σημαίνει ότι τα νήματα της ντόπιας βιομηχανίας γνώρισαν επιτυχία στην εγχώρια αγορά, όπου το νήμα ήταν είδος πρώτης ανάγκης. Πολύ σύντομα άρχισαν να συναγωνίζονται τα νήματα της ελληνικών και αγγλικών εργοστασίων¹²⁸¹.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η αρχή στον τομέα της βαμβακοβιομηχανίας έγινε με αρκετά καλές προϋποθέσεις και η συνέχεια έμελλε να είναι καλύτερη. Μετά από δέκα σχεδόν χρόνια λειτουργίας του νηματουργείου "Saias", ένα δεύτερο νηματουργείο ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη από τον επίσης εβραϊκό οίκο των "Toppès-Mizrahi et Cie", ο οποίος ήταν γνωστός για τις εμπορικές τους δραστηριότητες από τα μέσα του 19ου αιώνα¹²⁸². Το νέο εργοστάσιο άρχισε να λειτουργεί το 1884, ενώ την ίδια χρονιά το πρώτο νηματουργείο επέκτεινε τις εγκαταστάσεις του και βελτίωσε τον εξοπλισμό του¹²⁸³. Η διεύθυνση και του δεύτερου νηματουργείου της Θεσσαλονίκης ανατέθηκε από τους ιδιοκτήτες του σε Άγγλους τεχνικούς, ενώ το ετήσιο κέρδος αντιστοιχούσε και εδώ στο 25% του αρχικού κεφαλαίου που επενδύθηκε για την εγκατάσταση και τη λειτουργία του¹²⁸⁴. Τα δύο εργοστάσια, με συνολική δυναμικότητα 10.224 ατράκτων, απασχολούσαν την εποχή αυτή 800 Εβραίους εργάτες και παρήγαγαν 120.000 πακέτα νήμα των 10 λιβρών ετησίως. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες της επιτυχίας

1278. Ό.π.: F O 195/1196, f. 332r.

1279. Βλ. Αργιαντώνη, ό.π., σ. 198-199.

1280. Nachrichten, ό.π., σ. 838· PPAP 72 (1883), σ. 99.

1281. AMAE, ό.π., τ. 28, f. 114r-v.

1282. Για τις δραστηριότητες του εμπορικού οίκου Toppès-Mizrahi βλ. παραπάνω, σ. 127-128.

1283. PPAP 97 (1893-94), σ. 229.

1284. Ό.π., 87 (1890), σ. 277.

τους, όπως ορθά επισημαίνει ο πρόξενος, υπήρξε η αύξηση της κατανάλωσης βαμβακερού νήματος στη Μακεδονία και την Αλβανία¹²⁸⁵.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι για την παραγωγή της κινητήριας δύναμης των ατμομηχανών τους τα εργοστάσια της Θεσσαλονίκης έκαιγαν άνθρακες αγγλικής προέλευσης, με σημαντικό κόστος που κυμαινόταν από 1 λίρα και 4 σελίνια έως 1 λίρα και 5 σελίνια ο τόνος¹²⁸⁶.

Το 1886 το νηματοουργείο "Torrès-Mizrahi" επέκτεινε τις εγκαταστάσεις του και το 1890 ανακαινίσθηκε για δεύτερη φορά¹²⁸⁷. Το ίδιο συνέβη το 1889 με το νηματοουργείο "Saïas"¹²⁸⁸. Αναμφισβήτητα, η επέκταση των εγκαταστάσεων και η βελτίωση του εξοπλισμού των δύο εργοστασίων με τα τελειότερα αγγλικά μηχανήματα απέβλεπε στην αύξηση της απόδοσής τους και σε μεγάλο βαθμό ήταν αποτέλεσμα του ανταγωνισμού που δημιουργήθηκε μεταξύ τους¹²⁸⁹. Πάντως, σύμφωνα με τις πληροφορίες του προξένου Ch. Blunt, στη διετία 1893-94 το εργατικό τους δυναμικό μειώθηκε σημαντικά, αφού από τα 800 άτομα, που αριθμούσε στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας, περιορίστηκε στα 640. Δεν αποκλείεται η μείωση του αριθμού των εργατών να οφείλεται στην αύξηση των ατράκτων¹²⁹⁰. Ωστόσο, αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι η σύνθεση του εργατικού δυναμικού: 160 άντρες και αγόρια ηλικίας 14-18 ετών και 480 κορίτσια 12-18 ετών, τα οποία εργάζονταν μέχρι να παντρευτούν ή για όσο διάστημα απαιτούνταν να συγκεντρώσουν την απαραίτητη προίκα. Οι αμοιβές των αντρών κυμαίνονταν από 9 έως 12 σελίνια και των αγοριών από 3 σελίνια και 6 πέννες μέχρι 5 σελίνια την εβδομάδα, δηλαδή οι άντρες έπαιρναν διπλάσια ή τριπλάσια αμοιβή συγκριτικά με τους έφηβους. Από το άλλο μέρος, το κατώτερο ημερομίσθιο των κοριτσιών ήταν μόλις 1 σελίνι και 9 πέννες, περίπου 50% χαμηλότερο από εκείνο των αγοριών, ενώ το ανώτερο έφτανε τα 5 σελίνια και

1285. Ο.π., 86 (1887), σ. 399.

1286. Ο.π., 97 (1893-94), σ. 230.

1287. Ο.π., σ. 229.

1288. Βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη. ό.π., σ. 32.

1289. ΡΡΑΡ, ό.π. Λεπτομερή περιγραφή των κλωστικών μηχανών αγγλικής προέλευσης, που χρησιμοποιούσαν όλα τα νηματοουργεία της Μακεδονίας και της Ελλάδας, δίνει ο Νικόλαος Σωφοκιάδης, "Ο Βάμβαξ και η Κλωστική Βιομηχανία", Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας, τ. Α', τχ. Β' (Ιούν. 1895), σ. 21-22· στον ίδιο, "Η βιομηχανία του βάμβακος", τχ. Η' (Δεκ. 1895), σ. 145-147.

1290. ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 229-230.

8 πέννες εβδομαδιαίως. Την ίδια εποχή, η ετήσια αμοιβή τριών Άγγλων, που εργαζόνταν ως διευθυντές, ήταν 350 λίρες στερλίνες¹²⁹¹.

Στις αρχές της επόμενης δεκαετίας η μέση εβδομαδιαία παραγωγή των νηματουργείων της Θεσσαλονίκης αυξήθηκε σε 63.000 λίβρες (28.574 χιλιόγραμμα) νήμα την περίοδο του καλοκαιριού και 62.000 λίβρες (28.120 χιλιόγραμμα) το χειμώνα¹²⁹². Συγκεκριμένα, το 1890 η ετήσια παραγωγή ανερχόταν σε 300.000 περίπου πακέτα των πέντε χιλιογράμμων, δηλαδή μία ποσότητα 1.500.000 χιλιογράμμων¹²⁹³, ικανή να ικανοποιήσει τη ζήτηση μιας πλατιάς αγοράς. Ας σημειωθεί ότι στα τέλη του 19ου αιώνα το ένα τέταρτο των βαμβακερών νημάτων που χρησιμοποιούνταν στη Μακεδονία, προερχόταν από τα ντόπια νηματουργεία. Τα υπόλοιπα τρία τέταρτα εισάγονταν από τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία και την Αυστρία¹²⁹⁴. Μαζί με την Αλβανία, η Μακεδονία απορροφούσε περίπου το ένα τρίτο της εγχώριας παραγωγής νήματος, ενώ το υπόλοιπο εξαγόταν, χωρίς επιβάρυνση, στη Βουλγαρία, τη Σερβία, τη Μικρά Ασία και τα νησιά του Αιγαίου¹²⁹⁵. Η προώθηση των νημάτων της Μακεδονίας στις αγορές της Αδριανούπολης, Φιλιππούπολης και Βάρνας περιόρισε αρχικά τις εξαγωγές των ελληνικών νηματουργείων στις αγορές αυτές και σταδιακά προκάλεσε τον πλήρη αποκλεισμό τους¹²⁹⁶. Ο Γάλλος πρόξενος, σε έκθεσή του στις 26 Ιουλίου 1881, αναφέρει ότι τα νηματουργεία της Μακεδονίας συναγωνίζονταν εκείνα της Ελλάδας και της Αγγλίας¹²⁹⁷. Τη μεγαλύτερη ζήτηση παρουσίαζαν οι αριθμοί 4-14 και σ' αυτή οφείλεται η μαζική παραγωγή των αριθμών αυτών¹²⁹⁸. Αρχικά το βαμβάκι που επεξεργάζονταν τα νηματουργεία της Θεσσαλονίκης, ήταν ντόπιο, "κακής ποιότητας" με πολύ κοντή ίνα, κατάλληλο μόνο για χοντρά νήματα, από το νούμερο 3 μέχρι 16. Αργότερα, όταν η εγχώρια βαμβακοπαραγωγή δεν επαρκούσε πλέον για τις τοπικές ανάγκες, όπως

1291. Ό.π., σ. 230· Donald Quataert, *Workers, Peasants and economic change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Κωνσταντινούπολη 1993, σ. 88.

1292. ΡΡΑΡ, ό.π., σ. 229-230.

1293. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 30, f. 217r.

1294. Ό.π., f. 219r-v.

1295. Ό.π. ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 230· Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918*, ό.π., σ. 197.

1296. Βλ. Αργιαντώνη, ό.π., σ. 266.

1297. ΑΜΑΕ, ό.π., τ. 28, f. 114v.

1298. Ό.π., τ. 30, f. 217r.

αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, άρχισαν να γίνονται εισαγωγές βαμβακιού από τη Μικρά Ασία¹²⁹⁹.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι στα τέλη της δεκαετίας του 1880 το οθωμανικό κράτος, προκειμένου να ενθαρρύνει τη νηματουργία, εξαιρέσε με νόμο τα προϊόντα της από το δασμό του 8%, ο οποίος βάρυνε όλα τα ντόπια εμπορεύματα που εξάγονταν από ένα οθωμανικό λιμάνι σε ένα άλλο. Μάλιστα, πριν από το 1890, άγνωστο πότε ακριβώς, επέκτεινε το μέτρο αυτό σε όλα τα βαμβακερά και μάλλινα προϊόντα που κατασκευάζονταν στη χώρα¹³⁰⁰. Επιπλέον, παραχώρησε στα νηματουργεία το δικαίωμα να εισάγουν ατελώς από το εξωτερικό την πρώτη ύλη και τον εξοπλισμό τους¹³⁰¹. Εξάλλου, από το 1883 ο έλεγχος στα εισαγόμενα βαμβακερά προϊόντα είχε γίνει αυστηρότερος. Με αφορμή το γεγονός αυτό, εικοσιπέντε εισαγωγείς διαμαρτυρήθηκαν με υπόμνημά τους προς τον πρόξενο για τις καταστροφές που προκαλούσαν κατά τον έλεγχο οι αρχές του τελωνείου¹³⁰².

Παρόλα αυτά, το μέλλον της νεοσύστατης βαμβακοβιομηχανίας της Θεσσαλονίκης δεν υπήρξε ανέφελο. Συγκυριακοί παράγοντες και εγγενείς αδυναμίες, αλλά και προβλήματα που συνδέονταν με τη δομή της οικονομίας της χώρας, οδήγησαν στην επιβράδυνση της αναπτυξιακής της πορείας ή την προσωρινή αναστολή της λειτουργίας των εργοστασίων. Πρώτο επλήγει το νηματουργείο "Saias" από τον απροσδόκητο σεισμό του 1902, ο οποίος αναστάτωσε την πόλη της Θεσσαλονίκης. Η έκταση των ζημιών που υπέστη ήταν τέτοια, ώστε να παραμείνει κλειστό μέχρι το 1909¹³⁰³. Αντίθετα, το νηματουργείο "Torrès-Mizrahi" φαίνεται ότι είχε καλύτερη τύχη, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα. Η μέση ετήσια παραγωγή του διατηρήθηκε στις 1.500.000-1.600.000 λίβρες (680.340-725.696 χιλιόγραμμα) νήμα, για το οποίο απαιτούνταν 2.000.000 λίβρες, δηλαδή 907,120 χιλιόγραμμα βαμβάκι¹³⁰⁴. Μετά από δώδεκα χρόνια

¹²⁹⁹. ΡΡΑΡ, ό.π. Βλ. και παραπάνω, σ. 194-195.

¹³⁰⁰. ΡΡΑΡ 87 (1890), σ. 277.

¹³⁰¹. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 217r.

¹³⁰². F O 195/1453, f. 145r-v και 151r-v.

¹³⁰³. Βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, ό.π., σ. 32.

¹³⁰⁴. ΡΡΑΡ 101 (1904), σ. 595· 93 (1907), σ. 185· 117 (1908), σ. 71. Πρέπει να σημειωθεί ότι η απώλεια από το κλώσιμο του βαμβακιού κυμαινόταν από 15-20%. Το υλικό αυτό, μετά από ειδική επεξεργασία, πουλιόταν σε χαμηλή τιμή και χρησιμοποιούνταν συνήθως για γέμισμα παπλωμάτων (ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 230).

λειτουργίας, το 1907 μετατράπηκε σε ανώνυμη εταιρεία με την επωνυμία "Nouvelle Filature" και εκσυγχρονίστηκε, συγκεντρώνοντας εταιρικό κεφάλαιο 40.000 τουρκικών λιρών. Το ανακαινισμένο πλέον εργοστάσιο εξοπλίστηκε με δύο ατμομηχανές ισχύος 400 HP και απασχολούσε συνολικά 400 εργάτες¹³⁰⁵. Ωστόσο, όπως δείχνει η μετέπειτα πορεία της, η επιχείρηση δεν στέφθηκε με επιτυχία. Κακή διαχείριση ή αδυναμία αντιμετώπισης του ανταγωνισμού; Σύμφωνα με έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους, το εργοστάσιο αντιμετώπισε οικονομικά προβλήματα εξαιτίας της αύξησης των ημερομισθίων, της έλλειψης εργατικών χεριών και της μείωσης των ωρών εργασίας, την οποία επέβαλαν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να χάσει και τη δυνατότητα πίστωσης από τις τράπεζες, με τις οποίες συνεργαζόταν. Η διαχείριση, ανίκανη να αντιμετωπίσει τις υποχρεώσεις της και να ανταποκριθεί στα απαιτούμενα έξοδα, τον Απρίλιο του 1911 διέκοψε τη λειτουργία της επιχείρησης, σφραγίζοντας έτσι την αποτυχία της¹³⁰⁶. Παρόλα αυτά, το 1919 η ιδιοκτήτρια εταιρεία Πιερράκου-Οικονομόπουλου επαναλειτούργησε το νηματουργείο με την επωνυμία "Νέον Νηματουργείον Θεσσαλονίκης"¹³⁰⁷.

Την περίοδο που τα νηματουργεία της Θεσσαλονίκης αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα, η βαμβακοβιομηχανία στο εσωτερικό της Μακεδονίας παρουσίαζε σημαντική πρόοδο. Συγκεκριμένα, από το 1891 άρχισε να λειτουργεί στη Νάουσα, στα νοτιοανατολικά της πόλης, ένα δεύτερο υδροκίνητο νηματουργείο, ιδιοκτησία των εμπόρων Μπίλη-Τσίτση και Σία. Το σύνολο των ατράκτων των δύο εργοστασίων ανέβηκε στις 4.200, ενώ το εργατικό τους δυναμικό έφτασε τα 180 άτομα. Το μέσο ημερομίσθιο για την πλειοψηφία των εργατών κυμαινόταν από 80 centimes έως 1 φράγκο και 10 centimes, αισθητά μικρότερο από εκείνο των νηματουργείων της Θεσσαλονίκης¹³⁰⁸. Η ετήσια παραγωγή, γύρω στις 800.000 λίβρες (362.848 χιλιόγραμμα) νήμα, περιελάμβανε τους αριθμούς 4-22 και διοχετευόταν κυρίως στην τοπική αγορά, από την οποία εφοδιάζονταν οι κάτοικοι των γειτονικών χωριών. Εκτός, όμως, από την εγχώρια αγορά, τα εργοστάσια της

¹³⁰⁵. Βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, ό.π., σ. 31.

¹³⁰⁶. Βλ. Κοφινά, Τα οικονομικά της Μακεδονίας, ό.π., σ. 216. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, ό.π.

¹³⁰⁷. Βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, ό.π.

¹³⁰⁸. ΡΡΛΡ 97 (1893-94), σ. 229-230.

Νάουσας προμήθειαν με βαμβακερό νήμα την Αλβανία και την Ήπειρο, ενώ μικρές ποσότητες εξάγονταν στη Σερβία και τη Βουλγαρία¹³⁰⁹.

Η βαμβακοβιομηχανία της Νάουσας ενισχύθηκε με ένα τρίτο νηματουργείο, επίσης υδροκίνητο, το οποίο ιδρύθηκε το 1903 στο δυτικό τμήμα της πόλης από τους Α. Γκούτα και Κ. Καρατζά¹³¹⁰, ενώ την ίδια εποχή ανακαινίσθηκε το νηματουργείο Λόγγου και Τουρπάλη¹³¹¹. Έτσι, το 1906 η συνολική παραγωγή νήματος ανέβηκε στις 1.700.000 λίβρες (771.052 χιλιόγραμμα)¹³¹². Σύμφωνα με σύγχρονες πηγές, στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα η Νάουσα πραγματοποιούσε, μέσω των εμπορικών της οίκων, για την τροφοδότηση της βιομηχανίας της, εισαγωγές περίπου 1.000.000 οκάδων (1.282.000 χιλιογράμμων) βαμβακιού, αξίας 70-80.000 λιρών¹³¹³, ενώ εξήγε 700.000 οκάδες (897.400 χιλιόγραμμα) νήμα¹³¹⁴. Την κινητήρια δύναμη στα εργοστάσια της Νάουσας έδιναν οι καταρράκτες που σχημάτιζε το ιστορικό ποτάμι Αραπίτσα, οι πηγές του οποίου βρίσκονται στους πρόποδες του Βερμίου, στα δυτικά της πόλης¹³¹⁵.

Το 1903 άρχισε να λειτουργεί ακόμη ένα νηματουργείο· πρόκειται για το νηματουργείο Σωσσίδη και Φαΐκ στη Βέροια, στα δυτικά της πόλης, σε απόσταση 40 λεπτών¹³¹⁶, με 300 εργάτες και ετήσια παραγωγή 300.000 λίβρες (136.068 χιλιόγραμμα) νήμα. Το συγκεκριμένο νηματουργείο τρία χρόνια αργότερα αύξησε τον αριθμό των ατράκτων του σε 2.000 και τη συνολική ετήσια παραγωγή του σε 500.000 λίβρες (226.780 χιλιόγραμμα)¹³¹⁷.

Ένα δεύτερο νηματουργείο ιδρύθηκε στο βορειοανατολικό άκρο της Βέροιας το 1906 από τους αδελφούς Χατζηνικολάκη, το οποίο, όπως και το

¹³⁰⁹. ΑΜΑΕ, ό.π., f. 217v· ΡΡΑΡ, ό.π., σ. 230· 101 (1904), σ. 583· 93 (1907), σ. 185.

¹³¹⁰. Βλ. Στουγιαννάκη, Νάουσα, ό.π., σ. 149. Από τον Κοφινά, ό.π., σ. 218, ως χρόνος ίδρυσης αναφέρεται το 1906.

¹³¹¹. Βλ. Κοφινά, ό.π., σ. 217.

¹³¹². ΡΡΑΡ 93 (1907), σ. 185.

¹³¹³. Την εποχή αυτή στην πόλη της Νάουσας υπήρχαν δώδεκα εμπορικοί οίκοι, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν οι οίκοι του Ν. Πλατσούκα, Ι. Λόγγου, Ν. Πεχλιβάνη και των αδελφών Δ. Αγγελάκη (βλ. Στουγιαννάκη, ό.π., σ. 148).

¹³¹⁴. Βλ. Παλαμιώτου, Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας, ό.π., σ. 73.

¹³¹⁵. Βλ. Στουγιαννάκη, ό.π., σ. 144· Κοφινά, ό.π., σ. 212.

¹³¹⁶. Βλ. Κοφινά, ό.π., σ. 218.

¹³¹⁷. ΡΡΑΡ 129 (1906), σ. 185.

πρώτο, χρησιμοποιούσε ως κινητήρια δύναμη νερό από τους γειτονικούς καταρράκτες¹³¹⁸ και είχε 1.700 ατράκτους¹³¹⁹. Αργότερα έγινε ανώνυμη εταιρεία με την επωνυμία "Βέροιο"¹³²⁰.

Η πρόοδος των νηματουργείων της Βέροιας υπήρξε ραγδαία. Την εποχή της απελευθέρωσης η ετήσια παραγωγή τους ανερχόταν σε 105-115.000 πακέτα των τρισημίσι οκάδων, ενώ οι εξαγωγές τους έφταναν τις 280.000 οκάδες (358.960 χιλιόγραμμα) νήμα¹³²¹. Το βαμβάκι που επεξεργάζονταν τα νηματουργεία της Βέροιας προερχόταν από τις Σέρρες, τα Άδανα, τη Σμύρνη και το Χαλέπι¹³²².

Εκτός από τη Βέροια, από τα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας μία ακόμη πόλη της κεντρικής Μακεδονίας, τα Βοδενά (Έδεσσα), απέκτησαν ένα σύγχρονο υδροκίνητο νηματουργείο βαμβακιού, το οποίο ιδρύθηκε από τον Ναούσαίο επιχειρηματία Γρ. Τσίτση με μετόχους τους συμπατριώτες του Γ. Κύρτση, Γρ. Λόγγο, Νικ. Πλατσούκα, Πέτρο Σεφεριτζή και τους αδελφούς Κόκκινου¹³²³. Εξοπλισμένο με τέσσερεις κλωστικές μηχανές και 1.500 ατράκτους, το νηματουργείο άνοιξε τις πύλες του το 1895¹³²⁴ με ετήσια παραγωγή 600.000 λίβρες (272.136 χιλιόγραμμα) νήμα¹³²⁵. Αρχικά το εργοστάσιο περιελάμβανε βαφείο και υφαντήριο, για τη δραστηριότητα των οποίων δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Αναφέρεται, πάντως, ότι και τα δύο απέτυχαν και καταργήθηκαν μετά από μία τριετία¹³²⁶. Αντίθετα, το νηματουργείο σημείωσε πρόοδο, ο αριθμός των ατράκτων αυξήθηκε, ενώ η εγκατάσταση μιας γεννήτριας, που λειτουργούσε δύο με τρεις ώρες τη νύχτα, έλυσε το πρόβλημα του φωτισμού¹³²⁷. Σύμφωνα με τον Κ. Σταλίδη, το εργοστάσιο διέθετε ακόμη εκκοκκιστήριο και τμήμα κατασκευής "υδροφίλου

1318. Τσακαλώτου, Η Βιομηχανία της Μακεδονίας, ό.π., σ. 1· Κοφινά, ό.π., σ. 212-213.

1319. Βλ. Κοφινά, ό.π., σ. 218.

1320. Βλ. Αν. Χριστοδούλου, *Ιστορία της Βέροιας*, Βέροια 1960, σ. 129.

1321. Βλ. Παλαμιώτου ό.π., σ. 71 και 74.

1322. Ό.π., σ. 71.

1323. Βλ. Σταλίδη, Οι Συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας, ό.π., σ. 141.

1324. Βλ. Κοφινά, ό.π., σ. 216.

1325. ΡΡΑΡ 97 (1908), σ. 71.

1326. Βλ. Τσακαλώτου, ό.π., σ. 4· Κοφινά, ό.π., σ. 216-217 και 221.

1327. ΡΡΑΡ 97 (1908), σ. 71.

φαρμακευτικού βάμβακος". Παρήγε πάνω από 100.000 πακέτα νήμα το χρόνο και απασχολούσε 350-500 εργάτες περίπου. Ας σημειωθεί ότι ήταν το μεγαλύτερο νηματουργείο όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής¹³²⁸. Στη δύσκολη περίοδο του μακεδονικού αγώνα το νηματουργείο Τσίτση αποτέλεσε καταφύγιο των ανταρτών, ενώ ο Γεώργ. Λόγγος υπήρξε ένας από τους χρηματοδότες του αγώνα¹³²⁹. Ο Ευστ. Στουγιαννάκης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το νηματουργείο Τσίτση, μαζί με τη φιλόπρωχη αδελφότητα της Έδεσσας, υπήρξαν "δύο ισχυρά στηρίγματα για τον εθνισμό και τους αγώνες της κατά των Βουλγαριζόντων... Τα δύο αυτά στηρίγματα του Ελληνισμού πρόσφεραν πράγματι πολύτιμες υπηρεσίες στην Έδεσσα. Έτσι αποτέλεσαν και ένα από τους κύριους στόχους στους οποίους έβαλαν οι Κομιτατζήδες μετά το 1903, εποχή κατά την οποία τα βουλγαρικά κομιτάτα εγκαινίασαν τρομοκρατική δράση για το βίαιο εκβουλγαρισμό της ξενόφωνης Ελληνικής Μακεδονίας... Το εργοστάσιο, που συγκέντρωνε πάρα πολλούς εργάτες και εργάτιδες, τους κρατούσε πιστούς στα πάτρια και τους άφηνε κωφούς μπροστά στις υποσχέσεις και τις απειλές των προπαγανδίζόντων Βουλγαριστών"¹³³⁰. Είναι προφανές ότι οι βιομήχανοι, ως εκφραστές της αστικής τάξης, στήριξαν σε μεγάλο βαθμό τον εθνικισμό που κυριαρχούσε στην περιοχή στα τέλη του 19ου αιώνα.

Η επιχείρηση Τσίτση διατήρησε την αποκλειστικότητα στην παραγωγή μηχανοποίητου νήματος στα Βοδενά δώδεκα συνολικά χρόνια, μέχρι το 1908, όταν ιδρύθηκε το δεύτερο νηματουργείο, με 2.800 ατράκτους¹³³¹, από την εταιρεία των ντόπιων επιχειρηματιών Ηρακλή Χατζηδημούλα, αδελφών Λάππα και Σία¹³³². Τα νηματουργεία των Βοδενών προμηθεύονταν βαμβάκι από την Καρατζόβα Σερρών και τη Μικρά Ασία και εξήγαν τα νήματά τους, συναγωνιζόμενα με επιτυχία τα ιταλικής προέλευσης, στις αγορές της Μακεδονίας, Θράκης, Αλβανίας, Μαύρης Θάλασσας, Σμύρνης και των νησιών του Αιγαίου¹³³³.

1328. Βλ. Σταλίδη, *ό.π.*

1329. Βλ. Παλάσκας, *Οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις στην Κεντρική Μακεδονία (19ος-20ος αι.), ό.π., σ. 36.*

1330. Βλ. Στουγιαννάκης, *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία, ό.π., σ. 257-258.*

1331. ΡΡΑΡ 98 (1909), σ. 961. Από τον Κοφινά, *ό.π., σ. 217.* ως χρόνος ίδρυσης αναφέρεται το 1907.

1332. Τσακαλιώτου, *ό.π., σ. 4.*

1333. Βλ. Παλαμιώτου, *ό.π., σ. 50-51.*

Εκτός από τη δημιουργία του δεύτερου νηματουργείου στα Βοδενά, σημαντικό γεγονός την ίδια χρονιά υπήρξε η επαναλειτουργία του εργοστασίου "Saias" στη Θεσσαλονίκη¹³³⁴, αφού προηγουμένως αγοράστηκε από τον εβραίο έμπορο J. Sides για λογαριασμό της εταιρείας "J. Sidès et Cie". Εξοπλισμένο με 12.100 ατράκτους και ατμομηχανές ισχύος 300 HP, το νέο εργοστάσιο προσέλαβε 470 εργάτες¹³³⁵. Το ένα τρίτο της παραγωγής του, η οποία ανερχόταν σε 27.900 χιλιόγραμμα νήμα εβδομαδιαίως, απορροφούσε η μακεδονική και η αλβανική αγορά, ενώ το υπόλοιπο εξαγόταν στη Βουλγαρία, τη Σερβία και τα νησιά του Αιγαίου¹³³⁶.

Έτσι, το 1908 το συνολικό δυναμικό της νηματουργίας βαμβακιού στη Μακεδονία παρουσίαζε την παρακάτω εικόνα¹³³⁷:

πόλεις	αριθμός επιχειρήσεων	άτρακτοι
Θεσσαλονίκη	2	18.000
Βοδενά	2	15.000
Νάουσα	3	12.000
Βέροια	2	6.000
Σύνολο	9	51.000

Στο σημείο αυτό πρέπει παρατηρήσουμε ότι σημαντικό ρόλο στην αύξηση των νηματουργείων της ενδοχώρας έπαιξε η λειτουργία της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης - Μοναστηρίου μετά το 1894¹³³⁸.

Η ίδρυση ενός ακόμη νηματουργείου το 1909 στη Θεσσαλονίκη ανέβασε τον αριθμό τους στα δέκα και τη δυνατότητα της συνολικής ετήσιας παραγωγής νήματος από 6.500.000 λίβρες (2.948.140 χιλιόγραμμα) σε 8.000.000 λίβρες (3.628.480 χιλιόγραμμα)¹³³⁹. Για την παραγωγή του νήματος αυτού απαιτούνταν πάνω από 5.000.000 χιλιόγραμμα βαμβάκι. Αν λάβουμε υπόψη ότι η μέση ετήσια παραγωγή βαμβακιού κυμαίνονταν γύρω

¹³³⁴. ΡΡΑΡ 98 (1909), σ. 961.

¹³³⁵. Βλ. Κοφινά, *ό.π.*, σ. 219.

¹³³⁶. Τελικά το εργοστάσιο κήκε το 1917, όταν η πυρκαγιά κατέστρεψε το κέντρο της πόλης (βλ. Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, *ό.π.*, σ. 32).

¹³³⁷. ΡΡΑΡ, *ό.π.* Βλ. ακόμη *Οικονομική Ελλάς*, αρθ. 40, 3 Οκτωβρίου 1909, σ. 507.

¹³³⁸. Βλ. και παρακάτω, σ. 281.

¹³³⁹. ΡΡΑΡ 103 (1910), σ. 271.

στα 3.000.000 χιλιόγραμμα, διαπιστώνουμε ότι οι εισαγωγές την περίοδο αυτή υπερέβαιναν κατά πολύ τα 2.000.000 χιλιόγραμμα. Το εισαγόμενο βαμβάκι, το οποίο, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δεν επιβαρυνόταν με τελωνειακούς δασμούς, προερχόταν από τη Μικρά Ασία, ενώ τα τελευταία χρόνια πραγματοποιούνταν εισαγωγές και από τη Λειβαδιά¹³⁴⁰.

Οι ιδιοκτήτες του τρίτου νηματουργείου της Θεσσαλονίκης δεν ήταν Εβραίοι, όπως συνέβαινε με τα δύο προηγούμενα. Ήταν τα αδέρφια Β. και Θ. Τουρπάλης, Έλληνες από τη Νάουσα. Εξοπλισμένο με 4.800 ατράκτους, το νέο νηματουργείο χρησιμοποιούσε κινητήρια μηχανή πτωχού αερίου 200 HP και απασχολούσε πάνω από 100 εργάτες, ενώ η ετήσια παραγωγή νήματος ανερχόταν σε 310.000 χιλιόγραμμα. Συγκεκριμένα, κατασκεύαζε τους αριθμούς 12-24 με βαμβάκι που προμηθευόταν από τα Άδανα και τη Σμύρνη. Τα νήματα του εργοστασίου Τουρπάλη τροφοδοτούσαν τις αγορές της Μακεδονίας, Θράκης και Ηπείρου¹³⁴¹.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Άγγλος υποπρόξενος της Θεσσαλονίκης R. Chafy, στο τέλος της πρώτης δεκαετίας τα νηματουργεία της Μακεδονίας διέθεταν συνολικά 60.200 ατράκτους, οι οποίες κατανέμονταν ως εξής¹³⁴²:

¹³⁴⁰. Βλ. Τσακαλώτου, *ό.π.*, σ. 2-3· Κοφινά, *ό.π.*, σ. 221 και παραπάνω, σ. 194-195 και 272.

¹³⁴¹. Τσακαλώτου, *ό.π.*, σ. 4· Κοφινά, *ό.π.*, σ. 215· Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, *ό.π.*, σ. 35.

¹³⁴². ΡΡΑΡ 103 (1910), σ. 271.

πόλεις-	αριθμός επιχειρήσεων	άτρακτοι
Θεσσαλονίκη	3	20.200
Βοδενά	2	20.200
Νάουσα ¹³⁴³	3	10.800
Βέροια	2	9.000
Σύνολο	10	60.200

Όπως διαπιστώνεται από τους πίνακες η αύξηση της δυναμικότητας των νηματουργείων κατά την περίοδο 1908-1909 υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Μειώθηκε, όμως, αρκετά δύο χρόνια αργότερα, όταν το νηματουργείο "Nouvelle Filature" διέκοψε τη λειτουργία του¹³⁴⁴. Την ίδια χρονιά (1911) το νηματουργείο Γρ. Τσίτση και Σία, στα Βοδενά, συνένωσε τις δραστηριότητές του με εκείνες του νηματουργείου Λόγγου και Τουρπάλη στη Νάουσα, δημιουργώντας εμπορική εταιρεία¹³⁴⁵.

Στη διάρκεια του 1912 έκλεισαν τις πύλες τους και τα άλλα δύο νηματουργεία της Θεσσαλονίκης, εξαιτίας της κατάστασης που επικρατούσε στην πόλη και της διακοπής της επικοινωνίας με τις αγορές προμήθειας της πρώτης ύλης και τους τόπους κατανάλωσης του νήματος¹³⁴⁶. Σχετικά με τα εργοστάσια της ενδοχώρας, σύγχρονες πηγές αναφέρουν ότι τον Αύγουστο του 1913 τα νηματουργεία της Βέροιας αργούσαν λόγω της υπερπαραγωγής που προκάλεσε η έλλειψη αγοραστών στην περίοδο των πολέμων¹³⁴⁷, ενώ δεν

¹³⁴³. Συνοπτική εικόνα του δυναμικού της νηματουργίας στη Νάουσα, την εποχή αυτή (1911), δίνει ο επόμενος πίνακας:

νηματοουργείο	υπο- δύναμη	άτρακτοι	εργάτες	πρώτη ύλη σε οκάδες	παραγωγή σε πακέτα
Λόγγου-Κύρση Κ. Τουρπάλη	270	7.000	270	400.090	90-100.000
Μπίλη-Τσίτση & Σια	148	4.008	160	300.000	60- 70.000
Α. & Κ. Γκούτα & Καρατζά	200	3.200	160	(300.000)	50.000

(Στουγιαννάκη, Νάουσα, ό.π., σ. 148-150).

¹³⁴⁴. Βλ. παραπάνω, σ. 272-273.

¹³⁴⁵. Βλ. Τσακαλώτου, ό.π., σ. 4.

¹³⁴⁶. Βλ. Τσακαλώτου, ό.π.: Κοφινά, ό.π., σ. 222.

¹³⁴⁷. Βλ. Τσακαλώτου, ό.π., σ. 3.

έχουμε στη διάθεσή μας σχετικές πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στα νηματουργεία της Νάουσας και των Βοδενών.

Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζεται το δυναμικό της μακεδονικής νηματουργίας, όπως καταγράφεται σε έρευνα, η οποία διενεργήθηκε με εντολή της ελληνικής κυβέρνησης ένα χρόνο μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στη Θεσσαλονίκη¹³⁴⁸.

εταιρεία	πόλη	άτρακτοι	παραγωγή σε χιλγ.	εργάτες	αφ. ειδ.	δύναμη
Sides et cie	Θεσ/νίκη	12.100	650.000	470	4-14	300 ατιμός
Nouvelle Filature	"	6.800	700.000	350	4-14	250 "
B.& Θ.Τουρπάλη	"	4.880	310.000	200	12-24	200 gaz
Σωσίδης & Φαΐκ	Βέροια	6.800	450.000	300	4-14	250 νερό
Αδελ.Χ/νικολάκη	"	1.900	160.000	100	4-14	120 "
Λόγγου & Τουρπάλη	Νάουσα	7.000	560.000	280	4-14	250 "
Γκούτα & Καρατζά	"	4.500	400.000	240	4-14	200 "
Μπίλη Τσίτση & Σία	"	4.000	390.000	230	4-14	180 "
Γρ. Τσίτση & Σία	Βοδενά	16.500	550.000	350	16-32	610 "
Λάππα & Σία	"	4.500	135.000	100	16-32	200 "
Σύνολο	10 εργοστ.	68.980	4.305.000	2.620	3-32	2.560 ίπποι

Από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι φανερό ότι στη Μακεδονία η προσπάθεια για εκσυγχρονισμό της νηματουργίας και μαζική παραγωγή νήματος με μηχανικά μέσα υπήρξε επιτυχής. Η μηχανοποίηση της παραγωγής ξεκίνησε δυναμικά στα μέσα της δεκαετίας του 1870 και έμελλε να παίξει πρωταρχικό ρόλο στον τομέα της μακεδονικής βιομηχανίας. Αν λάβουμε υπόψη το εργατικό δυναμικό που απασχολούσε, τον εξοπλισμό που διέθετε και την ετήσια παραγωγή της, διαπιστώνεται ότι υπήρξε ο ευρύτερος από όλους τους κλάδους της.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα η Θεσσαλονίκη και η ενδοχώρα της Μακεδονίας είχαν τη μεγαλύτερη πυκνότητα νηματουργείων βαμβακιού στην οθωμανική επικράτεια¹³⁴⁹, τα οποία επέζησαν και μετά την απελευθέρωση της περιοχής από τον οθωμανικό ζυγό¹³⁵⁰. Τα νηματουργεία της Θεσσαλονίκης, αν και συγκέντρωναν το ένα τρίτο από τις ατράκτους των δέκα εργοστασίων, αντιμετώπιζαν σοβαρό ανταγωνισμό από τα νηματουργεία της ενδοχώρας. Ας σημειωθεί ότι το κόστος παραγωγής τους

¹³⁴⁸. Βλ. Τσακαλώτου, *ό.π.*, σ. 1· Κοφινά, *ό.π.*, σ. 219.

¹³⁴⁹. Βλ. Veinstein, *ό.π.*, σ. 196.

¹³⁵⁰. Βλ. Ι. Παπαδάκη, *Αι πλουτοπαραγωγικά δυνάμεις της Μακεδονίας*, Εν Θεσσαλονίκη 1920, σ. 67· Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη, *ό.π.*, σ. 31-35.

ήταν εξαιρετικά υψηλό, αφού για την κίνηση των ατμομηχανών τους, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, χρησιμοποιούσαν κάρβουνο. Αντίθετα, η υδραυλική ενέργεια, με την οποία κινούνταν τα εργοστάσια της ενδοχώρας, ήταν λιγότερο δαπανηρή. Επιπλέον, στη Θεσσαλονίκη το κόστος των οικοπέδων και των εγκαταστάσεων ήταν πολύ μεγαλύτερο από εκείνο της ενδοχώρας¹³⁵¹.

Η χωροθέτηση των εργοστασίων της ενδοχώρας προσδιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη γεωγραφική θέση των καταρρακτών, που αποτέλεσαν τη φυσική πηγή ενέργειας, και όχι από τη διαθεσιμότητα της πρώτης ύλης¹³⁵². Έτσι εξηγείται και το γεγονός ότι δεν παρατηρήθηκε ανάλογη πρωτοβουλία εγκατάστασης νηματουργείων στους τόπους μαζικής παραγωγής της πρώτης ύλης, όπως ήταν οι Σέρρες. Εξάλλου, η μεταφορά του βαμβακιού στα εργοστάσια ήταν αρκετά εύκολη, αφού βρίσκονταν πολύ κοντά στη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου. Ειδικά για τα νηματουργεία που ιδρύθηκαν την περίοδο 1888-1910, οι σιδηρόδρομοι προσδιόρισαν επακριβώς τη θέση των εγκαταστάσεών τους. Από τα εργοστάσια της Βέροιας το νηματουργείο Σωσσίδη απείχε μόνο μισή ώρα από την πόλη, ενώ το νηματουργείο των αδελφών Χατζηνικολάκη ένα τέταρτο της ώρας. Κοντά στην πόλη βρίσκονταν και τα νηματουργεία της Νάουσας¹³⁵³. Ο συνδυασμός της κινητήριας δύναμης και της δυνατότητας μεταφοράς της πρώτης ύλης, μετά τη διέλευση του τρένου από την ανατολική Μακεδονία το 1896, ήταν επόμενο να αυξήσει το ενδιαφέρον των ντόπιων επιχειρηματιών για τη νηματουργία βαμβακιού. Εργατικό δυναμικό υπήρχε άφθονο, κυρίως νέα κορίτσια, που η παρουσία τους στα χωράφια δεν ήταν απαραίτητη ολόκληρο το χρόνο.

Οι πρώτοι βαμβακοβιομήχανοι της Θεσσαλονίκης, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ήταν Εβραίοι· χρησιμοποιώντας κεφάλαια που συγκέντρωσαν

1351. Veinstein, *ό.π.*, σ. 197.

1352. Η ανάπτυξη της νηματουργίας στη Νάουσα, τη Βέροια και τα Βοδενά στηρίχθηκε στους καταρράκτες της περιοχής, η οποία γειτνιάζει με την οροσειρά του Βερμίου. Ωστόσο, από τους 20.000 ίππους της συνολικής κινητήριας δύναμης των καταρρακτών Βλαδόβου, Βοδενών, Νάουσας και Βέροιας, μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους είχαν αξιοποιηθεί μόνο γύρω στους 3.000 (βλ. Τσακαλιώτου, *ό.π.*, σ. 1-2).

1353. Για τη συμβολή των σιδηροδρόμων στην ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Μακεδονία βλ. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912*, *ό.π.*, σ. 131-167, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

από το εμπόριο, διεύρυναν τις δραστηριότητές τους στον τραπεζικό τομέα και τη μεταποίηση¹³⁵⁴. Το μεγαλύτερο δηλαδή μέρος του κεφαλαίου που επενδύθηκε στη βαμβακοβιομηχανία της Θεσσαλονίκης ανήκε σε Εβραίους μεγαλεμπόρους, όπως, άλλωστε, συνέβη και με τους υπόλοιπους κλάδους. Ουσιαστικά πρόκειται για μία μικρή ομάδα εμπόρων, οι οποίοι στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα είδαν τη βιομηχανία ως μία νέα κερδοφόρα επιχείρηση. Η ομάδα αυτή στη δεκαετία του 1880 κατείχε τη συντριπτική πλειοψηφία των μεγαλύτερων βιομηχανικών μονάδων της πόλης¹³⁵⁵. Μόνο γύρω στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα ελληνόφωνοι επιχειρηματίες από τη δυτική Μακεδονία αρχίζουν να έρχονται στη Θεσσαλονίκη και να δημιουργούν βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενθαρρυνόμενοι από τη δημιουργία νέων τραπεζών με Έλληνες ιδιοκτήτες. Ωστόσο, ο ανταγωνισμός τους δεν φαίνεται να επηρέασε τους Εβραίους, οι οποίοι είχαν το προβάδισμα. Αντίθετα, στο εσωτερικό η βιομηχανία ήταν στα χέρια χριστιανών εμπόρων. Όλα τα νηματουργεία βαμβακιού και μαλλιού στη Νάουσα, τη Βέροια και τα Βοδενά ανήκαν σε λίγους Έλληνες εμπόρους¹³⁵⁶, ορισμένοι από τους οποίους ήταν εξελληνισμένοι Βλάχοι, όπως προκύπτει από τα ονόματά τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένα από τα εργοστάσια αυτά δεν είχε μόνο ένα ιδιοκτήτη και ότι στις θέσεις διαχείρισης και στον τομέα της παραγωγής εργάζονταν μέλη των οικογενειών τους¹³⁵⁷.

Οι παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της νηματουργίας στη Μακεδονία υπήρξαν πολλοί και ποικίλοι. Πρωτίστως, βασική προϋπόθεση για μαζική παραγωγή προϊόντων με προσορισμό την εγχώρια κατανάλωση είναι οι δυνατότητες της εσωτερικής αγοράς. Στη Μακεδονία, όπως επισημάναμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρχε από τις αρχές του 19ου αιώνα διαμορφωμένη εγχώρια αγορά βαμβακερών. Στα μέσα του αιώνα, παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της Μακεδονίας ζούσε σε καθεστώς απόλυτης αντάρχειας, οι πιο εύπορες ομάδες τροφοδοτούνταν από τις εισαγωγές που δέχονταν το λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Η διεύρυνση

¹³⁵⁴. Βλ. παραπάνω, σ. 127-130.

¹³⁵⁵. Βλ. Μιχ. Χατζηιωάννου, *Θεσσαλονίκη 1880*, σ. 40-41.

¹³⁵⁶. Περισσότερο γνωστοί για την εμπορική τους δραστηριότητα ήταν ο Δ. Λόγγος και οι αδελφοί Τσίτση από τη Νάουσα, οι οποίοι πραγματοποιούσαν εξαγωγές μάλλινων υφασμάτων της περιοχής τους στο νότιο ελλαδικό χώρο (Στουγιαννάκη, Νάουσα, *ό.π.*, σ. 147-148).

¹³⁵⁷. Βλ. Veinstein, *ό.π.*, σ. 196

της εσωτερικής αγοράς ήταν πιο σημαντική μετά το 1870· προκειμένου για τον τομέα των βαμβακερών σοβαρή απόδειξη αποτελούν οι διαρκώς αυξανόμενες εισαγωγές νημάτων και υφασμάτων. Τελικά, η αύξηση του πληθυσμού και η δημιουργία νέων αναγκών, η αλλαγή νοοτροπίας και αισθητικής αντίληψης λειτούργησε σε βάρος της παραδοσιακής οικονομίας, η οποία στηριζόταν στην αυτάρκεια και την αυτοκατανάλωση. Η παρακμή της παραδοσιακής βιοτεχνίας βαμβακερών ειδών και η άνοδος της εισαγωγής των προϊόντων της από το εξωτερικό άνοιξε το δρόμο στη βαμβακοβιομηχανία¹³⁵⁸. Αν λάβουμε υπόψη ότι τα νηματουργεία δεν ιδρύθηκαν για να εξυπηρετήσουν μόνο τις ανάγκες της περιοχής, οι δυνατότητες ήταν ακόμη μεγαλύτερες. Στόχος των επιχειρηματιών, σύμφωνα με τις πηγές, ήταν να παράγουν για μία ευρύτερη αγορά, τόσο στο βορρά, έξω από τη Μακεδονία, όσο και στο νότο, αν και γνώριζαν ότι εκεί θα αντιμετώπιζαν τον ανταγωνισμό των νηματουργείων του ελληνικού κράτους¹³⁵⁹.

Ένας άλλος παράγοντας, ο οποίος συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη της νηματουργίας, ήταν τα διαθέσιμα εργατικά χέρια και τα χαμηλά ημερομίσθια. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα στη Μακεδονία, όπως εξάλλου συνέβαινε σε όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο, υπήρχε μία ευρεία αγορά μισθωτής εργασίας, αφού από το πρώτο μισό του αιώνα αγρότες, και προπάντων άνεργοι βιοτέχνες, άρχισαν να συρρέουν στα αστικά κέντρα¹³⁶⁰. Η Θεσσαλονίκη, η οποία ως διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο πρόσφερε περισσότερες ευκαιρίες για εργασία και μεγαλύτερη ασφάλεια, προσείλκυσε το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των εξαθλιωμένων μαζών¹³⁶¹. Τυπικό δείγμα

¹³⁵⁸. Βλ. παραπάνω, σ. 254-264.

¹³⁵⁹. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 η ελληνική βαμβακοβιομηχανία (Πειραιά και Ερμούπολης) αριθμούσε δεκαοκτώ νηματουργεία, τα οποία αντιμετώπιζαν σοβαρές δυσκολίες στη διάθεση της παραγωγής τους και συγκυριακά προβλήματα στην προμήθεια της πρώτης ύλης (βλ. Αγγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 321-322).

¹³⁶⁰. Βλ. σχετικά Τοδογον, "Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας", Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών, *ό.π.*, σ. 277· στον ίδιο, Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αι., *ό.π.*, τ. Β', σ. 287. Πρβλ. Κοφινά, *ό.π.*, σ. 213-214· Μοσκόφ, Θεσσαλονίκη, *ό.π.*, σ. 90.

¹³⁶¹. Η Θεσσαλονίκη μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα δεν ξεπέρασε ποτέ τις 50.000 κατοίκους· μόνο γύρω στο 1880 προσέγγισε τις 90-100.000, ενώ το 1908, αν η εκτίμηση του Άγγλου προξένου C. Palmer δεν είναι υπερβολική, τις 130.000 (ΡΡΛΡ 98 (1909), σ. 956. Βλ.

αστικού κέντρου βρισκόταν σε διαρκή σύνδεση με τη μακεδονική ενδοχώρα. Στη δεκαετία του 1870-80, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν το μεγαλύτερο αστικό εμπορικό κέντρο της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και το τρίτο μεγάλο λιμάνι, μετά την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη¹³⁶². Η αστική υποδομή της πόλης αναπτύχθηκε με εντονότερο ρυθμό κατά την τελευταία δεκαετία του 19ου και τις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα, όταν ολοκληρώθηκαν έργα που αφορούσαν τη συγκοινωνία και το λιμάνι¹³⁶³. Ας σημειωθεί ότι αποφασιστική για την οικονομική ανάπτυξη της πόλης, την περίοδο αυτή, υπήρξε η έντονη δραστηριότητα που παρατηρήθηκε στον τομέα των πιστωτικών οργανισμών, με την ίδρυση ιδιωτικών και κρατικών τραπεζών. Οι νέες αυτές τραπεζικές εγκαταστάσεις, μαζί με τους σιδηροδρόμους, παρείχαν σημαντική υποστήριξη στα νηματοουργεία¹³⁶⁴.

Για τις τρεις άλλες πόλεις της Μακεδονίας, οι οποίες φιλοξένησαν τις πρώτες βιομηχανίες βαμβακιού, πρέπει να σημειώσουμε ότι το 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα η Νάουσα, η Βέροια και τα Βοδενά συγκαταλέγονταν στα μεγαλύτερα εμπορικά και βιοτεχνικά αστικά κέντρα της Μακεδονίας. Ουσιαστικά πρόκειται για πόλεις αγροτοαστικού χαρακτήρα¹³⁶⁵. Και οι τρεις

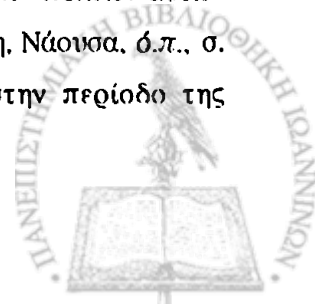
ακόμη, Ι. Χαισιώτη, "Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας", *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη), τ. 118, τχ. 1403 (Ιουλ.-Δεκ. 1985), σ. 164. Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, *ό.π.*, τ. Β' σ. 51-52. Η απογραφή του 1913, εμφανίζει τη Θεσσαλονίκη με 158.000 κατοίκους, μουσουλμάνους, ορθόδοξους (Τούρκους, Έλληνες, Σέρβους, Βουλγάρους, Ευρωπαίους διαφόρων εθνικοτήτων) και Εβραίους (βλ. Καρόλου Ντηλ, *Η Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 11). Την πλειοψηφία αποτελούσαν οι Εβραίοι. Οι Τούρκοι κατείχαν η δεύτερη θέση και οι Έλληνες την τρίτη. Ο αριθμός των Βουλγάρων, που το 1863 ήταν μόλις 3.000, το 1905 υπολογίζεται σε 10.000 (βλ. D. Brancoff, *La Macédoine et sa population chretienne*, Παρίσι 1905, σ. 38. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918, ό.π.*, σ. 28-32).

¹³⁶². ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 25, f. 391r τ. 30, f. 185r.

¹³⁶³. ΡΡΑΡ 99 (1898), σ. 319.

¹³⁶⁴. ΡΡΑΡ 89 (1896), σ. 70. Βλ. και παραπάνω, σ. 39, σημ. 104.

¹³⁶⁵. Με πληθυσμό πάνω από 5.000 στα μέσα του 19ου αιώνα, στην πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα η πρώτη αριθμούσε 9.000 κατοίκους, η δεύτερη 14.000 και η τρίτη 25.000 (ΡΡΑΡ 98 (1909), σ. 956). Για την ανάπτυξη του αστικού τομέα των πόλεων αυτών βλ. *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία, ό.π.*, σ. 50. Πρβλ. Στουγιαννάκη, Νάουσα, *ό.π.*, σ. 145. Σταλίδη, *Οι Συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Ίδρεια στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, ό.π.*, σ. 138-142.

είχαν πλούσια εμπορική και χειροτεχνική-βιοτεχνική παράδοση, δεν μπορούμε όμως να μιλήσουμε για εξέλιξη και συνέχεια αυτών των δραστηριοτήτων. Οι κύριοι παράγοντες επιτυχίας για τα νηματουργεία της ενδοχώρας ήταν η φυσική ενέργεια, την οποία έδιναν οι καταρράκτες, και το φθινό μεροκάματο¹³⁶⁶.

Οι συνθήκες εργασίας στα νηματουργεία, όπως συνέβαινε και με όλους τους άλλους κλάδους της βιομηχανίας την εποχή αυτή, ήταν ιδιαίτερα σκληρές και το ωράριο εξοντωτικό, αφού έφτανε τις 15 ώρες το καλοκαίρι και τις 10 το χειμώνα. Στο διάστημα αυτό οι εργάτες δικαιούνταν μόνο ένα διάλειμμα τριάντα πέντε λεπτών για το μεσημεριανό τους φαγητό¹³⁶⁷. Η σημασία αυτής της διαπίστωσης αποκτά μεγαλύτερη αξία, αν λάβουμε υπόψη ότι τα τρία τέταρτα των εργατικών χεριών, δηλαδή το 75% από τους 1.500 εργάτες που εργάζονταν στα νηματουργεία βαιμβακιού της Μακεδονίας, ήταν νέα κορίτσια, ηλικίας δέκα έως δεκαοχτώ ετών, για τα οποία οι αγροτικές εργασίες ήταν ιδιαίτερα σκληρές. Η εργασία των γυναικών έπαιξε σημαντικό ρόλο στη νηματουργία, αλλά και γενικότερα στη βιομηχανία. Καθώς κόστιζε λιγότερο από την εργασία των αντρών, τη χρησιμοποιούσαν όσο το δυνατόν περισσότερο¹³⁶⁸. Σε χειρότερη θέση ήταν οι γυναίκες που εργάζονταν στα νηματουργεία της ενδοχώρας, κυρίως στη Βέροια και τη Νάουσα¹³⁶⁹.

Σε μία εποχή που δεν υπήρχε νομοθεσία για την προστασία από καθυστερήσεις αμοιβών, απολύσεις και ατυχήματα, η τύχη των εργατών μέσα στα εργοστάσια βρισκόταν στην απόλυτη δικαιοδοσία των εργοδοτών και της διεύθυνσης των επιχειρήσεων. Παρά το γεγονός ότι η βιομηχανική ανάπτυξη οδήγησε σε διεργασίες κοινωνικής συνειδητοποίησης της εργατικής τάξης, μέχρι το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ου αιώνα ελάχιστες ήταν οι

¹³⁶⁶. ΑΜΑΕ, *ό.π.*, τ. 30, f. 217v· Καλογήρου-Νομικός, Ο αστικός χώρος στη Νάουσα, *ό.π.*, σ. 480 και 483-484.

¹³⁶⁷. ΡΡΑΡ 97 (1893-94), σ. 229.

¹³⁶⁸. Veinstein, *ό.π.*, σ. 206· Quataert, Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire 1730-1914, *ό.π.*, σ. 87-88. Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στη Μεγάλη Βρετανία. Ο F. Crouzet, L'Économie de la Grande-Bretagne Victorienne, *ό.π.*, σ. 85, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: "Ένα μεγάλο τμήμα του εργατικού δυναμικού των νηματουργείων αποτελούσαν γυναίκες και παιδιά. Έτσι το βαιμβακουργείο ήταν το τυπικό εργοστάσιο της βιομηχανικής επανάστασης, όπου ο εργάτης, αν μπορεί να εκφραστεί κανείς έτσι, ήταν η εργάτρια...".

¹³⁶⁹. Βλ. Quataert, *ό.π.*, σ. 88.

περιπτώσεις που οι εργάτες πρόβαλαν διεκδικήσεις¹³⁷⁰. Μόνο μετά την εκδήλωση του νεοτουρκικού κινήματος του 1909 και την ανακήρυξη του συντάγματος οι απεργίες έγιναν συχνό φαινόμενο στη Θεσσαλονίκη. Οι νεοσύστατες οργανώσεις και τα σωματεία απαίτησαν καλύτερους όρους εργασίας και μεγαλύτερες αμοιβές¹³⁷¹. Εξάλλου, από τα μέσα της δεκαετίας του 1890 παρατηρήθηκε έλλειψη εργατικών χεριών, η οποία έγινε περισσότερο αισθητή στα μέσα της επόμενης δεκαετίας, όταν το κύμα των μεταναστών προς τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής άρχισε να παίρνει διαστάσεις μαζικής φυγής¹³⁷².

Η αιμορραγία του εργατικού δυναμικού προς το εξωτερικό, η εκρηκτική άνοδος της βιομηχανίας καπνού από τις αρχές του 20ου αιώνα, και η δραστήρια κίνηση των εργατών απογείωσαν τελικά τις αμοιβές στα νηματουργεία της Θεσσαλονίκης¹³⁷³. Το 1913 η αμοιβή των γυναικών που απασχολούνταν στα εργοστάσια της Βέροιας, της Νάουσας και των Βοδενών, αντιστοιχούσε μόλις στο ένα τρίτο του μισθού των εργατών της Θεσσαλονίκης. Οι τελευταίοι βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση λόγω της καλύτερης οργάνωσης που διέθεταν, των δυνατοτήτων επιλογής και των

¹³⁷⁰. Σύμφωνα με το διπλωματικό υπάλληλο του αγγλικού προξενείου της Θεσσαλονίκης C. Palmer, απεργίες για μείωση του χρόνου εργασίας και αύξηση των αμοιβών πραγματοποιήθηκαν το 1908 (PPAP 98 (1909), σ. 959). Το εργατικό κίνημα της Θεσσαλονίκης, τον αρχικό πυρήνα του οποίου σχημάτισε το 1870 μία "ομάδα επαναστατικού κοινωνικού προβληματισμού", απέκτησε μαζικότητα στις αρχές του 20ου αιώνα (βλ. σχετικά Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, ό.π., σ. 167-188).

¹³⁷¹. PPAP 100 (1912-13), σ. 709. Για τους λόγους, οι οποίοι οδήγησαν σε ορισμένες συνθήκες διαβίωσης το μεγαλύτερο τμήμα των εργαζόμενων, με αποτέλεσμα αμέσως μετά την κήρυξη του συντάγματος των Νεοτούρκων και τη θέσπιση δημοκρατικών ελευθεριών να ξεσπάσουν μεγάλες απεργίες, αρχικά στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας (βλ. Κ. Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 24-25). Σημαντικές πληροφορίες για τη γένεση και την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στη Μακεδονία δίνει ο Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912*, ό.π., σ. 126-162 και 210-217, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ειδικά για τα ημερομίσθια των εργατών, ειδικευμένων και ανειδίκευτων, στην περίοδο 1820-1908, σ. 106-107. Πρβλ. ακόμη Stefan Velikov, "Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la Révolution Jeune-Turque de 1908", *Etudes Balkaniques*, 1 (1964), σ. 31-48

¹³⁷². Βλ. παραπάνω, σ. 67.

¹³⁷³. Βλ. Quataert, ό.π.

ευκαιριών που είχαν για εργασία συγκριτικά με τους εργάτες της ενδοχώρας¹³⁷⁴. Ωστόσο, και εκείνοι προσπάθησαν να δραστηριοποιηθούν και να ενισχύσουν τη θέση τους. Μάλιστα, τα έξη από τα επτά νηματουργεία της μακεδονικής ενδοχώρας ίδρυσαν συνδικάτο, για να ελέγξουν την αγορά και να περιορίσουν τον ανταγωνισμό των Εβραίων επιχειρηματιών της Θεσσαλονίκης¹³⁷⁵.

Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ενώ στα εργοστάσια της Βέροιας και της Νάουσας απασχολούνταν μόνο Έλληνες εργάτες, τα νηματουργεία των Βοδενών περιελάμβαναν στο εργατικό τους δυναμικό και Βούλγαρους¹³⁷⁶.

Από όσα αναφέρθηκαν, συμπεραίνεται ότι η βαμβακοβιομηχανία της Μακεδονίας ήταν ένας κλάδος του δευτερογενούς τομέα, που δημιουργήθηκε χωρίς προϋπάρχουσα υποδομή, με τη βοήθεια εισαγόμενης τεχνογνωσίας. Αναπτύχθηκε, ωστόσο, σε πόλεις με παράδοση βιοτεχνική, διαθέσιμη κινητήρια δύναμη για τα περισσότερα νηματουργεία και δυνατότητα πρόσβασης στην πρώτη ύλη. Οι δυσκολίες, που αντιμετώπισαν τα πρώτα νηματουργεία, συνδέονταν με την απουσία εξειδικευμένων τεχνικών γνώσεων και έμπειρου εργατικού δυναμικού. Αργότερα οι υποσχέσεις των Νεοτούρκων να προστατεύσουν τη βιομηχανία, οι νομοθετικές ρυθμίσεις για ελεύθερη εισαγωγή μηχανών και πρώτων υλών γενικότερα για τη βιομηχανία, διατήρησαν το ενδιαφέρον όχι μόνο για τη νηματουργία, αλλά και για άλλους κλάδους. Πάντως, η ανάπτυξη της βαμβακοβιομηχανίας υπήρξε συνώνυμη με την απασχόληση στη νηματουργία. Μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε ο κλάδος αυτός δεν συμπεριέλαβε την υφαντουργία. Η ύφανση παρέμεινε η πιο διαδομένη οικιακή χειροτεχνία, η οποία εξυπηρετούσε την αυτοκατανάλωση ή γινόταν αντικείμενο εμπορίου κατόπιν παραγγελίας των εργαστηρίων¹³⁷⁷. Εξάλλου, με τις συνθήκες που επικρατούσαν, ήταν δύσκολο, σε ένα τόσο σύντομο διάστημα, να προχωρήσει στην παραγωγή υφάσματος. Η υφαντουργία απαιτεί εξειδικευμένο προσωπικό, ανάλογο του οποίου δεν υπήρχε. Κατά πάσα πιθανότητα αυτή ήταν και η σημαντικότερη αιτία της αποτυχίας του νηματουργείου του Γρ. Τσίτση στα Βοδενά να συνεχίσει τις

1374. Βλ. Veinstein, *ό.π.*, σ. 197-198.

1375. *Ο.π.*, σ. 196-197.

1376. *Ο.π.*, σ. 206.

1377. Βλ. Kyriakidou-Nestoros, *Folk Art in Greek Macedonia*. *ό.π.*, σ. 16.

δραστηριότητές του στο ύφασμα¹³⁷⁸. Από το άλλο μέρος, το ντόπιο βιομηχανικό νήμα δεν κατάφερε να απαλλαγεί από τον ανταγωνισμό του ευρωπαϊκού νήματος, που εξακολουθούσε να εισάγεται στη χώρα στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα. Άλλωστε, το ίδιο προϊόν παραγόταν ταυτόχρονα και από το οικοτεχνικό σύστημα, όπως επισημάνθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

¹³⁷⁸. Βλ. παραπάνω, σ. 275.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το βαμβάκι ήταν μία από τις σημαντικότερες γεωργικές καλλιέργειες της Μακεδονίας, η οποία όμως πραγματοποιούνταν με πρωτόγονα μέσα και παραδοσιακές μεθόδους, όπως συνέβαινε με όλες τις αγροτικές καλλιέργειες στην περίοδο που εξετάζουμε· παρά τις βελτιώσεις που επιχειρήθηκαν στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, με την υποκίνηση Βρετανών πρακτόρων και τη συνδρομή του κράτους, η κατάσταση ελάχιστα μεταβλήθηκε μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα. Εξάλλου, οι παραγωγικές σχέσεις δεν παρείχαν κανένα ουσιαστικό κίνητρο για εισαγωγή τεχνολογικών βελτιώσεων.

Έτσι, η παραγωγή ήταν ανάλογη της καλλιεργούμενης επιφάνειας, η οποία επηρεαζόταν από τη ζήτηση, την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των αγροτών, καθώς και από την τοπική και διεθνή πολιτική και οικονομική συγκυρία. Η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας ήταν σημαντική όσο η ζήτηση στο εξωτερικό κινούνταν σε υψηλά επίπεδα· η υποχώρηση της ζήτησης στις αγορές της Ευρώπης από τα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα περιόρισε την καλλιεργούμενη επιφάνεια και επέφερε σταδιακή μείωση του όγκου της παραγωγής. Ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που συνέβαλαν στη μείωση αυτή, ήταν η άνοδος των εξαγωγών αμερικάνικου και αιγυπτιακού βαμβακιού στις αγορές της Ευρώπης. Το αμερικάνικο ιδίως βαμβάκι υπερείχε σε ποιότητα, ενώ πουλιόταν σε πολύ χαμηλές τιμές συγκριτικά με το μακεδονικό. Ένας δεύτερος εξίσου σημαντικός παράγοντας που επηρέασε τον όγκο της παραγωγής μακεδονικού βαμβακιού, ήταν η παρακμή της εγχώριας βιοτεχνίας, κυρίως της ανθηρής νηματουργίας των Αμπελακίων, η οποία τροφοδοτούνταν από την παραγωγή των Σερρών.

Η βαμβακοπαραγωγή της Μακεδονίας παρουσίασε σημαντική άνοδο και επανήλθε στα επίπεδα των αρχών του 19ου αιώνα την περίοδο του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, στις αρχές της δεκαετίας του 1860. Μάλιστα διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα ολόκληρη τη δεκαετία, ενώ από τα μέσα της επόμενης παρουσίασε μείωση. Μικρή άνοδο σημείωσε και πάλι στη δεκαετία του 1880 λόγω της αύξησης της εγχώριας ζήτησης. Αντίθετα στις δεκαετίες του 1890 και 1900 καμάνθηκε σε χαμηλά επίπεδα. Η παρατεταμένη έπιστράτευση από τον πόλεμο του 1897 μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους και

γενικότερα η άσχημη πολιτική και κοινωνική κατάσταση είχαν σοβαρές επιπτώσεις στην αγροτική παραγωγή της Μακεδονίας.

Ο σημαντικότερος τόπος παραγωγής βαμβακιού, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, ήταν η πεδιάδα των Σερρών, ενώ η ομώνυμη πόλη υπήρξε η μεγαλύτερη τοπική αγορά βαμβακιού, η οποία τροφοδοτούσε με απευθείας εξαγωγή σημαντικών ποσοτήτων τις χώρες της Κεντρικής Ευρώπης από το τελευταίο τέταρτο του 18ου έως τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Την περίοδο αυτή οι εξαγωγές προς την Κεντρική Ευρώπη, Γαλλία και Ιταλία αντιπροσώπευαν το 70% της συνολικής παραγωγής και το 50% των εξαγωγών της Θεσσαλονίκης. Πάνω από το μισό βαμβάκι είχε ως προορισμό τις αγορές της Γερμανίας και διακινούνταν από τους χερσαίους δρόμους των Βαλκανίων. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα το εμπόριο βαμβακιού παρουσίασε μεγάλες διακυμάνσεις, οι οποίες ήταν ανάλογες του όγκου της παραγωγής και οφείλονταν στους λόγους που αναφέρθηκαν. Άλλωστε, η Μακεδονία, συγκριτικά με άλλες βαμβακοπαραγωγούς χώρες, όπως η Αμερική, Αίγυπτος και Ινδία, αποτελούσε μία αγορά δευτερεύουσας σημασίας.

Η σημαντικότερη περίοδος για το εμπόριο μακεδονικού βαμβακιού ήταν η δεκαετία του 1860, όταν η διεθνής συγκυρία επέτρεψε την επαναδραστηριοποίηση του τομέα της παραγωγής και την άνοδο της ζήτησης στις αγορές της Ευρώπης, ιδίως της Γαλλίας. Ο όγκος των εξαγωγών διατηρήθηκε σε υψηλά επίπεδα για αρκετό διάστημα μετά τη λήξη του αμερικάνικου εμφυλίου πολέμου, ενώ μειώθηκε σημαντικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 εξαιτίας της μείωσης της παραγωγής, αλλά και της ανόδου της εγχώριας ζήτησης που προκάλεσε η λειτουργία των πρώτων νηματουργείων της Μακεδονίας. Η χαμηλή παραγωγή και η διαρκώς αυξανόμενη εγχώρια ζήτηση ήταν οι σημαντικότεροι λόγοι για τους οποίους οι εξαγωγές βαμβακιού παρέμειναν χαμηλές στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα.

Μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών που πραγματοποιούσαν τις μεγαλύτερες εισαγωγές μακεδονικού βαμβακιού, ήταν η Αυστρία και η Γαλλία, από τις οποίες η πρώτη τροφοδοτούσε τις υφαντουργίες της Κεντρικής Ευρώπης, ενώ η δεύτερη, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1880, μεταπωλούσε ένα μέρος του βαμβακιού που αγόραζε στην Ελβετία.

Η διάθεση του βαμβακιού στις αγορές του εξωτερικού πραγματοποιούνταν μέσα από ένα οργανωμένο δίκτυο ντόπιων και ξένων εμπόρων, τη δραστηριότητα των οποίων συντόνιζαν τα προξενικά και εμπορικά πρακτορεία, καθώς και ορισμένα υποκαταστήματα ευρωπαϊκών

οίκων της Θεσσαλονίκης ή ελληνικών και εβραϊκών οίκων που βρίσκονταν κάτω από την προστασία ευρωπαϊκών χωρών.

Ένα μέρος του μακεδονικού βαμβακιού τροφοδοτούσε τη βιοτεχνία-χειροτεχνία του βόρειου ελλαδικού χώρου, στον οποίο περιλαμβάνεται και η Θεσσαλία. Όμως οι βιοτεχνίες των περιοχών αυτών, που άνθισαν στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα, αφού δεν μπόρεσαν να εκσυγχρονιστούν και να παράγουν ανταγωνιστικά προϊόντα στην εξωτερική αγορά, από τα μέσα της δεκαετίας του 1810 άρχισαν να παρακμάζουν, η μία μετά την άλλη. Την ίδια εποχή οι αγορές που μέχρι τότε τροφοδοτούνταν από τις εξαγωγές της Θεσσαλονίκης, άρχισαν να εισάγουν ευρωπαϊκό νήμα, κυρίως βρετανικό, τα οποία διακρινόταν για την ποιότητά του και τις χαμηλές τιμές. Οι χαμηλοί δασμοί που θεσμοθέτησε η οθωμανική Πύλη στο τέλος της δεκαετίας του 1830, μέσω των εμπορικών συμφωνιών που υπέγραψε με ευρωπαϊκές χώρες, κυρίως την Αγγλία και τη Γαλλία, επέτρεψαν την αθρόα εισαγωγή ευρωπαϊκών βαμβακερών προϊόντων και τη βαθμιαία καταστροφή της ντόπιας βιοτεχνίας. Ωστόσο, παρά τη συρρίκνωση της βιοτεχνικής παραγωγής, η οικιακή χειροτεχνία και τα βαφεία συνέχιζαν να παράγουν νήμα και υφάσματα. Ο αγροτικός, ιδίως πληθυσμός, μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος των αναγκών του με νήμα και ύφασμα που κατασκεύαζε ο ίδιος. Αναφορικά με το νήμα από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 είχε τη δυνατότητα να προμηθευτεί και ντόπιο μηχανοποίητο από τα νηματουργεία που άρχισαν να λειτουργούν στην κεντρική Μακεδονία, Νάουσα, Θεσσαλονίκη, Έδεσσα και Βέροια.

Η βαμβακοβιομηχανία, και πιο συγκεκριμένα η νηματουργία, εξελίχθηκε σε έναν από τους σημαντικότερους κλάδους της βιομηχανίας στη Μακεδονία. Οι εμπνευστές τους ήταν ντόπιοι, αλλά προέρχονταν από τη δυναμική τάξη των εμπόρων. Στη Θεσσαλονίκη η βιομηχανία νήματος βρέθηκε στα χέρια μερικών Εβραίων μεγαλεμπόρων που είχαν μεγάλη οικονομική επιφάνεια, ενώ στην ενδοχώρα οι νηματουργοί ήταν ντόπιοι Έλληνες έμποροι. Χρησιμοποιώντας τελειοποιημένα ευρωπαϊκά μηχανήματα, φθηνή και καλή πρώτη ύλη, παρήγαγαν προϊόντα σχεδόν εφάμιλλα με τα ευρωπαϊκά.

1811192

Archives de l'Administration des Affaires Étrangères de la France
Service des Affaires Consulaires et Consulaires

Consulats

Τόμος 30 ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Τόμος 30 (1891)

Τόμος 31 (1892-1893)

Τόμος 32 (1894-1895)

Τόμος 33 (1896-1897)

Τόμος 34 (1898-1899)

Τόμος 35 (1900-1901)

Τόμος 36 (1902-1903)

Τόμος 37 (1904-1905)

Τόμος 38 (1906-1907)

Τόμος 39 (1908-1909)

Τόμος 40 (1910-1911)

Τόμος 41 (1912-1913)

Τόμος 42 (1914-1915)

Τόμος 43 (1916-1917)

Τόμος 44 (1918-1919)

1. Correspondance de Corcyre

Τόμος 22 (1823-1824)

2. Correspondance de Constantinople

Τόμος 22 (1823-1824)

3. Public Reports, Official Documents and Consular Correspondence, 1825-1826

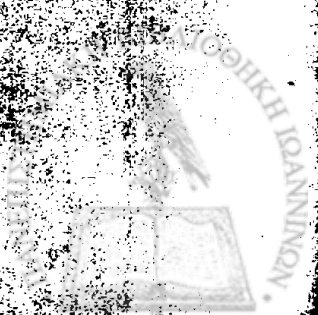
1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1832, 1833, 1834, 1835, 1836

1837, 1838, 1839

1840, 1841, 1842, 1843, 1844

ANALISIS KUALITAS AIR

ΠΗΓΕΣ

I. Ανέκδοτες

A. Archives du Ministère des Affaires 'Etrangères (Quai d' Orsay, Paris).

Σειρά: Correspondance consulaire et commerciale, Salonique.

Κώδικες που χρησιμοποιήθηκαν:

- Tome 15 (1793-1809)
- Tome 16 (1810-1812)
- Tome 17 (1813-1817)
- Tome 18 (1818-1820)
- Tome 19 (1822-1824)
- Tome 20 (1825-1829)
- Tome 21 (1830-1835)
- Tome 22 (1836-1841)
- Tome 23 (1842-1849)
- Tome 24 (1850-1858)
- Tome 25 (1861-1868)
- Tome 26 (1869-1871)
- Tome 27 (1872-1877)
- Tome 28 (1878- avril 1886)
- Tome 29 (mai 1886 - avril 1892)
- Tome 30 (mai 1892-1896)

B. Correspondance d' Orient

- Tome 22 (1833-1834)

Γ. Mémoires et Documents, Turquie

- Tome 22 (1833-1834)

Δ. Public Records Office: Embassy and Consular Correspondence, Salonica:

FO 195/100, 240, 293, 586, 771, 811, 952, 1065, 1196, 1323, 1362, 1453, 1484, 1516, 1585.

Volo, Larrisa: F O 195/811.

E. US Turquie

Vol. 60 (2B)

ΣΤ. Ιστορικών Αρχείων Γιάννη Βλαχογιάννη

Φάκελος Δ16 Ήπειρος - Θεσσαλία

Αλβανία - Μακεδονία

2. Δημοσιευμένες

A. Αγγλία

Parliamentary Papers Accounts and Papers

Vols: 1861, LXVII	1892, LXXXIV
1866, LXIX, LXX	1893-94, XCVII
1867, LXVIII, LXXV	1896, LXXXIX
1867-68, LXVIII	1897, XCIV
1870, LXVII	1898, XCIX
1871, LXV, LXVI	1899, CIII
1872, LVII, LX, LVII	1900, XCVII
1873, LXVII	1902, CX
1874, LXVI, LXVII	1904, CI
1875, LXXVII	1905, XCIII
1880, LXXXIII, LXXIV	1906, CXXIX
1883, LXXII, LXXIII	1908, CXVII
1884, LXXXI	1909, XCVIII
1887, LXXXVI	1910, CII
1888, CIII	1911, XCVI
1890, LXXXVII	1912-13, C
1890-91, LXXXVIII	1914, XCV

B. Αυστρία

Nachrichten über Industrie, Handel und Verkehr aus dem
Statistischen Departement im K.K Handelsministerium.

Vols: 1874, V
1876, IX, LVII
1882, XXIV
1883, XXV, LXXII
1884, XXVII
1885, XXX, XXXI, III
1886, XXXII

1887, XXXIV, LXXXVI
1888, XXXVI
1889, XXXIX
1890, XLI
1891, XLIII
1892, XLVII, LXXXIV
1895, LIX
1896, LXII
1897, LXV
1898, LXVIII
1899, LXXI
1900, LXXIV

II. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Αγριαντώνη Χρ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, εκδ. Ιστορικό Αρχείο. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Ανωγιάτης-Πελέ Δ., *Δρόμοι και Διακίνηση στον Ελλαδικό Χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993.
- Αντωνιάδη-Μπιμπίκου Ελ., "Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ιε' -ιθ' αι.*, μετάφραση, εισαγωγή- επιλογή κειμένων : Σπ. Ασδραχάς, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1979, σ. 191-235.
- Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική κοινωνία και οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, Αθήνα 1988 (β' έκδοση).
- Βακαλόπουλος Απ., *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την Επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939.
- *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973.
- *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία (1453-1669). Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976 (β' έκδοση).
- *Πηγές της Ιστορίας της Μακεδονίας 1354-1833*, εκδ. ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη 1989.
- *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833 (γ' ανατύπωση)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1992.
- Βακαλόπουλος Κ., "Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, 1796-1840 (Σύμφωνα με ανέκδοτες εκθέσεις Ευρωπαίων προξένων)", *Μακεδονικά*, 16 (1976), σ. 73-173.
- "Χριστιανικές συνοικίες, συντεχνίες και επαγγέλματα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19ου αιώνα", *Μακεδονικά*, 18 (1978), σ. 103-142.
- *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, εκδ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη 1980.

- "Οι ευρωπαϊκές συγκυρίες και οι οικονομικές επιπτώσεις τους στην εμπορική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας κατά την Ανατολική Κρίση (1875-1878) και στα μετέπειτα χρόνια", *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2 (1983), σ. 112-121.
- *Νεότουρκοι και Μακεδονία (1908-1912)*, εκδ. αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- *Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού. Μακεδονία*, εκδ. Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990.
- Βασδραβέλλης Ι., *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Β' Αρχείον Βέροιας-Ναούσης 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954.
- Βεργόπουλος Κ., *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα-Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Γαβρά Ε., "Χάνια και καρβάν Σεράγια από τη Θεσσαλονίκη έως την πόλη των Σερρών και γύρω απ' αυτήν από το 1774 έως το 1913", *Μακεδονικά*, τ. 25 (1985-1986), σ. 143-179.
- Γεννάδιος Π., *Περί βάμβακος. Ιστορία, Καλλιέργεια και Βιομηχανία*, τύποις Παρασκευά Λεώνη, [Αθήναι] 1890.
- Γεωργιάδης Ν., *Θεσσαλία*, Εν Αθήναις 1880.
- Γούναρης Β., "Η οικονομική ζωή στη Μακεδονία πριν από την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου", *Ανάτυπο*, "Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα", Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 127-141.
- Δαμάνης Δ., "Νιγρίτα-Σύρπα", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1911), σ. 122-132.
- Δεκάζος Π., *Η Νάουσα της Μακεδονίας* (οικονομολογική μελέτη της Γεωργίας, Κτηνοτροφίας και Δασών της περιφέρειας ταύτης), Εν Αθήναις 1913.
- *Αι γεωργικαί σχέσεις της Μακεδονίας*, Αθήναι 1914.
- Δημητριάδης Β., *Η Θεσσαλονίκη της παρακμής*, Ηράκλειο 1997.
- Δοκίμιον περί της καλλιέργειας του βάμβακος της Νέας Αυσρηλίας εν τη Αμερικανική βαμβακοφόρω χώρα του Μισσιισσιπή* (εκ του Εθνικού Τυπογραφείου), Αθήναι 1865.
- Ζαρκάδα-Πιστιόλη Χρ., "Εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας στην Έδεσσα", *Αρχαιολογία*, τχ. 18 (Φεβρ. 1986), σ. 37-47.
- "Η Θεσσαλονίκη βιομηχανική πόλη: 1870-1912", *Η βιομηχανική υποδομή στην παλιά Θεσσαλονίκη. Ενόμιμο για τα 2.300 χρόνια της πόλης*, εκδ. ΕΘΥΛ ΕΛΛΑΣ, Θεσσαλονίκη 1985.

- Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, 2 τ., (Θεσσαλονίκη 1992).
- Καλινδέρης Μ., *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958.
- Καλλιβρετάκης Λ., "Το ελληνικό βαμβάκι στη συγκυρία του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου", *Τα Ιστορικά*, τχ. 7 (Δεκ. 1987), σ. 81-102.
- Καλογήρου Ν.- Νομικός Μ., "Ο αστικός χώρος στη Νάουσα (κοινοτική αυτονομία και απαρχές της εκβιομηχάνισης)", *Συμπόσιο: "Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία"* (εκδήλωση για τα 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας), Θεσσαλονίκη 1991, σ. 475-503.
- Καλόγρη Π., Μαργαρίτη Φ., Τσοκόπουλος Β., "Η βιομηχανική αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: Μια πρώτη προσέγγιση", *Αρχαιολογία*, τχ. 18 (Φεβρ. 1986), σ. 8-14.
- Καλοσύτης Ι., *Μακεδονία*, ήτοι μελέτη οικονομική, γεωγραφική, ιστορική και εθνολογική της Μακεδονίας. Εισαγωγή-Σχόλια Θεοδόσης Πυλαρινός, Νεοελληνική Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Ιστορητής, Αθήνα 1993 (γ' έκδοση).
- Καρανάτσης Κ., "Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.): συμβολή στη μελέτη της εμποροπανήγυρης", *Τα Ιστορικά*, τχ. 21 (Δεκ. 1994), σ. 311-338.
- Κατσιαρδή-Heiring, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, 2 τ., Αθήνα 1986.
- Κοφινάς Ν., *Τα Οικονομικά της Μακεδονίας* (Ανατύπωση εκ του Δελτίου του Υπουργείου των Οικονομικών), εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, Εν Αθήναις 1914.
- Κόττορος Χρ., *Ιστορία, γεωγραφία και συστηματική καλλιέργεια του βάμβακος*, εκδ. Κλωστοϋφαντουργική Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1945.
- Κρεμμυδάς Β., *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792)*. (Με βάση τα γαλλικά αρχεία), Αθήνα 1972.
- *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, εκδ. Θεμέλιο, (Αθήνα)1980.
- *Ελληνική ναυτιλία 1776-1835. Οι μηχανισμοί*, Αθήνα 1986.
- *Εισαγωγή στην ιστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988 (β' έκδοση).

- Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός, επιστ. επιμέλεια Ν. Παναγιωτάκης, εκδ. Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης, 2 τ., Κρήτη 1988.
- Κυριαζόπουλος Β., "Άγνωστα στοιχεία για την εμπορική επικοινωνία Θεσσαλονίκης-Σύρας τον 19ο αιώνα. Από το αρχείο χειρογράφων του Λαογραφικού Μουσείου Μυκόνου", Συμπόσιο: Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, ό.π., σ. 567-594.
- Κυριακίδου-Νέστορος Α., *Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης*, εκδ. Ε.Ο.Ε.Χ., Αθήνα 1983 (β' έκδοση).
- Κωστής Κ., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνες*, Ηράκλειο 1995.
- Λαΐος Γ., *Η Σιάτιστα και οι εμπορικοί οίκοι Χατζημιχαήλ και Μανούση (17ος-19ος αι.)*, Μακεδονική Βιβλιοθήκη (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη 1982.
- Λάμπρος Σπ., "Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία μακεδονικού ελληνισμού", *Νέος Ελληνομνήμων*, 8(1911), σ. 257-300.
- Λεονάρδος Ι., *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Εν Πέστη 1836.
- Λυριτζής Γ., *Αι μακεδονικαί κοινότητες της Αυστρο-Ουγγαρίας επί τουρκοκρατίας*, Κοζάνη 1952.
- Μακεδονία. 4.000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1982.
- Μάξιμος Σ., *Η Αυγή του ελληνικού καπιταλισμού. Τουρκοκρατία 1685-1789*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1973 (γ' έκδοση).
- *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1976 (β' έκδοση).
- Μέρτζιος Κ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, εκδ. Μακεδονική Βιβλιοθήκη. (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών), Θεσσαλονίκη 1947.
- Μεσσίνας Η. (με τη συνεργασία του Ίωνα Βασιλειάδη), *Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας*, εκδ. Γαβριηλίδης, Αθήνα 1997.
- Μικέλης Ν., *Η Βιομηχανία της Κεντρικής Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη, Βέροια, Νάουσα, Έδεσσα)*, Αθήναι 1924.
- Μουσκός Κ., *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα (1830-1909). Ιδεολογία του μεταπρωτατικού χωρου*, εκδ. Νέα Πορεία, Θεσσαλονίκη 1978 (γ' έκδοση).
- *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρωτατικής πόλης*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1978 (β' έκδοση).

- Μοσχόπουλος Γ., "Ένας στατιστικός πίνακας του 1810 για την Κεφαλονιά. Παραγωγή-εξαγωγές και εισαγωγές (Μια πρώτη προσέγγιση)", *Πρακτικά Συμποσίου "Το Ιόνιο: Οικολογία-Οικονομία-Ρεύματα ιδεών"*, Αθήνα 1990, σ. 219-319.
- Μπάδα-Τσομώκου Κ., *Η αθηναϊκή γυναικεία φορεσιά κατά την περίοδο 1687-1834. Ενδυματολογική μελέτη, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1983.*
- "Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής-νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο", *Δωδώνη*, (παράρτημα), Ιωάννινα 1993.
- Μπωζούρ Φ., *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, μετάφρ. Ε. Γαρίδη, Εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τ. Βουρνά, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1974.
- Μωραϊτόπουλος Γ., *Τοπογραφία Θεσσαλονίκης (προς διδασκαλίαν του μαθήματος της πατριδογραφίας εν τοις δημοτικαίς Σχολείοις)*, Εν Αθήναις 1883.
- Νικολαΐδου Ε., "Συμβολή στην ιστορία τεσσάρων ελληνικών κοινοτήτων της Αυστροουγγαρίας (Zemun, Novi Sad, Orsova, Temesvar)", *Δωδώνη*, τ. Θ' (1980), σ. 323-374.
- Νικολόπουλος Η., *Κοινωνικοοικονομικές δομές και πολιτικοί θεσμοί στην τουρκοκρατία. Τα θεσσαλικά Αμπελάκια (1770-1820)*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1988.
- "Τα Αμπελάκια και οι Συντροφίες τους: προσέγγιση στο χαρακτήρα τους", *Τα Ιστορικά*, τχ. 24-25 (Ιούν.-Δεκ. 1996), σ. 85-104.
- Ντηλ Κ., *Η Θεσσαλονίκη*, μετάφρ. Κ. Χαραλαμπίδη, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1988.
- Παλαμιώτου Γ., *Γεωργική έρευνα της Μακεδονίας ήτοι Μελέτη της γεωργικής καταστάσεως, του κτηνοτροφικού πλούτου, των δασών και της βιομηχανικής παραγωγής κατά περιφέρειας. Α' της Δυτικής Μακεδονίας και Β' της Ανατολικής Μακεδονίας*, Εν Αθήναις 1914.
- Παλάσκας Γ., "Οι πρώτες βιομηχανικές εγκαταστάσεις στην Κεντρική Μακεδονία (19ος-20ος αι.)", *Αρχαιολογία*, τχ. 18 (Φεβρ. 1986), σ. 29-36.
- Παναγιωτόπουλος Β., "Το ΙΗ' αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, ό.π.*, σ. 463-478.

— "Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871", *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 216-235.

Παντελοδήμος Δ., *Το γαλλικό εμπόριο στη Θεσσαλονίκη την τελευταία προεπαναστατική περίοδο* (με βάση υπομνήματα του προξένου E.- M. Cousinégy), Θεσσαλονίκη χ.χ.

Παπαγεωργίου Γ., "Τα "πιστοποιητικά προέλευσης" (certificats d' origine) των εμπορευμάτων ως πηγή της οικονομικής ιστορίας του πασαλίκιου Ιωαννίνων (1811-1814)", *Δωδώνη*, τ. ΙΔ', τχ. 1 (1985), σ. 151-174.

Παπαγεωργίου Π., *Το βαμβάκι*, Αθήναι 1918.

Παπαδάκης Ι., *Αι πλουτοπαραγωγικαί δυνάμεις της Μακεδονίας*, εκδ. Καστρινάκη-Γεωργαντά, Εν Θεσσαλονίκη 1920.

Παπαδριανός Ι., *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1988.

— *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.)*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Παπάζογλου Α., *Εβραϊκοί κοινοτικοί θεσμοί στη Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1994.

Παπαθανάση - Μουσιοπούλου Κ., "Η ζωή στις Σέρρες το 1860 από ανέκδοτα επίσημα στοιχεία", *Σερραϊκά Χρονικά*, 7 (1976), σ. 187-194.

Παπαστάθης Χ., "Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία υπό το καθεστώς των "Εθνικών Κανονισμών", *Συμπόσιο: Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, ό.π., σ. 135-155.

Πάρις Ι., *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, Εν Αθήναις 1892.

Πασχαλίδης Β., *Δραμινά Ιστορικά. 67 μελέτες για τη Δράμα και την περιοχή της*, Δράμα 1992.

Πέννας Π., "Ανατολικομακεδόνες άποικοι εν Αυστρο-Ουγγαρία", εφημ. "Καθημερινή", 12 Σεπτεμβρίου 1938.

— *Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεώς των υπό των Ελλήνων 1383-1913*, εκδ. Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Σερρών- Μελενίκου, Αθήναι 1966 (β' έκδοση).

Πεντόγαλου Γ., "Καλλιέργεια βαμβακιού (το 1538) και σταφίδας (το 1541) στην Κεφαλονιά. (Δύο σχετικά Νοταριακά έγγραφα)", *Ανάπτυξη από το περιοδικό "Κεφαλονίτικες Ώρες"* 1 (1974), σ. 48-53.

Πολίτης ΑΘ., *Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος. Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι 1927*, Εκδοτική Εταιρεία "Γράμματα", 2 τ., Αλεξάνδρεια-Αθήναι 1928.

- Ρούκουνας Εμ., *Διπλωματική Ιστορία, 19ος αιώνας*, Αθήναι 1977 (γ' έκδοση).
- Σακελλαρίου Μ., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1939.
- Σαρρής Ν., *Οσμανική πραγματικότητα*, εκδ. Αρσενίδης κ' Σία, 2 τ., Αθήνα 1996.
- Σβορώνος Ν., "Διάγραμμα οικονομικής ιστορίας της Θεσσαλονίκης (4ος-19ος αιώνας)", *Αρχαιολογία*, τχ. 7 (Μάϊος 1983), σ. 66-71.
- *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης, τον 18ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1700-1800*, Αθήνα 1973, τ. Β'.
- Σταλίδης Κ., *Οι Συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Έδεσσα την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Φιλοπρόδοτος Σύλλογος Εδέσσης "Μέγας Αλέξανδρος", Έδεσσα 1974.
- Σταματογιαννοπούλου Μ., "Βιοτεχνίες βαφής στην Αγιά και αγορές πρώτης ύλης (1780-1800)", *Ο Εραμιστής*, 17 (1981), σ. 129-145.
- Σταματοπούλος Κ., "Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία από την αρχαιότητα ως τα 1912", Συμπόσιο: *Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, ό.π., σ. κθ' -μστ'.
- Στουγιαννάκης Ευστ., "Νάουσα", *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1911), σ. 144-157.
- *Ιστορία της πόλεως Ναούσης από της ιδρύσεώς της μέχρι σήμερα, Α' (η μέχρι της κατά το 1822 καταστροφής Ιστορία)*, Εν Εδέσση 1924.
- *Έδεσσα η Μακεδονική εν τη Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1933.
- Στράτης Ηναγ., *Ιστορία της πόλεως Σερρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και δράσις της εν αυτή ελληνικής κοινότητος κατά τους μετά την άλωσιν αιώνας*, Σέρραι 1926 (β' έκδοση).
- Σύσταση και εξέλιξη Δήμων και Κοινοτήτων, Νομός Καβάλας*, Αθήναι 1962.
- Σωροκιάδης Ν., "Ο Βάμβαξ και η Κλωστική Βιομηχανία", *Δελτίον της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας*, τ. Α', τχ. Β' (Ιούν. 1895), σ. 20-22.
- "Η Βιομηχανία του Βάμβακος", ό.π., τχ. Η' (Δεκ. 1895), σ. 145-147.
- "Η Βιομηχανία του βάμβακος", ό.π., τ. Β', τχ. Γ' (Ιούν. 1896), σ. 45-47.
- Τζόλας Π., "Χρωματιστά εκ βάμβακος υφάσματα (τσήτια)", *Οικονομική Επιθεώρηση* 3(1875), σ. 318-325.
- Τοντόροφ Ν. *Η βαλκανική πόλη 15ος-19ος αιώνας*, μετάφρ. Έφη Αβδελά-Γεωργία Παπαγεωργίου, εκδ. Θεμέλιο, 2 τ., Αθήνα 1986.

Τριανταφυλλίδου-Baladié Γ., *Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης (1669-1795)*, μετάφρ. Μ. Γυπαράκη και Α. Καραστάθη, Ηράκλειον Κρήτης 1988.

Τριάρχης Φ., *Ιστορία του Νομού Δράμας*, εκδ. Ε.Σ.Π., Καβάλα 1969.

Τρίχα Λ., *Εμπόριο και στατιστικές στη Μακεδονία 1880-1884*. Υπόμνημα από το αρχείο Χαριλάου Τρικούπη, Πρέσπες 1995.

Τσακαλώτος Δ., *Η Βιομηχανία της Μακεδονίας (Ανατύπωση εκ του περιοδικού του Ελ. Πολυτεχνικού Συλλόγου Αρχιμήδης)*, Εν Αθήναις (τη 5^η Οκτωβρίου) 1913.

Τσελεμπί Εβλ., *Ταξίδι στην Ελλάδα*, εκδ. Εκάτη, Αθήνα 1991.

Τσοποτός Δ., *Γη και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1977 (γ' έκδοση).

Τσουκαλός Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, μετάφρ. Ιωάννα Πετροπούλου-Κ. Τσουκαλός, Πρόλογος Ν. Σβορώνος, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977.

Τσώπρου Κ., *Αναμνήσεις (Μελένοικο-Θεσσαλονίκη)*, Επιμέλεια-Εισαγωγή-Σχόλια ΑΘ. Καραθανάση, εκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1992.

Φιλιππίδης Αργ., *Τα περιοσωθέντα έργα. Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν*, εκδ. Θ. Κ. Σπεράντσα, Αθήναι 1978.

Φιλιππίδης Δ.-Κωνσταντάς Γρ., *Γεωγραφία Νεωτερική περί της Ελλάδος*, Αθήνα 1970 (β' έκδοση).

Φιούβες Ε., "Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού της Πέστης", *Μακεδονικά* 5 (1961-63), σ. 194-124.

— "Οι κατάλογοι των πολιτογραφηθέντων Ελλήνων παροίκων της Πέστης και Βούδας στην περίοδο 1687-1848", *Μακεδονικά* 6 (1964-65), σ. 106-119.

Χασιώτης Ι., "Η Θεσσαλονίκη της Τουρκοκρατίας", *Νέα Εστία* (Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη), τ. 118, τχ. 1403 (Ιούλ.-Δεκ. 1985), σ. 161-171.

--- *Επισκόπηση της Ιστορίας της νεοελληνικής Διασποράς*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.

Χατζηιωάννου Μιχ., *Αστυγραφία της Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, εν Θεσσαλονίκη 1880.

Χεκίμογλου Ενάγ., *Τράπεζες και Θεσσαλονίκη 1900-1936. Όψεις λειτουργίας και το πρόβλημα της χωροθέτησης*, Θεσσαλονίκη 1987.

— *Κοφινάς προς Διομήδη, Δοκίμια και τεκμήρια για την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989.

- Υπόθεση Μοδιάνο, Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911, Θεσσαλονίκη 1991.
- Χόρβατ Α., "Η 150ετηρίς της Ελληνικής Εκκλησίας της Βουδαπέστης", εφημ. "Καθημερινή", 15 Αυγούστου 1938.
- Χριστίδης Β., *Το βαμβάκι*, Θεσσαλονίκη 1965.
- Χριστοδουλίδης Θ., *Διπλωματική Ιστορία από τη Βεσφαλία στη Βιέννη (1648-1815)*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1990.
- Χριστοδούλου Αν., *Ιστορία της Βέροιας*, Βέροια 1960.
- Χριστοδούλου Γ., *Η Θεσσαλονίκη κατά την τελευταίαν εκατονταετίαν. Εμπόριον, βιομηχανία, βιοτεχνία*, εκδ. Η "Ένωσις", Θεσσαλονίκη 1936.
- Ψυρούκης Ν., *Ιστορία της αποικιοκρατίας (Το μεσουράνημα)*, τ. Γ'-Δ', εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1977.

2. Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Apooyatis- Pelé D., "Apercu sur le cout du transport terrestre dans les Balkans au XVIIIe siècle (1715-1820)", *Actes du Iie Colloque International d' Histoire, "Economies Méditerranéennes 'Equilibres et Intercommunications XIIIe-XIX siècles"* (Αθήνα, 18-25 Σεπτεμβρίου 1983), Αθήνα 1986, τ. 2, σ. 75-112.
- Aren S., "Le problème de l' industrialisation dans l' Empire Ottoman aux XIXe siècle", (εκδ.) Bacque-Grammont J. L. 'et Dumont P., "*Economie et sociétés dans l' Empire Ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*", *Actes du colloque de Strasbourg (1er-5 Jullet 1980)*, Παρίσι 1982, σ. 449-458.
- Autheman A., *La Banque imperiale ottomane*, Παρίσι 1996.
- Babudieri F., "Maritime commerce of the Habsburg Empire: The Port of Trieste, 1789-1913", "*Southeast European Maritime Commerce and Naval Policies from the mid-eighteenth century to 1914*", *Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society in East Central Europe, Θεσσαλονίκη, 6-8 June 1985*, σ. 221-244.
- Bailey Fr., "The economics of british foreign policy, 1825-1850", *The Journal of Modern History*, 12 (1940), σ. 449-484.
- *British policy and the Turkish reform movement*, εκδ. Harvard University Press, Καίμπριτζ 1942.
- Bellier P.-Bondoux R., *Paysages de la Macédoine*, Παρίσι 1980.
- Bérard V., "La Macédoine", *La Revue de Paris*, 7 (Απρ. 1897), σ. 784-808.

- Bianconi F., *Cartes commerciales de la région d' Orient. Turquie d' Europe: Province de la Macédoine*, Παρίσι 1885 (β' έκδοση).
- Bištoski K., "Za destovot i zemjodelskoto-proizvodstvo vo Makedonija kon krajot na XIX vek i procetokot na XX vek =Περί της δεκάτης και των γεωργικών προϊόντων εις την Μακεδονίαν κατά τα τέλη του 19ου και τας αρχάς του 20ου αιώνας" (Glasnik na Institutot za Nacionalna Istorija, τ. 11 (1967), τχ. 3, σ. 83-124), *Δελτίον Γιουγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας* τχ. 1 (Ιούλ. 1971), σ.12.
- Bouvier J., *Initiation au vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporains (XIXe-XXe siècles)*, Παρίσι 1977 (γ' έκδοση).
- Brancoff D., *La Macédoine et sa population Chretiene*, Παρίσι 1905.
- Braude B. and Lewis B., "Christians and Jews in the Ottoman Empire", (εκδ.) Dumont P., *Jewish communities in Turkey during the last decades of the nineteenth century in the light of the Archives of the Alliance Israelite*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1982, σ. 209-242.
- Braudel F., *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στην εποχή του Φιλίππου Β' της Ισπανίας*, 2 τ., Αθήνα 1991.
- Braudel F.-Labrousse E., *Histoire économique et sociale de la France*, 4 τ., Παρίσι 1976.
- Carter Fr., *An Historical Geography of the Balkans*, εκδ. Academic Press, Λονδίνο 1977.
- Chalfa H., *Rumeli und Bosna*, μετάφρ. I. Von Hammer, Βιέννη 1812.
- Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, μετάφρ. Πέτρος Σταμούλης, επιστημονική επιμέλεια Β. Παναγιωτόπουλος, εκδ. Θεμέλιο (Αθήνα) 1988.
- Clarke E. D., *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, Λονδίνο 1812.
- Collas M. B., *La Turquie en 1864*, Παρίσι 1864.
- Cousinery M. E. M., *Voyage dans la Macédoine, contenant des recherches sur l' histoire, la géographie et les antiquités de ce pay*, 2 τ., εκδ. Imprimerie Royale, Παρίσι 1831.
- Crouzet Fr., *L' économie de la Grande-Bretagne Victorienne, Société d' Edition d' Enseignement supérieur*, Παρίσι 1978 (β' έκδοση)
- Cvetkova B., " Η εξέλιξη του τουρκικού φεουδαλικού καθεστώτος από τα τέλη του 12^{ου} ως τα μέσα του 18^{ου} αιώνα", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ό.π., σ. 87-112.

- Davis R., "English imports from the Middle East 1580-1780", (εκδ.) M. Cook, *Studies in the Economic History of the Middle East*, Λονδίνο 1970.
- Davison R., *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Νέα Υόρκη 1973 (β' έκδοση).
- Djordjevic D., "The Balkans and the Mediterranean in the nineteenth century", *Bulletin de l' Association internationale d' Etudes du Sud-Est Européen*, 13-14 (1975-1976), σ. 11-24.
- Dostjan I., "Les échanges commerciaux per la mer Noire et les Détroits pendant le XVIIIe et la première partie du XIXe siècle", *Bulletin de l' Association internationale d' Etudes du Sud-Est Eurpéen*, 12(1974), σ. 185-193.
- Dumont P., "Jewish communities in Turkey during the last Decades of the Nineteenth century in the light of the Archives of the Alliance Israélite Universelle", (εκδ.) Braude B. and Lewis B., *Christians and Jewis in the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1982, τ. 1, σ. 209-242.
- Edwards M., *The growth of british cotton trade, 1780-1815*, εκδ. University Press, Μάντσεστερ 1967.
- Ellison Th., *The cotton trade of Great Britain*, Λονδίνο 1968.
- Evelpidis Chr., *Les États balkaniques. 'Etude comparée politique, sociale, 'economique et financière*, εκδ. Rousseau & cie, Παρίσι 1930.
- Farley L., *The resources of Turkey*, Considered with special reference to the Profitable Investment of Capital in the Ottoman Empire, Λονδίνο 1863.
— *Modern Turkey*, Λονδίνο 1872.
- Frangakis E., "Izmir-- An international port in the Eastern Mediterranean in the eighteenth century (1695-1820)", *Actes du Ile Colloque International d' Histoire*, ό.π., τ. 1, σ. 107-128.
— "The port of Smyrna in the Nineteenth Century", *Proceedings of the XVIIth Conference on war and society*, ό.π., σ. 261-271.
— *The Commerce of Smyrna in the Eigteenth Century (1700-1820)*, Αθήνα 1992.
- Füves O., *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, εκδ. IMXA, Θεσσαλονίκη 1965.
- Gavrilovic N., "Οι εκ Μακεδονίας Βλάχοι εις τα έγγραφα του Κρατικού Αρχείου Μπρασόβ", *Δελτίον Γιουγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας*, έτ. Η', τχ. 1 (Ιούλ. 1971), σ. 35-73.
- Gibb H. et Bowen H., *Islamic Society and the West*, Λονδίνο 1969.

- Gounaris B., "Railway construction and labour availability in Macedonia in the late nineteenth century", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 13 (1989), σ. 139-157.
- *Steam over Macedonia, 1870-1912*, Νέα Υόρκη 1993.
- Guys M. Ch.- Ed., *Le guide de la Macédoine*, Παρίσι 1857.
- Heuschling X., *L' Empire de Turquie. Territoire, population, gouvernement. Finances, industrie agricole, manufacturière et commerciale. Voies de communication*, Παρίσι 1860.
- Holland H., *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μετάφρ. Γιώργος Καραβίτης, Πρόλογος-Επιμέλεια Τάσου Βουρνά, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1989.
- Hristov Hr., "Αι αγροτικάί σχέσεις εν Μακεδονία κατά τον 19ον και τας αρχάς του 20ου αιώνας" (ευρεία περίληψις υπό Ι. Θ. Λαμψίδη), *Δελτίον Βουλγαρικής Βιβλιογραφίας*, έτ. 9, τχ. 2 (Μάρτ. 1972), σ. 97-105.
- Inalcik H., *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. Collected Studies*, Λονδίνο 1978.
- "The emergence of big farms, ciftliks: State, Landlors and Tenants", (εκδ.) Bacque-Grammont et Dumont, "*Contribution à l' histoire économique et sociale de l' Empire ottoman*", Λουβραίν 1983, σ. 104-126.
- "When and how british cotton goods invaded the Levant markets", (εκδ.) Islamoglu-Inan, *The Ottoman Empire and the world-economy*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1987, σ. 374-383.
- Inalcik H.-Quataert D., *An economic and social history of the Ottoman Empire 1300-1914*, Καίμπριτζ 1994.
- Ioannidou-Bitsiadou G., "Le rôle commercial de Serres au milieu du XIXe siècle dans l' espace balkanique", *Βαλκανική βιβλιογραφία* (Παράρτημα), 6 (1977), σ. 163-173.
- Issawi Ch., *The Economic History of Turkey 1800-1914*, εκδ. The University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1980.
- Jelavich B., *History of the Balkans*, εκδ. Cambridge University Press, 2 τ., Καίμπριτζ 1983.
- Jorga N., *Histoire des états balkaniques jusqu' à 1924*, Παρίσι 1925.
- Kançal S., "La conquête du marché interne ottoman par le capitalisme industriel concurrentiel (1838-1881)", (εκδ.) Bacque-Grammont et Dumont, "*Economie et sociétés dans l' Empire ottoman (fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*", *Actes du Colloque du Strasbourg*, Παρίσι 1982, σ. 355-409.

- Köymen O., "The advent and consequence of free trade in the Ottoman Empire (19th. cent.)", *Etudes Balkaniques* 2 (1971), σ. 47-55
- Kurmus O., "The cotton famine and its effects on the Ottoman Empire", (εκδ.) Islamoglu-Inan H., *The Ottoman Empire and the world-Economy*, εκδ. Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1987, σ. 178-202.
- kyriakidou- Nestoros A., "Folk Art in Greek Macedonia", *Balkan Studies*, 4 (1963), σ. 15-36.
- Lampe J. and Jackson M., *Balkan Economic History, 1550-1950*, εκδ. Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 1982.
- Lapé L., "Krsté Missirkov on the Economic Causes of the Macedonian Liberation Movement", *Macedonian Review*, 6 (1976), σ. 254-266.
- Lascaris M., *Salonique à la fin du XVIIIe siècle*, Αθήνα 1939.
- Lawless R., "Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία", *Τρικαλινά*, 1 (1981), σ. 25- 59.
- Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, 3 τ., Λονδίνο 1835 (ανατύπωση: Άμστερνταμ 1967).
- Lefort J., *Villages de la Macédoine. Notices historiques et topographiques sur la Macédoine orientale au Moyen Age. 1. La Chalcidique occidentale*, Παρίσι 1982.
- Mantran R., "Commerce maritime et économie dans l' Empire ottoman au XVIIIe siècle", (εκδ.) Bacque-Grammont et Dumont, 'Economie et sociétés, ό.π., σ. 289-296.
- *Histoire de l' Empire Ottoman*, Παρίσι 1989.
- Masson P., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1911.
- Mehlan A., "Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία", Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ό.π., σ. 367-407.
- Michoff N., *Contribution à l' histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, Rapports Consulaires Français, Documents officiels et autres documents*, 6 τ., Σόφια 1950.
- Mile L., "Η επέκταση του συστήματος των τσιφλικιών στα αλβανικά εδάφη (τέλη του ΙΗ'-αρχές του ΙΘ' αιώνα)", Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, ό.π., σ. 183-190.
- Miljovska D., "Economiški osnovi društvene structure Makedonski gradovi u drugoj polovini XIX veka-Economic bases of the social structure of

macedonian towns in the second half of the 19th century", *Godisen Zbornik*, 15 (1963), σ. 51-120.

- "Ταξική διάρθρωσις της μακεδονικής κοινωνίας κατά το δεύτερον ήμισυ του ΙΘ' αιώνος", *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*, τχ. 23 (Αύγ. 1969), σ. 29-60.

Nicolaidys B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Παρίσι 1859.

Okyar O., "A new look at the recent political social and economic historiography of the Tanzimat", (εκδ.) Bacque-Grammont et Dumont, 'Economie et sociétés dans l' Empire Ottoman, *ό.π.*, σ. 33-45.

Panayotopoulos V., "Artisanat: Organisation du travail et marché aux Balkans (XVe-XIXe s.), Actes du Iie Colloque International d' Histoire, *ό.π.*, τ. 2, σ. 253-258.

Panzac D., *La Peste dans l' Empire Ottoman 1700-1850*, Λουβαίν 1985.

Paris, *Histoire du commerce de Marseille*, 5 τ., Παρίσι 1957.

Pascaleva V., "Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l' Empire ottoman avec les états européens au cours du XVIIIe et la première moitié du XIXe s.", *Etudes Historiques*, 4 (1968), σ. 265-292.

Pivec Stelé M., *La vie économique des provinces Illyriennes (1809-1913), suivie d' une bibliographie critique*, Παρίσι 1930.

Poplazarof R., *Osloboditelnité Vooruzeni borbi na makedonskiot narod vo periodot 1850-1878*, Institut za nacionalna Istorija, Σκόπια 1977.

Pouqueville F.-C.-H.-L., *Voyage de la Grèce*, 6 τ., Παρίσι 1826-1827 (β' έκδοση).

Quataert D., *Manufacturing and technology transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, Στρασβούργο 1992.

- *Workers, peasants and economic change in the Ottoman Empire 1730-1914*, Κωνσταντινούπολη 1993.

Reybaud L., *Le coton. Son régime- ses problèmes, son influence en Europe*, Γενέβη-Παρίσι 1982.

Richards A., *Primitive accumulation in Egypt, 1798-1882*, εκδ. Islamoglu-Inan, *ό.π.*, σ. 203-243.

Rioux F. Ch., *La production du coton en Egypte*, Παρίσι 1908.

Stavrianos L., *The Balkans since 1453*, Νέα Υόρκη 1958.

Stoianovich Tr., *L' économie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Παρίσι 1962.

- " Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie de bazar 1500-1800", *Bulletin de l' Association internationale d' Etudes du Sud-Est Européen*, 1(1974), σ. 61-120.
- "Ο κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ό.π., σ. 287-345.
- "Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: Οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός", *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 158-198.
- Strukona X., "Περί του ζητήματος της κοινωνικοοικονομικής καταστάσεως του Σαντζακίου της Θεσσαλονίκης κατά την εβδόμην δεκαετίαν του 19ου αιώνας", *Δελτίον Γιουγκοσλαβικής Βιβλιογραφίας*, έτ. Η', τχ. 1 (Ιούλ. 1971), σ. 75-85.
- Sugar P., "Μερικές σκέψεις για τις προϋποθέσεις εκσυγχρονισμού και τη δυνατότητα εφαρμογής τους στις ευρωπαϊκές επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας", *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση*, ό.π., σ. 67-92.
- Svolopoulos C., "Les effets de la Guerre de Crimée sur la condition de Salonique: l' exportation des céréales", *Actes du Ite Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen*, Αθήνα 1978, τ. 3, σ. 459-464.
- Todorov N., "Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας", *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, ό.π., σ. 261-281.
- Tsiovaridou Th., "The commercial development and economic importance of the port of Thessaloniki, from the end of the eighteenth century to the end of World War I", *Proceedings of the XVIIth Conference on War and Society*, ό.π., σ. 273-279.
- Ubicini A., *Lettres sur la Turquie ou Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial de l' Empire Ottoman depuis le Khatte- Cherif de gulthane (1839)*, première Partie: Les Ottomans, 2 τ., Παρίσι 1853 (β' έκδοση).
- Urquart D., *Turkey and its resources*, Λονδίνο 1833.

- Vacalopoulos C., "Contribution à l'histoire de la colonie européenne de Thessalonique vers la fin du XVIIIe siècle", *Μακεδονικά*, 12 (1972), σ. 187-198.
- "Tendances caractéristiques du commerce de la Bosnie et le rôle économique des commerçants Grecs au début du XIXe siècle", *Balkan Studies*, 20 (1979), τχ. 1, σ. 91-110.
- "Le commerce des ports de Thessalonique et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, 22 (1981), τχ. 1, σ. 85-108.
- Veinstein G. (εκδ.), *Θεσσαλονίκη, 1850-1918. Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων*, εκδ. Εκάτη, Θεσσαλονίκη 1994.
- Velicov St., "Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la Révolution Jeune-Turque de 1908", *Etudes Balkaniques*, 1 (1964), σ. 29-48.
- Viquesnel A., *Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace*, 2 τ., Παρίσι 1868.
- Wallerstein Im., Deçdeli H. and Kasaba R., "The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy", εκδ. Islamoglu-Inan, *ό.π.*, σ. 88-97.
- Wood A., *History of the Levant Company*, Λονδίνο 1964.
- *Europe 1815-1960*, Έσσεξ 1984 (β' έκδοση).

